

JUGOSLAVIJA: ZAŠTO I KAKO?

ZAŠTO? I KAKO SE
BAVITI JUGOSLAVIJOM?

DA LI U NAM
POTREBNE

STUDIJE
JUGOSLAVIJE!

UREDILI:

Ildiko Erdei

Branislav Dimitrijević

Tatomir Toroman

 MUZEJ
JUGOSLAVIJE

JUGOSLAVIJA: ZAŠTO I KAKO?

Jugoslavija

UREDILI:

Ildiko Erdei, Branislav Dimitrijević, Tatomir Toroman

8 REČ UREDNIKA

18 ANKETA

Zašto i kako se baviti Jugoslavijom?
Da li su nam potrebne studije Jugoslavije?

- 20 REANA SENJKOVIĆ
22 MITJA VELIKONJA
25 GORDANA GORUNOVIĆ
26 GRUPA SPOMENIK
(PAVLE LEVI, BRANIMIR STOJANOVIĆ, MILICA TOMIĆ)
27 DRAGAN MARKOVINA
29 VLADIMIR KULIĆ
32 ZLATKO PAKOVIĆ
33 JASMINA CIBIC
37 NEBOJŠA MILIKIĆ
39 MARKO LULIĆ
41 ĐORĐE MATIĆ
45 TANJA PETROVIĆ
47 LJUBICA SPASKOVSKA
50 DRAGAN BULATOVIĆ
52 NEDA KNEŽEVIĆ
53 RASTKO MOČNIK

56 INSTITUCIONALNI ISKORACI

- 58-65 **ANDREA MATOŠEVIĆ** Sedam godina rada Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli
66-69 **TATOMIR TOROMAN** Razgovori u Muzeju Jugoslavije
70-76 **SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ** Centar za jugoslovenske studije – CEJUS

- 79-101 **BORIS BUDEN** Muzej praznih ruku – Čemu jugoslovenski studij
- 102-125 **SREĆKO PULIG** Pokušaj samoupravne transformacije kulture
- 126-148 **MARKO KRŽAN** Razvoj i učenja jugoslovenskog samoupravljanja
- 149-174 **GORDANA STOJAKOVIĆ** Vida Tomšič – Zašto je ukinut AFŽ Jugoslavije
- 175-186 **MARTA BARADIĆ** Problemi ženskog pitanja u socijalizmu kroz film *Potraži ženu* Zvonimira Berkovića
- 187-208 **NIKOLA BAKOVIĆ** Od Vardara do Triglava. Politička hodočašća u socijalističkoj Jugoslaviji kao proizvodnja multiskalnog nacionalnog prostora
- 209-214 **ANA SLADOJEVIĆ** Ponovno promišljanje anticolonijalizma kao jugoslovenske vrednosti u kontekstu istorijskog nesvrstavanja
- 215-234 **BRANISLAV DIMITRIJEVIĆ** „Egipat” ili „Oktobar”: Kritičke pozicije o memorijalnoj skulpturi u Jugoslaviji i njena kanonizacija u istoriji umetnosti

- 237-241 **SLAĐANA PETROVIĆ VARAGIĆ** Mladost u šezdesetoj – Istraživanje emancipatorskih poduhvata malih zajednica
- 242-246 **RADNIČKI MUZEJ TRUDBENIK** Muzej kao oblik zajedništva: Radnički muzej Trudbenik
- 247-253 **NATAŠA BODROŽIĆ i LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN** Motel Trogir
- 254-259 **SVEN CVEK** Lomovi i kontinuiteti: Borovo 1991–1987.
- 260-281 **DARINKA POP MITIĆ** Staviti na javnu raspravu
- 282-289 **JELENA VESIĆ** Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01: Kustoska izjava povodom desetogodišnjice održavanja izložbe
- 290-300 **MARIJA ĐORGOVIĆ i ALEKSANDRA MOMČILOVIĆ JOVANOVIĆ** Ka muzealizaciji Jugoslavije? Osvrt na izložbu „Otvaramo depo”

301 **RAZGOVORI**

303-313 **MILIVOJ BEŠLIN** Svedok istorije: Jugoslavija iz perspektive
Desimira Tošića

314-319 **BRANISLAV DIMITRIJEVIĆ, TATOMIR TOROMAN**
Fragmenti iz razgovora sa Dobrivojem Toškovićem:
O susretima sa Njerereom

320 **UMESTO POGOVORA**

322-340 **IGOR ŠTIKS, BILJANA ĐORĐEVIĆ, IVAN ĐORĐEVIĆ**
Zašto zajedno, zašto odvojeno?
Epistolarna rasprava o Jugoslaviji i ovima posle nje

341-348 **BIOGRAFIJE**

REČ UREDNIKA

Poslednjih desetak godina Jugoslavija, posebno socijalistička, sve je prisutnija i zanimljivija tema u raznim sferama društva i kulture u postjugoslovenskom prostoru, pa i šire. Taj „povratak potisnutog” sve se teže može kontrolisati od strane predstavnika zvaničnih istina i dominantnih diskurzivnih formacija – u pitanju su desetine i desetine istraživanja, knjiga, dokumentarnih filmova, izložbi, konferencija, tribina, predavanja, umetničkih intervencija, aktivističkih projekata, bezbroj televizijskih emisija i priloga u elektronskim i štampanim medijima, bezbroj stranica na internetu i rasprava po društvenim mrežama, u širokom rasponu od ličnih sećanja i uspomena, preko raznoraznih tumačenja prošlih događaja, do transdisciplinarnih naučnih istraživanja. Kroz sve te mnogobrojne aktivnosti oblikuje se jedan novi objekat znanja, ali i fascinacije, koji remeti red stvari. Nešto istovremeno i poznato i blisko, čak i voljeno a, istovremeno i daleko, nepoznato, uznemirujuće. Jugoslavija.

Odakle dolaze ta i takva interesovanja? *Zašto* se i dalje bavimo i zbog čega se još uvek treba, i vredi baviti Jugoslavijom? Da li samo zato da bismo razumeli ono što je bilo i time doprineli naučnom idealu – uvećanju korpusa znanja? Da li iz nekih ličnih sentimentalnih razloga, da bismo bolje razumeli našu neposrednu prošlost, ratove i tranziciju, kao i ovo što se sada dešava i možda razmišljali o tome šta je moglo, ili možda može biti alternativa? Drugo pitanje na koje nas zanima odgovor je *kako* se baviti Jugoslavijom? Koje metodologije, kakvi pristupi, koje teme i fenomeni, kakvi vidovi saradnje, kakve interpretacije bi predstavljale dobar, poželjan, koristan, kreativan, produktivan, inspirativan okvir i pravce u istraživanju Jugoslavije i postjugoslovenskih političkih, socijalnih i kulturnih konstelacija? U kojim institucionalnim, formalnim okvirima? Kakvi su dosadašnji primeri i iskustva, kakvi su predlozi, kako se nositi s tendencijama depolitizacije, puke nostalgije i banalizujuće komercijalizacije i drugim problemima koji proističu iz bavljenja recentnom prošlošću? Na kraju, treba li nam neko relativno omeđeno polje, nešto poput jugoslovenskih studija?

Imajući u vidu fluidnost i disperzivnost samog našeg predmeta interesovanja, kao i to da ova publikacija dolazi iz jednog muzeja, a budući da su muzeji sami po sebi polimorfni i polifonijski prostori, bili smo rasterećeni obaveze da raz-

mišljamo u krutim kategorijama forme naučnog zbornika ili časopisa. To nas je podstaklo da našu publikaciju zamislimo poput kolaža, almanaha, u kojem će biti sabrani tekstovi različitih formi, obima i karaktera. Na kraju, ono što sve tekstove ovde objedinjuje nisu toliko istraživačka pitanja (mada su mnoga od njih zajednička), koliko istraživačka strast i istrajnost da se u centar interesovanja, razmišljanja, izučavanja, propitivanja, refleksije i angažmana postavi predmet – Jugoslavija i jugoslovensko društvo i kulturu – predmet koji u državnom, političkom, administrativnom i donekle materijalnom smislu više ne postoji, ali svuda prisutni njegovi ostaci, koji nam pomažu da ga rekonstruišemo, ne prestaju da komuniciraju sa sadašnjim vremenom – kao utopija, ideja, življeno iskustvo, sećanje, inspiracija ili motivacija za kritičko sagledavanje sadašnjeg trenutka. Sve u svemu, možemo reći da je ovo *spora* knjiga, koja je nastajala *dugo*, u kontekstu u kome su svi ostali rokovi, aktivnosti, planovi rada i objavljivanja diktirali upravo suprotno – da se radi *brzo*, da se posao obavi *efikasno*. U tom pogledu, ona nam je, svojim sporim ritmom nastajanja, omogućila da okupimo što veći broj autora čiji smo glas i mišljenje smatrali bitnim i dragocnim; ona je, takođe, omogućila da sprovedemo u delo nameru da, s jedne strane, mapiramo različite oblike angažmana s Jugoslavijom i njenim nasleđem (naučni, publicistički, umetnički, građansko-aktivistički), a s druge strane, da priloži okupljenih autora, u meri u kojoj je to bilo moguće u jednoj publikaciji, odražavaju iskustva različitih sredina, kao i teme, pitanja i pristupe karakteristične za iskustva različitih generacija – onih koji su u Jugoslaviji rođeni i živeli, i onih koji su stasali posle njenog kraja.

Kada smo zaključili da zbornik radova neće biti naučna publikacija, niti časopis u strogom smislu te reči, niti da je to u ovom trenutku najbolja forma da bi se napravio presek kroz još uvek nedovoljno definisano i vrlo široko polje istraživanja, došli smo do ideje da sprovedemo anketu i na taj način prikupimo odgovore na neka ključna pitanja koja su nas zanimala: Zašto se baviti Jugoslavijom? Kako se baviti Jugoslavijom? Da li su nam potrebne jugoslovenske studije? Zamolili smo saradnike da daju relativno kratke i jezgrovite odgovore iz lične perspektive i iskustva. Pristigli odgovori potvrdili su da je istraživanje Jugoslavije, posebno socijalističke, neophodno, mada oko pristupa i oko mogućeg konstituisanja jugoslovenskih studija nema saglasnosti. Na anketu su nam odgovorili: Reana Senjković, Gordana Gorunović, Mitja Velikonja, Grupa Spomenik, Dragan Markovina, Vladimir Kulić, Zlatko Paković, Jasmina Cibic, Nebojša Milikić, Marko Lulić, Đorđe Matić, Tanja Petrović, Ljubica Spaskovska, Dragan Bulatović, Neda Knežević i Rastko Močnik, koji je pružio i dodatnu kritiku „jugoslovenskih studija”.

U sledećem poglavlju, pod nazivom „Institucionalni iskoraci”, predstavljena su već postojeća, institucionalna istraživanja Jugoslavije. Andrea Matošević je u tekstu „Sedam godina rada Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli” detaljno predstavio rad Centra, kome je, bar u dosadašnjem radu, u fokusu bio jugoslovenski socijalizam. Kroz niz aktivnosti – istraživačke projekte, konferencije, radionice, predavanja i bogatu izdavačku delatnost, CKPIS je postao najaktivnija i najproduktivnija istraživačka institucija u postjugoslovenskom prostoru, koja se bavi Jugoslavijom i čiji mali tim privlači i galvanizuje veliki broj saradnika iz regiona različitih generacija. Tatomir Toroman je u tekstu „Razgovori u Muzeju Jugoslavije” predstavio program Muzeja koji je pokrenut s ambicijama da intenzivnije podstakne istraživački i interpretativni rad u samom Muzeju, kao i da se uspostavi čvršća, ravnomernija, plodonosnija i dugoročnija saradnja s istraživačima, raznim inicijativama i institucijama kojima je Jugoslavija u fokusu. Veliki broj otvorenih tema u okviru tog programa potvrdio je potrebu da se o Jugoslaviji razgovara van okvira dominantnih postjugoslovenskih narativa i utvrđenih istina, kao i da se Jugoslavija istražuje i ponovo otkriva. Sanja Petrović Todosijević je u tekstu „Centar za jugoslovenske studije – CEJUS” prikazala rad Centra koji je osnovan pri Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu, da bi zatim nastavio rad kao samostalna organizacija. Centar je okupio grupu istraživača iz različitih društvenih nauka i humanističkih disciplina i razvio u relativno kratkom roku živu delatnost ne samo u akademskoj sferi, nego i kroz niz predavanja i tribina namenjenih široj javnosti. Kroz rad Centra se još jednom potvrdilo koliko je mnogo gotovo neotvorenih i neobrađenih tema vezanih za Jugoslaviju i koliko su te teme izazovne i relevantne.

Sledeće poglavlje, pod nazivom „Kritička razmatranja i preispitivanja”, fokusira se na „jugoslovenske studije” ili „studije Jugoslavije”. Potreba da se ustanove specifične „studije Jugoslavije” mogla se evidentirati već odmah nakon kraja ratova devedesetih, a u poslednjih deset godina dolazi i do konkretnih inicijativa u samom akademskom kontekstu, ali još više van njega – u oblastima neformalnog i nezavisnog obrazovanja. Međutim, od samoga početka postalo je jasno da projekti „studija Jugoslavije” donose sa sobom niz otvorenih pitanja i da je neophodno problematizovati logiku njihovog nastajanja i njihove moguće učinke. U ovom poglavlju predstavljamo eseje koji se na različite načine bave ovim pitanjem, ali kojima je zajedničko to da „studije Jugoslavije” ne vide kao neku unapred određenu oblast multidisciplinarnog proučavanja, već kao polje sukobljavanja mišljenja kako oko samog objekta proučavanja, tako i oko načina na koji se Jugoslavija kao istorijski pojam aktuelizuje, upotrebljava ili zloupotrebljava u savremenim političkim, društvenim i kulturnim tokovima.

Otuda poglavlje počinje izravnom kritikom ovog koncepta u tekstu teoretičara Borisa Budena pod nazivom „Muzej praznih ruku: čemu Jugoslovenski studiji?“ Buden postavlja pitanje da li „studije Jugoslavije“ danas postaju tek „kult zagrobnog kulturnog života“ i imaju li one emancipacijski potencijal da umesto pukog osvrtnja za prošlim i odsutnim učine delotvornim to iskustvo prošlosti u aktuelno prisutnoj savremenosti. Buden tretiranje ovog problema vidi kao zadatak istorijskog materijalizma kao intelektualne tekovine marksizma koji se odbacuje pod naletom identitarnih politika i shvatanja jugoslovenskih studija tek kao „area studies“, koje poriču marksističku osnovu jugoslovenskog socijalističkog projekta. Buden ukazuje da se emancipacijski potencijal objekta našeg proučavanja ne može „aktivirati nikakvim konstruktivnim sakupljanjem kulturno-kognitivnih memorabilija i njihovom refleksijom u disciplinarnoj formi „studija“, nego, naprotiv, destrukcijom aktuelne stvarnosti koja je tu prošlost okrenula protiv budućnosti.”

Slična polazišta ima i Srećko Pulig u svom tekstu „Pokušaj samoupravne transformacije kulture“, u kojem on piše o jednom od centralnih toposa jugoslovenskog socijalizma, o samoupravnoj organizaciji društva i ekonomije kao „sadržaju društvene svesti“. Pulig takođe ne gleda na samoupravljanje kao na pitanje osvrtnja za prošlim, već kao pitanje aktuelne alternative u načinu proizvodnje, i u odnosu kulture i politike, koji ne bi bio ni tržišni ni etastički. Pozivajući se na Predraga Matvejevića i druge teoretičare koji su razmatrali pitanje kulture unutar samoupravnih odnosa, Pulig dolazi do teorijskih čvorišta koja „socijalističku kulturu“ utemeljuju pre svega u polju borbe. Radi se o aktivnom promatranju pitanja prevazilaženja podele rada, profesionalizma i individualnog stvaralaštva u prilog kolektivnom stvaranju i razotuđenju umetnosti u njenom ostvarenju u samim životnim odnosima. Ova pitanja nisu, dakle, pitanja istorijski prevaziđenog kulturnog života, već upravo danas aktuelna pitanja koja se postavljaju i u nekim emancipatorskim praksama savremene umetnosti.

Tekst Marka Kržana, „Jugoslovensko samoupravljanje i budućnost socijalizma“, takođe se bavi samoupravljanjem, ali iz pozicija ekonomske teorije, i kroz kritiku jugoslovenskog socijalizma aktualizuje svoj objekat istraživanja za današnje antikapitalističke pokrete. Kržan pokazuje da razlike između kapitalizma i socijalizma nije moguće pojednostaviti kao razliku između tržišne i planske ekonomije. Kroz praćenje razvoja jugoslovenskog samoupravljanja on razmatra tezu o tome „koliko tržišta može da podnese socijalističko društvo pre nego što se vrati u kapitalističko“, ali upravo u kontekstu univerzalnih problema, zajedničkih za sva postkapitalistička društva, a ne samo za socijalistič-

ke privrede prošlog veka. Kroz analizu istorijskih modela, Kržan iznosi tezu da model koji je pokazao najviše potencijala „nije bilo ni Kardeljevo dogovorno samoupravljanje, niti Bakarićev tržišni socijalizam, već Kidričevo plansko samoupravljanje.”

Sledeća dva teksta bave se važnim pitanjem položaja žena u socijalizmu i granicama njihove emancipacije u okviru ovog političkog i društvenog projekta. Gordana Stojaković, poznata po istraživanjima ženske istorije i ispisivanju biografija znamenitih žena u različitim istorijskim periodima, ovde se usredsređuje na posleratni period i donosi razgovor s Vidom Tomšič, posvećen rasvetljavanju okolnosti u kojima je, u ranom posleratnom periodu, nakon značajnih rezultata koje je imao u mobilizaciji žena na obnovi zemlje i njihovom aktivnom uključivanju u javni i društveni život mlade socijalističke Jugoslavije, ukinut Antifašistički front žena (AFŽ).

Marta Baradić, pak, analizira film Zvonimira Berkovića „Potraži ženu” iz 1968. godine, u kome Berković, koristeći raznovrsne dokumentarne materijale, oslikava promene u privatnim i javnim životima žena, i njihovo postepeno vraćanje u privatnu sferu i područje tradicionalnih rodnih uloga: domaćice, supruge i majke. Baradić ovo prepoznaje kao uzrok „nedovršene emancipacije žena”, a početke ovog procesa povezuje upravo s ukidanjem AFŽ-a 1953. godine, kada se u Titovom govoru u Bjelovaru reafirmiše društvena uloga žene kao majke. Renata Jambrešić-Kirin, na koju se Baradić poziva, ovaj zaokret ka retradicionizaciji naziva „redomestifikacijom revolucije”, a Berkovićeve film, kako pokazuje analiza Marte Baradić, pruža obilje materijala kojim se dokumentuje rasporak između ideoloških obećanja i projekcija o emancipaciji žena, i stvarnih praksi, u kojima je žena ostajala i dalje opterećena i ograničena patrijarhalnim vrednostima i očekivanjima u privatnoj sferi, noseći „dvostruki teret”, proizašao iz uloge zaposlenih žena.

Tekst Nikole Bakovića, „Od Vardara do Triglava. Politička hodočašća u socijalističkoj Jugoslaviji kao proizvodnja multiskalnog nacionalnog prostora”, predstavlja, kao i u prethodnom slučaju, sintezu istraživačko-empirijskog i teorijskog rada. U radu se ispituje mogućnost korišćenja koncepata prostora i mesta radi otvaranja novih istraživačkih perspektiva, fokusiranjem na procese produkcije i konstrukcije konkretnog življenog prostora i političkog sistema. Analiziraju se „politička hodočašća” poput ritualnih praksi nošenja Štafete mladosti, kao i projekti „Voza bratstva i jedinstva” ili „Pohoda stazama Revolucije”. Po rečima autora, cilj rada je da „ukáže na moguće nove puteve sagledavanja kompleksnosti socijalističkog jugoslovenstva, ali i raznovrsnost taktika

kojima su Jugosloveni kroz ritualne prakse artikulirali sopstvene vizije ličnog, političkog, kulturnog i nacionalnog prostora". S druge strane, osvrt Ane Sladojević na „Ponovno promišljanje antikolonijalizma kao jugoslovenske vrednosti u kontekstu istorijskog nesvrstavanja” bavi se još jednim od čvorišnih mesta „studija Jugoslavije”, a to je politika nesvrstavanja i konkretno pitanje savremene reaktuelizacije vrednosti jednog značajnog antikolonijalnog nasleđa. Sladojević problematizuje današnje mitove o nesvrstavanju i o ulozi Jugoslavije u tom pokretu, i zagovara prevazilaženje proste i samodovoljne antikolonijalne retorike u pravcu Fanonove ideje o „dekolonizaciji uma”. Za autorku Sladojević „posezanje za idejama Pokreta nesvrstanih danas se može razumeti kao prilika da se ponovo promisle i nanovo angažuju vrednosti antikolonijalizma, antisizma i solidarnosti, u društvu u kojem one imaju istorijsko utemeljenje, ali u kojem one nastavljaju da budu otpisivane i relativizovane”.

Poglavlje zaključuje tekst Branislava Dimitrijevića pod nazivom „Egipat ili Oktobar: Kritičke pozicije o memorijalnoj skulpturi u Jugoslaviji i njena kanonizacija u istoriji umetnosti”. Dimitrijević polazi od aktuelnih i sve popularnijih interesovanja za jugoslovensku spomeničku plastiku, a posebno od izložbe „Ka betonskoj/konkretnoj utopiji” u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku, koja je sprovela proces kanonizacije ovog nasleđa u korpusu modernističke arhitekture i umetnosti. U tekstu se problematizuje pitanje savremenog diskursa iz kog polazi ovakva kanonizacija, kao i sve veća popularna fascinacija, i predlaže se intervencija u kojoj će se ovo pitanje utemeljiti u istraživanju dinamičnih odnosa koje je tadašnja umetnička kritika uvodila prema ovom državnom projektu i prema načinima na koje se vodila debata kako oko njihove društvene i memorijalne uloge, tako i oko umetničkog jezika koji je bio karakterističan za njihovu izgradnju. Iako se danas ovi spomenici tumače uglavnom ili kao izraz totalitarne ideologije, ili kao izraz prosvetlene modernističke kulturne politike, Dimitrijević ukazuje da njihova „kanonizacija” unutar istorije umetnosti nije moguća ukoliko se ne referira na kritičku dinamiku i argumentaciju neslaganja u poimanju spomeničke memorijalizacije, ali i današnjeg određenja pojma i tipologije „socijalističkog kulturnog nasleđa”.

Sledi poglavlje „Inicijative, intervencije i studije slučaja”. Razorni efekti neoliberalnog kapitalizma na evropskoj periferiji potopili su nade postsocijalističkih društava u Centralnoj i Istočnoj Evropi da će, nakon pada komunizma, nastupiti doba demokratije i ekonomskog boljitka. Kao materijalizacija principa „kreativne destrukcije” poznog kapitalizma, svi ostaci socijalističkog poretka u domenu proizvodnje se napuštaju, a sećanje na njih se potiskuje i briše dok se oni prepuštaju laganom propadanju i konačnoj fizičkoj degradaciji i nestajanju.

Poseban deo u ovom procesu čini nestajanje nekada moćnih preduzeća u socijalističkoj Jugoslaviji, nastalih u talasu sveobuhvatne industrijalizacije zemlje. U poslednjih nekoliko godina jačaju inicijative i projekti posvećeni revalorizaciji socijalističkog sveta proizvodnje, oličenog u fabričkim pogonima i socijalnom životu proizvodnih kolektiva. Ovi projekti pokreću se s namerom da se dokumentuje istorijat i sačuva sećanje na pojedine fabrike, bitne ne samo za nacionalnu ekonomiju, već i za lokalne zajednice u kojima su postojale, i da se na taj način skrene pažnja na „nematerijalne vrednosti koje je stvorila zajednica okupljena oko fabrike”. Važan deo ovih projekata, od kojih najvažnije predstavljamo u ovoj knjizi, jeste i angažovani i kritički odnos koji autori uspostavljaju prema aktuelnoj socioekonomskoj stvarnosti i neoliberalnoj ekonomskoj doktrini, čije pogubne učinke po društvo prate i predstavljaju. U svakome od njih se nastoji „transponovati sećanje na emancipacijski poduhvat posleratnog jugoslovenskog perioda” u različita polja – savremene umetnosti, muzejskih reprezentacija ili zaštite kulturnog nasleđa. Uključujući predstavljanje ovih projekata, želeli smo da prikazemo jedan značajan segment kulturnih i umetničkih praksi kojima se tematizuje pitanje Jugoslavije i jugoslovenskog kulturnog (industrijskog, arhitektonskog) nasleđa, ali i da afirmišemo teorijsku i metodološku poziciju angažovane društvene nauke, u kojoj ne postoji čvrsta i postojana barijera između pretpostavljeno neutralne uloge istraživača i refleksivnog i(li) angažovanog pristupa stvarnosti, koji ukazuje na problem i poziva na njegovo rešenje. U današnje doba i naučne prakse postaju sve diversifikovanije i otvorenije prema drugim disciplinama i oblastima rada i istraživanja, iz kojih često pozajmljuju istraživačke alatke, i inspirišu se načinima prezentacije rezultata, pa se zamagljuje nekada jasna razlika između „akademije” i „angažovanog rada u korist zajednice”.

Projekat „Mladost u šezdesetoj”, koji je realizovao NFC „Filmart”, posvećen je istraživanju industrijskog nasleđa u Požegi i istorijatu fabrike „Mladost – trikotaža i konfekcija”, jedne od najuspešnijih tekstilnih fabrika u socijalističkoj Jugoslaviji. Postavljen je kao kolektivni istraživački rad grupe umetnika i umetnica i istoričara umetnosti u saradnji s bivšim radnicima fabrike i širom zajednicom, i otvara pitanja izgradnje zajednica, radništva, radničkih i ženskih prava, solidarnosti i kolektivizma, kojima se u periodu postsocijalističkog neoliberalizma pridaju nova značenja. Radnički muzej Trudbenik, otvoren 29. novembra 2018. godine u radničkoj koloniji u beogradskom naselju Konjarnik, kao ideju vodilju ističe upoznavanje javnosti ne samo s istorijom jednog preduzeća, kakvo je bilo jugoslovenski gigant-kombinat montažne gradnje „Trudbenik”, već i s „istorijom hiljada radnika i radnica, istorijom njihovih borbi, ali i sadašnjošću u kojoj borba i dalje traje”. Kako pišu autori ovog projekta, „ideja da sudbina KMG

Trudbenika bude zabeležena u formi izložbe nastala je upravo tokom solidarnih odbrana radničkog naselja”, a postavka je „zamišljena tek kao polazna tačka za otvoreni radni proces kolektivnog promišljanja relevantnih istorijskih, društvenih i ekonomskih pitanja”. Na sličan način, oblikovanjem specifične metodologije rada, koja predstavlja „spoj građanskog aktivizma i znanstvenog, publicističkog, kustoskog i edukativnog rada”, zaštiti i promociji kulturnog graditeljskog nasleđa kasne moderne iz perioda socijalističke Jugoslavije posvetili su se članovi Udruge za suvremene umjetničke prakse „Slobodne veze” iz Zagreba, čije jezgro čine Nataša Bodrožić, Lidija Butković-Mićin i Saša Šimpraga, u okviru projekta „Motel Trogir”. Ovaj primer dugogodišnjeg projekta „baštinskog aktivizma” usmeren je na „očuvanje kulturne memorije te društveno afirmiranje modernizma i njegovih vrednosti”, ali i na „otpor revizionističkim tendencijama u istraživanjima Jugoslavije”. Grupa „Borovo”, koju čine Snježana Ivčić, Jasna Račić i Sven Cvek, među prvima je skrenula pažnju na zanemarenu istoriju radničkog otpora i protesta, a ovo je interesovanje razvila kroz studiju slučaja vukovarske fabrike „Borovo” u periodu kasnog socijalizma i ranih devedesetih. Predmet proučavanja bile su veze između radničkih štrajkova, odnosno klasnih sukoba s kraja osamdesetih i početka nasilnih sukoba iz devedesetih. Autori nastoje da rekonstruišu iskustvo borovskog radništva do leta 1991. godine, i sugerišu da je za razumevanje društvene situacije u današnjem Vukovaru, uključujući i sudbinu radnika i proizvodnog rada, „potrebno oduprijeti se čitanju povijesti unazad i izaći iz okvira nacionalnih projekata nastalih na ruševinama socijalističke Jugoslavije”, te koristiti klasnu perspektivu, koja povezuje istorijski kontekst radničkog organizovanja u „Borovu” kasnih osamdesetih, s aktuelnim položajem radništva, i otvara brojna pitanja povezana s organizacijom radničkog otpora, (ne)postojanjem međusobne podrške i solidarnosti danas.

Projekat Darinke Pop-Mitić, pod nazivom „Staviti na javnu raspravu”, bavi se preoblikovanjem centralnog ideološkog simbola jugoslovenske socijalističke države, zvezde petokrake. Projekat predstavlja svojevrsnu likovnu analizu promena u njenom dizajnu, i tako i refleksiju promena unutar ideološke paradigme i sve evidentnije krize revolucionarnog, ali i državnog identiteta. Kroz odnos tekstualnog kolaža sačinjenog iz različitih istorijskih izvora i ilustracija koje čine redukovane kopije niza primera u kojima se prati redizajn ovog znaka, Darinka Pop-Mitić pokazuje na koji način su se vizuelno atrikulisale ideološke i generacijske tenzije i raskoli unutar partijskih struktura.

Tekst Jelene Vesić, „Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01”, predstavlja refleksiju i razmatranje koautorke jedne od prvih izložbi

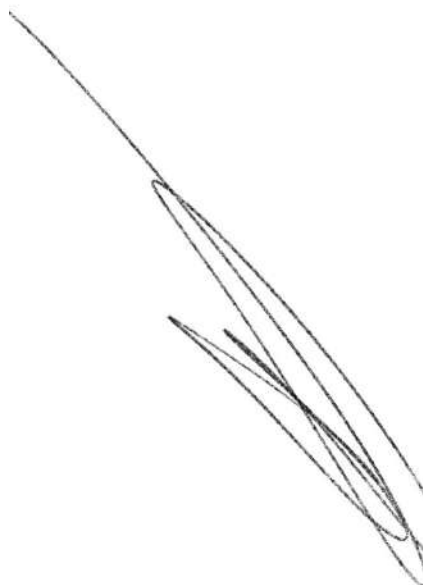
– održane u Muzeju istorije Jugoslavije 2009. – koja se bavila oblicima i diskursima kritičke i političke umetnosti u Jugoslaviji kao protivstava naspram dominantnih (i kanonskih) istorijskih reprezentacija jugoslovenske umetnosti i kulture. Izložba je predstavljala kritička istraživanja o trima sekvencama političkih praksi jugoslovenske umetnosti: partizanskoj umetnosti, socijalističkom modernizmu i novim umetničkim praksama. Ove sekvence na izložbi su predstavljene kroz političke fenomene i pokrete, kritičke termine i estetske koncepte, kroz delovanje individualnih umetnika i izlagačke eksperimente, kroz alternativnu institucionalnu praksu, amatersko filmsko stvaralaštvo u kino-klubovima i različite modele kolektivizma i samoorganizacije. Ova izložba tako je uspostavila jedan specifičan kustoski model uz pomoć kojeg je sâm objekt istraživanja depasiviziran i predstavljen kao otvoreno polje za živa i aktuelna tumačenja i političko-umetničke stavove.

Blok tekstova u kojima se predstavljaju različite mogućnosti mobilizacije istorijskog i kulturnog nasleđa Jugoslavije zaključujemo tekstom kustoskinja Muzeja Jugoslavije, Marije Đorgović i Aleksandre Momčilović Jovanović, „Ka muzealizaciji Jugoslavije? Osvrt na projekat Otvaramo depo”. U njemu se iznova potvrđuje potreba da se ponovo promisli način angažmana muzejskih stručnjaka u predstavljanju istorijskih i društvenih pojava i procesa, imajući u vidu da „granica između tumača i tumačenog, subjekta i objekta nije više oštra, pa i muzeji istražuju u tim liminalnim zonama autoriteta”. Autorke se usredsređuju na projekat „Otvaramo depo”, koji je deo promišljanja i rada na novoj stalnoj postavci. Na ovoj su se izložbi kustosi Muzeja Jugoslavije vratili predmetnoj osnovi svojih fondova, i – u činu koji bi Ardžun Apaduraj nazvao „metodološkim fetišizmom objekata” – ponudili nove mogućnosti čitanja postojećih kolekcija, ostavljajući pritom i prostor da sama publika u tom čitanju i odgonetanju prošlosti aktivno učestvuje. Umesto nekada ekskluzivne uloge kustosa kao stručnjaka koji nude zaokružena i „konačna” značenja, nova generacija muzejskih stručnjaka i istraživača je, kako Đorgović i Momčilović Jovanović formulišu, „u potrazi za nijansama višeglasja”, u kojoj „(samo)kritičnost i (samo)refleksija postaju etički imperativi”.

Od početka rada na publikaciji mislili smo da bi bilo dobro koristiti formu intervjua. Razgovor s Desimirom Tošićem (1920–2008), intelektualcem i političarom liberalno-demokratske orijentacije, koji je veći deo života proveo u emigraciji, gde je, između ostalog, pokrenuo i preko četrdeset godina izdavao časopis „Naša reč”, vodio je Milivoj Bešlin, s fokusom na period oko Drugog svetskog rata. S Dobrivojem Toškovićem, arhitektom i urbanistom, razgovarali su Dimitrijević i Toroman. Iz dugog i živopisnog razgovora izdvojen je deo u kojem Toš-

ković govori o svom urbanističkom radu u Tanzaniji, koji dobro ilustruje neke aspekte politike nesvrstanosti i izuzetan uticaj koji je socijalistička Jugoslavija imala u tom pokretu, te dodatno širi mogućnosti „otkrivanja” i proučavanja jugoslovenske socijalističke arhitekture, urbanizma i prostornog planiranja.

Zbornik se završava jednom dijaloškom, epistolarnom formom, prepiskom Igora Štiksa, Biljane Đorđević i Ivana Đorđevića pod nazivom „Zašto zajedno, zašto odvojeno? Epistolarna rasprava o Jugoslaviji i ovima posle nje”. Polazeći od pitanja „zašto smo uopšte zajedno?” ova prepiska kritički razmatra niz argumenata na kojima su se zasnivale i na kojima se zasnivaju političke zajednice, od Kraljevine SHS/Jugoslavije do država nastalih raspadom socijalističke Jugoslavije ali takođe daje i jedan osvrt na odrastanja u socijalizmu kroz sećanja samih korespondenata. U epilogu prepiske, Štiksi ističe: „Draga Biljana, dragi Ivane, primio sam vaša pisma. Poslije čitanja Ivanovog pisma, opet sam se pitao, što je to bila ta druga Jugoslavija? Čega je ona onda doista ime? Na osnovu čega je nastala i kako je opstala 45 godina, što za političke entitete i nije baš tako kratko? Tri stvari od nje, čini mi se, stoje iznad svega i opstaju poslije svega: antifašizam, samoupravljanje i nesvrstanost. Teme kojima ćemo se, u svijetu u kojem živimo, sigurno vraćati”.

ANKETA

ZASTO I KAKO SE
BAVITI JUGOSLAVIJOM?

DA LI U NAM
POTREBNE

STUDIJE

JUGOSLAVIJE?

Čini mi se da bih voljela reći da nema potrebe za jugoslavenskim studijima. To bi, za mene, značilo da su istraživanja socijalističke Jugoslavije u dovoljnoj mjeri i na odgovarajući način zastupljena u prostoru humanističkih i društvenih znanosti. Međutim, kada mojim mlađim kolegicama i kolegama, odraslima „nakon socijalizma”, u ruke dospije, na primjer, neki tekst iz svojedobno popularnog lista *Polet*, njihova reakcija govori o potpunom neskladu između sadržaja teksta i njihove predodžbe jugoslavenskog socijalističkog razdoblja. Također, rekla bih da nema potrebe za jugoslavenskim studijima kada bi bilo bjelodano da je razdoblje Drugog svjetskog rata i jugoslavenskog socijalizma „sjelo” i „slegnulo se” onako kako se dogodilo s razdobljima koja su mu prethodila.

Da tome nije tako govori, među ostalim, koncert Marka Perkovića Thompsona, 4. VIII. u Splitu, gdje je, sudeći prema novinskim izvještajima, dio publike zapjevao „Evo zore, evo dana”, a bilo je i uzvika „Za dom”.¹ Dat ću, međutim, drugi primjer. Na prvom programu HRT-a nedavno se reprizno prikazala dokumentarno-igrana televizijska serija „Tito”, scenarista i redatelja Antuna Vrdoljaka. U proljeće 2010. godine, tu seriju, u prigodi njezina premijernog prikazivanja, za tjednik *Globus* komentirao je Ivo Goldstein, redoviti profesor na Odsjeku za povijest zagrebačkog Filozofskog fakulteta, konstatirajući niz netočnosti i neutemeljenih tvrdnji. Vrdoljak je odgovorio u *Večernjem listu*, usput nazvavši Goldsteina plagijatorom. Goldstein je na to podigao tužbu za povrede prava osobnosti, a Vrdoljak uzvratio protutužbom. Sudski proces završio je tek prošle godine². U presudi na Vrdoljakovu protutužbu stoji da je Goldsteinov tekst u *Globusu* Vrdoljaku „prouzročio neimovinsku štetu zbog pretrpljenih duševnih boli uslijed povrede prava osobnosti i narušavanja prava tužitelja na duševni mir”, a da se radi o „osobito teškoj povredi, budući da je ista učinjena putem

1 Deseci tisuća na koncertu Thompsona, pjevali „Juru i Bobana” i vikali „Za dom”, Index.hr, 4. 8. 2019. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/deseci-tisuca-na-koncertu-thompsona-pjevali-juru-i-bobana-i-vikali-za-dom/2106291.aspx>

2 Ivo Goldstein: Kako me sud drakonski kaznio zbog kritike Vrdoljakove serije „Tito”, *Globus*, 19. 4. 2018. <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-komentari/ivo-goldstein-pise-za-globus-kako-me-sud-drakonski-kaznio-zbog-kritike-vrdoljakove-serije-tito/7262178/>

medija, čime je postala dostupna većem broju građana”.³

O tome da je i televizijska serija koja je predmet spora bila dostupna većem broju građana nije bilo riječi, pa je i ta sudska odluka dometnula suvremenoj verziji proizvodnje povijesti na koju bismo i mogli odmahnuti rukom, kada ne bi, ciljano ili čak sasvim nenamjerno, utjecala na naše viđenje sadašnjosti. Naime, u još očito vrlo živoj praksi kojom se sadašnjost procjenjuje u odnosu na razdoblje socijalističke Jugoslavije, koje se pritom vidi kao ekonomski, društveno i politički nazadnije, ta sadašnjost, na koju bismo možda imali ponešto prigovora, ipak ispada barem zadovoljavajuća.

Na kraju, bojim se da na pitanje „Kako se baviti Jugoslavijom?” nema odgovora koji bi osigurao ono što sam na početku nazvala „odgovarajućim načinom”, već i stoga što se viđenja „odgovarajućeg načina” društveno-humanističkog bavljenja socijalističkom Jugoslavijom uveliko razlikuju. Smatram, međutim, da nema surogata za strpljiv arhivski rad, u koji se ulazi bez predrasuda. Ako ništa drugo, takav bi rad smanjio mogućnost pravljenja materijalnih pogrešaka.

3 Općinski sud u Novom Zagrebu, presuda Ivi Goldstainu <http://www.hnd.hr/uploads/files/2018.PRVOSTUPANJSKA.pdf>

Zašto se baviti Jugoslavijom? Meni je najveći motiv za to baš radikalni revizionizam, u najboljem slučaju amnezija, kada je riječ o Jugoslaviji, u današnjim dominantnim ideološkim diskurzima i političkim praksama svih postjugoslovenskih „burek-republika”, kako ponekad sarkastično nazovem – po uzoru na latinoameričke „banana-republike” – svu tu gomilu semiperifernih državnica, entiteta, kantona, oslobođenih i okupiranih teritorija itd. Jugoslavija je za veliku većinu ljudi na ovim prostorima – htjeli ili ne, voljeli je ili ne, smatrali je prokletstvom ili blagoslovom – jedina prošlost, i postjugoslovensko stanje, uprkos velikim razlikama, jedina sadašnjost. Sâm sam u Jugoslaviji preživio tačno pola svoga života, doživio sam i upoznao njene dobre i loše strane, kao što sada doživljavam i upoznajem dobre i loše strane sadašnjeg društva. Tako ih treba i istraživati, a ne *a priori* ili *a posteriori* slaviti ili grditi. Jugoslavija je danas negativna opsesija etnonacionalista zbog svog multikulturalizma, neoliberala zbog socijalizma, klerikalaca zbog sekularizma, tradicionalista zbog modernizacije i konzervativaca zbog emancipacije. Interesantno je kako danas o njoj najviše pišu i govore baš svi ovi, znači njeni protivnici, a manje njeni zagovornici; a još interesantnije, ili bolje reći, još perverznije, da su najžešći od njih nekada bili strasni Jugosloveni i aparatčiki na raznim nivoima vlasti. Jugoslavija je bila oba: prvo, država s trima potpuno različitim političko-ekonomskim sistemima (kraljevina Karađorđevića, Titova federacija i Miloševićeva tranzicija), svaki od njih s ozbiljnim demokratskim deficitom. I drugo, bila je i ideja, koja joj je prethodila od 18. stoljeća i dalje se u njoj razvijala na razne načine (od organskog/pluralnog jugoslavenstva do integralnog/unitarističkog), a koja ju je i preživjela. Treba, na primjer, samo pogledati, koliko „duha” Jugoslavije ima danas u digitalnom svijetu, u bezbroju internetnih stranica, blogova, *Facebook* i *Instagram* profila, *chat rooms* itd., da ne govorim o tome koliko je ima i u popularnoj kulturi, alternativni, umjetnosti, u turizmu i potrošačkoj kulturi i u svakidašnjim vezama među ljudima. Sve to nikakve nove granice, bodljikave žice i svježi zidovi ne mogu prekinuti. Radi se o klasičnom primjeru Frojdovog „povratka potlačenog”. Što se više neki sadržaj potiskuje, negira, želi prisilno zaboraviti, to više izlazi na neočekivanim mjestima i trenucima i izaziva nelagodu i protivljenje.

Da nakratko sumiram: Jugoslavija je negativna svijest svega što se danas dešava u njenim nasljednicama.

Kako se baviti Jugoslavijom? U svojim studijama jugoslovenske prošlosti i postjugoslovenske sadašnjosti sam razvio i primjenjujem par međusobno komplementarnih metodoloških principa. Prvo, nužna interdisciplinarnost: Jugoslaviju treba razumjeti kao niz isprepletenih političkih, kulturnih, ekonomskih, društvenih i svjetonazornih procesa, i tako ih istraživati. Drugo, treba imati čvrsto na umu današnje negativno razumijevanje Jugoslavije. Dominantne političke ideologije i aparati njenih nasljednica beskompromisno su antijugoslovenske, danas je grde na sve moguće (hm, pa i nemoguće) načine: to nije neutralna, ideološki neopterećena tema. Treće, antiesencijalizam: Jugoslavija nije bila „logični i neminovni rezultat” istorijskog razvoja njenih naroda, kao što nije bio „logični i neminovni rezultat” ni njezin dvostruki krvavi raspad. Dalje, neekskluzivizam ili, da kažem tačnijim engleskim terminom, *non-exceptionalism*: Jugoslavija je dakako bila poseban fenomen, s obzirom na prošla vremena, a i na situaciju oko koje je imala svoje specifičnosti, čime su se njeni zagovornici dičili (mogu čak govoriti o nekakvom jugonarcizmu), a njeni protivnici mrzili. A s druge strane, zadržala je mnoge kontinuitete s prošlošću (austrijskom, austro-ugarskom, osmanskom i tako dalje u prošlost...) i sličnosti sa susjedstvom (srednjom, istočnom i mediteranskom Europom te ostalim Balkanom). Četvrto, kreaciju, razvoj i kolaps Jugoslavije treba razumjeti kao posledicu djelovanja vanjskih i unutrašnjih faktora. Ukratko: prva, naravno, nije bila samo „veštačka versajska tvorba”, ali se s druge strane raspala istovremeno s krajem versajske Evrope; i druga nije bila samo „tampon-zona između Istoka i Zapada”, ali je implodirala na kraju Hladnog rata između njih. Dalje, istoriju Jugoslavije treba smatrati istovremeno kao kontinuitet, kao istorijski proces *longue durée* na način L. Fevra, M. Bloha ili F. Brodela, a i kroz njene prelome, fragmente, kontingencije i diskontinuitete, kako nas uči V. Benjamin. Šesto, za razumijevanje njene kompleksnosti treba je istraživati i s makro, i s mikro perspektive (i s nivoa institucija i diskursa – a i prakse, recepcije); i diakronijski (istorijski) i sinkronijski (horizontalno, „u presjecima”). Sedmo, zajedno i dijalektički uzeti u obzir i jugoslavizam i antijugoslavizam: projugoslovenske ideje, pokrete, prakse i institucije, a i one koje su bile protiv nje. Ukratko: konvergentne i divergentne faktore. Osmo, uvijek se moramo pitati i o našem vlastitom položaju u istraživanju Jugoslavije, znači da prvo sebe „preispitamo” zašto, kako i zbog čega nas zanima. Drugim rečima, reflektiranje Jugoslavije mora početi od samoreflektiranja nas, njenih istraživača: obavezno treba primjeniti staro antropološko vodilo *observing the observer*. I, na kraju: u današnjim istraživanjima Jugoslavije daleko je prenaplašena etnička (i religijsko-kulturna) dimenzija, koja se uklapa u danas

tako popularnu huntingtonsku ideologiju „sukoba civilizacija” (koja nije ništa drugo nego opasna apologija posthladnoratnog unilateralizma). Pri tome se zanemaruju sve ostale dimenzije jugoslovenske prošlosti i postjugoslovenske sadašnjosti, koje nažalost danas nisu dovoljno istražene: klasna, socialna, polna, generacijska i bezbrojne druge.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto? I te kako, zato se već godinama zalažem za osnivanje naučne revije s tačno tim naslovom, i zato sam uključen u niz projekata u samoj regiji, a i van nje, koji kritički reflektiraju Jugoslaviju kao ideju i Jugoslaviju kao praksu. U javnosti, u popularnoj nauci, a i u zvaničnim historijama su (bili) pogledi na jugoslovensku ideju i na sve tri njene državne inkarnacije shizofreni: za vreme njenog postajanja apsolutno projugoslovenski, slavili su je kao „utelovljenje duha Južnih Slavena”, a posle njenog raspada apsolutno antijugoslovenski, smatrajući Jugoslaviju kao „tamnicu naroda”. Pendulum efekat, već viđen bezbroj puta u političkoj historiji. Tek je danas vrijeme da se kritički promatra u njenoj kompleksnosti i kontradiktornosti, u njenim dostignućima i promašajima, uspjesima i zabludama. Jugoslovenske studije vidim kao emancipatornu nauku, koja se uz kritičku analizu jugoslovenske prošlosti i njenih sadašnjih manifestacija i derivata zalaže i za afirmaciju svega progresivnog, što se razvilo u njenim desetljećima, i što se danas zaboravlja, negira ili čak demonizira. A to su, po redu: njen autentični antifašizam (Jugoslavija se, pored Albanije, jedina u Evropi skoro sama oslobodila nacističke i kvizlinške okupacije svojim vlastitim *grass-roots* otporom); emancipacija u prijašnjim društvima potčinjenih grupa (žena, mladih, seljaka); njena ubrzana modernizacija (u par desetljeća se iz agrarne pretvorila u industrijsko-agraru zemlju; premodernno društvo zamjenila je modernim i čak postmodernim); njena politička alternativa (iznutra: samoupravni socijalizam; izvana: politika nesvrstanih i aktivne koegzistencije); i specifični oblik multikulturalizma (iznutra: u obliku *bratstva i jedinstva*; izvana: jakim vezama s neevropskim svijetom). Sve to može, naravno, bez nostalgичne idealizacije, poslužiti kao jedna od kritika razornih ideologija i politika neoliberalizma i etnonacionalizma, koje danas haraju u postjugoslovenskim društvima.

Zašto se baviti Jugoslavijom? Zato što je zemlja pod ovim nazivom istorijski postojala i trajala, uprkos savremenim pokušajima da se ona „izbriše”, obezvređi ili negira kao neuspeli „eksperiment” i anahronizam.

Kako se baviti Jugoslavijom? Kada je reč o SFRJ, ovom temom se treba baviti interdisciplinarno, kritički i interpretativno. Kad kažem interpretativno, mislim i na jednu „antropologiju iskustva” koja je kadra da specifične vidove življenja u zemlji sa socijalističkim sistemom i kulturom tumači iz pozicije učesnika (onih koji su *u njoj* stvarno živeli i radili), a ne samo iz udaljene postučesničke, posmatračke perspektive (iz sadašnjeg trenutka i pozicije), i da ih artikuliše kao zajedničku „kulturu sećanja”, neminovno polifoničnih, katkad suprotstavljenih, katkad deljenih.

Da li su nam potrebne „studije Jugoslavije” (ili „jugoslovenske studije”) i zašto? Mislim da su nam potrebne, štaviše, neophodne „studije Jugoslavije” zato što su već stasale generacije, rođene u postjugoslovensko doba, koje malo ili nimalo ne poznaju zemlju u kojoj su rođeni njihovi roditelji, dede i babe i dalji preci. Mladi ljudi, čak i oni sa dobrim obrazovanjem, imaju stereotipne, iskrivljene ili pogrešne, fragmentarne i sentimentalne (bilo da su pozitivno ili negativno obojene) predstave o „prvoj”, a naročito o „drugoj” i „trećoj” Jugoslaviji. To govorim na osnovu svog predavačkog iskustva: studenti antropologije, a rekla bih i istorije, sociologije i drugih društvenih i humanističkih disciplina u Srbiji, percipiraju SFRJ prvenstveno kao egzotični „narativ”, katkad i kao „veliku priču” o jednoj bivšoj zemlji, ideologiji, načinu života, političkom i ekonomskom sistemu, društvenom standardu, antifašizmu, ateizmu, represiji itd., ali je to za njih daleka, nedoživljena prošlost (dok ovo pišem, prisećam se čuvene rečenice, aforizma iz romana Leslija Hartlija, „Prošlost je tuđa zemlja, tamo važe druga pravila”). Ukratko, socijalistička Jugoslavija je „tuđa” u tom dvostrukom značenju: nije „njihova” i pripada carstvu prošlosti i nečijih uspomena. Ali, uprkos tome što više ne postoji na geografskim i političkim kartama, njeni „recidivi” opstaju u prurušenim vidovima, dok se neki institucionalni mehanizmi nastoje oživeti i prilagoditi potrebama aktuelnog stanja društva.

Iza označitelja „Jugoslavija” stoje dva radikalno suprotstavljena iskustva: iskustvo Kraljevine Jugoslavije, diktature koja je završila u kolaboraciji s ideologijom nacionalsocijalizma, i iskustvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, države nastale u komunističkoj revoluciji. Odnos ove dve Jugoslavije moguće je sagledati u okviru koncepta „doba ekstrema”, kojim Erik Hobsbom dvadeseti vek interpretira kao čeon sukob revolucionarnih i reakcionarnih politika i ideologija. Ono što je danas očigledno jeste to da je Jugoslavija (SFRJ) nestala u sukobu ova dva ekstrema, a da su njeni ključni instituti – revolucija, radnička država, društvena svojina i samoupravljanje – izbrisani iz svakidašnjeg iskustva i jezika. U tom svetlu, studije Jugoslavije koje je Grupa Spomenik praktikovala tokom poslednjih deset godina suštinski su uvek bile: studije jugoslovenskog socijalizma i revolucije.

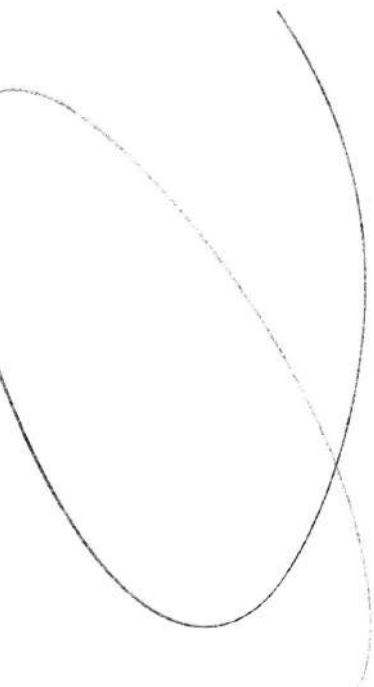
Devedesetih godina prošlog veka, SFRJ uništena je u krvavom bratoubilačkom ratu, čiji je najekstremniji izraz bio genocid. Nasuprot rasprostranjenim narativima, čija je primarna funkcija da naturalizuju postgenocidnu simbiozu etnonacionalizma i neoliberalizma, raspad Jugoslavije nije predstavljao istorijsku neminovnost. Dapače, rat i etničko čišćenje bili su krvava sredstva savremene retrogradne politike – rane lokalne manifestacije trendova koje danas obilato prepoznajemo na globalnom planu. U takvoj današnjoj ideološkoj konstelaciji, studije jugoslovenskog socijalizma i revolucije označavaju mnogo više od prostog interesovanja za društveno-političko, kulturno i umetničko nasledje SRFJ kao autentične, ali prošle, istorijske fenomene. Grupa Spomenik *nove* jugoslovenske studije vidi kao okrenute budućnosti: njima se imenuje ona vrsta kreativnog teorijskog i praktičnog angažmana koji u sebi nosi snažnu dimenziju ideološke kritike, osporavanja i razgradnje političkog *statusa quo*.

Jugoslavija, jugoslovenstvo, jugoslovensko: danas ovi pojmovi na izvestan način pripadaju svima – tumačiti ih i njima se koristiti može svako – dok apsolutno pravo na njih ne polaže niko. Oni su putokazi društvene svojine u jeziku.

Zašto se baviti Jugoslavijom? Doživljam ovo pitanje kao dužni danak vremenu, odnosno režimima koji nam, bilo izravno, bilo neizravno, skoro 30 godina poručuju da povijest i vrijeme počinju od njih i da je sve ono što im je prethodilo bilo totalitarno, naopako i necivilizirano. Činjenice, naravno, govore nešto posve drugo, a to je da je ideja Jugoslavije, zajedničkog života i solidarnosti među južnim Slavenima bila prosvjetiteljska i emancipacijska, a da je u socijalističkom razdoblju na svim poljima, od demografije, zdravstva, obrazovanja, socijalnih prava, preko arhitekture, industrijalizacije i urbanizma napravljen nezamislivi skok u modernizam. S druge, pak, strane, današnja društva i države nastale raspadom Jugoslavije sve ovo vrijeme se dosta uspješno trude poništiti sve te rezultate i vratiti vlastita društva i zemlje unatrag. Stoga, na pitanje – zašto se baviti Jugoslavijom, mogu ponuditi tri razloga. Jedan je da se očuva pamćenje, s jedne strane zato što društva, kao ni ljudi, bez pamćenja ne mogu uopće funkcionirati u punom smislu riječi, a s druge, što je održavanje kulture pamćenja u ovim okolnostima zapravo suštinski subverzivno. Drugi je, pak, razlog u tome što dobra, ali i loša iskustva Jugoslavije mogu poslužiti za izgradnju nekakve suvisle i moderne budućnosti, a treći je taj da se jednostavno ne može uopće razumijeti situacija u kojoj se nalazimo, bez razumijevanja i poznavanja zajedničkog jugoslavenskog iskustva.

Kako se baviti Jugoslavijom? Dosadašnje iskustvo bavljenja Jugoslavijom na ovim prostorima pokazalo je nekoliko smjerova. Jedan je čitanje kompletnog nasljeđa u revizionističkom ključu, drugi smjer je inzistiranje na nostalgичnom i često nekritičkom pristupu pop-kulturi i sportskom nasljeđu i treći, koji je sve aktualniji, jeste izolirano ozbiljno proučavanje pojedinih segmenata te baštine, u arhitekturi, na filmu i sl. Mislim da nam treba jedan sveobuhvatan pogled na jugoslavensko razdoblje, koji bi uključivao i suprotstavljene stavove i istraživanja, analizu svih navedenih segmenata, ali i ponudio nekakvu barem opću sintezu, odnosno jasnu liniju razvoja te zemlje, od ideje, realizacije, postignuća, pa do raspada i posljedica svega navedenog. To je jedino moguće postići kroz organizaciju jugoslavenskih studija, na sveučilišnoj razini.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto? Iz prethodnog odgovora jasno je kako mislim da su itekako potrebne, a ključni razlog zbog kojeg to mislim, pored onoga što sam naveo u dva prethodna odgovora, a odnosi se na subverzivnost, pamćenje i dobru polaznu osnovu za izgradnju drukčijih društava, jeste u tome što je to jedini način da mladi ljudi u budućnosti počnu promatrati čitav ovaj prostor kao jedinstven i nužno povezan, da nauče nešto o njemu, da budu u stanju kritički sagledati svoja društva zahvaljujući imanju šire slike, da općenito govoreći razviju kritički način razmišljanja i da na kraju i fizički upoznaju prostor zajedničkog jezika, što će ih zasigurno samo obogatiti i izgraditi u pojedince koji će vlastita društva vući naprijed.

Iako je bavljenje Jugoslavijom za mene stvar profesionalne aktivnosti, ono je prvobitno bilo inicirano duboko ličnim razlozima i njegov smisao se odatle širio u koncentričnim krugovima kroz nekoliko faza. Mislim da postoje dobri argumenti za tvrdnju da je raspad Jugoslavije centralna trauma za generacije rođene u toj zemlji od sredine pedesetih do kraja sedamdesetih godina. To važi čak i za one koji su taj raspad dočekali s odobravanjem, jer se proces odigrao na iznimno traumatičan način i od njega je profitirala samo minorna manjina. Utoliko je moje interesovanje za Jugoslaviju počelo pre skoro dvadeset godina, kao neka vrsta (samo)preispitivanja izazvanog tom traumom. Ta motivacija tada još nije bila jasno osveščena, već je predstavljala gotovo instinktivnu reakciju na ideološku konfuziju izazvanu radikalnom revizijom istorije. Prošlost, koju sam delimično i sâm proživio, naprasno je počela da se predstavlja kao nekakvo „podzemlje”, kao mračni tunel iz koga se treba izvući, iako je stvarnost oko nas bila daleko mračnija od svega čega sam se sećao. Kao arhitekti, prvo mi je privuklo pažnju to što se gradski prostor oko mene menjao takoreći na očigled: ne samo kroz ratnu i mirnodopsku destrukciju arhitekture, nego i kroz preoznačavanje, prenamenu i promenu vlasničkih odnosa. Situacija je obilovala paradoksima koje naizgled niko nije opažao. U svojim prvim ozbiljnijim člancima bavio sam se sudbinama ikoničnih građevina socijalističke Jugoslavije u Beogradu, poput Generalštaba i zgrade CK, koje su doživele najspektakularnije i najparadoksalnije transformacije i u fizičkom i u diskurzivnom smislu. One su bile predmeti i svedoci onoga što se obično naziva „tranzicijom”, a njihove bizarne sudbine ukazale su na, u najmanju ruku, problematičnu prirodu tog procesa.

Nepristajanje da se uključim u pisanje novih nacionalističkih istorija postalo je svesna orijentacija kada sam odlučio da mi tema disertacije bude arhitektura socijalističke Jugoslavije kao celine, a ne nekog njenog dela. Tada sam već bio na doktoratu u SAD, što mi je donekle olakšalo pristup kontaktima i arhivama u zemljama naslednicama, mada sam se u prvi mah svejedno susretao sa zazorom vezanim za temu; jugonostalgija je tada još bila daleko od pop-kulturnog fenomena. Ta istraživanja bila su mi dvostruko značajna. S jedne strane, omogućila su mi da shvatim da je arhitektonska kultura razvijana u posleratnoj Ju-

goslaviji bila daleko bogatija i važnija nego što sam uopšte mogao da pretpostavim i da to nasleđe ne samo da zaslužuje da bude upisano na međunarodnu mapu modernizma, već i da ta mapa mora biti drastično revidirana. S druge strane, postalo je jasno da nisam usamljen u svom zanimanju za zajedničku prošlost, već da se među kolegama moje generacije, i mlađih, budi prava glad za njenim razumevanjem. Povezivanje je tako postalo neka vrsta metaprojekta: povezivanje pokidane istorije, ali i ličnih i profesionalnih kontakata. Veze uspostavljene u to vreme predstavljale su kostur grupe koja će se kasnije i formalno okupiti oko projekta Nedovršene modernizacije, a potom u velikoj meri učestvovati u radu na izložbi o arhitekturi socijalističke Jugoslavije u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku.

Moj treći i najopštiji razlog za bavljenje Jugoslavijom je njen značaj za istoriju socijalizma. Jugoslavija je ponudila praktičnu alternativu kapitalizmu i pri tome izbegla mnoge zamke socijalizma sovjetskog tipa, održavajući nadu u sistemsku emancipaciju živom dugo nakon razočaranja izazvanog staljinističkom represijom. Uprkos problemima, jugoslovenski socijalistički sistem u suštini nikada nije otvoreno doveden u pitanje; zemlja se raspala pod pritiskom nacionalizma i geopolitičkih promena, a napuštanje socijalizma odigralo se gotovo kao nuspojava tih paralelnih procesa. Ekstremni nacionalizam i geopolitički potresi danas podjednako ozbiljno ugrožavaju i liberalni kapitalizam, čija navodno neizbežna istorijska pobeda, trijumfalno proglašena pre trideset godina, više ne izgleda nimalo sigurno. U tom smislu, Jugoslavija predstavlja neizbežan protivprimer za tezu da je socijalizam bio predodređen da propadne usled svojih navodno inherentnih slabosti; relativno visok standard i znatna kulturna permisivnost, koji su ostvareni u zemlji, potvrđuje parcijalnog istorijskog uspeha. Najočigledniji materijalni trag tog uspeha upravo je arhitektura, u kojoj se sutiču društvena, politička, ekonomska i kulturna dimenzija, što nam omogućava detaljan uvid u čitav niz društvenih fenomena, od bazičnih emancipacijskih procesa, do nijansi političke reprezentacije.

S obzirom na količinu novih istraživanja o Jugoslaviji, koja su se pojavila u različitim disciplinama poslednjih desetak godina, jugoslovenske studije defakto već postoje. No, ne sumnjam da bi neka vrsta formalizacije, makar i samo kroz stratešku upotrebu tog termina, doprinela njihovom daljem unapređivanju. Imenovanje je preduslov organizacije, koja bi, pak, omogućila precizniju koordinaciju napora i razmenu ideja. Nacionalne studije su i inače jedan od uobičajenih sistema organizacije u okviru humanističkih nauka, pa bi se jugoslovenske studije uklopile u već postojeći okvir. Međutim, u današnjoj situaciji formalizacija jugoslovenskih studija kroz akademska udruženja (i)li programe imala

bi nešto drugačiji ideološki značaj, jer bi te studije po svojoj logici morale biti antinacionalističke. Utoliko su one nužne kao intelektualni protivotrov dominaciji nacionalizma, ali i za održavanje pamćenja socijalističke prošlosti.

Zašto i kako se baviti Jugoslavijom? Neprikosnovena, nepovrediva činjenica mog rođenja jeste ta da se ono zbio u Jugoslaviji, u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, u kojoj sam zatim doživio punoletstvo, studirao filozofiju. Uprkos tome što te države više nema, ostalo je za njom ono što je postojalo i pre nje, što se, dakle, u vremenu na ovom srednjoevropsko-balkansko-mediteranskom prostoru proteže mnogo duže i u svesti generacijâ i generacijâ mnogo dublje od državnih formi jugoslovenstva, a to je *jugoslovenska kultura*. Priroda jezika koji govorimo kao maternji – kojim, dakle, govore Srbi, Hrvati, Bosanci i Hercegovci, Crnogorci – nužno strukturira jugoslovensku kulturu. Kao što opstaju Skandinavija, skandinavska kultura i skandinavistika, iako takve države kao što bi bila Skandinavija nema, danas opstaju i Jugoslavija, jugoslovenska kultura i jugoslavistika – iako nju, kao istraživačkonaučnu disciplinu, tek treba konstituisati. Kad je reč o jugoslovenskoj kulturi, jezička veza Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, kudikamo je konzistentnija negoli što je to u skandinavskoj kulturi, među skandinavskim državama. Daću vam jedan jednostavan primer, pravoslavni Srbi i danas čitaju Stari i Novi zavjet u briljantnim prevodima Vuka Karadžića i Đura Daničića, na ijekavici, i to na varijanti jezika kakav je, kao književni standard, danas ustaljen u Republici Hrvatskoj. U duhu ironije, a ironija je metoda otkrivanja istinitosti, mogli bismo reći da vernici Srpske pravoslavne crkve, a reč je o milionima, svoju svetosavsku veru ispovedaju na hrvatskom jeziku. Jednom rečju, Jugoslavija je moj *milieu*.

Da li su nam potrebne (post)jugoslovenske studije i zašto? Potrebne su nam jugoslovenske studije, nikako postjugoslovenske studije. Jer, kad kažemo postjugoslovenski, jugoslovenstvo držimo zarobljeno u etatištičkoj strategiji. Kad je reč o jugoslovenstvu, reč je o etici i esteticu otpora, najzad, o ideji društva koje se opire državotvornosti. Jugoslovensko povesno nasleđe, dakle, baština koja nadahnjuje budućnost, jeste, pre i posle svega – kultura otpora. Kultura otpora imperijalizmu, klerikalizmu, nacionalizmu, fašizmu, staljinizmu i kapitalizmu. Od Matije Vlačića do Prote Mateje, od Đuzepine Martinuci, do Ksenije Atanasijević, od Držića do Sterije, od Matije Gupca do Stevana Filipovića, od Svetozara Markovića do Cankara i Krleže, od Josipa Rajla-Kira i kontraadmirala Vladimira Barovića, do nas, i kroz nas, proteže se taj vektor kulture otpora.

Apokaliptični vremenski uslovi

Kada sam bila dete, imala sam neobičnu opsesiju. Imala sam omiljenu mapu. Veliku kartu Evrope na rasklapanje. Fizički predmet, koji je postao izvor ogromne inspiracije dok sam pratila pomeranje granica naše teritorije kroz istoriju. Bilo mi je neshvatljivo kako je moja prababa mogla promeniti toliko pasoša, a da nikada nije kročila van svog sela. Zbog opsednutosti ovom kartom – tim malim simboličnim predmetom čežnje, ovo moje lično blago se pocepalo baš po sredini, gde je karta bila presavijena. Imajući u vidu temu ovog priloga, čitalac može donekle da pretpostavi gde je došlo do cepanja; upravo na teritoriji bivše Jugoslavije (tada već) prekrivenoj mrljama od kafe. Taj pomalo poetičan dečiji susret veoma rano mi je ukazao na značaj koji je ova teritorija imala za evropski identitet: predstavljala je sistem za proizvodnju migracija i razmena, koji je opstajao kroz milenijume evropske istorije. Sistem koji je čuvao i omogućavao stvaranje razlika par ekselans.

U toku daljih studija umetnosti i kritičke teorije počelo je da me zbunjuje to kako ovaj izuzetno bogat kulturni prostor nije uspeo da stvori jedan samoodrživi umetnički sistem – kakav možemo da vidimo (kao zdrav ili nezdrav, ali koji barem postoji) u susednim državama, i to ne samo onim zapadnim. Potencijali privatnih/javnih partnerstava potpuno su iščezli iz diskursa kulturnih institucija [bivše Jugoslavije – prim. prev.], a umetničko tržište koje je mnogo obećavalo (kao što se vidi iz nepisanog društvenog ugovora između države i jugoslovenskih kompanija u periodu između 1960-ih i 1980-ih godina), zamrlo je pre nego što je uopšte i zaživelo.

Sloveniju sam napustila da bih studirala u umetničkim školama, prvo u Veneciji, a potom u Londonu, gde me je tokom čitavog školovanja pratila čuvena Agambenova „izuzetnost različitosti”. Drugost, s kojom smo svi i suviše dobro upoznati, nekako ne prestaje da se pojavljuje u produkciji kulture i, kao što je ponovno otkrivanje bivše Jugoslavije na polju umetnosti i arhitekture pokazalo u proteklim godinama, tržište nastavlja da buja oživljavanjem nečijeg tuđeg kulturnog kapitala i (u okviru toga) reprodukcijom akumulirane geopolitičke egzotike.

Međutim, nakon prvih godina formalističkih preispitivanja „bivših potencijalnih budućnosti” (tu pre svega mislim na ponovno oživljavanje i reaproprijaciju jugoslovenskog modernizma – kroz šta smo, po mom mišljenju, morali da prođemo kao kroz neku vrstu očišćenja od trauma), konačno smo svedoci pravog integrisanog akademskog istraživanja, koje je praćeno ukrštanjem medija i koje ne ostaje pri suvenirizaciji, već sugerise nove modele i strategije rada. Još uvek smo na početku, ali interdisciplinarni rad kustosa, istoričara arhitekture, filozofa i umetnika stvara slavljenički osećaj solidarnosti, koji postaje prava paradigma novog sistema. Dnevno raste broj zajedničkih *Dropbox* datoteka s nagonim arhivama, od kojih nekima nije više moguće zvanično pristupiti. Osećam se počastvovano što sam imala priliku da radim s nekim od najistaknutijih umova u ovoj oblasti istraživanja. Imala sam sreću što sam mogla da objavim svoje projekte u formi namenjenoj fizičkom čitanju: u publikacijama – gde nastojim da stvorim zajednički prostor za diskusiju sa saradnicima i da objavim nešto od arhivskog materijala koji je primarno bio predstavljen kroz film, instalaciju i performans.

Svoje umetničko angažovanje započela sam performansom u kojem sam se bavila sistemima autoriteta – prostorima kontrole, njihovom arhitekturom i (estetskom) scenografijom koja diktira obrasce ponašanja korisnika i publike. Bila sam zaintrigirana pitanjem kako mi, kao proizvođači kulture, saučestvujemo u ovoj situaciji delegirane kontrole i da li je moguće efikasno i s kritičkim stavom igrati dvostruku igru s mehanizmima meke moći – teritorijalnim pripadanjem i reprezentacijom.

To je dovelo moje umetničko istraživanje do arhitekture koja je bila tesno povezana s nacionalnom reprezentacijom – kao sredstvo njenog prikazivanja i oblikovanja, koje je podjednako namenjeno građanima koliko i međunarodnoj publici. Polazeći od nacionalnih aerodroma i turističkih strategija (tada) veoma mlade Slovenije, stigla sam do istorije nacionalne reprezentacije bivše Jugoslavije – teritorije koja me je najviše i zanimala. Počela sam da istražujem promene kulturnog lika njenih različitih političkih formi – prateći njeno pojavljivanje po svetskim izložbama (EXPO) od prvog učešća u Barseloni, 1929. godine, do poslednjeg u Montrealu, 1967. godine. Tragajući po veoma šturim privatnim i državnim arhivima, počela sam detaljnije da se bavim scenografskim spektaklom bivše Jugoslavije, odnosno njegovim „odborskim dizajnom” i načinom na koji je političko i diplomatsko okruženje oblikovalo njegov estetski jezik. Posebno me je zainteresovao momenat premeštanja fokusa s međunarodne arene na domaću kada je avangardno delovanje prilično naglo ustupilo mesto nacionalnom/(-ističkom) jeziku i opredeljenju, prelazeći na kraju u nacionalni/(-istič-

ki) kič. I opet, nije teško uvideti kako se ova istorijska putanja odražava kao eho u našim savremenim uslovima u neuspehu još jednog pokušaja transnacionalizma u Evropi. Možda se na države može primeniti ista dosetka kao na umetnike: zabavno je raditi s njima kada su mrtvi. Tada se mogu jasno sagledati njihov početak i kraj – a put od jednog do drugog danas možda može da nam pomogne da razumemo i nas same.

Predstoji još mnogo debata – posebno onih koje se ne bave traganjem za utopijom ili kreiranjem nostalgije, već se pre svega fokusiraju na čisto konceptualne i fenomenološke vrednosti postjugoslovenskih studija, kao što je primer fotografskih reprezentacija spomenika posvećenih borbi jugoslovenskih naroda protiv fašizma i nacizma, s kojima se susrećemo na izložbi „Betonska utopija”, održanoj u MOMI u Njujorku prošle godine (koja će zasigurno ostati zapamćena kao ključan momenat u istoriji umetnosti). Modernistička ostvarenja fotografisana su pod takvim osvetljenjem i u vremenskim uslovima koji su rekontekstualizovali fizički prostor ovih skulptura i arhitekture uspevajući da ih, bez stvarnog fizičkog prenošenja, izmeste na potpuno strani teren, u estetski prostor apokaliptičnih (vremenskih) uslova – protiv kojih su, moglo bi se tvrditi, prvobitno i bili namenjeni.

Jasmina Cibic
Nada čin I (2016), jednokanalni HD, video,
stereo, 9 «10», ljubaznošću autorke

Jasmina Cibic
Izgradnja želje (2015), jednokanalni HD, video,
stereo, 43 '6», ljubaznošću autorke

U skoro svakom gradiću u Srbiji, u blizini manje ili više adekvatno obnovljenih modernističkih zgrada javnih institucija, zapažaju se spomenici poginulima u ratovima devedesetih. Nemušti tekstovi su na njima, po kojima se, za razliku od onih, često obližnjih, iz Prvog i Drugog rata, ne može razumeti zbog čega se rat vodio i zbog čega se u njega išlo. Eklektični ili, bolje reći, zbrkani su stilovi spomenika i utisci koje ostavljaju: luksuz lokacije sa čemerom povoda, sparušenost venaca sa tupim sjajem mermera i mesinga, zaborav sa sećanjem, stid i slom sa slavom i hvalom, sve sraslo kao neka „ključna kost”, razrasla i žilava, a u društvenom grlu. Niti može da se jede, niti da se govori, pa ni da se povrati to memorisano, a kao na mah pojedeno i popijeno vreme. Mumlanje i grcanje tog novoizraslog pejzaža koji stražari pored institucija kao što su opštine, muzeji, biblioteke, i jeste posledica kosti u grlu novouspostavljenog buržoaskog društva. Ozbiljnu operaciju kao da niko ne pokušava, samo terapijske salve amnezije i antestezije, prepisanih, gle, za osveščivanje i suočavanje.

Lokalni muzeji promenili su stalne postavke u kojima, na primer, ne sme da piše kad su i od koga uopšte osnovani ili napravljeni. Stavili kustosi – istoričari četnike pored partizana, da se svakoj vlasti ugodi, da se ne zna više ko je šta i gde u istoriji i teoriji. Nijedno dostignuće socijalizma ne postoji u izložbama, caruju nacionalizmom nabildovani srednji vek, romantizovana etnologija i međuratna građanština. Starostavni tajkuni, moćnici fašizujućeg međuratnog društva poziraju kao dobrotvori i prvaci. Njihovi novopresvučeni saloni kao mizanscen zlatnog doba.

Postoje neke oaze i skloništa nedevasirani ratom i tragedijom – sačuvane istorijske zbirke, čak cele postavke, makar i zgomilane u muzejskim podrumima, sve, naravno, pod ključem, tj. ključnom kosti. Veliko istorijsko zatišje čeka na veliku raciju racija. Istorija Jugoslavije hirurg je koji treba da pažljivo odmeri i izvadi kost iz društvenog grla, samelje je i pretvori u neko đubrivo, trudeći se da ne ošteti fatalno pacijente – jer bola mora biti. Uostalom, to je hirurgija u ratnim uslovima, jer klasni rat je zamenio oružani, koji mu je bio i neočekivano finale i neophodna uvertira.

Ko ima interes da se kost izvadi? U svim udžbenicima istorije SFRJ pisalo je šta je fašizam, u prvoj rečenici ili pasusu pomenut bi bio naravno i kapitalizam, sada se ta reč relativizuje ili zaobilazi. Nijedna evaluacija udžbenika, koliko god kritična i s pravom ogorčena, nije to ni pomenula. Od zvanične historiografije, institucionalno korumpirane i karijerno uslovljene, ne očekuju se takve ambicije. Srednja klasa kapitalističke poluperiferije, ispod koje su ponor i panika proleterizacije, jad egzistencijalne neizvesnosti, braniće zubima i grlima i svim mogućim kompromisima svoje strpljivo iskukičane privilegije. Njen doprinos može naravno biti informativan i poučan, pre svega kao detektor srednjeklasnih interesa i pozicija u aktuelnoj klasnoj borbi.

Neko je primetio da su kuće po Srbiji često nezavršene, a već propadaju. Slično tome, socijalistička *YU* preuzela je pretežak istorijski bagaž u tek delimično izabranim i izglednim okolnostima. „Novi kasapi pod rep kolju” ismevani su po urbanim slavama i seoskim kafanama pokušaji privrednih i političkih aparatčika da objasne probleme nastale uprkos revolucionarnim obećanjima i očekivanjima. I kako su „stari kasapi” zaostavili dovoljno ideološke hegemonije i memorije, a novi nisu uspeli (a pitanje je i da li su mogli i hteli drugačije da osmisle proizvodnju, reprodukciju, potrošnju), desio se taj epohalni sutok, lančani sudar političkih rutina i eksperimenata, ekonomskih nuždi i pretenzija, ideoloških vizija i zabluda, kulturnih kočnica i aspiracija. Posao istorizacije posao je uviđanja i zapisnika tog sudara, a njena misija je razumevanje i interpretacija svih ishoda koji kodiraju i čine našu sadašnjost.

Zašto i kako se bavite Jugoslavijom? Bavio sam se i bavim se Jugoslavijom u okviru svoje umjetničke prakse. Sad bi se to vjerojatno nazvalo „knowledge based art practice”, ali tada, kad sam se počeo baviti tom temom, krajem devedesetih godina, taj termin još nije bio u upotrebi. Tada se smatralo, barem u mom pogledu, da je svaka umjetnost, koja je dobra, u isto vrijeme automatski i „knowledge based” – bez potrebe posebnog naglašavanja tog aspekta.

Moj pristup temi „Jugoslavija” bio je, kako to uvijek nazivam „poluvanjski”. Znajući povijest i jezik do izvjesne mjere, imao sam veći uvid nego neko ko nema veze s tom regijom. S druge strane, imao sam, kao austrijski umjetnik balkanskog porijekla, koji je odrstao u Austriji i u toj zemlji je obrazovan, određeni odmak u odnosu na nasljedne države tog regiona. Imao sam sigurno i veliki manjak na dosta područja znanja u poređenju s umjetnicima koji su odrasli u Jugoslaviji i tu se i školovali. Ali baš ta kombinacija znanja i neznanja, blizine i razmaka, stvarala je tu „poluvanjsku” poziciju, koju sam u tom trenutku zauzimao. Mislim čak da ta pozicija uistinu meni omogućila da ranije nego većina umjetnika regije dotaknem tu temu – Jugoslavija. U svakom slučaju, vrlo sam rano počeo tematizirati jugoslavenski modernizam. Već spomenuti odmak tu je bio sigurno velika prednost, koja mi je dala mogućnost da izdaleka, skoro u laboratorijskoj situaciji, seciram tu tematiku. Naravno, to seciranje nije bilo potpuno sterilno, nego razigrani umjetnički projekat s velikom mjerom trash-a i humora, koji su tu bili dio procesa. To da sam u to vrijeme, krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih, upotrebljavao humor i *trash* u preispitivanju tematike jugoslovenskog modernizma, bilo je opet direktno vezano za tu moju poluvanjsku poziciju, i omogućeno kroz nju.

Da li su nam potrebne (post)jugoslovenske studije i zašto? Kao što je u pret hodnom odgovoru rečeno, veliki je broj ljudi u regiji, kao i međunarodno, koji temeljno istražuju tu temu već godinama. Ovo ilustrira i stvara tu potrebu. Ta regija povezana je kroz dvije Jugoslavije u 20. stoleću. Znači, bez ikakve nostalgije, mora se konstatovati da tu postoje veze i razmjena između tih krajeva

– kroz povijest, kao i u sadašnjosti. To je činjenica, koju ne može nitko negirati, nezavisno od svog političkog stava. A i budućnost ove regije će se samo moći rešavati i ispitivati bez maspsihološkog potiskivanja te zajedničke prošlosti.

Marko Lulić, Reaktivacija (Cirkulacija u prostoru), performans,
Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2002.

Zašto se baviti Jugoslavijom? I zbog nje same, kao objekta, predmeta istraživanja, ali i zbog subjekta – istraživača – koji bi se bavili tim pojmom i svime što on implicira. Razgovor o Jugoslaviji, naime, po sebi je test intelektualne zrelosti i integriteta, lakmus-test širine i sposobnosti intelektualca da pokaže da je uopće dostojan svoga poziva: dokaz da ne pristaje na uobičajena uprošćena, reducirana rješenja i premise, potvrda da u isto vrijeme zna misliti baratajući s više suprotstavljenih ideja, a da ne završi u cinizmu, niti sofizmu. Ukratko, da pokaže da mu je stalo do istine. A time i nešto što je implicirano u prošlom: da tako demonstrira na djelu da ne služi vladajućim ideologijama danas. Zato je razgovor o Jugoslaviji veći intelektualni izazov, nego što bi se činilo. Za apologiju nacionalizma i razumijevanje postjugoslavenskih društava, naime, ne mora se biti naročito pametan, a još manje intelektualno pošten – takva im je zadatost i premisa, a broj konformista koji će braniti vladajuću paradigmu imali smo oduvijek na izvoz. Jugoslavija, kao izuzetno kompleksna, višeslojna ideja, kao jedinstvena historijska, politička, filozofska i kulturna građevina, vjerojatno je najtvrdi orah za nacionalne inteligencije i njihove kapacitete danas. Jer, čak i oni koji bi trebalo da imaju, ili imaju autonomnost i integritet u odnosu na neposredne nacionalne zajednice kojima u međuvremenu pripadaju, kod tematiziranja Jugoslavije unazad, brzo se uvidi kako je gotovo svaki, više ili manje nesvjesno, u svom diskursu i interpretaciji prošlosti, redovito dijelom na liniji dominantne ideologije današnjih državnih konstrukata, nekadašnjih jedinica Federacije. Drugim riječima, inteligencija često nije u stanju izdignuti se iznad vladajućih ideologija i njihovih interpretacija povijesti Jugoslavije.

Ima i pitanje koje ide prije ovoga pak, a to je *kojom* Jugoslavijom se baviti. Kad govorimo o zajedničkoj državi Južnih Slavena i tu postoji „previd”, budući da se uglavnom misli na socijalističku Jugoslaviju, koja je kao sinegdoha pojela i onu prvu, iako je drugoj dala ime i kontinuitet. To se ili zaboravlja, ili je za dio inteligencije i javne scene čak i ideološki suspektno.

Govoriti o drugoj Jugoslaviji, koju k tome još pamtimo i neposredno, iskustveno, znači ustvrditi da nema još ni konsenzusa o tome što je ona bila svakom narodu ponaosob. Ni pogled na zemlju nije bio isti iz njenih zajednica, kako u

vrijeme dok je postojala, tako i sada. A osim kod najvulgarnijeg oblika nacional-šovinizma i revizionizma, gdje se predstavnici svih nekad konstitutivnih naroda sasvim dobro i jednostavno slažu da ta zemlja naprosto nije valjala, drugdje konsenzusa nema. Pored svih povezanosti i unatoč njima, od najličnijeg do kolektivnog plana – imamo najmanje šest Jugoslavija – šest manje-više kolektivnih pogleda koji se rijetko preklapaju. Ne samo ideološki gledano, nego uvjetovano povijesno, kulturalno, geografski, veličinom i brojnošću jednih naspram drugih, prisutnošću, utjecajem i tako dalje. O dubljim, suptilnim razlikama da ne govorimo. Te potonje su najzanimljivije, ali po svojoj kompleksnoj prirodi nisu za svakoga, nisu za tvrdokorne i nefleksibilne, ne daju se totaliziranju i izvlačenju svezvrijedećih zaključaka. To je, dakle, već tema za drugačije polje: ono „jugoslavenske metafizike“, da tako kažemo. Sve zajedno, a namjerno reducirano: i kad se govori o istom, ne misli se na isto. Već zato se treba baviti Jugoslavijom.

Kako se baviti Jugoslavijom? Prije ovoga „kako“, možda bi trebalo postaviti pitanje „ko“ bi se zapravo bavio Jugoslavijom? U Hrvatskoj, odakle dolazim, Jugoslavija je tabu svih tabua. Zato je od nastanka nove države provođen istinski i temeljan ideološki egzorcizam, na svim razinama, od javne, političke, historijske – do privatne, što govori koliko je autoritaran, ili štoviše totalitaran, u svojoj suštini bio režim nastao na raspadu negdašnje zemlje. U praksi, ne samo da je drugačiji povijesni, politički i ideološki pogled od onog dominantnog bio opasan, pa zato zabranjivan i brisan, nego je to išlo do te mjere da je čak i nešto na prvi pogled potpuno sporedno i nedužno kao što je popularna kultura bila pod cenzurom nacionalističke ideologije. Popularna, ili kultura svakodnevice, polje je privatnog izbora, i kao takva, bila je pravo vezivno tkivo građana Jugoslavije, više od jezika. Dakle, s nestankom države i samo privatno sjećanje na zajedničku prošlost posredovanu kulturnim pojmovima kao dijelom kolektivnog pamćenja, pročišćavano je od sjenki i bauka jugoslavenskog naslijeđa. Prošlih godina to se okrenulo: nacionalistička hegemonija dosjetila se jadu, dijelom sa pozicije svoje nepromijenjivosti i moći, dijelom lukavo, a dijelom i na nesvjesnoj razini, onako kako tabui rade, pa je pustila tu popularnu jugoslavensku kulturu ponovo u opticaj – ali očišćenu od političkog, shvativši da im u takvom obliku ne može ništa. Preko popularne kulture napravili su paradoks – „Jugoslaviju bez Jugoslavije“. To je, naravno, čista ideologija na djelu.

I takozvana nenacionalistička opozicija, a to vrijedi u svim bivšim republikama, također je, po mom mišljenju, sklona redukciji, ali s drugačijom strategijom. U tematiziranju zajedničke prošlosti primjetno je skrivanje iza lijevog teorijskog diskursa i nekritičke revalorizacije političkog uređenja Jugoslavije. Taj lijevi dis-

kurs i sâm reducira SFRJ, izjednačavajući je u potpunosti sa socijalističkim sistemom, što je, bez obzira na historijsku neodvojivost dva pojma, države i uređenja, isto dijelom ideološka podvala sa suprotnim predznakom. Naša karijeristička inteligencija savršeno je nanjušila pomodan i poželjan ideološki pravac, odmah shvaćajući koji dio odbaciti (tabu Jugoslavije), a koji okrenuti u svoju korist (socijalizam i ljevica, najprije kao kulturalni *stil* i izbor u postmodernom društvu, a ne polje prave ideološke borbe i skup vrijednosti). Kraće: lakše je biti lijevo, nego biti za Jugoslaviju, pa makar mrtvu odavno. Tako u Hrvatskoj imamo izložbe tipa „arhitektura u socijalizmu”, „socijalistički plakat”, „spomenička baština NOB”, „izložba socijalističke svakodnevice”, ali se povećalom mora tražiti da se nađe u kojoj je to točno zemlji sve građeno, pravljeno i stvarano, jer se ona skoro nigdje ne spominje, a i kad se spominje, onda jedva, kroz stisnute zube. Uz to ide oportunistički, furtimaški način „regionalnih povezivanja”, pa se opet ne imenuje ključni pojam, dok se u isto vrijeme peru ruke od odgovornosti i fingira angažman. Otud, ponovo, pravo pitanje možda nije *kako*, nego *ko* bi se bavio Jugoslavijom. Ironičnim citatom: imamo li još dovoljno „poštene inteligencije” uopće za to?

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto? Načelno da. Praktično – objektivno – kontekstualno – ne. Ideološka dominantna akademskih institucija i njihovih predstavnika, mogućnosti zloupotrebe i daljnje depolitizacije ove daleko najsubverzivnije ideje, uz konformizam kao endemsku bolest, ovdje očitovanu kroz sposobnost novih akademskih i intelektualnih klika da parazitiraju na ostavštini jedinstvene ideje i nasljedstva – to su neki od glavnih razloga zašto mislim da pokušaj jugoslavenskih studija vjerojatno ne bi dobro ispao. To bi također bila prilika dijelovima akademske zajednice i intelektualaca koji su usrdno šutjeli dva desetljeća, da se sada kad je opet zgodno privuku gdje treba i ponovo okrenu kaput. Mimikrija, demagogija, pranje biografija, karijerizam, kontraproductivni lijevi dogmatizam kao refleks i antiteza revizionističkoj praksi, duboki problem nedostatka kulture demokratičnosti i demokratske svijesti u dijalogu i tako dalje – sve je to *caveat*, upozorenje da se s takvim studijima ne počinje, jer će završiti u još jednom propalom, konvencionalnom, interesnom projektu.

U razvijenom kapitalizmu imamo primjer kako se to po univerzitetima provelo u praksi: baviš se postkolonijalnom kulturom i teorijom u akademskoj zavjetrini, da ne bi morao mijenjati samo društvo i sistem koji koloniziraju. Tako bi se kod nas dovoljan broj njih bavio Jugoslavijom i njenom kulturom, ne zato da produbi i proširi idejni i emancipatorski potencijal i subverzivnost koje je ona nosila i koji zapravo ispod površine još postoje – nego naprotiv, da bi ih neutralizirao.

Bavili bi se Jugoslavijom „objektivno”, s odmakom, a time implicitno pokazivali kako od nje zapravo više nema opasnosti. Za razliku od gorespomenutih zapadnih praksi, kod nas bi to završilo u još opscenijem obliku – ovdje bi se diskurs vodio autokolonijalno. Zato s takvim studijama ne treba ni počinjati. Bar još neko vrijeme.

Zašto se baviti Jugoslavijom? Period postojanja socijalističke Jugoslavije obuhvata veći deo druge polovine 20. veka, vreme koje na globalnom nivou, uprkos hladnoratovskim podelama i neprestanom strahu od nuklearne katastrofe, karakteriše pogled u budućnost pun vere i optimizma: pobeđen je fašizam, azijski, afrički i južnoamerički narodi se oslobađaju kolonijalnih vlasti, a čovek odlazi u svemir i spušta se na Mesec. Kao nadnacionalna politička zajednica i društvo u kome je došlo do rapidne modernizacije, Jugoslaviju je nemoguće odvojiti od ovog konteksta u kome je bolja budućnost bila zamisliva. Danas, kada je utopijska imaginacija budućnosti skoro sasvim zamenjena distopijskom, a neoliberalna sadašnjost se predstavlja kao jedina mogućnost koju imamo, a političke i društvene zajednice na prostoru gde je nekad bila Jugoslavija definisane su isključivo u etničkim terminima, konkretno iskustvo u kome su alternative – i ekonomske i političke – bile zamislive, važno je i epistemološki i politički. Ovom tvrdnjom ne zagovaram neku idealizaciju Jugoslavije kao utopijskog društva, ali želim da istaknem važnost samog obećanja alternative koje je bilo strukturno ugrađeno u jugoslovenski socijalistički projekat. Današnji trenutak, kada smo u društvima bivše Jugoslavije svedoci borbe za prirodne resurse, državnog nasilja usmerenog na najranjivije, izrazitog socijalnog raslojavanja i migrantske krize, jugoslovensko nadnacionalno iskustvo i politike samoupravljanja i nesvrstanosti predstavljaju veoma važne izvore za oživljavanje i očuvanje istorijâ solidarnosti koje su nam, čini se, potrebnije nego ikad.

Kako se baviti Jugoslavijom? Pisac Pavle Ugrinov u neobjavljenim dnevničkim beleškama navodi da se u oktobru 1989. godine Radomir Konstantinović, pošto je pročitao dokumenta za osnivačku skupštinu Nezavisnog udruženja jugoslovenskih pisaca, usprotivio tome što se u njima Jugoslavija tretira isključivo kao geografski pojam. Ona je, rekao je tada Konstantinović Ugrinovu, „za nas i nešto više, i nešto dublje, i nešto ne samo objektivno, već i lično”. Danas, trideset godina pošto se Jugoslavija raspala u krvavim ratovima, ona više nije ni geografski pojam, ali čitave generacije na prostoru na kome se nalazila (i svuda po svetu) još uvek dele jugoslovensko iskustvo. Za mnoge su istraživače ovo iskustvo, sećanje na Jugoslaviju i emocije, ambivalentnosti i tenzije koje ih prate metodološki frustrirajući, i zato Jugoslaviju tretiraju kao „objektivnu” činjenicu, a njenu istoriju kao jasno određenu početkom i krajem. Iskustvo je

neizbežno kompleksno, fragmentarno i otporno na neproblematično svođenje na linearni i konzistentni istorijski narativ. Upravo ova sprecifična temporalnost, u kojoj Jugoslavija istovremeno predstavlja objekat historiografske interpretacije i proživljeno iskustvo, predstavlja izuzetno produktivno polje za promišljanje režima istorizacije i refleksije o modernosti, temporalnosti i budućnosti. Zato je važno ne ignorisati tenzije i ambivalentnosti koje iz ove temporalnosti proističu, već otvoriti prostor za njih u istorijskim narativima o socijalističkoj Jugoslaviji.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto? Jugoslovenske studije ne samo da su potrebne, već su neophodne, ali isključivo ako ih razumemo kao istraživački, pedagoški i politički projekat čiji cilj je produkcija korisnog znanja i platformu za intervenciju u hegemonijske režime interpretacije prošlosti i na lokalnom i na globalnom nivou.

Zašto se baviti Jugoslavijom? Zato što nam proučavanje Jugoslavije omogućuje da preispitujemo i prelazimo okvire pojednostavljene binarne tipologije liberalnog/neliberalnog, demokratskog/totalitarnog, koja je primenjivana u izučavanju i razumevanju 20. veka. Jedna posebna generacija uspjela je da stvori nešto što će nerazvijenu, periferalnu, skoro polufeudalnu zemlju staviti u središte posleratne multilateralne diplomatije i međunarodnih odnosa. Kao relativno mala zemlja, Jugoslavija je odigrala disproporcijalno veliku ulogu u Ujedinjenim nacijama, a u mom novom istraživanju bavim se i aktivizmom u periodu između dva svetska rata, kada su jugoslovenski studentski aktivisti, kao što je Ivo Ribar Lola, odigrali ključne uloge u studentskom internacionalističkom pokretu. To je i Erik Hobsbawm pomenuo u svojoj biografiji „Zanimljiva vremena: jedan život u dvadesetom veku”: „lola značajni levičarski studentski pokreti bili su retki u kontinentalnoj Evropi, gde je tipičan politički stav koji su studenti zauzimali [...] 30-ih godina 20. veka bio desničarski nacionalizam, koji je prelazio i u fašizam. Važan izuzetak činili su studenti komunisti iz Jugoslavije, posebno s Univerziteta u Beogradu, čiji je jedan od vođa bio Ivo (Lolo) Ribar, a koji će kasnije postati centralna figura partizanskog pokreta. On je bio zapažena ličnost u Svetskoj studentskoj zajednici za mir, slobodu i kulturu (*Rassemblement Mondial des Étudiants pour la Paix, la Liberté et la Culture*)”.¹

Na Svetskom omladinskom kongresu, održanom u Ženevi 1936. godine, gde je bilo predstavljeno 36 zemalja i 11 međunarodnih organizacija, Kina, Sjedinjene Države i Kanada imale su velike delegacije, ali su jedino Britanija, Čehoslovačka, Švajcarska i Jugoslavija imale maksimalan broj delegata. Jugoslavija je uveliko odsutna iz ovih novih istorija internacionalizma, i važno je ponovo upisati naš region u globalnu i međunarodnu istoriju. Još je fascinantnija istorija Ujedinjenih nacija, u kojoj su jugoslovenske diplomate i stručnjaci iz te iste „partizanske” generacije ostavile trag u veoma mnogo oblasti. Da Jugoslavija nije bila toliko posvećena i angažovana u oblasti razvojne diplomatije kroz Konferenciju Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju (*UNCTAD*) i Pokret nesvrstanih,

¹ Hobsbawm, Eric, 2007. *Interesting Times: A Twentieth Century Life*. New York: Knopf Doubleday.

danas ne bismo imali Agendu održivog razvoja 2030 u ovakvom obliku. Sa savremene tačke gledišta, kompleksna dinamika koja je dovela do političke i ekonomske krize, a potom i do raspada Jugoslavije, od suštinskog je značaja za razumevanje sadašnjih previranja u svetu – Bregzita, lažnih vesti, porasta neliberalnog populizma, „antibirokratskih revolucija” i elita koje nude prazna obećanja o obnavljanju sjajne prošlosti.

Konačno, ono što se dogodilo u Jugoslaviji u pogledu sukoba i nasilja, s globalnog stanovišta nije predstavljalo izuzetak, već pravilo. Slično interkomunalno nasilje zahvatilo je Indiju, Alžir i Ruandu otprilike u isto vreme. U Zambiji je predsednik Kenet Kaunda vodio snažnu kampanju protiv preranog uvođenja više-partijskih izbora, smatrajući da bi to dovelo do tribalizma i nasilja. Tako je ono što se dogodilo u Jugoslaviji bilo relevantnije za ostali deo sveta, nego ono što se odigralo u Poljskoj. Upravo je Jugoslavija – a ne Poljska, u kojoj je homogenost bila rezultat genocida, masovnih proterivanja i prisilnih promena granica – bila najbližija onim delovima sveta koji su bili etnički i religiozno podeljeni.

Kako se baviti Jugoslavijom? Moj utisak je da se Jugoslavija procenjuje prema gotovo utopijskom standardu ljudskih prava, blagostanja ili demokratskih normi. Umesto što se o ovim pitanjima piše korišćenjem apsolutnih pojmova, odnosno, kao da postoji neki univerzalno prihvaćeni standard, od presudne je važnosti da se Jugoslavija ugradi u evropski ili međunarodni kontekst i da se s drugim evropskim ili nesvrstanim državama upoređuje na realističan način, na primer, primenjujući indeks ljudskog razvoja ili druge raspoložive podatke o društvenim, ženskim, manjinskim i radnim pravima, zaposlenju, vojnoj obavezi, zdravstvu i tako dalje. Živeći u Britaniji u proteklih deset godina, shvatila sam da je Jugoslavija u stvari bila mnogo naprednija u pojedinim oblastima kao što su obrazovanje, prava manjina, reproduktivna prava, pa čak i zaštita i imunizacija dece. Štaviše, u Severnoj Irskoj trideset je godina besneo brutalan građanski rat – koji je nosio eufemističan naziv „nemiri” (*The Troubles*). Kontekstualizacija jugoslovenske prošlosti i uvođenje drugih zemalja u tu priču bi nam stoga pomoglo da poboljšamo i bolje fokusiramo svoje istorijske i medijske narative, a pomoglo bi nam i da shvatimo da je Jugoslavija bila (ne)savršena koliko i bilo koja druga zemlja.

U postjugoslovenskom regionu, u pisanju nacionalnih istoriografija, pojavila se tendencija da se istorija čita unazad i da se podlegne „metodološkom nacionalizmu”. Postoji težnja da se Jugoslavija proučava sa slovenačkog, hrvatskog, srpskog, makedonskog, itd., stanovišta. U najboljem slučaju, istraživanja se usredsređuju na dve do tri veće federalne jedinice. Verujem da proučavanje

jugoslovenske istorije zahteva više od „kopanja” po lokalnim arhivima u Skoplju, Ljubljani ili Zagrebu. Potrebno je razvijati istorijsku empatiju i potrebni su vreme i trud da bi se sklopili svi delovi te kompleksne institucionalne i društvene slagalice – zato smatram da treba ohrabrivati i sprovoditi kolektivna, kolaborativna istraživanja.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto jesu ili nisu? Potrebne su nam „jugoslovenske studije” na koje bi se nadovezivale internacionalne studije i internacionalna, odnosno, globalna istorija. Nisu nam potrebne „jugoslovenske studije” koje bi stvorile neku vrstu regionalnog i istorijskog ekscencionalizma, jer bi to moglo da dovede do izolacije regiona i njegovog tretiranja kao pojave *sui generis*, što bi vodilo ka daljem esencijalizovanju sukoba i paradigme etničkih mržnji. Umesto da se bavimo pomeranjem granica discipline, potrebno je da izvršimo smislene intervencije na već postojećim poljima – od nauke do umetnosti i kulture, i da vratimo Jugoslaviju i naš region u globalne istorije i debate, pa i da pokušamo da iznova promislimo postojeće narative i istorije iz naše nove regionalne/jugoslovenske perspektive.

Zašto se baviti Jugoslavijom? Iz ugla profesionalnog interesovanja, zato što je *Jugoslavija* jasan kulturno-istorijski entitet, a iz privatnog interesa zato što je to identitet koji delim sa zajednicom koja je bila kulturno raznovrsnija, idealima bogatija i progresivistički podsticajnija od one kojoj su pripadali moji preci i od one u kojoj žive moji potomci. *YU* je za objektivnu nauku celina koja se sastoji od ideje, institucionalne prakse i nasleđa.

Ideja integralnog, Veberovog *kontejner-identiteta* baštini nasleđe velikih civilizacija u kojima je prinuda objedinjavanja različitosti pravdana opštim prosvetljenjem. Osim istorijske geneze, *YU* ideja imala je kontinuitet ideološkog, političkog i strateškog prilagođavanja i za savremenost osetljivih programskih artikulacija – od Ilirskog pokreta do pomirujućeg poslanstva u geopolitički polarizovanom svetu, ali je za održivost ideje bila presudna stalnost osećanja duhovnog i kreativnog zajedništva i vere u intelektualno postignuće pod novim identitetom.

Za razliku od političke i državne institucionalizacije, integracionistički programi su dobijali često i vrlo originalne oblike kulturne institucionalizacije, čime su prethodili državnim administrativnim tvorevinama i trajali duže od njih (*Jugoslovenske umetničke izložbe*). Kulturna empatija snažnije je delovala od, fetišizaciji sklonog, poistovećivanja *s imenom i delom* vođa i državnih formi. Uzdizanje kroz, na primer, jezičku izgradnju, odmah je računalo na stvaranje duhovnog zadužbinarstva u kome su *sušniji lepše pevali od slobode same*. Institucionalizacija ove utopije uvek je bila brža i ubedljivija u duhovnom životu, nego u političkim i državnim nagodbama, a i danas ima obrise habitusa, koji je u stanju da ignoriše nostalgiju. Čime zaslužuje pažnju.

Kako se baviti Jugoslavijom? No, ta nostalgija se ipak ne da prenebegavati, pa je svako održavanje u životu ili držanje na stanju isecurelog državnog habitusa, zapravo stvar poslanstva na očuvanju duhovnih vrednosti. U toj raboti, kompenzacijski pristup uvek je samo privremena terapija za nostalgičare, a onom što je bivše, sledi muzealizacija. Entitet, kojem je raspadom državne forme celovitost narušena, mora se muzealizovati kao još živ u duhovnoj zajednici. Ona-

ko kako se mora obezbediti optimalno očuvanje vrednosti bez političkih namirivanja, a da bi se stvorili uslovi za živo baštinstvo, valja zaviriti u isto ono nasleđe koje je i provociralo integracionističku ideju, pa videti da se i danas živo baštine kulturne vrednosti rimskog nasleđa, na primer! Zato je današnje bavljenje Jugoslavijom prevashodno smisleno kao kulturno-istorijsko proučavanje, s jedne strane, i kao živo sećanje, s druge strane. Prvo bi obezbedila objektivna nauka, a drugo – prakse kulture sećanja.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto? Akademizacija interesovanja za *YU* fenomen već je obavljena raznim povodima, pa bi okupljanje ispod jedinstvenog studijskog imena imalo smisla ako bi se time garantovao celovit pristup fenomenu. Kako smo ga opisali, on je sada golemo nasleđe bez titulara, a u državini nevoljnih baštinika, ali s ogromnim trezorom opštih socijalnih, moralnih i duhovnih vrednosti, koje se još uvek samouvereno nadvijaju nad nemuštom retorikom novo-starih državnih identiteta. Ako se nastavi s parcijalnim mrcvarenjem nevoljnog *YU* nasleđa, i dalje bismo imali samo različite istoriografske manipulacije, kao uvek do sada, odnosno dok je trajala jedna ili druga državna zajednica, kao i u udarnim propagandnim periodima uoči razgraničenja i nakon njega. Zamišljamo da bi kulturno-antropološki pristup bio najceļishodniji, ali bi svakako morao da obuhvati sve aspekte geneze fenomena, od političkog do potkulturnog. S druge strane, savremena recepcija *YU* fenomena druga je strana studija, koja bi morala imati istu težinu kao i istoriografska strana, da bi se obezbedilo živo baštinstvo, to jest, održanje opštih vrednosti u savremenim kulturnim formama. Poput *učesničkih kultura*, na primer.

Zašto se baviti Jugoslavijom? Jer nas na to obavezuje i upućuje već samo postojanje Muzeja Jugoslavije, koji svojim sadržajima i svojom delatnošću predstavlja nezamenjivu, neprocenjivu i jedinstvenu kulturnu, umetničku i istorijsku vrednost. Čuvanje od zaborava tih sadržaja i njihovo korišćenje u svrhu tumačenja, razumevanja i interpretiranja celokunog nasleđa koje nam je ostavljeno nakon raspada zemlje, podjednako je naš dug prema onima koji su nam ga ostavili i obaveza prema budućim generacijama. Na celom prostoru bivše zemlje on je jedna od malobrojnih institucija koja u svom nazivu čuva jugoslovenski atribut i koja se kontinuirano bavi nestalom zemljom i njenom istorijom.

Jugoslavija je prošlost. Ostalo je kolektivno sećanje, kulturna memorija koja ostaje za budućnost. I kao što bi Tomas H. Eriksen i Bjornar Olsen rekli: Zadatak intelektualaca jeste da prošlost učine mnogoznačnom, ne da doprinose njenom poricanju. Na takav način možda možemo i da nešto naučimo od istorije i da u vremenu u kome živimo doprinesemo nekakvim relevantnim značenjem.

Kako se baviti Jugoslavijom? Interdisciplinarno, naučnim i kritičkim istraživanjem, ali i uz uključivanje empirijskog, ličnog i proživljenog iskustva njenih građana kao živog sećanja – da bismo podstakli društveno pamćenje vezano za razvoj jugoslovenske ideje (danas zloupotrebene ideje – ideje Jugoslavije). I zbog kulture sećanja na širok spektar fenomena koji obeležavaju jugoslovensko nasleđe.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto? Procesi zanemarivanja, tumačenja ili pamćenja postaju složeno nasledstvo, te „jugoslovenske studije” vidim kao platformu za razgovor o prošlosti, gde se različita mišljenja susreću, gde se razmenjuju znanja o širokom spektru fenomena koji karakterišu jugoslovensko iskustvo, za promišljanje i bolje razumevanje sadašnjosti, ali i za nove ideje i perspektive za budućnost.

Jer, prošlost, kaže Česlav Miloš, nikada *nije zatvorena i dobija smisao koji joj daju naša kasnija dela.*

Zašto se baviti Jugoslavijom? Jugoslavijom se treba baviti jer se na toj lokaciji i u tom periodu ukrštaju procesi svetske istorije, koji su odredili 19. i 20. vek. Izučavanjem jugoslovenske prošlosti saznajemo logike koje su dovele do sadašnjosti. Kraljevina je bila periferna zemlja, u kojoj su parazitske birokratije organizovale višak eksploatacije za sebe, a pogotovo za strani kapital. Socijalistička federacija bila je uspešna antisistemska država, koja je omogućila masovno blagostanje, organizovala svetski antiimperijalistički pokret i uvela nove oblike socijalističke demokratije – radničko samoupravljanje i društveno upravljanje. Sistemom društvenog upravljanja („samoupravne interesne zajednice“), jugoslovenski socijalizam onemogućio je privatizaciju javnih servisa (zdravstva, školstva, penzijskih sistema, socialne brige), a izbegao je i njihovu etatičku birokratizaciju.

Jugoslavijom se treba baviti i zato jer je to naša istorija. Da mi teorijski ne izučavamo našu prošlost, drugi će je ideološki iskorišćavati – kao što je to učinio evropski parlament nedavnom rezolucijom od 19. septembra 2019, gde opet izjednačava naci-fašizam s komunizmom i poziva „Evropu” da se lati svog civilizacijskog poslanstva i dovede u demokratiju nas, žrtve komunizma, koji pak treba da u sramu i tuzi plaćemo nad svojom navodno traumatičnom prošlošću. Jugoslavijom se treba baviti jer su njeni narodi bili meta imperijalizma, a i uspešno su se borili protiv njega i za pola veka onemogućili neokolonijalne napade.

Napokon je analiza jugoslovenskih socijalističkih praksi dragocen putokaz za organizaciju izlaska iz kapitalizma, koji postaje sve urgentniji. Prema izreci Roze Luksemburg, budućnost čovečanstva se odlučuje u alternativni između socijalizma ili barbarstva. Danas možemo reći: „Budućnost će biti socijalizam, ili je neće biti”. Protivrečja jugoslovenskog socijalizma, spontani procesi obnavljanja kapitalizma već od sredine šestdesetih godina, formiranje grupa s kapitalističkim interesima, konačni slom sistema pod pritiskom svetske neoliberalne ofanzive – sve to treba proučavati da bismo sličnim protivrečjima ovladali, a slične procese i prakse onemogućili u budućnosti.

Kako se baviti Jugoslavijom? Jugoslaviju valja proučavati kao svaki drugi društveno-istorijski predmet spoznaje: u horizontu integralne društvene nauke. Znači, teorijskom analizom, koja će prevazići pocepanost društvenih i humanističkih disciplina – koja će, dakle, ići protiv sadašnjih institucionalizovanih procesa i praksi na univerzitetima i u istraživačkim ustanovama. O tom naučnom programu pisala je Gulbenkjanova komisija pod vođstvom Imanuela Valerštajna u knjizi „Kako otvoriti društvene nauke?”. Sada treba radikalizovati njihove predloge i proizvesti koherentan konceptualni instrumentarij koji će povezati – i *reartikulisati* sadašnje problematike političke ekonomije, sociologije, antropologije, historiografije itd. Među velikim prednostima u izučavanju Jugoslavije su i kvalitetna istraživanja i teorijska razmatranja, izvršena već za vreme njenog postojanja, istovremeno s procesima koji su analizirani. Jugoslovenske društvene nauke bile su u špici tadašnje nauke, a isticale su se i izrazitom kritičnošću, koja nije uvek odlika akademije i koja pogotovo sada nedostaje. A sada nedostaje i institucionalna podrška prakticiranju integralne društvene nauke.

Da li su nam potrebne „jugoslovenske studije” i zašto jesu ili nisu? Vrlo sam skeptičan prema paradigmi „studija”. Boris Buden¹ razvio je kritiku programa „jugoslovenskih studija”, s kojom se slažem. Dodao bih da je pristup u smislu „studija” problematičan i na drugim područjima – u studijama kulture, memorije, rodnim studijama, različitim etničkim studijama, itd. Šematski rečeno: „studije” uzimaju predmet proučavanja iz ideoloških diskursa, a onda ga obrađuju eklektičkom metodologijom, napabirčenom iz raznih disciplina, često čak iz druge, tj. iz američke ruke. „Studije” su nastale na čvorištu, više na početku nezavisnih procesa, koji su kristalizovali u jedinstveni institucionalni blok. Na jednoj strani trebalo je „pripitomiti” radikalne anticolonijalne i postcolonijalne pokrete, pokrete diskriminiranih i nadeksploatisanih grupa, trebalo im je oduzeti političku oštricu i teorijsku osnovu – i integrisati ih u već postojeće ideološke aparate. Tako su nastale različite „nativne”, „rasne”, „manjinske” i druge identitetske studije. S druge strane, već je 1950. godine Klod Levi-Stros postavio epistemološki zahtev da društvene nauke integrišu i „pogled nativaca”. To je, doduše, jedna kasna reakcija na odsutnost teorije ideologije u antropologiji i akademskoj sociologiji. Kliford Girc je onda razvio antropološku teoriju, koja polazi od *the native's point of view*, od stanovišta domorodaca, i uneo kulturalizam u društvene nauke. U postmodernizmu to je poprimilo katastrofalne razmere. Masivno su počeli uvoziti koncepte individualne psihologije u društvenu problematiku, time su depolitizovali društvene sukobe i redukovali ih na kate

¹ Pogledati tekst Borisa Budena Muzej praznih ruku. *Čemu Jugoslavenski studiji* (napomena urednika).

gorije individualnog psihizma. Upotreba psihoterapevtskih i psihoanalitičkih termina (trauma, melanholija, tugovanje itd.) uvlačila je čitave društvene grupe u prisilnu psihoterapiju, onemogućavala je materialističku i istorijsku interpretaciju tih „trauma”, te „melanholije”, onemogućavala političko osveščivanje – i time blokirala političku mobilizaciju.

Kod nas, i šire na periferiji i poluperiferiji, ekspanziji „studija” uveliko pomaže masovni uvoz američkih akademskih praksi, pod pritiskom institucionalne hegemonije angloameričkih akademskih aparata. Uvoze nam ideološke konstrukcije, nastale iz američkog folkloru, pa onda po fukoovskim mehanizmima stvaraju nove korpuse „znanja”, tj., nove dispozitive gospodstva.

U savremenom kapitalizmu, jedan od osnovnih mehanizama gospodstva su identitetne politike – pa tako cvetaju i identitetske studije. Opšte govoreći, kad god iskrsne ozbiljan problem, čija bi politizacija ugrozila temelje kapitalističkog sistema, pacifikuje se filantropijom nevladinih organizacija (koja je komplement državnoj represiji), i uvedu se odgovarajuće „studije”. Sada npr. studije migracija.

Naučna politika Evropske unije – koju nekritički preuzimaju evropske periferne države – vrši jaku ideološku represiju nad društvenim naukama. Za ozbiljne istraživačke projekte nema više novca, a integralni teorijski pristup iziskuju „saradnjom” institucija pod dominacijom institucija evropskog centra.

Proučavanje Jugoslavije traži integralan pristup, koji u sadašnjim istraživačkim i akademskim institucijama nije moguć. Ko bi se ozbiljno latio tog poduhvata, trebalo bi da usporedi s integralnom naukom uspostavi i alternativne institucije.

INSTITUCIONALNI ISKORACI

CKPIS - Adam
godina voda

↑
Adam M.

~~Purgatori~~
~~Princez f.~~
(Tommer)

CKPIS →
Lazij Petrovic
Jodapovic

Sedam godina rada Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli: Tko, zašto i kako?

Niz je razloga zbog kojih je nekolicina nastavnika i istraživača Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, jednog od najmlađih javnih sveučilišta u Hrvatskoj, tijekom 2012. godine krenulo u izradu elaborata Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma čija će djelatnost u potpunosti biti posvećena komunističkim, socijalističkim i postsocijalističkim idejama, teorijama, stanjima i empirijskim izvedbama s posebnim naglaskom na istraživanja jugoslavenskog socijalizma i njegovih idiosinkrazija. Među prvim razlozima, pored prethodnih istraživanja i snažne uronjenosti u navedene i srodne teme četvero osnivača CKPIS-a – Lade Duraković, Igora Dude, Borisa Koromana i Andree Matoševića te želje za kvalitetnijom i užom međusobnom suradnjom, zasigurno treba naglasiti i socijalističko naslijeđe šireg prostornog ishodišta Centra. Iako su komunističke ideje, pa i njihova kratkotrajna implementacija kod istarskog radništva i stanovništva prisutni i u prvoj polovici dvadesetog stoljeća – za što je jedan od zanimljivijih primjera anacionalni rudarski štrajk Labinska republika iz 1921., Pula se, kao i istarski poluotok, uz ideju i društveno socijalističko uređenje nakon 1945. godine vezuju, osim političkim, i mnogim drugim vezama. Taj se teritorij državno i politički s Hrvatskom i Jugoslavijom povezuje tek nakon Drugog svjetskog rata, pa su, stoga, i ostale artikulacije novog društvenog uređenja na području kulture, industrije, vojske, kao i socijalističke simbolike bile posebno naglašene. Istaknutiji primjeri u tom smjeru su poratna obnova i izgradnja Pule kao vojnog, ali i industrijskog središta, što od regije i grada čini ujedno i značajan centar implementacije jugoslavenskih specifičnosti, poput samoupravljanja, kao i niza popratnih djelatnosti koje prate njegovo uvođenje – osnivanje KUD-ova, tvorničkih novina, kulturnih društava itd. – uz suživot s usporednim i snažnim razvojem turizma. Pula je ujedno bila centar filmskofestivalske produkcije te, uz Istru, simbolički snažno određena graničnom pozicijom prema Zapadu kao i centralnom pozicijom otočja Brijuni. Dakako, istraživanja u CKPIS-u, koja se odvijaju u okviru područja humanističkih, društvenih i interdisciplinarnih znanosti, a napose u polju povijesti, etnologije i antropologije, filologije i znanosti o umjetnosti, nipošto nisu okrenuta isključivo lokalnim temama i njihovoj povijesti, već se „lokalnost” koristi kao vrlo

dobrodošlo ishodište ili pak komparativna odrednica u analizi i interpretaciji gotovo uvijek šire impostiranih tema, o kojima će biti više riječi u nastavku ovoga teksta.

Osnutak Centra potvrđen je odlukom Senata pulskog Sveučilišta 9. srpnja 2012. godine, stoga je – barem za njegove istraživače – dijelom značio i institucionalizaciju promjene statusa istraživane materije u kontekstu šireg europskog istraživačkog prostora. Naime, iako su istraživanja jugoslavenskog socijalizma posljednjih godina intenzivirana, njih su nerijetko obrađivali strani istraživači, što je domaću akademsku, ali i širu zajednicu gdjekad stavljalo u poziciju pasivnog promatrača, a naslijeđe socijalizma u poziciju objekta koji se široj akademskoj i užoj lokalnoj zajednici mora objasniti, a bez nužne svijesti ili uzimanja u obzir već postojećega „lokalnoga znanja” o istraživanoj temi. Stoga se osnutak i sadržajna artikulacija Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, smatram, smještaju u područje epistemološkog, pa i postkolonijalnog djelovanja i promišljanja teme jugoslavenskog socijalizma, kao i analize efekata koje i danas ideja i naslijeđe socijalizma izazivaju u postsocijalističkim društvima.

Budući da CKPIS, unatoč problemu iznalaženja zadovoljavajućeg i dugoročnog rješenja vlastitih prostorija pri Sveučilištu, sada postoji i djeluje već sedmu godinu zaredom, pored već spomenutih osnivača, u Centru u različitom statusu djeluju i rade vanjski suradnici Chiara Bonfiglioli, koja je u Centru boravila od 2014. do 2017. godine preko programa NEWFELPRO, doktorandi Igor Stanić i Saša Vežgajić, te poslijedoktorandica Anita Buhin i asistentica Tina Filipović. To je ukupno devetoro istraživača, koji se različitim intenzitetom uključuju u aktivnosti Centra, a koje se ugrubo mogu podijeliti na znanstvenu, nastavnu i izdavačku djelatnost, organizaciju konferencija i radionica, kao i organizaciju mjesečnih predavanja otvorenih za širu javnost, te prikupljanje knjižnog fonda. Također, Centar umrežava dvjestotinjak istraživačica i istraživača socijalizma raznih znanstvenih područja kroz međunarodnu mrežu – *mailing* listom i popisom njihovih imena na vlastitim mrežnim stranicama, te ih od 2016. godine obavještava o konferencijama, publikacijama, radionicama i stipendijama na temu socijalizma putem slanja mjesečnog *Newsletter-a*. Također, Centar je potpisao više ugovora o suradnji, a među ostalima i s Institutom za etnologiju i folkloristiku (IEF) u Zagrebu, Odsjekom za kulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (FFRI), Hrvatskim institutom za povijest (HIP) u Zagrebu, Znanstveno-istraživačkim centrom Slovenske akademije znanosti i umjetnosti (ZRC SAZU) u Ljubljani, Institutom za studije istočne i jugoistočne Europe (IOS) u Regensburgu, Centrom za istraživanje

popularne kulture (CSPK) u Pragu itd. Dio aktivnosti Centra proteklih sedam godina ostvaren je i u suradnji s tim institucijama ili pojedincima zaposlenima na njima, te u nastavku slijedi prikaz važnijih dijelova djelatnosti Centra od njegovog osnutka sredinom 2012. godine.

Konferencije i radionice

U trenutku pisanja ovog teksta, tijekom srpnja 2019. godine, u tijeku su pripreme za četvrti međunarodni znanstveni skup *Socijalizam na klupi*, koji će se održati na pulskom Sveučilištu od 26. do 29. rujna, s temom *Kontinuiteti i inovacije*. Kao jedan od organizacijskih zamašnjaka Centra, serija međunarodnih znanstvenih skupova pod nazivom *Socijalizam na klupi* organizirana je u bijenalnom ritmu 2013., 2015. i 2017. godine. Noseće teme prethodne tri konferencije bile su *Kulturološke i povijesne interpretacije jugoslavenskoga i postjugoslavenskih društava (2013.)*, *Socijalizam: izgradnja i razgradnja (2015.)* te *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate (2017.)*. Osim prvoga, održanog početkom prosinca 2013. u suradnji s pulskim sajmom knjiga *Sa(n) jam knjige u Istri*, svi su skupovi organizirani krajem rujna ili početkom listopada na pulskom Sveučilištu, uz podršku *Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe*, uz konstantno ukupno sudjelovanje stotinjak izlagača na panelima, popratnim programima poput predstavljanja knjiga i časopisa ili okruglih stolova te pozvanih izlagača. Potonji su bili predstavnici domaće, kao i međunarodne istraživačke zajednice: Tvrtko Jakovina (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu) i Renata Jambrešić Kirin (Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb) (2015.), Stephen A. Smith, (University of Oxford), Jens Gieseke (ZZF Potsdam), Pavel Kolář (EUI Florence) (2017.) te Muriel Blaive (Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague), Marie-Janine Calic (LudwigMaximilian University of Munich) i Catherine Samary (IIRE Amsterdam) (2019). Svaka od bijenalnih konferencija polučila je zbornik radova i(li) temate u znanstvenim časopisima, dok je za prvu konferenciju, 2013. godine, posebno i unaprijed pripremljen zbornik radova s pozvanim autorima generacije istraživača rođenih tijekom 1970-ih, o čemu će više biti riječi u idućim potpoglavljima ovoga prikaza.

Također, pri Centru je organizirano više radionica. Uz podršku Filozofskog fakulteta pulskog Sveučilišta, Igor Duda s Igorom Stanićem i Anitom Buhin od 2015. organizira Doktorsku radionicu, koja se održava svake godine krajem kolovoza, uz sudjelovanje 10–15 studenata doktorskih studija niza europskih sveučilišta, te pozvane izlagače i diskutante. Teme kojima su se do sada bavili bile su *Povijest svakodnevice u socijalističkoj Jugoslaviji*, *Jugoslavenski socijalizam: sličnosti i posebnosti*, *Novi čovjek za socijalističko društvo*,

Jugoslavija i globalna 1968.: konteksti, perspektive, odjeci, te ove, 2019. godine, *Industrijska društva kasnoga socijalizma: europske usporedbe*. Nadalje, u suradnji s Tanjom Petrović s Inštituta za kulturne in spominske študije, SRC SAZU iz Ljubljane, Andrea Matošević od 2017. godine organizira Radionicu uz sudjelovanje desetak pozvanih istraživača iz Pule, Ljubljane, Zagreba te ostalih europskih instituta i sveučilišta. Dosadašnje teme su bile: *Promišljati jugosla/ovenski socijalizam tri decenije nakon/kasnije*, *Interpretacije grada: etnografski, historiografski i kulturološki uvidi* i *The Railway: An Adventure in Interpretative Reconstruction*.

Istraživački projekti– znanost

Značajan dio temeljne djelatnosti CKPIS-a upravo su istraživački projekti koji, osim što umrežavaju istraživače Centra s istraživačima drugih institucija, sve više postaju isključivim izvorom financiranja znanstvene djelatnosti na hrvatskim sveučilištima i institutima uopće. Nekoliko je smjerova u koje je Centar krenuo svojom istraživačkom djelatnošću. Zsigurno na prvom mjestu treba spomenuti dva istraživačka projekta financirana od strane Hrvatske zaklade za znanost (HRZZ), a kojima je voditelj Igor Duda: *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma u trajanju 2014. – 2017.*, a na kojem su sudjelovali istraživači s pulskog, zagrebačkog te Sveučilišta Sjever: Anita Buhin, Lada Duraković, Teodora Fonović Cvijanović, Hrvoje Klasić, Snježana Koren, Boris Koroman, Andrea Matošević, Magdalena Najbar-Agičić, Igor Stanić, Vanessa Vitković Marčeta. Tijekom projekta u čijem je žarištu bio proces nastojanja jugoslavenskih vlasti u stvaranju novoga socijalističkog čovjeka poslije Drugoga svjetskog rata, objavljene su dvije autorske monografije, završni zbornik radova, te dvadesetak radova u znanstvenim časopisima uz šezdeset sudjelovanja na znanstvenim konferencijama suradnika na projektu.

Drugi projekt naslovljen je *Mikrostrukture jugoslavenskoga socijalizma: Hrvatska 1970. – 1990.* i trajat će od 2018. do 2022. godine. Cilj projekta jeste da se istraživanjem društvenih odnosa i struktura u odabranim općinama daju odgovori na pitanja o funkcioniranju kasnoga socijalizma. Posebno usmjerenu pozornost na ulogu građana kao samoupravljača u mjesnim zajednicama istražuju Chiara Bonfiglioli, Anita Buhin, Tina Filipović, Magdalena Najbar-Agičić, Christian Axboe Nielsen, Saša Vejzagić, dakle, istraživači pulskog Sveučilišta, Sveučilišta Sjever, Sveučilišnog koledža u irskome Corku, Europskog sveučilišnog instituta u Firenci te Sveučilišta u Aarhusu, Danska. Kao rezultat tog projekta planirana je znanstvena monografija, zbornik radova

i dvadesetak izvornih znanstvenih radova. Članovi projektnog tima tijekom četiri godine održat će tridesetak izlaganja na znanstvenim skupovima.

Sljedeći značajan znanstvenoistraživački rukavac u CKPIS-u čine projekti bilateralne suradnje. Do kraja 2019. godine traje projekt suradnje Hrvatska (MZO) – Njemačka (DAAD): *Zaborav i sjećanje na industrijski rad na Jadranu: istarski slučaj / Das (fehlende) Gedächtnis der industriellen Arbeit im Adriaraum: Das Beispiel Istrien* u partnerskoj suradnji s IOS Regensburg. Tijekom 2014. i 2015. godine u partnerstvu sa ZRC SAZU, odnosno Sveučilištem u Grazu (CSEES) trajala su dva projekta: *Kulture rada od socijalizma do EU: Slovenija i Hrvatska u komparativnoj perspektivi i Politika nacionalnog identiteta i demokratizacija u Austriji i Hrvatskoj*. Budući da bilateralni projekti ne zahtijevaju objavljivanje radova, dominantan rezultat upravo je umrežavanje i dodatno osnaživanje suradnje na budućim projektima.

Također, valja spomenuti i jedan dio multilateralne suradnje na kojoj sudjeluje dio istraživača Centra: *Opasan zaokret nakon ideološke krutosti: preispitivanje jugoslavenske 1989. / Bedrohliche Wende nach ideologischer Erstarrung: das jugoslawische 1989 „revisited“ odnosno Obljetnička 2018. godina u povijesnim i društvenim raspravama na postjugoslavenskom prostoru / Jubiläumsjahr 2018 in der historischen und gesellschaftlichen Debatte im post-jugoslawischen Raum na kojoj, uz partnerstvo Humboltovog Sveučilišta u Berlinu, participiraju Igor Duda i Anita Buhin.*

Izdavaštvo

Unutar Centra djeluje i CeKaPISarnica, biblioteka koja obuhvaća izdanja CKPIS-a, koja izlaze u sklopu samostalne izdavačke djelatnosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, ili u suradnji s drugim izdavačima poput Srednje Europe, Instituta za etnologiju i folkloristiku te Hrvatske sveučilišne naklade. Unutar biblioteke do sada je objavljivano jedanaest publikacija, a među kojima su autorske knjige, zbornici radova, katalog izložbe kao i knjige sažetaka izlaganja s konferencija *Socijalizam na klupi*. Posljednja objavljena autorska knjiga ona je Borisa Koromana, *Suvremena hrvatska proza i tranzicija (2017.)*, a prethode joj monografije *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva i Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* autora Andree Matoševića i Igora Duda iz 2015. godine. Potanje su bile rezultat istraživanja na projektu *Stvaranje socijalističkoga čovjeka*, s kojega je proizašao i zbornik radova *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* objavljen 2017. u uredništvu Igora Duda. Uz spomenuti, CeKaPISarnica obaseže s još četiri urednička zbornika radova:

Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011. – 2013. (2013.), urednika Igora Duda, Anite Buhin i Igora Stanića, dok su ostali zbornici proizašli, ili su bili priređeni za konferenciju *Socijalizam na klupi: Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike (2013.), Socijalizam: izgradnja i razgradnja. Zbornik odabranih radova s Drugog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 1. – 3. listopada 2015. (2017.)* uredili su Lada Duraković i Andrea Matošević, odnosno Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman, dok je *Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 28. – 30. rujna 2017. naslovljen Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate* uredio Igor Duda. Prvo izdanje CeKaPISarnice *Glazba narodu! Pulski glazbeni život na plakatima od 1948. do 1966.* uredila je Lada Duraković, a radilo se o katalogu istoimene izložbe postavljene u pulskoj Sveučilišnoj knjižnici 2013. godine. CKPIS održava i suradnju s nizom znanstvenih časopisa, te su njegovi istraživači tijekom 2014. godine, također kao jedan od rezultata prvog Međunarodnog znanstvenog skupa *Socijalizam na klupi, suuredili ili uredili zasebne teme / brojeve časopisa Narodna umjetnost, 51/2, Historijski zbornik, 67/2, te Časopisa za suvremenu povijest, 46/3.*

Studenti i javni programi

Budući da je smješten na Sveučilištu, te da veći dio istraživača u Centru radi u nastavi i neposrednom kontaktu sa studentima, jedna je od temeljnih zadaća Centra njihovo poticanje, posebno u kontekstu diplomskih i završnih radova, na istraživanje tema koje su u istraživačkom temelju CKPIS-a. Jedan od rezultata tog mentorskog posla upravo je i prethodno spomenut zbornik radova *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011. – 2013.,* ali dijelom i radionica *Šest desetljeća Pule i filmskoga festivala održana 2013.,* na kojem su izlagali studenti sa zagrebačkog, riječkog i pulskog Sveučilišta. No, gotovo od samoga početka djelovanja, 2012. godine, pri Centru su organizirani mjesečni programi namijenjeni studentima, kolegama sa Sveučilišta, ali i široj javnosti. Velik je broj gostiju i suradnika u tih sedam godina gostovao na okruglim stolovima, predavanjima i predstavljanjima knjiga pri Centru, koja su uslijedila nakon prvog javnog predstavljanja CKPIS-a u listopadu 2012. godine, naslovljenog *Perspektive kulturoloških i povijesnih istraživanja socijalizma* uz sudjelovanje recenzenata njegova elaborata u postupku osnivanja, Ines Price i Tvrтка Jakovine. Dio programa bila su sljedeća javna predavanja: *Socialist Women on the Gallows. Gender and the Death Penalty in Late Communism (Pavel Kolář), I Broz je živio u epohi Lepe Brene. Turbo folk kao jugoslavensko glazbeno nasljeđe? (Ana Hofman), Od najdražeg*

sina do neželjenog djeteta. *Marksizam u hrvatskoj historiografiji* (Branimir Janković), *Post-socialist deindustrialization and its aftermath: Textile workers' memories of socialism* (Chiara Bonfiglioli), *Iz fotografskih arhiva rudarenja: moralne i afektivne ekonomije u postjugoslavenskim društvima* (Tanja Petrović), *Dealing with uncertainty in late-modernity* (Mateja Rek), *Producing Real Socialism: The Ambiguities of Industrial Labour under Communism* (Ulf Brunnbauer), *Rat u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995.) i suočavanje s prošlošću* (Armina Galijaš), *Socialist Yugoslavia and Hollywood, 1945. – 1970.* (Karl Kaser), *Jugoslavenski auto: Ponos, hrđa i zaborav* (Martin Pogačar), *Omladinski tisak u SFRJ (1968–1980): alternativni medij komunizma* (Marko Zubak), *Kako se kalio kapitalizam? Moralna i afektivna ekonomija hrvatske kulture devedesetih godina 20. st.* (Maša Kolanović), *Endogeni drugi u hrvatskoj književnosti* (Boris Koroman), *Postjugoslavenski pisci na internacionalnom literarnom polju* (Iva Kosmos), *Muška homoseksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji* (Franko Dota), *Krajputaška arhitektura u Bosni i Hercegovini* (Mišo Kapetanović), *Etnografija brodogradilišta 3. maj iz perspektive razvoja antropološkog interesa za organizacije u Hrvatskoj: kontinuitet ideje o neprepoznavanju znanja* (Sanja Puljar D'Alessio), *Purger i anđeli? Etnografija zagrebačke navijačke scene* (Andrew Hodges), *Vjenceslav Richter: prema sintezi* (Maroje Mrduljaš), *Između tržišnog socijalizma i udruženog rada. Brodogradilište Uljanik 1965. – 1976. godine* (Igor Stanić), *Jugoslavenski socijalizam „sa okusom mora, sa okusom soli” . Mediteranizacija jugoslavenske popularne kulture 1950-ih i 1960-ih* (Anita Buhin) itd. Također, među ostalim, održana su predstavljanja knjiga *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945. – 1960)*. *Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija* (Snježana Koren), *Suvremena hrvatska proza i tranzicija* (Boris Koroman), *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije* (Ana Petrov), *Con ventiquattromila baci. L'influenza della cultura di massa italiana in Jugoslavia (1955. – 1965.)* (Francesca Rolandi), *Socijalizam s udarničkim licem* (Andrea Matošević), *Danas kada postajem pionir* (Igor Duda), *Srbija i njen jug: „Južnjački dijalekti” između jezika, kulture i politike* (Tanja Petrović) itd., uz više okruglih stolova i javnih tribina poput: *Građanski i radnički otpor u tranziciji ili Jugoslavenski socijalizam: povijest i nasljeđe*.

Valja napomenuti da su uz navedeno istraživači Centra gostovali na brojnim predavanjima, predstavljanjima knjiga i drugim javnim programima pri drugim institucijama u Hrvatskoj i inozemstvu.

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma se u sedam godina djelovanja pozicionirao kao referentna točka u istraživanju kulture i povijesti socijalističkog naslijeđa, ali i istraživanja specifičnosti postsocijalističkih stanja, kao i istraživanja u domeni suvremenih kritičkih studija. Dijelom se takva pozicija može pripisati višedisciplinarnom pristupu istraživanjima i suradnji, rezultatom različitih matičnih humanističkih polja istraživača u Centru. No, ona je zasigurno i rezultat vrlo široko impostiranog djelovanja CKPIS-a, koji se ne iscrpljuje isključivo u usko shvaćenom znanstvenom djelovanju, već, uz prethodno spomenuto, smisao i svrhu pronalazi i u prenošenju znanja studentima, povezivanju s lokalnom zajednicom – poput osmišljavanja programa za *Sa(n)jam knjige u Istri*, serije javnih predavanja u sklopu izložbe *Refleksije vremena 1945. – 1955.*, pri pulskom Arheološkom muzeju ili pak gostovanja na tribini *Kako istraživati socijalizam?* u Društvenom centru Karlo Rojc uz brojna gostovanja u lokalnim, kao i nacionalnim medijima. Dvije su stoga temeljne odrednice, smatram, obilježile djelovanje Centra – demistifikacija teme socijalizma koja dugi niz godina dominira medijskim, a nerijetko i znanstvenim prostorom uz kritičku analizu njegovog naslijeđa, te pozitivnu artikulaciju socijalizma kao idejnog i empirijskog supstrata emancipacije i napretka, s posebnim naglaskom na lokalno jugoslavensko iskustvo. Druga je odrednica, djelomično već spomenut, pokušaj vrlo širokog i slojevitog istraživanja, promišljanja i govora o toj temi, ali i kao o vlastitom, gdjekad i iskustvenom, a stoga i bliskom naslijeđu. To su neki od razloga zašto će djelovanje Centra i idućih godina nastaviti u već započetim smjerovima uz, nadam se, sukladno širenje baze suradnika mlađe generacije istraživača u humanističkom i društvenom području.

Sve dodatne informacije o Centru i aktivnostima koje se provode unutar njega, kao i kontakti istraživača, mogu se pronaći na mrežnim stranicama: <https://ckpis.unipu.hr/>

„Razgovori o Jugoslaviji – uvod u (post)jugoslovenske studije” redovan je program Muzeja Jugoslavije, pokrenut 2014. godine. Program je zamišljen kao kulturološka, transdisciplinarna analiza raznih jugoslovenskih fenomena, novih društvenih odnosa i praksi, direktno na liniji misije Muzeja kao „mesta otvorenog dijaloga i razmene znanja i iskustava”. Ciljevi programa bili su definisani kao povezivanje i umrežavanje s institucijama, organizacijama i pojedincima, koji se na različite načine bave Jugoslavijom; propitivanje i problematizacija postojećih mišljenja, znanja i perspektiva, kao i stvaranje osnova za istraživački rad u Muzeju. Do tada je Muzej već bio postao stecište istraživača iz zemlje i regiona, pa i sveta, koji su se već bavili, ili su nameravali da se bave Jugoslavijom; nezaobilazno mesto gde su se nalazile raznovrsne korisne informacije i vodili zanimljivi i inspirativni razgovori. To je neminovno vodilo pitanju može li, i treba li uopšte, i Muzej da na neki način učestvuje u proizvodnji znanja? Ili je njegova uloga samo da čuva ono što gotovo neupitno treba biti sačuvano, veran svedočanstva prošlosti, hiljade i hiljade predmeta?

No, samorazumljivost te „osnovne delatnosti” krhka je, jer sami muzeji od raznih „stvari” procesom muzealizacije zapravo proizvode „muzejske predmete (objekte)”. Još pre tridesetak i više godina, francuski etnolog i muzeolog Žak Enar (Jacques Hainard) rekao je da muzejski predmet, muzealija, sâm po sebi nije istina ni o čemu posebno, kao višenamenski i višeznačni predmet, značenje dobija tek kad je smešten u određeni kontekst.¹ To je zapravo jedna od osnovnih ideja takozvane „nove muzeologije”, koja od osamdesetih godina redefiniše muzejsku teoriju i praksu: artefakti menjaju značenja, kako tokom vremena, tako i u različitim kulturnoistorijskim i različitim institucionalnim i izlagačkim kontekstima, pa čak i u zavisnosti od interpretativnih potencijala publike.²

Dodajmo da se i u savremenoj arheologiji, koja se inače najviše bavi materijal-

1 Opširnije: Object (Museum object) or Musealia. 2010. *Key Concepts of Museology*, Andre Desvallees and Francois Mairesse, 61—64. Paris: Armand Colin and ICOM.

2 Smith, Charles Saumarez. 1989. *Museums, Artefacts and Meanings. New Museology*, Peter Vergo, 6—21. London: Reaktion Books.

nom kulturom, smatra da značenje predmeta koji završavaju u muzejima zavisi od konteksta i da se samo kroz proučavanje konteksta – lokalne kulturnoistorijske povezanosti – može shvatiti značaj i značenje određene materijalne kulture, koju predstavljaju predmeti koji se čuvaju.³ Poslednjih decenija došlo je i do snažnog ukrštanja muzeologije i antropologije i potreba za antropološkim pristupom u muzejskom radu prepoznata je i u našoj sredini, mada bez većeg odjeka.⁴ Ukratko, da bi čuvanje imalo smisla, predmeti se moraju istraživati, kontekstualizovati i interpretirati, u okvirima određenih korpusa znanja i kroz saradnju s određenim zainteresovanim zajednicama. Te neophodne aktivnosti, kao i veza između muzeja i obrazovanja, pomalo su kod nas zapostavljene, mada se radi o vitalnim funkcijama svakog muzeja.⁵

Retko gde je to bilo tako očigledno kao u Muzeju Jugoslavije. Svakodnevno su se u susretima sa šarenolikim i živopisnim posetiocima, kao i s istraživačima i stručnjacima za pojedine teme i oblasti, vodile žive diskusije i rasprave, iskrsavalo je mnoštvo pitanja bez jasnih odgovora, sučeljavala su se različita mišljenja i kontradiktorne teorije. Bilo je jasno da o Jugoslaviji, posebno socijalističkoj, ima vrlo malo saglasnosti i opšteprihvaćenih znanja. U međuvremenu, broj istraživanja, knjiga, izložbi i raznih drugih projekata rapidno je porastao dokazujući potrebu za raspravom i jednim novim sagledavanjem jugoslovenskog iskustva.

3 Olsen, Bjornar. 2002 [1997]. *Od predmeta do teksta: teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.

4 Gavrilović, Ljiljana. 2009. Muzeologija i antropologija: ukrštanje puteva. *Antropologija* broj 9, 27—39.

5 Četiri osnovne funkcije muzeja prema Gob i Druge su: funkcija izlaganja, funkcija čuvanja, naučna funkcija i funkcija animacije. „Muzeji treba da rade na mnogostrukim naučnim istraživanjima (...) od kojih treba da bude koristi i za predmete i za njihov kontekst. Istraživanja mogu da sprovode zaposleni u muzeju, ali je uloga muzeja i to da podstiče spoljne saradnike da proučavaju predmete koji se u muzeju čuvaju.“ Gob, Andre i Noemi Druge. 2009 (2003). *Muzeologija*, 63—64. Beograd: Clio; U IKOM-ovom etičkom kodeksu za muzeje se kaže: „Istraživanje koje vrši muzejsko osoblje, treba da se odnosi na muzejsku misiju i ciljeve, da je u saglasnosti sa zakonom, etičkim i akademskim praksama (...). Muzejski profesionalci su obavezni da dele znanja i iskustva sa kolegama, naučnicima i studentima u relevantnim oblastima (...). Muzeji imaju važnu dužnost da razvijaju svoju obrazovnu ulogu i da privuku širu publiku iz zajednice, okoline ili grupe u čijoj su službi. Interakcija između bitnog dela zajednice i promocija njenog nasleđa je integralni deo obrazovne uloge muzeja.“ Vidi takođe: Research. 2010. *Key Concepts of Museology*, Andre Desvallees and Francois Mairesse, 73 — 74. Paris: Armand Colin and ICOM.

Verujemo da je Muzej kroz program „Razgovori o Jugoslaviji – uvod u (post) jugoslovenske studije” dao izvestan doprinos toj raspravi. Dosad je održano ukupno 25 programa, uglavnom u formi tribina, sa sledećim temama i učesnicima: 1) Tema: Nastanak i shvatanja jugoslovenske ideje. Učestvovali: Jovo Bakić, Srđan Milošević, Muharem Bazdulj, Danilo Šarenac; 2) Tema: Rad na ujedinjenju Južnih Slovena. Učestvovali: Ljubinka Trgovčević, Marko Pišev, Monika Milosavljević; 3) Tema: Jugoslavija iz perspektive ekonomske istorije i političke ekonomije. Učestvovali: Vesna Aleksić, Marija Obradović, Andreja Živković, Mijat Lakićević; 4) Tema: Radničko samoupravljanje u socijalističkoj Jugoslaviji. Učestvovali: Olivera Milosavljević, Vladimir Unkovski Korica; 5) Tema: Državljanica, građanin, radnica, revolucionar – razgovor o jugoslovenskim i postjugoslovenskim političkim zajednicama. Učestvovali: Igor Štiks, Ivan Đorđević, Biljana Đorđević; 6) Tema: Umetnička istraživanja i umetničke interpretacije nasleđa socijalističke Jugoslavije. Učestvovali: Ana Adamović, Dunja Blažević, Stevan Vuković, Marija Đorgović; 7) Tema: 50 godina od privredne reforme 1965: očekivanja, rezultati, posledice. Učestvovali: Ljubomir Madžar, Milivoj Bešlin, Milan Piljak, Mijat Lakićević, Tatomir Toroman; 8) Tema: Modernizam i problemi kontekstualizacije i istorizacije socijalističkih spomenika. Učestvovali: Tihana Pupovac, Milan Rakita, Branislav Dimitrijević; 9) Tema: Jugoslovenski grafički dizajn u postjugoslovenskom kontekstu. Učestvovali: Jovan Čekić, Koralka Vlažo, Vladimir Crvenković, Ivan Manojlović; 10) Tema: Sokolski pokret u Kraljevini Jugoslaviji. Učestvovali: Nikola Žutić, Tomaž Pavlin, Miloš Timotijević, Veselinka Kastratović Ristić; 11) Tema: Istraživanja i tumačenja jugoslovenskog nasleđa van glavnih institucionalnih tokova. Učestvovali: Nebojša Milikić, Milovan Pisari, Marija Stojčić, Rena Redle, Vladan Jeremić i grupa studentkinja i studenata Filozofskog i Filološkog fakulteta, organizatora studentske konferencije „Književnost i umetnost u Jugoslaviji: (dis)kontinuiteti”: Zorana Simić, Jovan Bukumira, Ana Simona Zelenović i Ana Knežević; 12) Tema: Predstavljanje istraživanja „Kome treba poduzeće? BOROVO 1988–1991”. Učestvovali: Snježana Ivčić, Jasna Račić, Sven Cvek; 13) Promocija knjige Igora Duda „Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma”. Učestvovali: Igor Duda, Ildiko Erdei, Radina Vučetić, Ana Panić; 14) Promocija knjige „Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije”, Ane Petrov. Učestvovali: Ana Petrov, Lada Stevanović, Ivana Pantelić, Teofil Pančić, Stanko Crnobrnja. Gostovanje Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum; 15) Tema: Gastarbajteri i gastarbajterstvo u transdisciplinarnoj perspektivi. Učestvovali: Jovanka Mikalački, Ilija Malešević, Mirjana Bobić, Dragana Antonijević; 16) Promocija knjige Potrošeni socijalizam – Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950–1974) Branislava Dimitrijevića. Učestvo-

vali: Branislav Dimitrijević, Ildiko Erdei, Milica Popović, Milutin Mitrović, Dejan Ilić; 17) Predstavljanje knjiga: „Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija”, Reana Senjković i „Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva” Andree Matoševića, kao i diskusiju o etnografiji socijalizma. Učestvovali: Reana Senjković i Andrea Matošević; 18) Tema: Sto godina Krfske deklaracije. Učestvovali: Mile Bjelajac, Danilo Šarenac, Zoran Bajin; 19) Razgovor o Otvorenom depou, muzejskoj laboratoriji i stalnoj postavci Muzeja Jugoslavije (preispitivanja). Učestvovali: Aleksandra Momčilović-Jovanović, Ana Sladojević, Katarina Živanović, Milan Popadić; 20) Tema: Širi društveno-politički i kulturno-istorijski kontekst oko pojave Rečnika tehnologije (Vidici 1–2, 1981). Razgovarali: Aleksandar Petrović i Tatomir Toroman. Program odžan u galeriji „Prozor”; 21) Predavanje Srečka Puliga pod nazivom „Tri teze o jugoslovenskom samoupravljanju”. Predavanje održano u alternativnom umetničkom prostoru „Kvaka 22”; 22) Promocija muzičke kompilacije „Socijalistički disk – ples iza jugoslavenske baršunaste zavjese”. Učestvovali: Željko Luketić, Leri Ahel, Kornelije Kovač i Stanko Crnobrnja. Program održan u „KC Grad”; 23) Tema: Muzeji i stvaranje Jugoslavije 1918. Učestvovali: Jože Podpečnik, Andreja Smetko, Aleksandar Horvat, Veselinka Kastratović Ristić, Radovan Cukić, Zoran Bajin. Program održan u Krsmanovićevoj kući; 24) Tema: Apolo 11 – Misija Beograd. Učestvovali: Radina Vučetić, Simona Čupić, Bojana Andrić. Program je realizovan u saradnji s Centrom za američke studije i uz podršku Ambasade SAD. 25) Tema: Pad Berlinskog zida – 30 godina kasnije. Evropska prekretnica iz jugoslovenske perspektive. Učestvovali: Budimir Lončar, Ivan Ivanji, Mihajlo Kovač, Tvrtko Jakovina, Milivoj Bešlin. Program je realizovan kao gostovanje Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i uz podršku Ambasade Nemačke.

Treba zapaliti sve što može da gori.

Branko Miljković (Jugoslavija)

Na samom početku filma *Pet minuta raja* (1959), glavni junak kaže: „Nisam živeo dugo, ali sam živeo mnogo”. Reči junaka čuvenog filma izgovoren šezdeset godina posle nastanka filma, dvadeset šest godina pošto je Arbitražni komitet Evropske zajednice poznat kao Badinterova komisija utvrdio da jugoslovenska država više ne postoji, vraćaju nas na početak, odnosno 1. decembar 1918. godine, i njeno proglašenje. Tokom skoro sedam i po decenija dugog postojanja, jugoslovenska država prošla je kroz dva ključna i jasno definisana razdoblja – period postojanja kraljevine i period postojanja socijalističke Jugoslavije. Prolazeći kroz različite faze u svom društvenom, političkom i kulturnom razvoju (i kao kraljevina i kao socijalistička republika), baštineći tragično iskustvo Drugog svetskog rata i okupacije zemlje, jugoslovenska država predstavljala je značajan okvir za odrastanje brojnih generacija čiji predstavnici i dan-danas na vrlo različite načine referiraju na iskustvo života u „ovoj” ili „onoj” Jugoslaviji. Brojne „žive” rasprave koje se vode o pitanjima vezanim za postojanje jugoslovenske države, njen raspad i nasleđe, kako u okvirima naučne zajednice, tako i u okviru šire javnosti, medijima, koji više nego ikada ranije igraju značajnu ulogu u procesu konstruisanja sećanja na Jugoslaviju i njene simbole, na prostoru svih država naslednica Jugoslavije pa i u Republici Srbiji, ukazuju na potrebu da se sto godina od njenog nastanka govori i polemíše o Jugoslaviji.

Upravo je to bio jedan od razloga koji je u jesen 2016. godine okupio nekoliko istraživača Jugoslavije¹ (Ana Petrov, Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Dubravka Đurić, Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Andrija Filipović, Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, Lada Stevanović, Etnografski institut SANU, Srđan Radović, Etnografski institut SANU, Srđan Atanasovski, Muzikološki institut SANU, Ana

¹ Afilijacija se navodi samo kod prvog pomena imena u tekstu.

Panić, Muzej Jugoslavije, Ivan Manojlović, Muzej Jugoslavije, Ivana Pantelić, Institut za savremenu istoriju, Sanja Petrović Todosijević, Institut za noviju istoriju Srbije) koji su se od ranije znali, saradujući na različitim projektima, ali i privatno se družeći, u okviru Centra za jugoslovenske studije, koji će sve do početka 2018. godine biti jedan od centara pod okriljem Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, da bi od januara 2018. godine nastavio da funkcioniše pod istim imenom, ali kao udruženje građana, kada mu se pridružila Stanislava Barać (Institut za književnost i umetnost).

Činjenica da su Centar za jugoslovenske studije osnovali istraživači koji su došli iz različitih sfera veoma širokog spektra društvenih nauka i humanistike, u samom je startu definisala Centar kao platformu za multidisciplinarno razmišljanje o Jugoslaviji koja se neće razmatrati isključivo kao „problem” koji pripada prošlosti, već kao tema od posebne važnosti za savremeni trenutak. U prvoj fazi postojanja Centra, odnosno u periodu u kome je Centar bio pod okriljem Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, glavna ideja saradnika Centra bila je da se jedna potpuno nova i za našu sredinu originalna platforma predstavi najpre u akademskoj sferi, pred „publikom” koja i sama aktivno učestvuje u procesu kreiranja znanja o Jugoslaviji, kao i znanja o postjugoslovenskom nasleđu. Centar za jugoslovenske studije predstavio se akademskoj zajednici tokom 2017. godine kroz: seriju predavanja, tematski broj časopisa *AM Journal of Art and Media Studies* (13/2017)² i međunarodnu radionicu *Space as a perspective for research of Yugoslavia / Prostor kao perspektiva za istraživanje Jugoslavije*. Centar je bio i jedan od organizatora predstavljanja zbornika radova *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija* (Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli: 2017) u Narodnoj biblioteci Srbije 9. oktobra 2017. godine.³

Serija predavanja⁴ koja je održana u prostorijama Fakulteta za medije i komunikacije predstavljala je prvi „izlazak” Centra pred beogradsku publiku. Izlazak tematskog broja časopisa *AM Journal of Art and Media Studies* (13/2017) posebno je doprineo većoj vidljivosti, ne samo Centra već i tema kojima su sarad-

2 <https://fmkjournals.fmk.edu.rs/index.php/AM/issue/view/14>

3 Pored urednika Zbornika, Igora Dude (Sveučilište Jurja Dobrile u Puli), na predstavljanju knjige govorili su: Ana Petrov, Srđan Radović i Ivana Dobrivojević (Institut za savremenu istoriju).

4 Sanja Petrović Todosijević, *Javnost i imovina šabačkih Jevreja i Jevreja iz Kladovskog transporta* (april 2017); Lada Stevanović, *Kako se gradila nacija: Konstruisanje jugoslovenstva na primeru časopisa Jugoslovenče u Kraljevini Jugoslaviji* (maj 2017); Srđan Atanasovski, *Masovna pesma u izgradnji jugoslovenskog socijalizma* (maj 2017).

nici Centra pokušali da se bave. Organizovanje dvodnevne međunarodne radionice pod nazivom *Space as a perspective for research of Yugoslavia*, koja je održana na Fakultetu za medije i komunikacije 7. i 8. oktobra 2017. godine u organizaciji Centra za jugoslovenske studije i Berlinskog centra za transnacionalno istraživanje granica (Border Crossings/Crossing Borders), a u okviru međunarodnog projekta Humbolt Univerziteta iz Berlina i Univerziteta u Beogradu pod nazivom *Grenzziehungen und – ueberschreitungen in und mit Suedosteuropa*, podržanog od strane DAAD, mapiralo je Centar za jugoslovenske studije kao jednu od prepoznatljivih platformi ne samo u regionalnom, već i u evropskom okviru značajnom za dijalog o Jugoslaviji i njenom nasleđu.⁵

Od početka 2018. godine Centar za jugoslovenske studije nastavio je da radi kao udruženje građana. U narednom periodu jedan od glavnih ciljeva saradnika i saradnica bio je „izlazak” Centra iz isključivo akademske sfere u javni prostor, kako bi se značajne debate o istoriji Jugoslavije i postjugoslovenskom nasleđu povele na široj društvenoj platformi. Nova faza u radu i načinu funkcionisanja Centra predstavljena je 23. januara 2018. godine na gostovanju Cejusa u Institutu za noviju istoriju Srbije.⁶ „Iskoraku” Centra u javni prostor posebno je doprinela činjenica da se 2018. godine obeležavalo sto godina od nastan-

5 Tokom prvog radnog dana Radionice održana su dva panela (*Granice i poredak prostora u obe Jugoslavije, Postjugoslovenska pitanja*) u okviru kojih su se predstavili: Marko Zajc – Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana (Borders and administrative legacy), Lada Stevanović (Granice jugoslovenskog nacionalnog identiteta u Jugoslaviji), Milivoj Bešlin – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd (Zajednica naroda i(li) republika i pokrajina: Specifičnosti jugoslovenskog federalističkog okvira), Petar Todorov – Univerzitet Ćirilo i Metodije, Skoplje (Creation of borders: demarcation between Yugoslavia and Albania in the Ohrid Lake area (1912–1928)), Kaja Širok – Muzej za novejšo zgodovino, Ljubljana (The *mobile* Adriatic borders. The story of the temporary border 1945/47), Elizabeta Georgijeva – Narodna biblioteka Detko Petrov, Dimitrovgrad (Knjiga bez granica. Biblioteke u kontekstu pomeranja granica. Srpsko-bugarsko iskustvo), Sanja Petrović Todosijević (Na proputovanju. Jevrejske izbeglice u Kraljevini Jugoslaviji 1933–1941), Ivana Pantelić (Mesto žene u revolucionarnim institucijama u Drugom svetskom ratu), Ruža Fotiadis – Humbolt Univerzitet, Berlin / Berlinski centar za transnacionalno istraživanje granica (*Opasni prijatelji, nevjerna braća* – bliskost i udaljenost u međunarodnim odnosima), Aleksandar Todosijević – Udruženje za društvenu istoriju – Euroclio, Beograd (Učenje istorije koja to još uvek nije). Tokom drugog radnog dana, u okviru panela *Postjugoslovenska pitanja i Jugoslovenske i postjugoslovenske konstelacije kulturnih prostora*, svoja istraživanja predstavili su: Srđan Atanasovski (Pesmarice i teritorija: uloga masovnog pevanja u ranoj socijalističkoj Jugoslaviji), Ana Petrov (Društvo bez teritorije: ponovno povezivanje Jugoslavije kroz jugoslovensku popularnu muziku) i Iva Kosmos – Inštitut za kulturne in spominske študije ZRC SAZU, Ljubljana (*Kada nismo bili periferija*: kritička nostalgija i jugoslovenski prostor u igrano-dokumentarnom filmu *Hjustone, imamo problem*).

6 O dotadašnjem, al i budućem radu Centra govorili su: Sanja Petrović Todosijević, Iva-

ka jugoslovenske države, kao i saznanje da važna godišnjica nije dobila značajno mesto u javnim debatama, ali i u okviru akademske zajednice.

Februara meseca 2018. godine počela je da se realizuje ranije dogovorena saradnja između Centra za jugoslovenske studije i Doma omladine Beograd, u vidu tribinskog programa, koja traje neprekidno dve godine.⁷ Tribinski program koji Cejus realizuje zajedno s Domom omladine Beograd najznačajnija je delatnost Centra od njegovog osnivanja do danas, jer je u prethodne dve godine uspeo da postane jedan od najposećenijih i najdinamičnijih tribinskih programa u Beogradu. Namera tribine da otvori „živu“ diskusiju i uspostavi dijalog između „profesionalnih“ poznavalaca Jugoslavije (iz oblasti istorije, etnologije/ antropologije, sociologije, muzikologije, filozofije, teorije književnosti, istorije umetnosti) i šire javnosti, pokazujući dokle se u promišljanju Jugoslavije stiglo, sto godina nakon njenog nastanka, u velikoj je meri sprovedena već u prvoj godini realizacije tribinskog programa. Tribinski program koji je realizovan tokom 2018. godine bio je posvećen stogodišnjici jugoslovenske države. U okviru Tribinskog programa *Sto godina od osnivanja Jugoslavije*⁸ realizovane su četiri tribine (*Stvaranje Jugoslovena*,⁹ *Srećan 8. mart!*¹⁰ *Raspad Jugoslavije*,¹¹ i *Sećanje na Jugoslaviju*¹²). Pored toga, održana su četiri predavanja (*Što je osta-*

na Pantelić, Lada Stevanović i Srđan Atanasovski.

7 Saradnja između Cejusa i Doma omladine Beograd nastaviće da se realizuje i u 2020. godini kroz tribinski program pod nazivom *Svakodnevni život i popularna kultura u Jugoslaviji* (urednica programa ispred Cejusa Ana Panić). Tribinski program realizuje se jednom mesečno u periodu od februara do decembra meseca (letnja pauza u periodu od juna do avgusta). Sve informacije o tribinskom programu, kao i audio-zapisi većine događaja koji su realizovani u okviru tribinskog programa mogu se pronaći na *Facebook* stranici Centra za jugoslovenske studije.

8 Urednica ispred Cejusa Sanja Petrović Todosijević.

9 Učesnice tribine: Stanislava Barać, Lada Stevanović, Sanja Petrović Todosijević; moderator: dr Srđan Atanasovski.

10 Učesnice tribine: Miroslava Malešević (Etnografski institut SANU), Ivana Pantelić, Ivana Dobrivojević, Jelena Milinković (Institut za književnost i umetnost); moderator: Lada Stevanović; gost: Hor *Naša pjesma*.

11 Učesnici tribine: Ivan Đorđević (Etnografski institut SANU), Vladimir Petrović (Institut za savremenu istoriju), Jovo Bakić (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), Igor Štik (Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum); moderator: Sanja Petrović Todosijević.

12 Učesnici tribine: Srđan Milošević (Institut za noviju istoriju Srbije), Marija Đorđević (Univerzitet u Hildeshajmu), Emilija Mijić (Institut društvenih nauka), Ana Panić; moderator: Srđan Radović.

lo od Jugoslavije?¹³ *Život i smrt Dana mladosti i rokenrola*,¹⁴ *Kako se dizajnirao modernizam*¹⁵ i *Glasovi seksualne modernosti: povijest nedovršene dekriminalizacije homoseksualnosti u Jugoslaviji (1918–1977)*¹⁶). Završnicu tribinskog programa predstavljao je diskusioni forum pod nazivom *Sto godina od osnivanja Jugoslavije*.¹⁷ U okviru diskusionog foruma *Sto godina od osnivanja Jugoslavije* održani su: okrugli sto (*Radničko pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji*¹⁸) i dva panela (*Modernizacija javnog prostora*,¹⁹ *Jugo-film*²⁰). Preko dvadeset profesionalnih istraživača Jugoslavije (istoričara, sociologa, filozofa, antropologa, istoričara umetnosti, politikologa, muzikologa, umetnika) bili su gosti Cejusa i Doma omladine Beograd tokom prve godine realizacije tribinskog programa, što je u velikoj meri doprinelo tome da Centar za jugoslovenske studije dobije kredibilitet značajne platforme za razmenu mišljenja o Jugoslaviji i njenom nasleđu. Tribinski program *Sto godina od osnivanja Jugoslavije* predstavljen je 9. marta 2018. godine u Kulturnom centru u Šapcu.²¹ Tokom 2018. godine Centar za jugoslovenske studije ostvario je saradnju i s Centrom za kulturnu dekontaminaciju, gde je 21. maja 2018. godine organizovan razgovor o knjizi grupe autora *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Helsinški odbor za ljudska prava: 2017).²²

Saradnja između Centra za jugoslovenske studije i Doma omladine Beograd

13 Dragan Markovina (istoričar, publicist i političar iz Splita); moderator: Ivana Pantelić.

14 Miroslava Lukić Krstanović (Etnografski institut SANU); moderator: Ana Panić.

15 Ivan Manojlović; moderator: Ana Panić.

16 Franko Dota (Sveučilište u Rijeci); moderator: Srđan Radović.

17 Diskusioni forum *Sto godina od osnivanja Jugoslavije* je održan 4. decembra 2018. godine u Domu omladine Beograd.

18 Učesnici okruglog stola: Ivana Dobrivojević, Nada Novaković (Institut društvenih nauka), Goran Musić (Međunarodna konferencija za rad i društvenu istoriju); moderator: Srđan Atanasovski.

19 Učesnici panela: Jelica Jovanović (*Docomomo Srbija*), Goran Arčabić (Muzej grada Zagreba), Tatjana Karabegović (Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu); moderator: Ana Panić.

20 Učesnici panela: Marijana Stojčić (Centar za primenjenu istoriju), Doplgenger (Boško Prostran/Isidora Ilić); moderator: Stanislava Barać.

21 Centar se predstavio tribinom *Stvaranje Jugoslovena* (učesnice tribine: Stanislava Barać, Lada Stevanović, Sanja Petrović Todosijević, Ildiko Erdei (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu); moderator: Srđan Atanasovski).

22 U razgovoru su učestvovali: Milivoj Bešlin, Ivana Pantelić, Vladimir Unkovski Korica (Univerzitet u Glazgovu), Sonja Biserko (Helsinški odbor za ljudska prava); moderator:

nastavila se i u 2019. godini kroz realizaciju tribinskog programa *Jugoslavija i emancipacija*.²³ Lada Stevanović, jedna od osnivača Cejusa i urednica tribinskog programa koji se realizuje u 2019. godini²⁴ opredelila se za jedan od najprovokativnijih okvira za razmišljanje o Jugoslaviji i njenom nasleđu. Definišući narativ tribinskog programa *Jugoslavija i emancipacija*, Lada Stevanović pošla je od onih aspekata koji ukazuju na trajnost, ali i dinamičnost društvenih i političkih promena u Jugoslaviji, ističući: „Kroz životni vek koji je trajao nešto duže od sedamdeset godina, Jugoslavija je menjala ne samo državna i društvena uređenja (Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, DF Jugoslavija, FNR Jugoslavija i SFR Jugoslavija), već je prolazila kroz brojne društvene procese koji su oblikovali i menjali svakodnevicu ljudi – bilo da je reč o mestu ili načinu na koji su stanovali, radili i obrazovali se (u detinjstvu ili odraslom dobu), ili da se radi o načinima na koji se provodilo slobodno vreme. Činjenica da je jugoslovenska država doživela krvavi kraj, kao i otvorena demonizacija i revizija jugoslovenske prošlosti koje su usledile, povod su za ciklus predavanja koja će publici ponuditi jedan mozaički pogled usmeren na modernizacijske i emancipatorske procese u Jugoslaviji”. Do septembra meseca 2019. godine, u okviru tribinskog programa *Jugoslavija i emancipacija* realizovano je pet predavanja (*Emancipacija i progres u YU umetnosti*,²⁵ *Anti(emancipacija) u ljubavnom romanu*,²⁶ *Čitate li postjugoslovensku književnost?*,²⁷ *Emancipacija udvoje*,²⁸ *O kratkoj istoriji solidarnosti i građanstva*²⁹) i razgovor o knjizi Maksa Bergholca (Univerzitet Konkordija, Montereal), *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Buybook: 2018).³⁰

Centar za jugoslovenske studije i Dom omladine Beograd realizovaće tokom 2020. godine tribinski program pod nazivom *Svakodnevni život i popularna kul-*

23 Urednica ispred Cejusa Lada Stevanović.

24 Realizacija tribinskog programa *Jugoslavija i emancipacija* nije privedena kraju u trenutku pisanja teksta.

25 Miodrag Švuković (Fakultet za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum); moderator: Ana Panić.

26 Jelena Milinković; moderator: Stanislava Barać.

27 Tijana Matijević (Univerzitet u Jeni); moderator: Lada Stevanović.

28 Stanislava Barać; moderator: Srđan Radović

29 Jelena Vasiljević (Institut za filozofiju i društvenu teoriju); moderator: Srđan Radović.

30 Učesnici razgovora pored autora bili su: Olga Manojlović Pintar (Institut za noviju istoriju Srbije), Milovan Pisarri (Centar za primenjenu istoriju), Nataša Milićević (Institut za noviju istoriju Srbije); moderator: Sanja Petrović Todosijević.

tura u Jugoslaviji, koji bi po rečima Ane Panić, jedne od osnivača Cejusa i urednice programa, trebalo da se osvrne na: „proučavanje svakodnevnog života” u Jugoslaviji, jer upravo jugoslovenska svakodnevica „poslednjih decenija doživljava procvat u svetu, i sve je češća tema i u domaćoj historiografiji”. Ana Panić naglašava: „Činjenica je, međutim, i da skoro tri decenije nakon raspada Jugoslavije, pozitivne istraživačke ocene pojedinih aspekata svakodnevnog, društvenog i kulturnog života u socijalističkoj Jugoslaviji i dalje dobijaju negativnu ‘etiketu’ u javnom diskursu, a da se, s druge strane, romantizuju drugi periodi jugoslovenske istorije, poput perioda Kraljevine. Negiranje jugoslovenskog i socijalističkog iskustva znači odricanje od emancipatorskih učinaka i svih onih neospornih uspeha te zemlje poput modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije. Insistiranje na uspešnim emancipatorskim ishodima ne podrazumeva oblikovanje i promovisanje nostalgичne, neproblematične slike socijalističkog društva, jer se isticanjem pozitivnih ne poriče postojanje i negativnih aspekata. Kraj socijalizma u slučaju SFRJ poklopio se sa slomom zajedničke države, zbog čega je postsocijalističku nostalgiju nemoguće odvojiti od nostalgije za uništenom državom i potpuno razorenim, ili bar drastično promenjenim načinom života čije su negativne posledice osetili svi”.

Baveći se temama koje zadiru u pitanja politike i prakse života u jugoslovenskoj državi i „posle nje”, (identitet, praznike, simbole, obrazovnu politiku, kulturnu politiku, umetničko stvaralaštvo, mapiranje javnog prostora, popularnu kulturu, raspad Jugoslavije, sećanje na Jugoslaviju, jugoslovensko nasleđe), Centar za jugoslovenske studije kao aktivna i živa platforma za razmišljanje nije ostao ravnodušan na mnoge značajne javne inicijative. Zbog toga su saradnici Centra za jugoslovenske studije podržali: Združenu akciju *Krov nad glavom*, inicijativu za obnovu Memorijalnog kompleksa *Boško Buha*, otvaranje Radničkog muzeja Trudbenik, koncert Tršćanskog partizanskog hora *Pinko Tomažič*, zalažući se pre svega za jačanje ideja antifašizma, socijalne pravde i solidarnosti u društvu.

KRITIČKA
RAZMATRANJA I
PREISPITIVANJA

Muzg poveru
niku
Be sin.

Fgovt ili Okloban
(Kremosjelnu skulpturu
u Jugoslaviji)

AFI → Gorkun
Stojkovic

Of Vandara
do Stojkovic
(...)

Muzej praznih ruku: Čemu Jugoslavenski studiji?

Postjugoslaveni kao sakupljači i historičari (motto)

Nije teško odlučiti se za *motto* ovoga teksta: *Povest kulture svakako uveličava teret blaga koje se gomila na plećima čovečanstva. Ali povest kulture mu ne daje snagu kojom bi se taj teret stresao i na taj način savladao.* Ove riječi uzete su iz eseja Waltera Benjamina, tačnije iz prijevoda tog eseja pod naslovom „Eduard Fuchs, sakupljač i istoričar”, objavljenog 1982. u časopisu Marksizam u svetu broj 4 pod tematskim blokom „Marksizam, estetika, umetnost” II.¹ Prvi dio bloka, koji inače sadrži radove niza najvažnijih marksističkih (u najširem smislu te riječi) teoretičara dvadesetog stoljeća, objavljen je u broju 3 iste godine.² Riječ je o ukupno skoro šest stotina stranica teksta u samo dva broja ovog, kako u zaglavlju stoji, „časopisa prevoda iz strane periodike i knjiga”, kojeg je, u mjesječnom ritmu, izdavao NIRO „Komunist”, izdavački centar „Komunist” na adresi Trg Marksa i Engelsa 11 u Beogradu. Bila je to deveta godina njegova izlaženja. Sama količina prevedenog teorijskog materijala je, za današnje prilike, upravo nevjerovatna. Do te 1982. godine objavljeno je, računajući prosječnu veličinu pojedinih svezaka, negdje između dvadeset i trideset tisuća stranica najkvalitetnijih tekstova nečega što bismo danas mogli zvati „globalnom teorijom”. Brojevi su bili posvećeni najrazličitijim temama. Broj 4, na primjer, najavljuje za sljedeći broj „Aktualne rasprave o državi”. Prethodni dvobroj 1–2 uzeo je za temu „Artikulaciju načina proizvodnje i nerazvijenost”. Pojam „marksizam” također ne treba shvaćati odveć doslovno. Među autorima se na primjer mogu naći i takvi kao što su John Rawls ili Charles Taylor, za koje se sigurno ne može reći da su marksisti. Par brojeva prije ovog s Benjaminovim esejom o Fuchsu objavljen je dvobroj „Studije o ženi i ženski pokret” (8–9, 1981.), gotovo pet stotina stranica prijevoda svjetske feminističke teorije, koji je uredila Rada Iveković, s opsežnom feminističkom bibliografijom Lydije Sklevicky. Naposlijetku, jezik *Marksizma* u svetu nije ništa manje osebujan. Časopis ne samo da poštuje različite varijante kojima pišu urednice i urednici, odnosno prevoditeljice i prevoditelji, nego se ne drži, čak ni u zagradama, pravila fonetskog pisanja vlastitih imena iz stranih jezika tipičnog za srpski. Štoviše, časopis koji, uostalom, sebe eksplicitno definira kao časopis prijevoda, toj je svrsi na najkreativniji na-

1 Str. 47–81. Spomenuta rečenica je na stranici 58.

2 Tekstove je odabrao, uredio i redigirao Draško Grbić, uvod je napisao Kasim Prohić.

čin prilagodio i svoj jezik. Ili još bolje: omogućio je svome jeziku da se kroz prijevode otvori utjecajima drugih jezika i slobodno se bogati, usavršava i oplemenjuje na njihovim iskustvima. U tom smislu *Marksizam u svetu* danas predstavlja za nas ne samo izuzetno dragocjeni korpus globalnog znanja dvadesetog stoljeća, nego i neprocjenjivu riznicu jezičnog iskustva, stečenog u slobodi i otvorenosti na kojima današnjica svim onim ljudima koji su svojim umijećem i radom stvarali taj časopis, može samo zavidjeti. Prošlost nas je u mnogočemu zadužila, posebice u onomu u čemu je bila bolja od naše današnjice. Evo primjera: spomenuti prijevod eseja Waltera Benjamina o Eduardu Fuchsu može se naći na internetu, na primjer na adresi „www.scribd.com”. Na internet ga je postavio stanoviti „Kraffteld”, ali pod drugim naslovom: „Valter Benjamin – Edvard Fuks, sakupljač i historičar umetnosti”.³ Zašto je iznad originalnog naslova prijevoda „Eduard Fuchs, sakupljač i historičar” trebalo dodati onaj pogrešan? Je li možda zato da bi u fonetskoj transkripciji vlastitih imena iz stranih jezika taj naslov bio vjerniji danas važećoj i, očigledno, javno omiljenijoj srpskoj verziji? Zašto je, povrh toga, u ovom posrblijanju Eduard Fuchs od „istoričara” postao „istoričar umetnosti”? Ova ničim izazvana i ničim opravdana, dakle sasvim suvišna intervencija u tekst naslova Benjaminova eseja zapravo je u otvorenom proturječju sa samom njegovom idejom: Eduard Fuchs je za Benjamina važan upravo zato što u svome radu s umjetničkim i kulturnim dobrima NIJE slijedio disciplinarnu doktrinu povijesti umjetnosti, dakle upravo zato što NIJE bio „istoričar umetnosti”, nego, Benjaminovim riječima, „univerzalni historičar”, (*Universalhistoriker*).⁴ Čemu, dakle, taj falsifikat? Ako izostavimo mogućnost slučaja, pogrešnog prepisivanja, koje ovdje očigledno nije vjerojatno, ostaje nam jedno jedino objašnjenje: nacionalna kanonizacija kulturnih dobara prošlosti, ili jednostavnije, retroaktivna nacionalizacija kulturne prošlosti. Sve što se u časopisu *Marksizam u svetu* od njegova prvog do zadnjeg broja prevelo i objavilo, danas je postalo „srpsko”. Subjekt koji se ovdje sjeća, sakuplja, historizira, postavlja na internet i narativno ograđuje (enclosure) je nacija, koja se upravo u toj aktivnosti kao takva i uspostavlja, odnosno subjektivira. Ona, i samo ona, mora istupiti u prvi plan, pa makar samo zato da napravi budalu od sebe.⁵

3<https://www.scribd.com/document/344175635/Valter-Benjamin-Edvard-Fuks-sakuplja%C4%8D-i-istori%C4%8Ddar-umetnosti>

4 Ovdje se oslanjam na original s kojeg je tekst preveden: Walter Benjamin, „Eduard Fuchs, der Sammler und der Historiker”, *Gesammelte Schriften* II, 1, Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser (Hrsg.), Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1977/1991., 491.

5 *Kraffteld* ne bi trebao ili trebala uzeti ovo osobno. Riječ je o logici koja je nadsubjektivna i koja se ne može jednostavno izbjeći, konkretnije, riječ je o materijaliziranoj (institucionaliziranoj) ideologiji koja, naravno, koristi jezik kao jedan od svojih aparata. Što se

Motto, dakle, već imamo. Doduše, „samo” u prijevodu, točnije u sjajnom prijevodu Olivere Petrović. Tko je čitao Waltera Benjamina u njemačkom originalu, sigurno je svjestan izazova koji njegovi tekstovi predstavljaju svakom prevoditelju ili prevoditeljici. Je li on uopće prevodiv ili ne, pitanje je koje se može prepuštiti teoriji prevođenja, koja će se, uostalom, na tom pitanju sigurno podijeliti. Tim je važnije uzeti u obzir način na koji je ovaj prijevod nastao. U napomeni redakcije na str. 47 (*Prim. red.*) možemo pročitati da je odluka o prevođenju upravo ovoga teksta donijeta nakon konzultacije s Viktorom Žmegačem, germanistom i književnim teoretičarem iz Zagreba, koji je u to vrijeme uređivao knjigu prijevoda Benjaminovih eseja, koja će kasnije, 1986. godine izaći u zagrebačkoj Školskoj knjizi pod naslovom *Estetički ogledi*. U istoj napomeni redakcija se zahvaljuje i Slobodanu Grubačiću, germanistu iz Beograda, koji je redigirao prijevod, povećavajući, kako u napomeni stoji, „mogućnost razumijevanja autorovog izlaganja”. Usput, sama ta napomena pisana je ijekavicom.

Naposlijetku, čemu toliko priče o dvije rečenice *motto-a* jednog teksta koji još nije ni započeo? Zato da se prisjetimo načina na koji se stvaralo kulturno i intelektualno blago naše prošlosti, brige i truda uloženi da bi znanje svijeta progovorilo našim jezikom i na taj način bilo posvojeno, prevedeno u „naše” znanje, tj., u znanje „našeg društva”, kao njegovo javno dobro. U tom je smislu bivša socijalistička Jugoslavija bila autentično „prevodilačko društvo” – društvo neupitne suverenosti koje na zalasku predglobalnog doba još uvijek ima jasnu svijest o razlici između onoga što je unutra i onoga što je vani, između univerzuma koji je ono samo i univerzuma svijeta koji ga okružuje; društvo koje vjeruje da se sve što se može izreći u jezicima svijeta, od onog najvažnijeg do onog najneznatnijeg, može izreći i u njegovim vlastitim jezicima, kao što, uostalom, vjeruje da je u stanju napraviti sve što se bilo gdje drugdje može napraviti – autentično društvo industrijske moderne, čija kultura, umjetnost, znanje, odnosno intelektualni život uopće počivaju ne samo na materijalnom fundamentu vlastite industrijske proizvodnje, nego i na imponantnoj industriji prevođenja koja tom društvu garantira kako njegovo mjesto u svijetu, tako i njegovu jedinstvenu svjetskost. No, sve će to, uključujući i samo društvo kao ideju i povijesnu realnost, uskoro nestati u histeriji identitetskih politika. Zato više ne možemo govoriti o toj prošlosti, kao nekad, iz pozicije društva koje (kritički) prisvaja svoju kulturnu povijest, tj. sakuplja, selektira, valorizira i arhivira njezina (svoja) dobra. Ali, što se to onda, ako nije više društvo, osvrće danas za našom prošlošću? Identitet? Koji? Čiji? Za koga? S kojom svrhom?

Kraffelda osobno tiče, mi smo njemu ili njoj dužni zahvaliti za spašavanje i stavljanje na javno raspolaganje važnog kulturnog nasljeđa.

Vratimo se Benjaminovim riječima. Što nam zapravo želi reći kada govori o povijesti kulture (*Kulturgeschichte*) koja uveličava teret blaga na plećima čovječanstva, ali tom čovječanstvu „ne daje snagu kojom bi se taj teret stresao i na taj način savladao”? Na ovom mjestu njemački original daje nam mogućnost još izravnijeg, slikovitijeg prijevoda: povijest kulture ne daje čovječanstvu snagu „da taj teret zbaci sa sebe (*abzuschütteln*), kako bi ga se na taj način dočepalo”, „kako bi ga dohvatilo”, ili, još izravnije, „kako bi ga dobilo u ruke” (*um sie dergestalt in die Hand zu bekommen*).⁶ Što to, dakle, znači, zbaciti sa sebe teret kulturnog blaga koje nam je prošlost nagomilala na plećima i uzeti ga sebi u ruke?

Area studies vs. „marksizam u svijetu”

U epistemološkom smislu, projekt Jugoslavenskih studija ne zvuči nimalo originalno. Riječ je, naime, o lokalnom prijevodu američkih *area studies*, *premda bi bilo ispravnije reći da se radi o njihovom „kalku”* (francuski *calque*, otisak, imitacija, kopija): riječ ili fraza skovana doslovnim – bukvalnim! – prijevodom sa stranog jezika. Nijemci to zovu *Lehnübersetzung* („posuđeni prijevod”), a engleski jezik upotrebljava kako originalnu francusku riječ *calque*, tako i kalk njemačke fraze, *loan translation*. Zanimljivo, u hrvatskom je kalk preveden kao „prevedenica”, što ipak na neki način prikriva značenje kopiranja, imitacije, posuđivanja. Postoji stvarna razlika između prijevoda i kalka i za svaki je jezik dobro da tu razliku i nominalno priznaje. Kalkovi, naime, izravno upućuju na neizbrisiv trag stranih jezika u „našem”, tzv. materinjem jeziku i tako iznose na vidjelo genealogiju jezične hibridizacije nacionalnih jezika, odnosno dovode u pitanje mit o njihovu singularnom korijenu iz kojeg, navodno od „pamtivijeka”, crpe svoju kreativnost. Upravo kroz kalkove dolaze u našem jeziku eksplicitno do riječi iskustva mnogih drugih, mrtvih i još živih jezika, bez kojih bi taj naš jezik bio posve neupotrebljiv. To posebno važi za sve forme znanja, odnosno prirodnih i društvenih znanosti čije su terminologije uglavnom skovane kalkovima u kojima se jezik znanja uvijek iznova artikulira kao transnacionalno zajedničko dobro, a vlastita nacionalna znanstvena terminologija kao oblik sudjelovanja u tom zajedničkom jezičnom dobru. U svojoj jezičnoj biti svaka reprodukcija znanja se zasniva na, recimo to na engleskom, *sharing of the linguistic commons*.⁸

6 Ibid. Citat je na stranici 478.

7 Nemačka fraza „*in die Hand zu bekommen*” ima i materijalno, da ne kažemo „vulgarno” fizičko značenje. Na engleski se, recimo, može prevesti i kao „*to gain physical access to*”.

8 Utoliko je prevođenje – ne kao pomoćni, medijacijski oblik jezične prakse, nego kao autentična forma sudjelovanja u zajedničkom jezičnom dobru, dakle, kao *sharing of the*

Zato se ništa smisleno ne može započeti s Jugoslavenskim studijima bez svjesti o kalk-karakteru toga pojma koji nas tjera na pitanje: koje i kakvo znanje se želi njime imitirati, kopirati, klonirati; u čemu se to – jezično, epistemički, kognitivno, socijalno i politički – ovim disciplinarnim kalkom želi sudjelovati? Jer, još jednom, „jugoslavensko” se odnosi na područje, regiju⁹, na *area*, a „studiji” na specifičnu („inter”-disciplinarnu) disciplinu humanistike, koja je nastala u savim konkretnom povijesnom i političkom kontekstu.

Trebalo bi, naime, biti opće poznato da su *area studies* ideološki proizvod, ili preciznije, strateško oružje Hladnog rata. Disciplina je koncipirana u suradnji obavještajnih službi i privatnih fondacija SAD-a (*Big 3*: Ford, Rockefeller i Carnegie)¹⁰, s ciljem da se na polju globalne ideološke borbe suprotstavi ne samo marksizmu kao smrtnoj ugrozi „slobodnoga svijeta” poistovjećenog sa „Zapadom”, odnosno državnim ideologijama socijalističkih zemalja, prije svega Sovjetskog bloka i Kine, nego i emancipacijskim projektima antikolonijalnih pokreta. *Area studies* u stvari i započinju u ranoj fazi Hladnog rata, institucionalizacijom tzv. *Russian odnosno Soviet studies*, da bi se postepeno proširile i na druge regije. Riječ je zapravo o jednom širem povijesnom kontekstu u kojem SAD svim raspoloživim sredstvima nastoje učvrstiti sistem zapadnog kapitalizma i ustoličiti sebe kao ideološkog hegemonu i vojno-političku silu bez premca na globalnoj sceni. U tu svrhu sva sredstva su dozvoljena, uključujući i izravno uplitanje obavještajnih i vojnih službi u znanstveni, intelektualni i opće kulturni život velikog broja zemalja Evrope i čitavog svijeta. „Obavještajna služba razumije kulturu i teoriju kao ključno oružje u cjelokupnom arsenalu koji angažira kako bi uspostavila i očuvala interese Sjedinjenih Država širom svijeta”, piše Gabriel Rockhill u svojoj analizi jednog nedavno na raspolaganje javnosti stavljenog dokumenta CIA-e iz 1985. godine, u kojoj se operativci ove tajne službe bave tzv. „francuskom teorijom”, vezanom uz imena Michela Foucaulta, Ja-

linguistic commons – strukturalni preduvjet reprodukcije znanja, bez obzira koliko bilo vidljivo ili ne.

9 Sinonim za *area studies* na engleskom je i *regional studies*, dok je njemački ekvivalent toj disciplini *Regionalwissenschaften* (regionalne znanosti).

10 Ono na čemu su ove tri zaklade gradile svoj ugled i međunarodni prestiž – znanstvena objektivnost i nepristranost, ideološko-politička neutralnost i neovisnost o tržištu i državi – bila je samo maska iza koje se skrivala potpuno suprotna realnost. Zastupale su ideološke i političke interese elitnih krugova moći Sjedinjenih Država i bile su duboko uronjene u institucije tržišta, velikih državnih korporacija i, kako bismo to danas rekli, „duboke” države. O tome vidi Inderjeet Parmar, *Foundations of the American Century: The Ford, Carnegie, and Rockefeller Foundations in the Rise of American Power*, New York: Columbia University Press, 2012.

cquesa Lacana, Jacquesa Derridae i Rolanda Barthesa.¹¹ Rockhill također ističe paradni slučaj međunarodnog udruženja intelektualaca – „Congress for Cultural Freedom” (CCF) – koje je CIA osnovala 1950. u Zapadnom Berlinu odnosno Parizu. CCF je „jedan od najvažnijih mecena u svjetskoj povijesti koji je podupirao nevjerojatan raspon umjetničkih i intelektualnih aktivnosti. Imao je urede u 35 zemalja, objavljivao je desetine prestižnih magazina, bio je uključen u knjižarsku industriju, organizirao internacionalne konferencije i umjetničke izložbe na najvišem nivou, koordinirao performance i koncerte i obilato sfinancirao različite kulturne nagrade i stipendije...”¹²

Obavještajna i financijska intervencija Sjedinjenih Država u ideološke borbe u Evropi posebno je fokusirana na jednu zemlju, Francusku. U *Fast Cars, Clean Bodies*¹³ Kristin Ross nas podsjeća na riječi direktora odjela za društvene znanosti Rockefellerove, zaklade koji je još 1946. upozorio da se u toj zemlji „pitanje sukoba, odnosno međusobnog prilagođavanja komunizma i zapadne demokracije javlja u svojoj najakutnijoj formi. Francuska je njegovo bojno polje, odnosno laboratorij”.¹⁴ U tom bojnom polju/laboratoriju Amerikanci vrše koncentrirani pritisak na jednu točku, na disciplinarnu transformaciju znanstvenog pogona, točnije, na uvođenje i jačanje društvenih znanosti. Ross tvrdi da su Sjedinjene Države financirale i podupirale okretanje toj vrsti znanja („*the turn to this kind of study*”) u nekoj vrsti Marshallovog plana za intelektualce.¹⁵

Najvažnija američka izvozna roba u poslijeratnu Francusku nije ni Coca Cola, ni filmovi, nego prevlast društvenih znanosti, piše Ross, i zaključuje da je glavni

11 Gabriel Rockhill, „The CIA Reads French Theory: On the Intellectual Labor of Dismantling the Cultural Left”, *Los Angeles Review of Books*, 28. 02. 2017. <http://thephilosophicalsalon.com/the-cia-reads-french-theory-on-the-intellectual-labor-of-dismantling-the-cultural-left/>.

12 Ibid. U vezi s tom temom u Berlinu, u *Haus der Kulturen der Welt* postavljena je izložba „Parapolitics: Cultural Freedom and the Cold War”, (od 03. 11. 2017. do 08. 01. 2018., kustos: Anselm Franke, Nida Ghouse, Paz Guevara, Antonia Majača). Uvodna rečenica najave glasi: „After the Second World War, the battle of the systems also embroiled the arts and culture in a symbolic arms race”. https://www.hkw.de/en/programm/projekte/2017/parapolitics/parapolitics_start.php

13 *Fast Cars, Clean Bodies: Decolonization and the Reordering of French Culture*, Cambridge MA, London: MIT Press, 1996.

14 Ibid., 186.

15 „Gledajući unatrag, čini se da su Rockefellerovi *grantovi* Francuskoj, premda neveliki po svom obimu, predstavljali najvažniju potporu koju je ova zaklada dodijelila društvenim znanostima kasnih četrdesetih i početkom pedesetih bilo gdje u svijetu.” Darwin Stapleton, „Joseph Willits and the Rockefeller’s European Programme in the Socialist Sciences”, *Minerva*, 41, 2003., s. 109.

cilj američke podrške ekspanziji društvenih znanosti u Evropi bio pokušaj da se zaustavi prodor marksizma u svijetu.

U tom kontekstu za nas je od posebne važnosti pitanje odnosa prema prošlosti, historiografije, odnosno konkretnije, pitanje razumijevanja historijske temporalnosti. Već godine 1947. Rockefellerova zaklada financijski podupire VI sekciju *École pratique des hautes études*, tada pod vodstvom historičara Luciena Febvrea, koja će izvršiti odlučujući utjecaj na razvoj društvenih znanosti u Francuskoj. Kasnije, 1962., kada će na čelo te institucije doći drugi, uz Febvrea, najvažniji francuski historičar dvadesetog stoljeća, Fernand Braudel, Fordova zaklada će financirati centralizaciju dotad po Latinskoj četvrti razasutih istraživačkih laboratorija Šeste sekcije *École pratique* u jednu zgradu, odnosno jednu instituciju pod imenom *Maison des sciences de l'homme*, („Kuća znanosti o čovjeku”)¹⁶ koja će sedamdesetih dobiti univerzitetski status. Iza financijske potpore skriva se, naravno, ideološki interes. Ova istraživačka i obrazovna institucija je, naime, omogućila i pospješila rekonceptualizaciju historijske temporalnosti, koju je provela *Annales* škola francuske historiografije. Riječ je o refokusanju historiografskog interesa na strukture takozvanog dugog trajanja (*longue durée*). Braudel, koji je skovao taj pojam, sam ga najbolje objašnjava kao „historiju čije je protjecanje gotovo nezamjetno [...] historiju u kojoj je svaka promjena spora, historiju neprestanog ponavljanja, ciklusa koji se uvijek iznova vraćaju”.¹⁷ Time je detronizirana stara historiografija usredotočena na odlučujuću važnost singularnih povijesnih događaja, koji su, kao revolucije na primjer, određivali narav i ritam historijske temporalnosti. Ross zaključuje: „Ono što se zapravo odbacuje eliminiranjem studija društvenih pokreta u korist proučavanja struktura je mogućnost iznenadne promjene ili mutacije povijesti: sama

16 „Znanosti o čovjeku” omiljeni je naziv za tu novu vrstu ideološki profilirane „humanističke” interdisciplinarnosti. Treba se samo sjetiti bečkog IWM-a, („Institut für die Wissenschaften vom Menschen”, „Institut za znanosti o čovjeku”), osnovanog još 1982. s deklarativnim ciljem humanističko-znanstvene reintegracije tada još komunističkog Istoka u kapitalističko-demokratski Zapad. U osnovi, ideološki i politički konzervativna institucija (s potporom austrijske Narodne stranke i, preko poljske veze pokojnog rektora Krzysztofa Michalskog, s Vatikanom, odnosno papom Woytilom) imala je tada jasni antikomunistički profil, kao što je nakon 1989. postala jedan od centara intelektualne tranzicije postkomunističkog Istoka na Zapad, preodgajajući nove istočnoevropske intelektualne elite u skladu sa „zapadnim” standardima. U kojoj mjeri su u osnivanju IWM-a igrale ulogu tajne zapadne službe, otvoreno je pitanje. Za sada, dovoljno je imati na umu ideološki, dakle desni, konzervativni, antimarksistički prizvuk u disciplinarnom konceptu navodno objektivnih, ideološki i politički neutralnih „znanosti o čovjeku”.

17 Citirano prema Ross, ibid. 189.

ideja Revolucije”.¹⁸ Glavna meta ovog ideološkog obračuna je naravno lijeva francuska historiografija, odnosno marksističko tumačenje povijesti u cjelini.

Uz to, kada je riječ o obavještajno-ideološkoj intervenciji Sjedinjenih Država u disciplinarno restrukturiranje humanističkog znanja u Evropi, ne treba zanemariti još jedan njezin dalekosežni učinak, koji je ostavio posebnog traga na *area studies* – vesternizaciju. Financiranje određenih instituta za društvene znanosti u pedesetim i šezdesetim godinama prošlog stoljeća u bliskoj je vezi sa širenjem jedne snažno zapadno centrirane teorije modernizacije, a time i s uspostavljanjem zapadnih normi u znanosti, ekonomiji i politici drugih zemalja.¹⁹ Ovo je posebice važno imamo li u vidu kolonijalnu genealogiju naše suvremenosti i, posljedično, hijerarhijski karakter podjele svijeta na velike regije, *areas* – normativne identitetske blokove („civilizacije”) u kojoj je Zapad, dakako, uvijek na vrhu.

Vratimo se sada projektu Jugoslavenskih studija. Koliko god on bio vremenski udaljen od razdoblja Hladnog rata, čiji su protagonisti disciplinarno ustoličili *area studies* – upravo u interesu širenja svoje moći, odnosno, zbog ideološke funkcije nove discipline – taj projekt, u svojoj epistemičkoj strukturi, dakle u načinu na koji uspostavlja svoj objekt istraživanja i formatira znanje koje proizvodi o njemu, još uvijek na sebi nosi njihov ideološki pečat. Danas, naravno, ne stoji nužno CIA, odnosno interes imperijalne dominacije iza različitih *area studies* projekata koji su se raširili po čitavom svijetu. Ni njihov objekt ne mora više nužno biti živi socijalni, kulturni i politički organizam nekog područja. *Ottoman ili Habsburg studies* na primjer, baš kao i projekt Jugoslavenskih studija, kognitivno mapiraju područja koja kao takva više ne postoje. Povrh toga, disciplinarna paradigma „studija” (*studies*) i sama je prošla kroz niz konceptualnih i akademskih metamorfoza, uključujući i čistište identitetskih politika, koje i danas više ili manje svjesno ideološki opslužuje, bez obzira na njihov normativni karakter: *women’s studies*, *islamic studies*, *hrvatske studije*, *srpske studije*, *roma studies*, *nazi studies*, *aboriginal studies*, *lgbt studies*, *queer studies*, itd. Emancipacijski interes u borbi za priznanje različitih manjina jednako je snažan motivacijski poticaj, odnosno ideološki korisnik raznih studija, kao što je to i njemu suprotstavljen interes dominacije, etničke i religijske isključivosti, nacionalizma ili rasiističkog imperijalizma. Ipak, sama forma „studija” bilo koje vrste nije nikakav ideološki neutralan, znanstveno objektivan kontejner znanja, neka vrsta epistemičkog pakovanja bez utjecaja na sadržaj tog znanja, njegovu kvalitetu, ide-

18 Ibid.

19 Vidi Nils Gilman, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003.

ološki predznak ili imanentni politički interes. To posebice vrijedi za svakovrsne *area studies*, pa tako i za projekt Jugoslavenskih studija. Stoga ne možemo izbjeći pitanje: kako jedan takav projekt, zasnovan na epistemološkoj paradigmi i njoj odgovarajućem disciplinarnom formatu, koji su kao ideološko oružje antikomunizma izvorno dizajnirani upravo za borbu protiv marksizma u svijetu, može znanstveno objektivno odnosno ideološki neutralno valorizirati intelektualno, političko i opće kulturno nasljeđe, primjerice, jednog jugoslavenskog časopisa kao što je *Marksizam u svetu*?

Jugoslavija jugoslavenskih studija – *What The Fuck Is This?*

Vratimo se sada već spomenutom pitanju – na što se zapravo odnosi pojam Jugoslavije u projektu Jugoslavenskih studija? Očigledno, na određeno područje u ograničenom prošlom vremenu: *area* kao minuli *time-space*. U tom smislu, pojam Jugoslavije, u svojoj načelnoj apstraktnosti i besadržajnosti, na arbitraran način retroaktivno totalizira jedno po sebi heterogeno, proturječno i konfliktno povijesno iskustvo te ga pod kategorijom „znanja” apriorno formatira unutar praznog linearnog vremena: od 1918. do 1992. Kao takav, on obuhvaća naprosto sve što je u tom razdoblju postojalo ili se dogodilo na prostoru bivše države. To „sve” treba shvatiti doslovno. Ne postoji, naime, ništa što u tom vremenu na tom prostoru ne može postati predmet „studija”. Utoliko nam se Jugoslavija, premda po sebi stvar prošlosti, u projektu Jugoslavenskih studija, ukazuje iz budućnosti, kao, za sada još uglavnom prazno, konceptualno skladište nekog budućeg znanja.

Čemu će služiti to znanje, ako već neće biti samome sebi svrha? To je pitanje tim relevantnije ako su *area studies*, kao što smo rekli, konceptualno i institucijski uspostavljeni s veoma jasnim praktično-pragmatičkim ciljem, naime, kao oružje Hladnog rata i instrument globalne dominacije Zapada nad ostatkom svijeta. Jugoslavenski studiji se, dakako, ni na koji način ne mogu identificirati sa sličnim ciljevima, što nikako ne znači da oni nemaju nikakvu praktično političku, borbenu motivaciju. Naime, u kontekstu današnjeg političkog i kulturnog stanja na području bivše Jugoslavije jasno je da se projekt Jugoslavenskih studija suprotstavlja već etabliranim formatima nacionalnih studija, hrvatskih, srpskih, itd., koje, svaka iz svoje nacionalne perspektive, prisvajaju zajedničku prošlost, ekstrahirajući iz nje svoje partikularno, nacionalno uokvireno znanje. Iz tih perspektiva, Jugoslavija se obrađuje kao jedna relativno kratka epizoda – najčešće pod normativnom pretpostavkom „zablude”, odnosno iz iskustva „žrtve” – daleko dužeg razdoblja nacionalne povijesti i kulture. Tako u današnjem kontekstu Jugoslavenske studije nužno dobivaju politički, ili konkretnije,

antinacionalistički predznak, jer kritički subvertiraju nacionalne studije, proizvodeći alternativne kulturne, historijske i političke narative. Drugim riječima, ono što nacionalne studije tretiraju kao anomaliju, odnosno kao iskustvo heteronomije – bivšu Jugoslaviju kao zauvijek prevladani moment nacionalnog otuđenja – sada se retroaktivno ukazuje u svojoj vlastitoj kauzalnosti i vremenitosti, dakle kao autonomna društvena, historijska, politička i kulturna pojava. Utoliko se čini da ne može biti pomirenja između nacionalnih i Jugoslavenskih studija, premda se one, usprkos tomu, mogu produktivno kritički nadopunjivati. Gomila dokumentarnog materijala i znanja pod, na primjer, konceptualnom kategorijom „hrvatske arhitekture i urbanizma u razdoblju socijalističke Jugoslavije” može u cjelini postati tema Jugoslavenskih studija, ili se pak u znatnom dijelu može prezentirati i kao jugoslavenska baština.²⁰ Usprkos tomu, kad je riječ o toj i sličnoj vrsti materijala, odnosno znanja, antagonizam između Hrvatskih i Jugoslavenskih studija nemoguće je izbjeći. Ne samo zbog uzajamno isključivih apropiacija, kada dva različita „studija” polažu pravo na jedan te isti predmet, odnosno sadržaj, nego i zbog činjenice da oni jedan drugomu osporavaju kriterije tvorbe iskustva i znanja, odnosno samih paradigmi na kojima su uspostavljeni. Jugoslavenski studiji će, primjerice, uvijek iznova iznositi na vidjelo načelnu arbitrarnost isključivo nacionalne paradigme u toj tvorbi iskustva i znanja, tj. isključivo nacionalnu identifikaciju i akumulaciju kulturne baštine. Doista, po kojem kriteriju je neka građevina sagrađena u razdoblju socijalističke Jugoslavije hrvatska, a ne jugoslavenska? Na temelju teritorija na kojem je podignuta, etničke pripadnosti (ukoliko se može identificirati) arhitekta ili umjetnika koji ju je projektirao, mjesta registracije građevinskog poduzeća koje ju je izgradilo, banke ili fonda koji su je financirali?

Uzmimo konkretan primjer: Nacionalnu biblioteku Kosova u Prištini, čija je maketa zauzela posebno mjesto na MoMA-izložbi. Čijoj arhitektonskoj baštini pripada ta građevina? Hrvatskoj? Projektirao ju je Andrija Mutnjaković, koji važi za hrvatskog arhitekta, iako je u njemačkoj verziji Vikipedije naveden kao jugoslavenski. Sagrađena je u Republici Srbiji, kao kulturna institucija albanskog i srpskog naroda u Autonomnoj pokrajini Kosovo, sastavnom dijelu Jugoslavenske Federacije. Ideja projekta omogućena je i realizirana u kontekstu jugoslavenske verzije politike priznanja, odnosno „politike nacionalne ravnopravnosti”, u kojoj je Federacija planski podupirala političku i kulturnu suverenost albanske manjine u Jugoslaviji. Financirana je, vjerojatno, također sredstvima te Jugoslavenske federacije. Nalazi se na danas politički još nedefiniranom i međunarodno još nepriznatom području bivše Autonomne pokrajine. Čija je, dakle,

20 Što se i stvarno dogodilo na, recimo, izložbi „Toward a Concrete Utopia. Architecture in Yugoslavia 1988–1980” u njujorškom MoMA 2018.

baština ta, u arhitektonskom smislu očigledno hibridna građevina²¹, hrvatska, srpska, albanska, jugoslavenska, odnosno, nakon izložbe u MoMA, svjetska? Ili, da zaoštrimo pitanje: hoće li Jugoslavenski studiji, ukoliko se, u skladu sa svojom teritorijalno historijskom logikom, upuste u ovu retroaktivnu apropijacijsku dramu, zahtijevati u njoj svoju „glavnu” ulogu? I naposljetku, koja je uopće svrha pobjede u toj otimačini oko jednog te istog kulturnog nasljeđa? Naknadno priznanje jednog danas depriviranog i minoriziranog – jugoslavenskog – kulturnog identiteta? Znači li to da se teleologija Jugoslavenskih studija, s one strane njezinog usko scijentističkog, akademskog okvira, zapravo iscrpljuje u pokušaju da Jugoslaviji, kao jednoj realno mrtvoj društveno-historijskoj i političkoj tvorbi, osigura neku vrstu zagrobnog života u formi kulturnog identiteta, ono što bismo Benjaminovim rječnikom mogli nazvati kulturni *Fortleben* – život koji se nakon političke i društvene smrti nastavlja u kulturi? Ako je o tome riječ, onda projekt Jugoslavenskih studija opasno naliči nekom kultu zagrobnog kulturnog života, štovanju kulturnih identiteta kao besmrtnih duša društveno-političkih pokojnika, pri čemu se to štovanje artikulira u formi identitetske borbe za priznanje.

Pojam Jugoslavije nije jedini koji kao prazna prostorno-vremenska kategorija apstraktno totalizira povijesno iskustvo. Njegov normativno-ideološki pandan, pojam totalitarizma, premda u različitim prostorno-vremenskim dimenzijama, čini to na jednako apstraktan način. On *a priori* formatira iskustvo Jugoslavije iz posttotalitarne, odnosno postkomunističke perspektive.²² Pojam totalitarizma danas je, naime, neprikosnovena paradigma odnosa prema tzv. komunističkoj prošlosti i u tom smislu ne dominira samo javnim diskursom, na svim njegovim razinama, od svjetonazorskih i dnevno-političkih sporova, preko su-

21 Nemoguće je u identitetskom smislu jednoznačno definirati arhitektonski projekt Andrije Mutnjakovića. Stoga je njegov hibridni karakter, koji uključuje bizantske, islamske, regionalističke (vernakularne), ruralne, odnosno čak moderne metabolističke elemente, ili prema riječima samog autora, tradiciju „predromanske arhitekture Balkana”, bio stalni izazov identitetskim politikama, koje su ga otpočetak pretvorile u poprište apropijacijskih borbi. Tako je, na primjer, srpska nacionalistička strana u kupolama biblioteke vidjela citat bijelih kapica, „keča”, dijela albanske narodne nošnje. S druge strane, sâm autor, arhitekt Mutnjaković, tvrdio je da je projekt također mogao biti realiziran u Sarajevu, kao valjda, nacionalna biblioteka Bosne i Hercegovine. Vidi Wikipedia https://en.wikipedia.org/wiki/National_Library_of_Kosovo.

22 I to ne samo kad je riječ o razdoblju jugoslavenskog „komunizma” 1945. – 1992., nego u cjelini. Iz posttotalitarne perspektive takozvana prva Jugoslavija, dakle represivni sistem Kraljevine Jugoslavije i njezine društvene, političke i kulturne formacije građanskog, nacionalističkog ili profašističkog karaktera, uključujući i kvislinške snage iz vremena Drugog svjetskog rata, ustaše, četnike, bjelogardejce, itd., danas retroaktivno zadobijaju ideološko pozitivni predznak boraca protiv komunističkog totalitarizma, od-

koba u kulturi, do akademskih rasprava, nego je također institucionaliziran u službenim kulturama sjećanja. Treba se samo sjetiti Rezolucije Evropskog parlamenta iz 2009., koja identitet današnje Evrope eksplicitno utemeljuje u zajedničkom iskustvu – nacističkog, fašističkog i komunističkog – totalitarizma.²³

Ali ni ovdje, kada je riječ o političkoj, odnosno ideološkoj upotrebi pojma totalitarizma, ne možemo bez osvrta na razdoblje Hladnog rata, točnije, na njegovu ranu fazu, kada se ideološke paradigme antifašizma i antikomunizma, koje u to vrijeme igraju odlučujuću ulogu u profiliranju društvenih znanosti kao strateškog oružja, stapaju u jedinstveni pojam totalitarizma, pretvarajući ga u *Kampfbegriff* (borbeni pojam) Zapada.²⁴ Još tada međutim, ni među evropskom intelektualnom emigracijom u Sjedinjenim Državama, koja je prigrllila taj pojam, ne postoji jedinstvo u njegovu razumijevanju. Tako Hannah Arendt još veoma rano kritizira ideju totalitarizma koju zastupaju Carl J. Friedrich ili Zbigniew Brzezinski, prepoznajući u njoj prije antikomunizam nastupajućeg makartizma nego antifašizam. Kritika pojma totalitarizma posebice u Njemačkoj ima dugu tradiciju koja se proteže od ranih šezdesetih u intelektualnim krugovima oko studentskog protesta, koji u njemu ne vide samo logiku Hladnog rata, nego i strategiju izbjegavanja odgovornosti za nacističku prošlost.

Ta je kritika ponovo došla do riječi u kontekstu takozvanog sukoba historičara (*Historikerstreit*) 1986., kada je skupina lijevo liberalnih njemačkih intelektualaca, na čelu s Habermasom, odlučno odbacila Nolteovo izjednačavanje „rasno” motiviranih zločina nacionalsocijalista s onima „klasno” motiviranim Staljinove strahovlade, da bi se naposljetku nastavila devedesetih kao načelna kritika izjednačavanja nacizma i staljinizma. Ali usprkos toj kritici, pojam totalitarizma danas, čak više nego prije, figurira kao dominantna paradigma povijesnog iskustva dvadesetog stoljeća. Kao takav, on ne samo da apriorno konfigurira čitav spoznajni horizont Jugoslavenskih studija, naknadno proizvodeći dojam (totalitarnog) kontinuuma ondje gdje je iskustvo prepuno naglih obrata, radi-

nosno njegovih žrtava.

23 „European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism” <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+PDF+V0//EN>.

24 Ovdje se oslanjam na opsežni izvještaj Fabiana Linka o ulozi društvenih znanosti u Hladnom ratu. Vidi: Fabian Link, „Sozialwissenschaften im Kalten Krieg: Mathematisierung, Demokratisierung und Politikberatung. Ein Forschungsbericht”, <https://soziopolis.de/verstehen/was-tut-die-wissenschaft/artikel/sozialwissenschaften-im-kalten-krieg-mathematisierung-demokratisierung-und-politikberatung/#note178>.

kalnih lomova, nepomirljivih proturječja i sukoba koji su to iskustvo stvarali, nego ujedno amputira njegovu singularnost nivelirajući ga na jednoj daleko širjoj prostorno-vremenskoj razini. Sve ono što se dogodilo u bivšoj Jugoslaviji, sada nam se ukazuje kao lokalna varijanta općeg iskustva komunističkog totalitarizma od 1917. do 1989/90. na području od Ljubljane do Vladivostoka i Pekinga. U tom kontekstu Jugoslavenski studiji ne bi bili ništa drugo nego subdisciplina *Communist*, ili *Totalitarian studies*, odnosno, da ostanemo u gabaritima *area studies*, regionalna podvrsta postkomunističkih *East European Studies*.

Very very strongly anticommunist

Sve dosad rečeno potvrđuje samo jedno – ne postoji nikakva postideološka perspektiva u kojoj bi bilo moguće epistemički utemeljiti Jugoslavenske studije i apriorno garantirati njihovu ideološku nepristranost, odnosno znanstvenu objektivnost. Kao potvrdu ove teze uzmimo za primjer radove, odnosno stavove jedne od uspinjućih zvijezda novog postjugoslavenskog dokumentarnog filma, Mile Turajlić.

No, podsjetimo se najprije da film i umjetnička, odnosno kulturna proizvodnja u najširem smislu igraju danas odlučujuću ulogu u našem odnosu prema prošlosti, naravno, nakon što je postalo jasno da se taj odnos ne može više povjeriti historiografiji, odnosno njezinim metodama znanstveno objektivnog utvrđivanja povijesne istine. Prošlost nije naprosto dana kao skup činjenica u nadležnosti jedne znanstvene discipline, nego se uvijek iznova proizvodi u društvenim i kulturnim praksama sadašnjosti.

I redateljica Turajlić jako dobro zna da je historiografija zakazala u „pisanju” povijesti, zbog čega otvoreno daje za pravo dokumentarnom filmu, odnosno „filmskom jeziku”, da preuzmu tu ulogu.²⁵ Razlog tog neuspjeha historiografije ona međutim ne vidi u povijesnoj krizi ove discipline, dakle u njezinom danas očiglednom epistemičkom deficitu, nego u popuštanju historičara pred političkim pritiscima. Za Turajlićku, zvanična je historiografija sebe eliminirala iz procesa kreiranja povijesnog narativa, zato što je potpala pod vlast, ili, kako ona doslovno kaže, „šaku” politike. Za razliku od, kako implicira, dokumentarnog filma i njegovih stvaralaca koji su danas, umjesto politički korumpirane histori-

25 „U ovoj je zemlji istoriografija neuspjela. Nije uspela da obavi svoj posao i da stvori istorijski narativ ove zemlje. Ja mislim da dokumentarni film to sad pokušava da uradi našim jezikom, našim metodom. Intimna sećanja, intimne priče. Zvanična istoriografija je pod šakom politike i zato taj svoj posao nije uspela da uradi.” Citat preuzet iz: Mirjana Dragosavljević, Nenad Porobić, Marko Miletić, Irena Pejić, „Ljudima otimaju stanove, zar ne?” *Mašina*, 16. 01. 2018. <http://www.masina.rs/?p=5782>

ografije, još uvijek u stanju kreirati onaj autentični „istorijski narativ naše zemlje”.

Istinska je svrha ovog „žargona autentičnosti” u njegovu arbitrarnom prisvajanju imaginarnog prostora umjetničke slobode s one strane svake politike i ideologije. Otuda, uostalom, i antitotalitarni patos kojeg je teško prečuti u stavu redateljice Turajlić. On predstavlja opće mjesto postkomunističke ideološke subjektivacije. Koliko god puta već bio pobijeđen, totalitarizam se uvijek mora pobijediti još jednom. Svaki put mu iznova subjekt mora demonstrativno okrenuti leđa, junački iskoračiti u slobodu i tako ritualno ovjeriti svoju političku nevinost i ideološku neutralnost. Jer, kako bi inače mogao kreirati istinski povijesni narativ „ove zemlje”?

Naravno, iza razmetljive antitotalitarne geste ne stoji nikakva nevinost ni neutralnost, a ponajmanje autentični pristup povijesnoj istini. Antitotalitarizam, koji u svojoj apstraktnoj univerzalnosti implicira jednak odmak od oba totalitarizma, nacifašističkog i komunističkog, u stvarnosti postkomunističke tranzicije, koju ideološki afirmira kao nužnost bez alternative i čijim profiterima, novim elitama, služi kao glavna legitimacijska strategija, slijep je naravno na jedno oko. Antitotalitarizam danas je prije svega antikomunizam i kao takav implicira sasvim određeno tumačenje povijesti. Drugim riječima, on predstavlja interpretacijsku paradigmu koja – selektivno, naravno – ne samo da uspostavlja naš odnos prema prošlosti u smislu „pisanja” povijesti, odnosno kreiranja narativa „ove zemlje”, nego, što je daleko važnije, oblikuje povijesno iskustvo kao iskustvo aktualne stvarnosti. Riječ je o pomaku naglaska s odnosa prema prošlosti ka odnosu prema sadašnjosti, tj. s odnosa prema odsutnoj prošlosti ka odnosu prema prošlosti koja je prisutna u aktualnoj stvarnosti.

Ovdje se moramo vratiti Benjaminovom tekstu, točnije, njegovoj kritici rankeovskog historizma koji „prikazuje večnu sliku prošlosti”, „onako kako je stvarno bilo”. Benjamin mu suprotstavlja historijski materijalizam koji „prikazuje svaki put dato iskustvo s njom (prošlošću, B. B.), koje je jedino prisutno”.²⁶ Dakle, umjesto osvrtnja za onim prošlim, odsutnim, za bezvremenom slikom prošlosti kakva je ona navodno doista bila, Benjamin nas poziva da se okrenemo onomu u čemu je ta prošlost prisutna, u čemu je ona suvremena, a to je naše iskustvo s njom, naša vlastita „slika” te prošlosti koju stvaramo u vremenu i okolnostima u kojima živimo i koja je stoga jedinstvena za svako vrijeme, dakle vremenski promjenjiva, odnosno povijesno kontingentna. U tomu Benjamin vidi zadaću historijskog materijalizma: „učiniti djelotvornim to iskustvo s povije-

26 „Eduard Fuchs, sakupljač i istoričar”, *ibid.*, 50.

šću koje je za svaku suvremenost (*Gegenwart*: sadašnjost, prisutnost, B. B.) izvorno”.²⁷

Iako to „iskustvo s poviješću” jest za svoje vrijeme jedinstveno, ono nije u sebi jedinstveno. Svaka, dakle, epoha uvijek iznova stvara svoje navlastito i neponovljivo iskustvo s poviješću, ali to iskustvo u realnoj društvenoj praksi postoji samo u svojim različitim, međusobno proturječnim i često otvoreno suprotstavljenim artikulacijama. Ono, pak, što nam se ukazuje kao povijesni narativ „ove zemlje”, dakle, određene političke zajednice ili epohe, kontingentni je ishod ne samo neprestane borbe za hegemoniju u čitavom polju kulture i znanja, nego i konkretnih sukoba političkih snaga i društvenih klasa. Taj narativ i nije ništa drugo nego forma arbitrarne totalizacije tog iskustva, koja retroaktivno proizvodi dojam vremenskog i prostornog kontinuuma. Konkretno, iz postkomunističke – i ujedno antikomunističke – perspektive pojam komunizma, odnosno komunističkog totalitarizma implicira kontinuum, odnosno jedinstvo povijesnog iskustva od 1917. do 1989/90. u globalnim razmjerima, odnosno, kao što smo već rekli, na prostoru od Ljubljane do Vladivostoka i Pekinga, što prostorno i vremenski uključuje takozvanu „drug” Jugoslaviju (1943. – 1992.), istodobno uvodeći normativnu razliku između nje i one „prve”: „druga” Jugoslavija je „gora” od „prve”, jer je, za razliku od nje, „totalitarno komunistička”.

Ali, što ako naš odnos prema prošlosti nije formatiran u antitotalitarnoj, odnosno antikomunističkoj paradigmi postkomunizma? Onda u našem povijesnom iskustvu neće biti ni tog vremenskog kontinuuma, nit tim kontinuumom obuhvaćenog jedinstvenog prostora. Onoliko koliko to važi za povijesno iskustvo komunizma, važi i za povijesno iskustvo Jugoslavije. Prije svega, ono kao takvo ne postoji po sebi. Štoviše, predmet tog iskustva, Jugoslavija, također nije unaprijed dat. Govoreći s Benjaminom, Jugoslavija koje više nema, kao slika zauvijek zamrznute činjenice jedne odsutne prošlosti – države koja je postojala od 1918. do 1992. – zapravo je historijska fikcija. Ali, slika one Jugoslavije koja postoji u prisutnosti našeg iskustva s tom prošlošću nije ništa manje fikcionalna. U stvari, ona postoji samo u množini disparatnih, često proturječnih, odnosno međusobno isključivih slika koje odražavaju – i istodobno kreiraju – aktualnu društvenu stvarnost, i koje se proizvode u najširem polju znanja, kulture i politike.

Unutar tog polja, i to u njegovoj sve prominentnijoj sferi, onoj filmske i općenito

²⁷ Citat je ovdje u mojem prijevodu jer je prijevod iz Marksizma u svetu na ovom mjestu u jednom detalju neprecizan. „Učiniti delotvornim to iskustvo povesti koja je za svaku savremenost izvorna...”, *Ibid.* Original je na stranici 468, *ibid.*

kulturne proizvodnje, Mila Turajlić svojim dokumentarnim filmovima²⁸ također stvara jedno, sasvim osebujno iskustvo povijesti i njegovu specifičnu sliku Jugoslavije. Kritika je argumentirano prokazala oboje.²⁹ Najprije, lažnost te slike skrojene prema „antikomunističkoj hipotezi” (Karamanić–Momčilović), koja ne samo da činjenično falsificira povijest, nego, što je još važnije, definira pojam Jugoslavije na temelju jednostavne postideološke formule: Jugoslavija *jednako* država *minus* komunizam. Ovom se formulom povijest Jugoslavije konstituira u kvazi-izvan-ideološkom kontinuumu (1918. – 1992.), u kojem poslijeratna „komunistička” Jugoslavija (1945. – 1992.) u cjelini predstavlja moment diskontinuiteta, odnosno poprima karakter devijacije u odnosu na normu. Drugim riječima, tzv. „druga” Jugoslavija, osnovana u NOB-i, nije ništa drugo, nego otuđena forma one prve, uspostavljene pod Karađorđevićima 1918.³⁰ U ovoj interpretaciji to komunističko otuđenje Jugoslavije bilo je fatalno. Jugoslavija se iz njega nije uspjela rekonstituirati u svojoj autentičnoj formi „države bez ideologije”.³¹

Kad je, pak, riječ o iskustvu s poviješću koje filmovi Mile Turajlić artikuliraju, dakle, o načinu na koji je prošlost prisutna u aktualnoj stvarnosti, onda je kritika, posebice u slučaju „Druge strane svega”, razotkrila njegovu klasnu narav.³² Riječ je o iskustvu klase/žrtve komunizma odnosno klase/žrtve komunističke eksproprijacije vlasništva, konkretno, srpske građanske klase kojoj su komunisti oduzimali stanove. Klasna narav tog iskustva ne iscrpljuje se u retrospektivi, traumi nepravde počinjene u prošlosti, nego u pravom smislu dolazi do izražaja tek u odnosu na aktualnu stvarnost postkomunističke tranzicije, kao njezina ideološka apologija, odnosno povijesna legitimacija odnosa vlasništva uspostavljenih u toj tranziciji.³³ U tom smislu, dakle u smislu njegove aktualnosti, u

28 „Cinema Komunisto” (2012.), „Druge strane svega”, (2018.).

29 Ovdje, pored već spomenutog članka u *Mašini*, mislim prije svega na opsežan esej Slobodana Karamanića i Ivane Momčilović, „Cinema Antikomunisto, ili kako ideologija ne pokree ništa”, KINO!, broj 22 i broj 23/24, Ljubljana, 2014. (Oslanjam se na verziju objavljenu u prilogu „Aktiv” tjednika Novosti iz Zagreba, 4. 11. 2016. <https://www.portal-novosti.com/cinema-antikomunisto-ili-kako-ideologija-ne-pokree-nita-i-iv>).

30 S tim pojmom Jugoslavije i njezine povijesti sama se redateljica i osobno poistovjećuje: „I come from a family that was very very strongly anticommunist. And very pro-Yugoslav, for Yugoslavia as a state. Sometimes people think you either were pro-communist pro-Yugoslav, or anticommunist but nationalist. Actually there is a third combination”. Ibid.

31 Riječ je o nekoj vrsti Jugoslavije „druge Srbije”.

32 *Mašina*, ibid.

33 „Restitucija i privatizacija su dvije kontrarevolucionarne strategije rasplamsava-

smislu njegove formativne uloge u odnosu na stvarnost, iskustvo s (jugoslavenskom) poviješću ima formu klasne borbe. Još jednom, da ne bude zabune, riječ je o klasnoj borbi koja se odvija danas, u aktualnoj stvarnosti, štoviše, u dimenziji projicirane budućnosti, kao borbi klase koja je tranzicijom došla na vlast i koja odnose vlasništva uspostavljene u toj tranziciji brani prospektivno, koja, dakle, preventivno nasrće na poraženu klasu, s ciljem dugoročnog osiguranja svoje vlasti.³⁴

... iz njihove sloge i jedinstva u borbi ...

Imajući u vidu rečeno, projekt Jugoslavenskih studija ne može izbjeći odlučno pitanje – ima li on uopće svog referenta, Jugoslaviju. Očigledno je, naime, da se taj referent raspada onog trenutka kada ga kao takvog, dakle, kao predmet znanja, adresiramo, bilo na dvije ili više Jugoslavija, koje se danas, u našoj aktualnoj stvarnosti, međusobno isključuju ili jedna drugoj otvoreno suprotstavljaju, bilo na normu i njezinu devijaciju, odnosno na svoju autentičnu i svoju otuđenu verziju. Drugim riječima, svaki pokušaj da se taj referent uspostavi u svom jedinstvu, u nekom apstraktnom prostorno-vremenskom kontinuumu, da ga se dakle, s ciljem njegove optimalne inkluzivnosti, reducira na prostu činjeničnost države koja je postojala od 1918. do 1992., u smislu spomenute formule, „Jugoslavija *jednako* država *minus* komunizam”, osuđen je na dvostruki paradoks. S jedne strane, on pojam Jugoslavije dehistorizira, situira ga dakle u neku vrstu ahistorijske temporalnosti, dok ga s druge strane degradira na historističku fikciju, na puko činjeničnu prošlost koja se potom može prepustiti takozvanoj struci, povjesničarima koji su za tu i takvu prošlost disciplinarno nadležni, a koji, sa svoje strane, ne trebaju nikakve studije da dohvate i obrade predmet svoga

nja *svetinje privatne svojine*, koja čini jednu od okosnica novouspostavljene liberalno-demokratske hegemonije u zemljama nekadašnjeg real-socijalizma.” Ibid.

34 Kritičari „Druge strane svega” u potpunosti su svjesni prospektivnog karaktera klasne borbe vladajućih u tranziciji, kao borbe za liberalno-demokratsku hegemoniju čiji je cilj „neprekidno pojačavati antikomunističku retoriku i proizvoditi reviziju istorije na osnovu hladnoratovskih ideoloških matrica, ako ništa drugo, preventivno, pošto ne postoji dovoljno jak politički subjekt koji bi ponovo postavio pitanje porijekla privatne svojine i posljedičnih klasnih nejednakosti...”. Ibid. U samom filmu, ta vlast, odnosno ta hegemonija, prikazana je kao još neostvarena, naravno, zbog ostataka komunizma, odnosno ostataka vlasti nižih klasa: „U filmu se, pored skupljača sekundarnih sirovina, đubretara i čistača, pojavljuje i standardni liberalni fantazam naroda u Srbiji. Krezubi, neuki i nesnađeni, oni ljube Slobinu sliku, stoje u redovima, čekajući ušteđevinu koju nikad neće dobiti, krađu stilski nameštaj iz Skupštine itd.”. Ibid. Sentimentalni kič ove „nesretne svijesti” (još) neostvarenog građanstva i sâm je oružje klasne borbe, kao izraz gađenja, odnosno prezira prema nižim klasama, koje nikako da se vrate onamo gdje im je mjesto.

znanja. U oba slučaja, Jugoslavija nestaje ondje gdje njezina prisutnost jedino ima smisla, u našem aktualnom iskustvu povijesti. Međutim, da bi se uspostavila u tom iskustvu, dakle u svojoj prisutnosti, nikakvo gomilanje znanja u formi kognitivnog kulturnog blaga, bez obzira na njegovu spoznajnu vrijednost, nije dovoljno. Nikakva istina, a ne samo povijesna, ne može se, piše Benjamin, „utvrditi sakupljanjem, zbrajanjem mislivoga”.³⁵ Za njega, mišljenje svoj jedini razlog postojanja nalazi tek u svojoj sposobnosti da bude ostvareno u društvu. To, uostalom, važi i za sva kulturna dobra, odnosno kulturno nasljeđe kao takvo. Ukoliko ga nismo u stanju uzeti u vlastite ruke, ono će, da ponovimo, ostati tek suvišni teret na plećima današnjice. Drugim riječima, ono neće postati sastavni dio našeg povijesnog iskustva koje je jedinstveno za naše vrijeme – u onoj mjeri u kojoj se u tom našem vremenu, u našoj aktualnoj društvenoj stvarnosti, može pokrenuti, odjeloviti (*ins Werk setzen*). Samo tako je moguće, za Benjamina, osloboditi „moćne sile” prošlosti, koje je historizam sputao u zamrznutoj slici onoga što je „jednom bilo”. Riječ je o aktiviranju tih sila u sadašnjosti, o pokretanju iskustva povijesti u svijesti o suvremenosti, i to ne bilo kojoj svijesti, nego upravo onoj koja je u stanju prekinuti hegemonijalni kontinuum povijesti, što znači raskinuti genealogiju u kojoj se aktualna stvarnost prepoznaje u svojoj povijesnosti. Riječ je, dakle, o momentu destrukcije, o aktiviranju destruktivnog karaktera svijesti o suvremenosti.

Što to konkretno znači za projekt Jugoslavenskih studija? Ukoliko se ne žele svesti na diskurzivni pododjel kulture sjećanja, s, eventualno, akademskim pedigreeom – čitaj: kognitivna ropotarnica povijesti – onda svog referenta, Jugoslaviju, moraju pronaći u sadašnjosti, u aktualnoj društvenoj stvarnosti postjugoslavenske i postkomunističke tranzicije, ili još konkretnije, u aktualnosti globalnog neoliberalnog kapitalizma. U tom slučaju se znanje koje Jugoslavenski studiji proizvode, odnosno mišljenje koje aktiviraju, više neće odnositi na prošlost, nego će postati znanje i mišljenje aktualne prakse i kao takvo u svom temeljnom karakteru kontingentno, što znači otvoreno prema budućnosti. Jugoslavija koju to znanje i mišljenje adresira nije više predmet retrospekcije, nego postaje subjekt koji *post-mortem* aktivno intervenira u stvarnost, subjekt koji kreira povijest koja jest i koja će biti, a ne medij koji reminiscira prošlost „kakva je stvarno bila”, dakle: Jugoslavija kao subjekt destrukcije koji ruši epistemički temelj svojih vlastitih studija – fikciju kontinuuma jedne „nadideološke” političke tvorbe, države koja je postojala od 1918. do 1992. – upravo zato što istodobno prekida povijesni kontinuum u kojem se prepoznaje i legitimira postojeća

35 Walter Benjamin, „Einiges über die theoretischen Fundamente” (neobjavljena bilješka), u W. Benjamin, *Gesammelte Schriften*, hrsg. v. Hermann Schweppenhäuser und Rolf Tiedemann, Bd. VII, Frankfurt/M. 1989., str. 809.

stvarnost. Kao što je jasno o kojem je to kontinuumu riječ – kontinuumu nacionalnih identiteta u čijim povijesnim genealogijama Jugoslavija danas postoji samo kao anomalija, odnosno moment otuđenja; kontinuumu koji se retroaktivno artikulira kao apologija postkomunističke tranzicije i u njoj uspostavljenih odnosa moći i vlasništva – tako je jasno i što je točka loma u kojoj se taj kontinuum prekida, odnosno moment koji se nikako ne može integrirati u taj kontinuum – Odluke AVNOJ-a iz 1943., konkretni povijesni čin, kojim je, makar na tren, otvorena realna mogućnost zajednice čije članove ne udružuje nikakva identitetska veza, nikakvo zajedničko etničko podrijetlo, nikakav zajednički jezik, zajednička povijest, zajednička kultura, ni ništa slično, nego isključivo zajednički emancipacijski projekt, ili konkretno, zajednička borba za slobodu, odnosno „sloga i jedinstvo”, skovani u toj borbi.³⁶ Taj čin predstavlja moment diskontinuiteta ne samo s praznom, apstraktnom temporalnošću „države bez ideologije”, nego u daleko važnijem smislu, s današnjom stvarnošću, odnosno s genealogijom u kojoj ona nalazi svoje povijesno opravdanje. Stoga odluke AVNOJ-a ne pripadaju naprosto povijesti jedne zemlje koje više nema, kao što ne pripadaju niti sadašnjosti koja se upravo u njihovoj negaciji legitimira kao nužnost bez alternative. Tim su više, međutim, one sastavni dio iskustva povijesti koje svoj kontinuum nalazi i razvija usuprot postojećoj stvarnosti – ne samo iz budućnosti jedne potencijalno drugačije ljudske zajednice (umjesto iz prošlosti zamišljenog identiteta), nego jednako tako iz stvarnog događaja prošlosti u kojem je ideja te radikalno drugačije ljudske zajednice, uključujući njezino vlastito povijesno nasljeđe, odjelovljena (ins *Werk gesetzt*), „uzeta u ruke”. Taj kontinuum implicira također alternativnu temporalnost koja ne samo da se ne može svesti na, odnosno uklopiti u temporalnost vladajuće povijesne svijesti i genealogiju aktualne stvarnosti, nego joj izravno proturječi.

„Nisu svi prisutni u istome sada”³⁷ pisao je Ernst Bloch početkom tridesetih

36 „Odluka Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije: (1) U skladu sa čvrstom voljom naroda Jugoslavije, da se *iz njihove sloge i jedinstva u borbi protiv okupatora izgradi nova* na nacionalnom bratstvu i ravnopravnosti zasnovana *Jugoslavija kao zajednička domovina svih njenih naroda...*” / „Odluka drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu: Na osnovu prava svakog naroda na samoodređenje, uključujući i pravo na otepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima, i *u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodnooslobodilačke borbe koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije...*” (Potcrtao B. B.), Arhiv Jugoslavije. http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html. Vidi također Boris Buden, „Još o komunističkim krvolocima, ili zašto smo se ono rastali, *Prelom*, br. 5, III, proleće/leto 2007., 51–57.

37 „*Nicht alle sind im selben Jetzt da*”, što bi se pojednostavljeno moglo prevesti i kao

godina prošlog stoljeća, objašnjavajući uspon fašizma nejednakim razvojem različitih društvenih grupa tj. okolnošću da svi članovi društva ne žive u istom povijesnom vremenu odnosno ne dijele jednu te istu temporalnost, ne samo u svojoj povijesnoj svijesti nego i u stvarnom društvenom bitku.

To u velikoj mjeri vrijedi i danas. Ne žive svi postjugoslaveni u istom, za sve jedinstvenom – postjugoslavenskom, postkomunističkom, tranzicijskom, itd. – vremenu. Dok društveni uvjeti jednih ubrzano poprimaju karakter feudalnih odnosa u kojima se pozicija stanovitih slojeva društva sve više fiksira u nekoj ahistorijskoj temporalnosti, konkretno u formi nasljednih prava, transgeneracijske reprodukcije političkog utjecaja i moći, ekonomiji sitnoposjedništva i rentijerstva, drugi su istodobno izloženi dramatičnoj akceleraciji u svim sferama života, bilo kroz tehnološke transformacije u područjima rada, privatnosti ili javnosti, bilo kroz ekstremnu mobilnost radne snage i kapitala, bilo u neprestanom sučeljavanju sa sve većim brojem sve izraženijih kulturnih razlika. Dok je u našim malim, nemoćnim, postsuverenim nacionalnim državama za jedne vrijeme stalo i mjeri se u kategorijama „pamtivijeka” (kao iskona nacionalnog identiteta ili jezika), „vječnosti” (u smislu neupitnosti staleških privilegija) ili *longue durée* dimenzijama „tisućljetne kulture”, drugi doslovno ostaju bez daha u paničnom pokušaju da sustignu ono „novo”, koje se eksponencijalno množi u sve bržem tempu njihova života i rada. U svijetu globalnog kapitalizma ono lokalno ne označava samo dimenziju prostorne, nego i temporalne razlike. Višeslojnost temporalnog iskustva o kojoj je govorio Bloch i koja je danas, u još većoj mjeri nego prije, postala sastavnim dijelom iskustva globalne moderne, ima i danas, kao i što je imala i tada, konkretno političko značenje. Dok oni, na primjer, koji žive temporalnost refeudaliziranih društvenih odnosa doživljavaju državu kao garant svojih staleških privilegija, a njezinu ideologiju utemeljenu u relativnoj vječnosti nacionalnog identiteta kao temporalnu istinu svoga vlastitog društvenog bitka, za one druge koji se strmoglavljaju u svijet globalne budućnosti država je neka vrsta disfunkcionalnog infrastrukturnog otpada, polomljena kočnica nesposobna da zaustavi ili barem uspori njihov slobodni pad u postsocijalni bezdan. Ne samo da ljudi koji žive u istoj državi ne žive u istom vremenu; u svom temporalnom iskustvu oni ne žive ni u istoj državi. Zašto bi onda imali istu svijest o povijesti i svoju aktualnu društvenu stvarnost razumije-

„Ne žive svi ljudi u istom vremenu”. Vidi: Ernst Bloch, *Die Erbschaft dieser Zeit*, Werkausgabe, Band 4, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1984, 104. Bloch je posebice imao u vidu građansku klasu Njemačke, koju nije transformirala nikakva uspješna revolucija te je u svojoj svijesti ostala prijemčiva ne samo za nacionalističku mobilizaciju Prvog svjetskog rata, nego, kasnije, i za propagandu nacionalsocijalizma. Ona je ostala živjeti u vremenu različitom od vremena u kojem se odvijala ekonomska i društvena modernizacija industrijskog kapitalizma.

vali iz jedne te iste genealogije, one nacionalističke, na primjer, koja povijesnu temporalnost shvaća teleološki, kao trnovit put ka slobodi oličenoj u nacionalnoj državi? Na temelju čega bi se oni mogli onda složiti oko iste ideje države, pa makar ona, u spoznajne svrhe, bila svedena na transideološku i transpovijesnu apstrakciju, kao što je Jugoslavija (1918. – 1992.) Jugoslavenskih studija? Ta je apstrakcija ionako ideološki derivat postkomunističke tranzitologije, njezinog telosa projiciranog u prošlost iz budućnosti u kojoj se nikada neće ostvariti – ideal građanske države kasnog kapitalizma u kojoj su sva proturječja uspješno pomirena i u kojoj međuklasna harmonija, ekonomski prosperitet i multikulturalna tolerancija ne predstavljaju samo dosegnuti vrhunac svjetske povijesti, nego tu povijest kao takvu jednom za svagda ukidaju.

Disciplina pobune

Odluke AVNOJ-a, ponovimo to još jednom, ne mogu se podvesti pod apstraktni pojam Jugoslavije kao „države bez ideologije” (1918. – 1992.). Konkretnije, nemoguće je pod tom apstrakcijom kanonizirati ovaj politički čin kao predmet refleksije Jugoslavenskih studija. Ne samo zato što on u radikalnom smislu transcendiraju čitav teleološki horizont građanske države (legalistički okvir slobode i jednakosti, odnosno identitetske multikulturalnosti, apriorno postuliranu harmoniju rada i kapitala te, naposljetku, samu ideju ljudske zajednice koja svoj ultimativni politički izraz nalazi u modelu predstavničke demokracije), nego i zato što taj čin, kao što smo rekli, prekida onaj genealoški kontinuum u kojem, upravo kroz paradigmu „države bez ideologije”, aktualna stvarnost konstruira narativ svog postajanja, ukratko, svoju povijest, i s njom svoju povijesnu legitimaciju.

Politički subjekt koji se uspostavlja odlukama AVNOJ-a nije subjekt poretka, nego, naprotiv, subjekt pobune protiv poretka koji tu svoju pobunu legitimira u prirodnom pravu, dakle izvan pravnog okvira države. On time pokreće politički proces konstituiranja ljudske zajednice ne samo s one strane reprezentativnog političkog sistema, nego i s one strane nacionalnog modela. Univerzalnost načela slobode i jednakosti oko kojih se ova zajednica pobunjenih okuplja ne može se svesti na svoje pravno značenje, jer je ukorijenjena u pravima čovjeka koja nadilaze prava građanina. Riječ je o „pobunjeničkoj univerzalnosti”³⁸, koju u borbi za svoja prava artikulira čovjek kada djeluje kao građanin, ali to čini s one strane svog pravnog statusa i arbitrarnog okvira državljanstva, čime dovo-

38 „Insurgent universality”, vidi Massimiliano Tomba, „1793: The Neglected Legacy of Insurgent Universality”, *History of the Present: A Journal of Critical History*, Vol. 5, No. 2, Fall 2015.

di u pitanje čitav društveni i politički poredak. To je univerzalnost slobode i jednakosti koju odjelovljuju pojedinci kada se formiraju kao politički subjekti s one strane nacije i horizonta političke reprezentacije.³⁹

Ova „pobunjenička univerzalnost”, koja je svoj konkretni povijesni izraz našla u odlukama AVNOJ-a, ne samo da ruši apstraktni kontinuum Jugoslavije kao „države bez ideologije”, nego ujedno aktivira svoj vlastiti kontinuum, svoju vlastitu baštinu i svoju vlastitu viziju budućnosti. Kao što je svojedobno došla do riječi u nikad ostvarenoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina iz 1793. koja se, za razliku od Deklaracije iz 1789., temeljila na radikalnom pojmu jednakosti – ne samo pred zakonom, nego „po prirodi” – uključujući tako u emancipacijski projekt Francuske revolucije i žene, robove kao i siromašne mase,⁴⁰ tako nam danas, u aktualnoj krizi, ona ukazuje na alternativne puteve političke modernosti koji nisu slijedili ideju jedinstva nacionalne države ni ideal predstavničke demokracije. Riječ je o viziji radikalno drugačijih odnosa između društvenog i političkog, privatnog i javnog, individualnog i kolektivnog, odnosa u kojima ljudsko biće ne postaje politički subjekt tek kroz svoju potrebu za zaštitom od prijetjećeg drugoga, nego u svom potencijalu za solidarnost s bližnjima.⁴¹

Klica pobunjeničke univerzalnosti o kojoj je ovdje riječ bez sumnje je sačuvana u nasljeđu AVNOJ-a. Ali njezin emancipacijski potencijal, hiberniran u tom nasljeđu, ne može se aktivirati nikakvim konstruktivnim sakupljanjem kulturno kognitivnih memorabilija i njihovom refleksijom u disciplinarnoj formi „studija”, nego, naprotiv, destrukcijom aktualne stvarnosti koja je uspostavljena u negaciji te pobunjeničke univerzalnosti odnosno u bezuvjetnoj afirmaciji nacionalnih identiteta danas „sretno” udomljenih u svojim nacionalnim državama. Društveno formativno, emancipacijsko znanje ne može se izvući iz ruševina prošlosti, nego se mora proizvesti u rušenju sadašnjosti koja je tu prošlost okrenula protiv budućnosti. To je razlog zbog kojeg pitanje koje se ovdje postavlja treba radikalno obrnuti – nije riječ o tome mogu li Jugoslavenski studiji proizvesti emancipacijsko znanje, nego, naprotiv, treba li to emancipacijsko znanje Jugoslavenske studije?

39 Ibid., 128.

40 Deklaracija iz 1793. (*Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1793*), uključivala je i ekonomska i socijalna prava, kao pravo na rad, pravo na obrazovanje, ali i pravo na pobunu koju Deklaracija definira kao „najsvetije od svih prava i najpreča od svih dužnosti”. Vidi, također, Tomba, *ibid.*

41 Tomba, *ibid.* 131.

Drugim riječima, ima li smisla disciplina znanja kojoj je prva zadaća da destrui-
ra ne samo svoje epistemičke temelje, nego i društveno povijesne pretpostav-
ke svoje reprodukcije? U slučaju Jugoslavenskih studija, samo takva disciplina
ima smisla.

Pokušaj samoupravne transformacije kulture: Slučaj Jugoslavije, u njenom zadnjem razdoblju

(U spomen na Predraga Matvejevića)

UVOD

Ovaj tekst nema ambiciju da zahvati veliki broj pokušaja u svijetu, nastalih u periodima *dugog vremenskog trajanja*, da se kultura u okvirima revolucionarnih prevrata i novouspostavljenih društava samoupravno transformira. On nema niti ambiciju da opiše jugoslavenski samoupravni eksperiment u svim njegovim fazama i „sektorima” društvenog bitka koje je zahvatio.¹ Naša je tema samoupravna transformacija kulture u socijalističkoj Jugoslaviji, a i to samo u njenom zadnjem razdoblju. Mišljenja smo kako historizacije toga problema, naročito s pozicija „jugoslavenskih studija”, koji nisu ne samo marksistički, već niti uopće teorijski konzekventno fundirani, uglavnom nisu uspjele. U tome oni dijele sudbinu svih „*studies*”, koji svojim politikama identiteta u visokoškolskom pogonu istiskuju nekadašnje društvene i humanističke znanosti. Ali, Jugoslavija ima i drugu nesreću. A ta je da su ju najprije potisnuli, a onda u sferu svoga interesa vratili i profesionalni povjesničari. I to najradije u stogodišnjem kontinuitetu, koji u ime državnosti u startu briše *socijalističku iznimku*, kao da se tu radilo samo o jednom od režima, u kontinuitetu njihova smjenjivanja. Naravno, povjesničarskoj „naknadnoj pameti” su svi bivši poreci režimi, ali to nikada nije onaj trenutno vladajući. Kada bismo vjerovali u otrcanu frazu kako *povijest treba ostaviti povjesničarima*, s nestrpljenjem bismo očekivali rezultate njihovih istraživanja ili čitali polemike, kojih ne nedostaje. No, ta su istraživanja sada – „pluralizmu” tre-

¹ To sam pokušao, u ograničenom formatu novinskog feljtona u pet nastavaka, *Aspekti jugoslavenskog socijalističkog samoupravljanja*, objavljivanom u zagrebačkom tjedniku *Novosti* između 14. februara i 14. marta 2018. *Naslovi* su: „Vrijeme samoupravljanja”; „Kakvo društvo hoćemo?”; „Između komune i tvornice”; „Samoupravni preobražaj kulture” i „Inspirativnost samoupravljanja”. Dostupno i u elektronskoj verziji: <https://www.portalnovosti.com/vrijeme-samoupravljanja>; <https://www.portalnovosti.com/kakvo-drustvo-hocemo>; <https://www.portalnovosti.com/izmedju-komune-i-tvornice>; <https://www.portalnovosti.com/samoupravni-preobrazaj-kulture> i <https://www.portalnovosti.com/inspirativnost-samoupravljanja>.

nutno prisutnih, uglavnom spontanih ideologija okoline, odgovara „pluralizam” pristupa prošlosti – indoktrinarna, nerefektirano ideologizirana, pa stoga i revizionistička. A polemike u „stručnoj” i između „stručne” i „opće” javnosti toliko jalove, da u tu struku, a kamoli u moć njenog društvenog utjecaja, ne polažemo neku nadu.

Svejedno, aktualnosti samoupravne transformacije kulture za nas danas nema bez suočenja s genezom i mišljenjem te povijesne problematike.

Mi se ovdje nećemo truditi da budemo posebno informativni, iscrpni, još manje deskriptivni u svome prilazu prošlosti. Uostalom, samoupravljanje se i ne može zahvatiti i iscrpiti niti u kontekstu ma koliko interdisciplinarne stručnosti, jer je i u svome vremenu bilo fenomenom života koji se nas ticao sviju. I onih koji su ga projektirali, koji su u njemu s entuzijazmom sudjelovali, bili od njega distancirani ili ga čak – naročito baš „kulturnjaci” u razdoblju koje nas zanima – bilo nekritički prihvaćali, bilo prezreli i odbacivali. A često se radilo o istim ljudima. U vremenu koje je u fokusu našeg interesa, samoupravljanjem su se bavili političari, ekonomisti, pravnici, ali i oni koji su za sebe prigrlili pojam *kulturnih radnika* (termin koji se u dijelu ljevice danas vraća u upotrebu). Sve to bio je ipak „samo” svijet različito poštenih profesionalnih političara, akademske inteligencije, medijskih radnika i umjetnika, od kojih su neki već tada bili na putu da postanu (ali uglavnom to još nisu bili) prekarnim radnicima, u današnjem smislu toga pojma. A samoupravljanje je zamišljeno prvenstveno kao stvar svih radnika, kako onih u neposrednoj proizvodnji, tako i onih izvan nje, te njihove proglašene avangarde Saveza komunista. I više od toga: bio je to emancipatorni pokušaj da se propita i dalje promijeni kako sama uloga radnika u društvu i državi, tako i ona komunista, ali i svih građana. Partija je trebalo „da odumire” i brže od države, a radnici stvar svoga oslobođenja sami da uzmu u svoje ruke. To je bio osnovni pokretač svega. No, stvari se na kraju nisu odvile tako.

Skoncentrirati ćemo se, dakle, samo na jedno razdoblje samoupravnog razvoja Jugoslavije, ono koje se obično periodizira kao posljednje, odnosno treće², a za koje je teško naći jedno ime. Pošto su se „administrativni”, „administrativno-tržišni” i „tržišni socijalizam” već međusobno smijenili, smišljeno je nešto četvrto. Taj novi i zadnji period nije uklonio stihiju u privredi, što ovdje nećemo razrađivati više od mjere potrebne za našu temu kulture. S druge strane, u nje-

2 U svome pogovoru knjizi, Catherine Samary, *Komunizem v gibanju*; Zgodovinski pomen jugoslovanskega samoupravljanja, Založba I*cf., Ljubljana 2017., slovenski sociolog Marko Kržan razlikuje tri razdoblja, tj. načina prelaska u socijalizam. Ona odgovaraju trima različitim tipovima socijalističke privrede: 1) administrativni socijalizam; 2) administrativno-samoupravni socijalizam; 3) tržišni socijalizam.

mu je ipak došlo do svojevrsne obnove samoupravljanja. Za cijelo društvo vjerojatno prekasno i, što dalje, to više, na krivi način. No, za našu temu, tvrdimo, barem intrigantno, a na momente i dalje inspirativno. U to su vrijeme problemi kulture isplivali u prvi plan (1970-ih na jedan, a 1980-ih na drugi način), te ih vrijedi i danas analizirati. Dakle, našu perspektivu prvenstveno zanima kultura, sve do problematiziranja pojma alternative, pa i kontrakture, te različitih pokušaja izlaženja iz tog odvojenog društvenog „sektora”. Rasprave koje su se tada vodile često su bile teorijski plodne, u praksi šireg društvenog konteksta ponekad potisnute, a politički nerijetko, zbog izmicanja stvari iz ruku svima, istodobno čas korisne, čas štetne.

Naša privreda bila je već zahvaćena cikličkom krizom kapitalizma, koja je imala svoje endogene i egzogene uzroke, dok je istovremeno „kulturalna nadgradnja”, ako već ne cvijetala, a ono sigurno proživljavala burno, konfliktno i zato zanimljivo razdoblje. Postavimo ovdje radikalnu tezu, koja danas nije popularna, pogotovo ne na lijevici. Ona za mnogo toga lošeg što nam se danas događa, ne bez razloga, optužuje „kulturalizaciju politike”. No, možda nam je kultura mogla i pomoći da se izvučemo, prije no što nam je sigurno, na dekadentnom kraju prošle države, stvarno i sigurno odmogla? Tko je za kime zaostajao: „baza” za „nadgradnjom” ili obrnuto? O tome su postojala suprotstavljena mišljenja, baš oko njih su se lomila koplja, a mi ćemo ovdje pokušati u njih proniknuti. Metodološki vodič nam je u tezi da su ti odnosi za marksiste uvijek barem dvostruko prelomljeni. Privreda utječe na kulturu, a onda, povratno, kultura na privredu. Pa se ta povratna sprega onda još jednom ponavlja.³

Što čini našu kulturu socijalističkom?

To je vrijeme omeđeno donošenjem ustavnih amandmana, od 1968. g. nadalje (za koju očito postoje razlozi da joj se, barem obljetničarski, vraćamo i pola stoljeća kasnije), sve do amandmana iz 1989. godine. Zatim je tu smješteno donošenje zadnjeg ustava, onog iz 1974., u kojem nećemo prepoznati samo njegovu najgoru, očito postojeću stranu. A to je da je davanjem određenih elemenata državnosti republikama, dijelom potvrdio, a dijelom i sâm stvorio neke od uvjeta za budući razvoj separatističkog etatizma, koji će pojesti demokratska postignuća, i to baš ona antietatistička, tj. samoupravna, koja je još uvijek

³ To vrijedi i za tzv. nacionalne kulture, koje ćemo problematizirati. U svome članku na tu temu, talijanski marksist Antonio Gramsci piše: „Da li je duh poseban time što je nacionalan? [...] Nacionalnost je prvi stupanj posebnosti (partikularnosti), međutim, veliki pisac se ponovo partikularizira među svojim sunarodnjacima (conazionali) i ta druga partikularnost nije produženje one prve”. U Antonio Gramsci, *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Editori Riuniti, Roma 1971.

dijelom sâm htio i širiti. U vremenu koje nas zanima donesen je i Zakon o udruženom radu (ZUR) 1976. On je dao osnovne smjernice društveno-ekonomskim odnosima između radnika, te institucijama i načinima samoupravnog organiziranja u udruženom radu. I dok su u prvom dijelu tog zakonskog dokumenta, nakon Osnovnih odredaba, propisani odnosi u stjecanju i raspoređivanju dohotka, prava i obaveze organa društveno-političkih zajednica, međusobni radni odnosi radnika u udruženom radu, zaštita prava radnika, upravljanje društvenim sredstvima itd., u drugome su određeni oblici, kako se govorilo, *udruživanja rada i sredstava*. Ozakonjene su, već ponegdje konstituirane Osnovne organizacije udruženog rada (OOUR-i), potvrđeno postojanje radničkih savjeta, pa čak i samoupravne radničke kontrole (institucije koja ima dugu revolucionarnu tradiciju i prije Jugoslavije). Kao osnovni oblici (ali i akti), kojima će međusobno komunicirati samoupravljači, zamišljeni su *društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje*.⁴ Sve to potaklo je osnivanje brojnih Samoupravnih interesnih zajednica (SIZ-ova), koje je trebalo da imaju odlučujući značaj i u preobrazbi položaja kulturne sfere, i u novoj samoupravnoj transformaciji kulture.

Pa ako je to bio postavljeni formalni, institucionalni, ali i širi društveni okvir, kakve sadržaje nam je on sa sobom donio? Najteže pitanje, ono o smislu i granicama „udruženog rada”, možemo ovdje samo dotaknuti. Jedna stvar je ako se pod „radom” misli na postojeći, za većinu otuđeni rad, koji ćemo samo udružiti, bez da ga „oslobodimo”. Diskusija koja je u nas postojala, dignuta na filozofski nivo, trebamo li „oslobođenje rada”, ili je naš cilj „oslobođenje od rada”, nije bila samo prazno loptanje značenjem pojma rad. Ona je stvorila dva tabora. Jedan, koji je, pozvajući se na *Karla Marxa*, a onda još više na *Friedricha Engelsa*, za

4 Tada je vladalo, a i danas vlada mišljenje kako su autori ovih zakona prenormirali moguće transformativne samoupravne odnose. Tako slovenski sociolog Rastko Močnik kaže da se robni fetišizam u tome razdoblju pokušao zamijeniti onim pravnim. U njegovom neobjavljenom članku, Rastko Močnik, „Workers' Self-Management in Yugoslavia – Possible lessons for the Present”. No, jesu li to samo primjeri zamjene robnog fetišizma onim pravnim? Među neoklasičnim ekonomistima do danas nije prestao resentment, koji za propast, ili češće, predugo trajanje socijalizma, krivi „dogovornu ekonomiju”. No, što ako su oblici društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja smišljeni od Kardelja i drugova, doduše kao djelujući u pravnoj sferi, ali, po nekakvoj analogiji s društvenim vlasništvom, koje je od početka mišljeno kao vlasništvo/nevlasništvo? Za one koji ga nisu prihvaćali, argumentacija je bila, sjetimo se, da ne može imati dobrog gospodara nešto što je istovremeno svačije i ničije. Tako bi i ove samoupravne institucije bile mišljene kao pravo/nepravo? Problem je ipak u tome što ova doktrina prenosi državne funkcije na pravno određene kategorije društvenih odnosa. Tako je i „odumiranje države” sada postalo „privatno pravo”. Pitanje je i statusa diktature proletarijata, kojeg se jugoslavenski komunisti nisu nikada odrekli.

stupao mišljenje kako je rad neukidivi uvijet čovjekova odnosa spram sebi vanjske, ali i svoje unutrašnje prirode (svedeno na parolu: Rad je stvorio čovjeka!). I drugi, koji se također pozivao na Marxa (ali više onoga „ranih radova“), tražeći i u njegovim tekstovima dokaze kako je krajnji cilj čovječanstva ukidanje rada, bilo u nečemu što možemo nazvati stvaralačkom praksom, a za poneke, čak i igrom. Sve se svodilo na pitanje jesu li „carstvo nužnosti“ i „carstvo slobode“ zauvijek odvojeni, pa slobodni možemo biti tek kada obavimo zahtjeve koje pred nas postavlja prvo „carstvo“, ili se ta dva „carstva“ mogu međusobno dijalektički približavati, sve do međusobnog ukidanja i nadilaženja, u nečemu trećem, onkraj na današnji način shvaćene nužnosti i slobode?⁵

U svom tekstu „Od kulture u ‘socijalizmu’ ka socijalističkoj kulturi“, beogradski sociolog mlađe generacije *Rade Pantić* zastupa dvije teze u kritičkom razgovoru, s kojima, a uz pozivanje i na druge autore, ćemo pokušati razviti našu poziciju spram samoupravnog preobražaja kulture u Jugoslaviji. Prva teza Pantića, koju on iščitava iz radova francuske ekonomistice *Catherine Samary* o socijalističkoj Jugoslaviji, je da, budući da ona upotrebljava izraz *postkapitalistička društva* za sve one projekte koje mi danas, ne baš sretno, zovemo *povijesnim socijalizmima*, mi niti Jugoslaviju ne bi trebalo da bezrezervno zovemo socijalističkim društvom.⁶ Sigurno je da ona društva koja su se doktrinarno i zakonski prozvala „realnim socijalizmima“, ne bi li tako podvukla staljinsku tezu da je u njima socijalistički period već uspješno okončan, pa sad, u dvočlanoj shemi „socijalizam-komunizam“, rade na izgradnji komunizma, zaslužuju kritiku te svoje ontološke akrobacije. Uostalom, u tome baš i jest razlika između boljševika i prvih godina nakon Oktobarske revolucije, s jedne, i „sistematizacije“ socijalizma *Josifa Staljina*, s druge strane. Napravivši od prakse *Vladimira Iljiča Lenjina* i drugih revolucionara sistem koji ovi nisu imali, te koji je lažno skromno nazvao lenjinizmom (u službenoj verziji „marksizam-lenjinizam“), Staljin je kriotvorio činjenicu da su izvorni revolucionari bili potpuno svjesni da samim osvajanjem vlasti, niti ona sama, a kamoli socijalizam, nisu osigurani od mogućih aberacija, pa niti sloma. U surovim uslovima građanskog rata, diktatura proletarijata mogla je biti vojno, pa onda i idejno poraženom. O tome govore mnogi spisi Lenjina i *Lava Trockog* iz prvih godina revolucionarne vlasti, pa i prije

5 Vidi filozofsku elaboraciju te problematike, te iz nje izvedenu poziciju s kojom se ne moramo slagati, u knjizi Vanja Sutlić, „Praksa rada kao znanstvena povijest; Oglеди uz filozofijsko ustrojstvo Marxove misli“, Kulturni radnik, Zagreb 1974.

6 Pantić piše o „socijalizmu“ u navodnicima, iako koristi i termine postkapitalistička i socijalistička Jugoslavija. Naglasak je na ideji da je socijalizam bio samo jedna od tendencija u njenom razvoju. U tekstu Rade Pantić, „Od kulture u ‘socijalizmu’ ka socijalističkoj kulturi“.

nje. Poznat je Lenjinov tekst, pisan u jeku prvih dana Oktobarske revolucije, „O dvovlašću”, u kojemu on, potpuno svjestan krhkosti nove vlasti koju počinju graditi, priznaje realnost daljeg postojanja snaga starog društva kao svojevr-sne „druge vlasti”. Ona još u mnogim područjima dominira i to će i nastaviti da čini i kada i ako će se nova vlast početi učvršćivati. Zato bi mogla i doći glave novome društvu koje se počelo graditi, ne bude li ono dovoljno fleksibilno i od-lučno da te udarce amortizira i neutralizira.

U tom smislu, istina je da su revolucionari uočavali mogućnost da socijalistička revolucija bude ugroženom i uništenom od strane njenih neprijatelja. Drugi je par rukava što su dogmatičari, obično u vremenima kada izravne vanjske opa-snosti po opstanak socijalističkog eksperimenta nije bilo, voljeli izmišljati svoje političke neprijatelje i zlorabiti tezu o nekoj organiziranoj kontrarevoluciji iznu-tra, često i u samim partijskim redovima. U stvari je situacija, a sada smo još u SSSR-u, bila i gorom. Najpoznatiji primjer Staljinovog državnog terora, „borba protiv kulaka”, nastao je dobrim dijelom tako da je sama sovjetska vlast, a ne ostaci poraženih snaga, najprije stvorila problem, tj. omogućila pretjerani po-vratak eksploatorskih odnosa na selo i stvaranje u biti novog sloja bogatih seljaka, koji izrabljuju pauperiziranu većinu, koja ne može opstati na svoje malo zemlje. Da bi onda ovaj problem, naglom promjenom kursa, išla riješavati po kratkom postupku. Pri tome su stradali mnogi nevini proletarizirani seljaci, puno više od imaginarnih i stvarnih kulaka. Teror je stao kako je i započet, pro-mjenom partijske linije i „novom” doktrinom, kako je bogaćenje poljoprivredni-ka, istina, u promijenjenim uvjetima nakon surove kolektivizacije, sada ponovo dobra stvar.

Ovaj ekskurs u povijest Sovjetskog saveza bio nam je potreban da istaknemo problem koji se javljao i u drugim socijalističkim revolucijama, pa tako i u jugo-slavenskoj. Kao i u SSSR-u 1920-ih, i u nas su, uz sve razlike, revolucionari bili svjesni da postoji opasnost za socijalističku revoluciju. I to i u vremenu njene pripreme, pred Drugi svjetski rat, za vrijeme NOB-a i nakon osvajanja vlasti 1945. godine, ali i puno kasnije, pa tako i u razdoblju koje je predmet naše ana-lize, u 1970-im i 1980-im godinama. Problem je bio kako uočiti istinsku zabrinu-tost za budućnost socijalizma, koja u nas u tom zadnjem razdoblju više nije bila samo „partijska stvar”, niti samo stvar birokratskog aparata države, budući da su se uz radnike i SK pojavili i novi subjekti u političkom životu zemlje: a to su bili omladinski i studentski pokret, lojalna socijalistička i neloyalna kapitalistička di-sidencija (sve do nacionalističkog Maspoka u Hrvatskoj), snage inspirirane Novom ljevicom širom svijeta, itd. Dakle, uz iskrenu zabrinutost za ugroženu budućnost socijalizma, postojale su izgleda barem dvije „neiskrene”: one ne-

lojalne opozicije, ali i one dijela vladajuće birokracije, tog sloja koji nije mogao postati klasom, ali koji nije imao niti klasnog neprijatelja, odnosno gospodara, osim potencijalno u radničkoj klasi. A baš je staljinistički preostatak u kulturnjačkih birokrata bio sklon autoritarnom i rigidnom traženju neprijatelja, tamo gdje ih je, ali često i tamo gdje ih nije stvarno bilo. Problemom ostaje, što se tu moglo, a što ne, riješiti ostajanjem u domenu „sektora” kulture i u kakvoj je to bilo vezi s pokušajima daljeg razvoja samoupravljanja? Naša prva, donekle obranaška, teza biti će da je izgradnje socijalizma, koji je trebalo ne samo braniti, nego i razvijati, čega je samoupravljanje najvažniji pokušaj, bilo u dovoljnoj mjeri da bismo to društvo opravdano nazivali socijalističkim. Vrijedi li to i za njegovu kulturu, ili je ona bila pukom građanskom kulturom u socijalizmu, a ne pravom socijalističkom? Po nama, a tu se od Pantića razlikujemo samo u naglascima, ona je bila polje borbe, relativno otvoreno, sve do dekadentnog kraja toga projekta, u njegovim zadnjim godinama.

U predmetu našeg užeg interesa, pokušaju samoupravne transformacije kulture, ne bi bilo dobro govoriti o nekoj kulturi u „socijalizmu”, koja onda niti nije bila u prilici postati istinski socijalističkom, budući da istinskog socijalizma nije niti bilo (različiti interpreti različito vide taj trenutak kraja, u drugim kategorijama završavanje „političkih sekvenci”). Da se ne bismo zapleli u cirkularno dokazivanje i tautološku argumentaciju, zakon prelaska kvantiteta u kvalitetu itd., o tome koliko je naš socijalizam bio „realan”, na ovome mjestu možda je najbolje da u raspravu uvedemo tzv. subjektivni faktor. Ta birokratska formulacija krije u sebi mnogo ozbiljniji problem dijalektičkog odnosa između subjektivnih i objektivnih snaga u projektu socijalističke emancipacije. Uistinu je bio problem nedovoljni razvoj sredstava za proizvodnju, u jednoj ipak do jučer rubnoj i zaostaloj zemlji svjetskog sistema, i uz sav poznati vrtoglavi uzlet industrijalizacije i urbanizacije, najviše u 1950-im. No, to je samo jedna strana medalje. Jer, uvijek je u socijalističkim previranjima i svakoj autentičnoj revoluciji prisutan i onaj drugi, „voluntaristički” moment, pa i momenat idealizma, ili čak poetičnosti. Isključuje li to teoretičnost i vraća li nas nužno na teren građanskog romantizma? Uostalom, to je bila i jedna od centralnih preokupacija filozofije marksizma, kroz cijelo prošlo stoljeće. Kako, za većinu u nastavljenom razgovoru i polemici s filozofijom *G. W. Friedricha Hegela*, s kojom se Marx cijeli život borio, razumjeti taj *subjekt-objekt* odnos, ne samo u proizvodnji, nego i u društvu u cjelini. Zato se stalno podsjećalo na važnost posredovanja, onoga trećeg što nastaje iz susreta ili konflikta subjekta i objekta. Danas je ta „apstraktna” problematika, pod naletima ekonomskih i političkih katastrofa koje prouzrokuje neoliberalna globalizacija, potisnuta u drugi plan. A to i na štetu društvene i političke imaginacije suvremene ljevice, koja se teško radikalizira, na način koji

ne bi bio samo kratkoročan, već strateški dobro promišljen. Iako je danas potrebno ne samo borbu za novo socijalističko društvo, već i za sami opstanak ljudske vrste na Zemlji, utemeljiti na što više dobro shvaćenog realizma,⁷ isto je tako istina kako je „želja za nemogućim“, borba u teškim okolnostima koja mnogima izgleda unaprijed izgubljenom, stalni pratilac socijalističkih revolucija. Ne bježimo li od pojma „kulture revolucije“, koji su doduše rijetki i sasvim različiti subjekti i u nas rabili, jer je stvaranje novog čovjeka, i njegove radikalno promijenjene svakodnevice, motiv svih autentičnih revolucija, možemo se i u kulturi pozvati na takve žive momente naše revolucije. Od nadrealističkog pokreta između dva svjetska rata, preko umjetnosti partizana⁸, do, zašto ne, šezdesetosmaškog slogana, koji je od francuskog postao internacionalnim: „Budimo realni, zahtjevajmo nemoguće!“. Ovdje trebamo dodati nešto bitno: a to je da je shvaćanje „čovjeka“ u jugoslavenskoj samoupravnoj ideologiji uvijek bilo već kolektivno. On nastupa kao „radnik i građanin“, u svom radnom kolektivu i kao subjekt upravljanja u teritorijalnoj zajednici.⁹ Zato je moguće i da Krležu, a protiv njegove intencije, shvatimo i kao pisca socijalističkog realizma, u smislu kako taj pojam upotrebljava Rastko Močnik.¹⁰

Pitamo li se u kojoj mjeri je kultura u socijalizmu, naročito s obzirom na naš interes za samoupravljanje, bila socijalističkom, možda i važnije od ovog kvantitativnog pristupa sada postaje pitanje: jesu li u njoj postojali takvi, makar i ča-

7 To je bila tema i predavanja Terryja Eagletona nazvanog „Nada bez optimizma“, koje je on održao 17. maja 2018., u okviru *Subversive Film Festivala* u Zagrebu.

8 O partizanskoj je umjetnosti slovenski pjesnik i povjesničar umjetnosti Miklavž Komelj napisao inspirativnu studiju, koja je prerasla u voluminoznu knjigu. Vidi: Miklavž Komelj, *Kako misliti partizansko umetnost?*, Založba I*cf, Ljubljana 2009.

9 Vidi: Rastko Močnik, „U umetnosti, savremenost počinje 1917.“, na sajtu Studije savremenost <http://www.studijesavremenosti.org/2017/11/11/u-umetnosti-savremenost-pocinje-1917/>.

10 Za njega je socrealizam „pravac razvoja“, koji „umjetničku tradiciju preuzima kao tekovinu čovječanstva i sve to kulturno bogatstvo prenosi masama. Zahteva se tehnička perfekcija, a plaća se akademskim filistarstvom“. Vidi, isto Rastko Močnik, „U umetnosti, savremenost počinje 1917.“ Ovdje bi trebalo smjestiti i Krležine idiosinkrazije spram Evrope, pa i činjenicu da je prva izložba u Parizu na pripremi i osmišljavanju koje je najaktivnije sudjelovao (napisao je i predgovor kataloga) bila ona „srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije“ (1950. g.). Sada ne možemo dublje problematizirati koliko je njegova ambicija u stvaranju „jugoslavenskog kulturnog imaginarija“ bila prvenstveno vođena identitetskom logikom *prepoznavanja i priznavanja* od strane Evrope, a koliko u antikolonijalnom otporu spram nje. Ako prihvatimo Močnikovu tezu da u socrealizmu ne trebamo gledati „stil, struju“ ili „epohu“, nego prije „žanr“ u koji je moguće ubaciti sve moguće „stilove“, kao *aktualizacije* i prijevode onoga realno postojećeg u povijesti umjetnosti, shvatiti ćemo Krležinu ljubav za npr. stečke ili ikone pravoslavnih manastira, kao bitne za „socijalističku umjetnost“.

soviti prodori, koji su imali priliku da zahvate mase i time im pomognu u njihovoj radničkoj i općeljudskoj potrebi za emancipacijom? Za Pantića je diskusija o prirodi *socijalističke kulture* okvirno, a teorijski neplodno, postavljena još predratnim „sukobom na književnoj ljevici”. Njegova nerazriješena sjena opterećivala je našu kulturu sve do kraja socijalizma, a možda ju opterećuje još i danas.¹¹ Danas pokušavamo zasnovati jedan drugačiji pristup pokušaju samoupravne transformacije kulture, koji se ne bi svodio na pitanje odnosa građanskih, konzervativnih i modernih, pa čak ni avangardnih poetika, već na moguće povezivanje kulturne i političke avangarde, kroz logiku jednog „integralnog” samoupravljanja. To bi bilo sukladno tezi kako i umjetničke avangarde uspijevaju samo u slučajevima kada se povežu sa nekim naprednim političkim pokretom. A to

11 Primjer kako je ambivalentna pozicija Miroslava Krleže, između zagovaranja autonomije umjetnosti i potrebe da ona služi revoluciji, izazvala izvjestan *paralelizam* u supostojanju društva i umjetnosti i time omogućila neku sivu zonu, u kojoj se preko estetike u kulturi mogla pojaviti građanska restauracija, autor nalazi već u njegovom govoru na Trećem kongresu saveza književnika Jugoslavije u Ljubljani 1952. godine. Pantić piše svoju interpretaciju Krleže, kao paradigmatke osobe za kulturnu politiku socijalizma: „Budući da je Jugoslavija izvela socijalističku revoluciju i otarasila se staljinističkog dogmatizma, progres napravljen u društveno-ekonomskom uređenju mora naći adekvatan umjetnički izraz u kulturnom stvaralaštvu. Umetnost tako ne mora služiti direktno klasnoj borbi, već izgradnji nove nacionalne svesti na bazi onog što je najbolje u njenoj kulturnoj tradiciji.” I zbilja se neke Krležine rečenice mogu tako doživjeti. Npr. kada na jednom mjestu piše: „Naša socijalistička književnost ima da brani južnoslovenski socijalistički status quo, jer time brani naš socijalistički, a prema tome logično, i naš narodni i kulturni opstanak”. Ali, ostaje pitanje gradi li Krleža cjelinom svog književnog, društvenog i političkog djelovanja (i prije i poslije rata) „novu nacionalnu svest”, pa bila ona i „južnoslovenskom”? Ili pak njega primarno ne zanimaju nacije, o čijim kulturama je ispisao more otrovnih pamfleta, već narodi? Ovdje ne možemo širiti, inače potrebnu diskusiju, o shvaćanju narodnih i nenarodnih „elemenata”, a u stvari slojeva, pa u krajnjoj konzekvenci i klasa, u političkim doktrinama. Dovoljno se prisjetiti koliko se u svojim djelima trudio da prepozna (pa i imaginira) borbu ovdašnjih kmetova, heretika i radnika, od srednjeg vijeka do danas, iz čega bi se dalo izvesti i njegovu klasnu, a ne samo estetsku tendenciju. To što je pisao protiv stavljanja umjetnosti „u službu” revolucije – na primjerima od socijalističkog realizma, do nadrealizma (rani sovjetski produktivizam i prolet-kult nije napadao) – ne znači da je odustao od militantne komunističke politike i na svoj način shvaćene umjetničke naprednosti. Za drugačije postavljanje vidi noviji rad na tu temu, Predrag Brebanović, *Avangarda krležijana*; Pismo ne o avangardi, Naklada Jensenski i Turk & Akzin, Zagreb 2016. Glavna teza ove intrigantne Brebanovićeve studije je da sve ovisi od toga kako kontekstualiziramo Krležin rad. Iz hrvatske nacionalne pozicije, on je samo još jedan kanonizirani književni modernist. No, iz jugoslavenske, u smislu komunističke ideje, a ne identiteta, on je politički i estetski avangardist. Ova povećana napomena bila je nužna samo u svrhu polemičkog razgovora s Pantićevom tezom o nepostojnaju prave socijalističke kulture u Jugoslaviji. Naravno da su ‘nacionalne kulture’ odigrale groznu ulogu u pripremi kontrarevolucije, tako već u Hrvatskoj 1971., a u više republika u drugoj polovini 1980-ih. No, treba li za to kriviti Krležu ili baš njegove protivnike?

su u 20. st. bili oni socijalističko-revolucionarni. Uzmemo li kulturu, bez da ovdje šire ulazimo u teorijsko zasnivanje i problematiziranje njenog pojma, a s obzirom na komunistički horizont vremena,¹² kao ono područje koje treba samoupravno „transformirati”, sve do njegovog ukidanja kao buržoaske „sfere” (o čemu je postojala jasna svijest i u dijelu radništva, što ćemo kasnije na nekoliko primjera i argumentirati), nama se najinspirativnijim i najambicioznijim učinio pokušaj književnog znanstvenika, pisca i polemičara *Predraga Matvejevića* da sredinom 1970-ih zasnuje jednu teoriju novog *kulturnog stvaralaštva*. U toj teoriji važnije mjesto od pisca *Miroslava Krleže* i njegovih oponenta (s lijeva i s desna), te predratnog „sukoba na književnoj ljevici” i njegova nastavka u socijalizmu, zadobiva baš samoupravni preobražaj kulture.

Suočenje sa nasleđem i dinamizacija transformacije

U predgovoru svoje knjige, „Prema novom kulturnom stvaralaštvu”,¹³ Matvejević

12 Strogo marksistički odgovor na pitanje stvara li proletarijat svoju vlastitu kulturu je negativan. Toga problema se poduhvatio i poticajnu knjigu napisao tada još mladi zagrebački filozof, učenik Vanje Sutlića, Žarko Puhovski. Vidi: Žarko Puhovski, *Kontekst kulture*; Introspekcijske rasprave o proizvodnoj ovisnosti pogona društvene općenitosti, Kulturni radnik, Zagreb 1979. Tu on piše: Kulturni život nije, naravno, nipošto pravi život, barem ne za ‘pravog’ čovjeka; on već uvijek pretpostavlja čitavog čovjeka kao *capax universi*, a njegova je zbiljska pretpostavka, pod kojom i kultura uopće jedino može nešto suvislo označavati, radikalna podvojenost biti i opstanka čovjekova”. Zato bi, piše tada Puhovski, ako uopće ima smisla govoriti o ‘lijevoj kulturi’, zapravo bila ‘ne-kulturom’. To ima puno veze s duhom vremena u kome je postojala alternativa, od kontrakultura 60-ih do potkultura 80-ih.

Dok je ovaj autor u promjenama društveno-političkih uređenja i država na ovim prostorima promijenio i svoju ideološku poziciju (postavši od marksističkog „filozofa politike” liberalnim političkim komentatorom), slične ideje razasute su i danas u mnogim spisima Rastka Močnika. Tako npr.: „U avangardama estetske prakse po prvi put u istoriji umetnosti postaju svesne materijalne egzistencije svoje „spontane”, objektivne, slepo nametnute ideologije: svoju društvenu determinisanost doživljavaju kao stegu, okov, sasvim negativno. Revolucionarne postavangardne prakse postupaju materijalistički: ne zamajavaju se s efektima, one udaraju na uzrok – na buržoasku strukturu autonomnih društvenih instanci. Konkretno: one ukidaju kulturno-umetničku sferu.“ Vidi, već navedeno Rastko Močnik, „U umetnosti, savremenost počinje 1917.”.

13 Iako je važio za velikog pobornika Krleže, što je i bio, mišljenja smo da je *Matvejević* tu originalno otvorio mnoga pitanja koja su bila aktualna za tadašnji trenutak diskusija o samoupravnom preobražaju kulture, a neka su ostala inspirativnima i danas, kada tog okvira nema. Knjiga je doživjela dva izdanja, prvo 1975. u zagrebačkog izdavača „Naprijed” i drugo prošireno, dvije godine kasnije, kada su izdavači bili „August Cesarec”, ali i INA – *Industrija nafte*. Sastoji se od dva dijela. Prvog, teorijskog, nazvanog „Problematizacije” i drugog, okrenutog konkretnim problemima društvenog života kulture i naročito književnosti, „Aktualizacije”. Vidi: Predrag Matvejević, *Prema novom kulturnom stvaralaštvu*, „August Cesarec” i INA – *Industrija nafte*, Zagreb 1977.

vić u približavanju shvaćanja umjetničkog stvaranja (iako ono nije glavni predmet interesa, već su to više kulturne politike) pojmu *rada* kao *stvaralačkog rada* vidi šansu da se kultura i umjetnost oslobode, kako funkcionalizma, s jedne, tako i različitih tradicionalističkih i restriktivnih koncepata tzv. nacionalne kulture, s druge strane. U tome se on ne poziva samo na talijanskog marksista *Antonija Gramscia* i njegove koncepte novoga poretka i nove kulture (koje su mogli aproprijirati i desničari, sve do fašista, a danas smo već dugo u polju novog Kulturkampfa, koji diktira svjetska neokonzervativa desnica)¹⁴, već i na *Anatolija Vasiljeviča Lunačarskog* i njegova izlaganja na Komunističkom univerzitetu u Moskvi 1920-ih, gdje se, u duhu produktivizma i proletkulta, traži da se revolucionarnim kriterijima prevrednuju naslijeđene kulturne vrijednosti. Kada govori o shvaćanjima „nacionalne kulture” u nas (tako taj izraz piše već Lenjin, a Matvejević od njega preuzima, iako ne dosljedno; mi ćemo i ‘naciju’ pisati ponekad u navodnicima, da bi istakli njen danas promijenjeni smisao), najprije se poziva na povjesničara književnosti *Antuna Barca*, koji odmah nakon Drugog rata zapisuje: „Sudbina je malih naroda – a i hrvatskog – da vrludaju između megalomanije i omalovažavanja svega što je njihovo. Samo u malenih naroda možemo na svakom području rada naići na toliko raznovrsnih ‘veličina’, koliko ih nemaju svi veliki narodi zajedno. No, tako je isto njihova značajka, da u njima periodički nastaju razdoblja kriticizma, koji prelazi u hiperkriticizam”.¹⁵

Sve zavisi od toga shvaćamo li naciju u smislu građanskog pojma 19. st., gdje se teži po svaku cijenu obaviti državotvornu i integracionu misiju (to Matvejević naziva *Sturm und Drang* pristupom), ili uzimamo u obzir i proturječne elemente, prije svih one klasne, u narodu. U tom slučaju izlazimo iz interesa nacije i države kao takve i ulazimo u povijesnu perspektivu čovječanstva.¹⁶ Da je drugačija

14 Vidi moju kritiku današnjeg stanja tog koncepta, koji je od borbe za hegemonijom postao sredstvom nasilne dominacije, Srećko Pulig, „‘Kulturkampf’ nad svagdašni”, *Novosti* br. 857, 20. 5. 2016., Zagreb. Dostupno i na <https://www.portalnovosti.com/kulturkampf-na-svagdanji>.

15 Vidi, Antun Barac, *Veličina malenih; sastavci o književnosti i književnicima*, Zagreb 1947. To što Barac govori o književnosti i o hrvatskom narodu, vrijedi i za druge naše narode, ali i za područja poput teorijske proizvodnje. Uostalom, sâm je Barac autor i knjige o jugoslavenskoj književnosti, koja je doživjela tri izdanja. Vidi: Antun Barac, *Jugoslavenska književnost*, Zagreb 1954., 1959. i 1963. To koliko smo se mi odrekli ovdašnjeg marksizma 20-og st., dobar je primjer uništavanja jednom već dostignutog. Kao da svaka nova generacija, pod pritiskom smjene država, a ponekad i bez njega, mora počinjati od nule.

16 U nas je 90-ih bio obrnut slučaj, a baš na nacionalnom književnom kanonu, kao politički invalidnom mitu, baš na „lektiri” kao pohranjenom jeziku, puno više nego na političkim ideologijama, građene su prve stranke i parlamentarni život u novim višestranačkim porecima. Više o tome vidi u tekstovima „Pakleni stroj”, *Koliko fašizma?*” i „Koliko fašiz-

situacija u vremenu kada Matvejević piše o Jugoslaviji vladala u zemljama koje su se od 1950-ih do 1980-ih prošlog stoljeća oružanom borbom narodnooslobodilačkih pokreta oslobađale od kolonijalizma, toga je on bio potpuno svjestan.¹⁷ Ako već u *Komunističkom manifestu* stoji da se proletarijat, osvojivši političku vlast „podiže do nacionalne klase: on je još nacionalan, premda nikako u smislu buržoazije”¹⁸, onda se trebamo zapitati koji je taj novi smisao ‘nacionaliteta’ i po čemu se on razlikuje od buržoaskog? Nisu današnji francuski filozofi *Alain Badiou* i *Jacques Rancière*, koji pišu protiv identificiranja s odavno nerevolucionarnom trobojnicom i oduševljavanja idejom republikanizma u njihovoj zemlji – jer su pod tim znamenjem u suvremenosti počinjeni i dalje se čine strašni zločini – prvi kojima je to palo na pamet. Pisac i revolucionar *August Cesarec* govori u svojim borbenim mladalačkim pamfletima da „nijedna nacionalna zastava nije oslobodila radništvo”.¹⁹ *A Miroslav Krleža* daleko nakon rata, u anketi jednog našeg kulturnog časopisa 1969. o nacionalnim kulturama malih naroda (što je bila „kulturno” obnovljena tema, kao uvod u državotvorne zahtjeve Maspoka u Hrvatskoj 1971.) uvodi razlikovanje između „entitnationis” i „entitas populi”.

Građansko shvaćanje nacionalnog, razlaže ovu temu u svome uvodnom eseju

ma – drugi put”, u zbirci političkih intervencija iz 90-ih, Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Arkzin, Zagreb 1998/99.

17 Tako on citira proširenu definiciju nacionalne kulture u kontekstu narodnooslobodilačkih borbi nacija crne rase u djelu Frantza Fanona. Pola stoljeća kasnije to zvuči kao da govori i o nama sada, iako se treba čuvati doslovnih analogija između antikolonijalizma toga vremena i svijesti o neokolonijalizmu, kojemu smo danas izloženi: „Nacionalna kultura nije folklor u kojemu je apstraktni populizam mislio da je prava istina o narodu. Ona nije naslaga okamenjenih apsolutnih činova koji se sve teže mogu povezati sa suvremenom narodnom zbiljom. Nacionalna kultura su sva ona nastojanja što ih narod čini na području misli da bi opisao, opravdao i opjevao akciju, pomoću koje se konstituirao u narod i održao. Prema tome, u nerazvijenim zemljama nacionalna kultura mora biti u središtu narodnooslobodilačke borbe koju te zemlje vode”. Frantz Fanon „O nacionalnoj kulturi”, u knjizi *Prezreni na svijetu*, Stvarnost, Zagreb 1973.

18 Ovo mjesto u Manifestu će u vrijeme nadiranja neoliberalne globalizacije i bujanja s njom povezanog „novog nacionalizma”, britanski autor Benedict Anderson proglasiti problematičnim, tvrdnjom da je u stvari skandalozno što se ono ne problematizira. On se pita, kako u situaciji, kada svjetska buržoazija već čini globalnu klasu, otpor spram nje organizirati nacionalno? No, sve ovisi od toga kako gledamo na koncepte nacije i naroda (sigurno, bliži nam je Andersonov konstruktivistički pristup, od onih esencijalističkih, no buržoazija ima različite frakcije, pa i onu ‘nacionalnu’). S time je povezan problem, jesmo li uvjerenja da je danas na djelu nacionalizam ili identitetsko nasilje? Vidi: Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*; *Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb 1990.

19 Dostupno i u knjizi August Cesarec, *Rasprave, članci, polemike*, Zora, Zagreb 1971.

„Kultura i nacionalna kultura”, Predrag Matvejević²⁰, manifestira hegemonističke i totalitarne (mi bismo rekli terorističke, op. a.) tendencije i prema unutra, i prema vani. On podsjeća kako su u ime integriteta pravljenja nacije uništene brojne „vlastite” regionalne i lokalne kulture, a neki su narodi bili izloženi oblicima nasilja, u rasponu od pritisaka i zabrana služenja svojim jezikom, sve do istrebljenja (tu spada kako kolonijalna prošlost južnoslavenskih naroda, neokolonijalizam druge polovine 20-og st., a o ranim konkvistama, npr. spram indijanskih naroda da i ne govorimo, ali i suvremena obnova neokolonijalizma u svijetu).²¹ Ovo pitanje na ljevici nije novo, što Matvejević pokazuje pozivanjem na Lenjina, prije no što je ovaj postao i državnikom: „Buržoazija svih nacija i u Austriji i u Rusiji pod parolom ‘nacionalne kulture’ provodi *na djelu* slabljenje demokracije, cjepkanje radnika, trgovačke pogodbe s feudalcima o prodaji narodnih prava i narodne slobode”.²² U socijalizmu ne postoji građanski kult baštine, već kritička selekcija kulturnog naslijeđa, koja, kao i u ostalih društveno-ekonomskih formacija, može biti i transepohalnom, ali i postestetском. U istom članku, Lenjin nastavlja: „U svakoj nacionalnoj kulturi postoje, premda nerazvijeni, elementi demokratske socijalističke kulture, jer u svakoj naciji postoji radna i eksploatirana masa, čiji uvijeti života neizbježno rađaju demokratsku i socijalističku ideologiju... Ali, u svakoj naciji postoji i buržoaska kultura – i to ne samo u obliku ‘elemenata’, nego u obliku vladajuće kulture”. I sada dolazi odlučujući dio, koji nam je važan za pokušaj zasnivanja samoupravne transformacije kulture: „Ističući parolu ‘internacionalne kulture demokratizma i svjetskog radničkog pokreta’, mi iz svake nacionalne kulture uzimamo samo njene demokratske i socijalističke elemente, uzimamo ih *samo i bezuvjetno* kao protutežu građanskoj kulturi, građanskom nacionalizmu svake nacije”.

Ovo otvara mogućnost da shvatimo kako je u socijalizmu bio moguć jedinstveni jugoslavenski kulturni prostor, bez ikakvog pokušaja građenja jugoslavenske nacije. I šire od toga: da se sjetimo kako je samoupravni preobražaj kulture bio potencijalno otvoren kulturama svijeta (ne samo „svjetskoj književnosti” u smislu ideja njemačkog književnika *Johanna Wofganga von Goethea*), jer je ideju za početak *socijalizacije* kritičke svijesti shvaćao internacionalno i mondijalno. Otuda onaj osjećaj otvorenosti spram svijeta, a ujedno i singularnosti jugosla-

20 Isto, *Prema novom kulturnom stvaralaštvu*.

21 O toj tematici i dugoj tradiciji njenog građanskog krivotvorenja vidi, uz neke u joj prisutne problematičnosti, vrlo inspirativnu studiju: Domenico Losurdo, *Historijski revizionizam*; Problemi i mitovi, Prosvjeta, Zagreb 2017.

22 V. I. Lenjin, „Kritičke bilješke o nacionalnom pitanju”, članak objavljen u nastavcima, prvi put u časopisu *Prosvještčenje*, br. 10, 11 i 12, 1913. On je nastao kao posljedica niza javnih nastupa koje je Lenjin u to vrijeme održao u Švicarskoj.

venskog projekta, što jedno drugo ne isključuje. Bili su to društvo i kultura koji nisu htjeli da izaberu stranu, naročito u odmah nakon Drugog rata od Zapada nametnutom Hladnom ratu, s jedne, i „ostatka” svijeta, s druge strane. To treba misliti ne samo u političkom i ekonomskom smislu, već i u kulturnom, kako se to i činilo kroz politički pokret nesvrstanosti.²³ Ukoliko se prostor *kritičke svijesti* toliko širi, te se ta svijest još i *socijalizira*, puno šire od zadovoljstva vlastitim dvorištem, raste i prilika da se kulturno stvaralaštvo razmaše.

Matvejević u stvari uvodi tri različite teme u diskusiju o samoupravnom preobražaju kulture. To su tema međusobnog odnosa *samoupravljanja i kulture*, *samoupravljanje u kulturi samoj*, te treća i možda najvažnija: *možda razvoja jedne samoupravljačke kulture*.²⁴ Tek to bi istinski otvorilo situaciju u kojoj

23 Rani dokument takvog postavljanja čini izvještaj *Marka Ristića*, tada jugoslavenskog ambasadora, sa skupa održanog u Veneciji 1956., u organizaciji Evropskog društva za kulturu (*Société Européenne de Culture – SEC*). Cilj sastanka bio je da se uspostavi dijalog među intelektualcima (umjetnicima, književnicima i znanstvenicima) Istoka i Zapada, ne bi li se barem zajednički tematizirale razlike u političkim mišljenjima, ako se one trenutno i nisu mogle prevazići. Podsjeća nas to donekle na tragediju puno prije farsičnih susreta ‘nacionalnih intelektualaca’, prije, za vrijeme, i nakon raspada Jugoslavije, kao svijeta koji se smanjuje. No, original je bio impozantniji, budući da su riječ na susretu uzimala imena koja i danas nešto znače u povijesti duha, poput Carla Levija, Maurice Merlau-Pontyja, Borisa Poljeva-Kampova, Jean-Paula Sartrea, Ignazia Silonea, Giuseppea Ungarettija, Viktora Volodina, ne na kraju i Marka Ristića. Tu se jugoslavenski zastupnik ne libi da podučava Sartrea o razlici između kultura i ideologija, ne glorificirajući prvu i ne osuđujući drugu. Jer, ideologija može biti doktrinom, pa onda i dogmom, ali, po njemu, može biti i emancipatornom, dijalektičkom i marksističkom. Zatim, podsjeća kako se ruska kultura, koja je nastala iz mnogih elemenata, a baš kao marksistička uglavnom iz zapadnih, ne može bez velikog nasilja reducirati na dnevno-političku opoziciju Istok-Zapad. Govori ne samo o problemu destalinizacije, već i o nužnosti „demacarthyzacije demacarthurizacije” na Zapadu. Upotjebljava izraz *politika kulture*, a ne samo kulturna politika. Vidi članak „Susret Istok-Zapad u Veneciji”, u knjizi: Marko Ristić, *Politička književnost* (za ovu Jugoslaviju) 1944–1958., Naprijed, Zagreb 1958.

24 Na drugi način istu misao izražava i *Miloš Kićević*, VKV modelar Fabrike odlivaka u Beogradu, kada govori o „kulturi samoupravljanja”. „[...] treba znati i to da radnička klasa nije nikad osnivala svoja kulturno-umetnička, sportska i druga društva iz čisto estetskih, rekreativnih i drugih pobuda, već je uvek u njih unosila svoj klasni interes i sadržaj.” Da se tu ne radi samo o promjenama načina financiranja, pa niti da sve staje na područstvu kulture kao „sektora”, Kićević je svjestan, kada govori: „Želja je, hoću da kažem, da kultura treba da postane sastavni, nerazdvojni dio udruženog rada, da se shvati da mi u fabrici znamo da sami sebi nismo dovoljni, da nam treba rad i radnika u oblasti nauke, kulture, obrazovanja. Samo se postavlja pitanje – koji i kakav njihov rad”. I za kraj, mjesto koje slično pozivu na sporazumno i dogovorno „kulturnu revoluciju”: „Revolucijom je radnička klasa preuzela odgovornost za razvoj čitavog društva. Da bi to ona ostvarila, prvo mora da se osposobi. Mi smo, možda, izabrali duži put, ali daleko humaniji. Prema tome, sve ovo što želimo da menjamo treba da bude stvar prakse samih radnih ljudi, njihovog dogovaranja, sporazumevanja. To pretpostavlja jedan viši nivo svesti i kulture, komple-

sama kultura nudi vlastita rješenja i nove modele društvu u cjelini. U lijevoj tradiciji to se tada nazivalo, pa i u nas, „kulturnom revolucijom”, a od toga pojma ne bi ni danas trebalo bježati.

Matvejeviću je bilo jasno da će se umjetničko stvaralaštvo budućnosti sve manje vezati za normativne estetike,²⁵ za okvire samog djela kao artefakta itd. Po analogiji filozofskog postupanja, koje od činjenica treba da krene prema činjenju, on budućnost kulture vidi u *djelanju i djelovanju*. Pasivni status oblika dinamizira se u *oblikovanje* kao takvo. Pristup samoupravljanja u kulturi uzima u obzir međuovisnost političkih i kulturnih faktora, te oblike njihova korespondiranja. Teorija samoupravljanja nedostatan je razvijena (paradoksalno i zbog toga što je ono prenormirano), a nailazi i na otpore i predrasude. Uostalom, ne vjeruju svi niti u mogućnost realizacije *samoupravnog društva* kao takvog. Za njegov razvoj nije moguće pozivati se samo na klasike marksizma, budući da oni nisu razvili neku razrađenu *teoriju samoupravljanja*, pa dogmatske snage, koje teže kanoniziranju ideologije u zatvoreni sistem „marksističkog uma”, mogu pružati i otpor promijenama.²⁶ A to se, podsjetimo na širi kontekst, ne samo u nas, već i u komunističkim partijama, te socijalističkom i radničkom pokretu širom svijeta, tada nerijetko i događalo. Skica opće ideje samoupravljanja ipak je prisutna u Marxovom pisanju o „asocijaciji slobodnih proizvođača”, takvoj „u kojoj je slobodan razvoj svakog uvijet slobodnog razvoja svih”. Zato dogmatskim partijama u mnogim zemljama nije bilo lako, a često niti moguće, zabraniti svaku diskusiju na samoupravne teme. Difamacije, pa i za one koji ih izriču, nikada nisu posebno produktivne. A ideje su nalazile svoj put do zainteresiranih i mimo partija.

tiranja njihove ličnosti. Svi ovi naponi, u krajnjoj liniji, imaju i jednu dozu odgovornosti i radnička klasa ima u tome ne samo aktivnu, već da kažem, presudnu ulogu”. Temom kako sami radnici u neposrednoj proizvodnji, kroz razgovore, vide kulturne promjene u samoupravljanju i samupravljnja samog, bavilo se trogodišnje istraživanje, koje je proveo Ivan Jakopović, a objavljeno je i kao knjiga. Vidi: Ivan Jakopović, *Radnici – kultura – revolucija; razgovori s radnicima*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb 1976.

25 Mi smo već preživjeli puno tih najavljenih krajeva. Najprije, smrt estetskog, pa kraj slike, čak i kraj povijesti umjetnosti. Uostalom, već je filozof G. W. Hegel, u svojim *Predavanjima o esteticima*, definirao umjetnost kao u svojoj biti prošlost. Pa ipak, sve te djelatnosti su opstale. A neke su, uvučene u proizvodnju „kulturne industrije”, prisutnije no ikad.

26 Ovdje Matvejević citira francuskog marksista Rogera Garaudyja, kad kaže da „samoupravljanje predstavlja bauk i za zapadne kapitaliste i istočne tehnobirokrate”. Vidi: R. Garaudy, „L' Alternative”, članak preveden u zborniku *Samoupravljanje i radnički pokret*, knjiga V, Komunist, Beograd 1973.

Naravno da samoupravno udruživanje ljudi nije počelo jugoslavenskim eksperimentom. Ovdje nećemo niti pokušati pobrojati sve slučajeve organiziranja *radničkih savjeta* u povijesti, niti ćemo se upuštati u polemiku s prigovorima kako su glavni inspiratori ovdašnjeg koncepta samoupravljanja prije *Pierre-Joseph Proudhon*, prudonisti i anarhisti, negoli Karl Marx. Te problematike dotakli smo se samo ovlaš, naznakom kako je trebalo radikalno problematizirati i nemogućnost marksističkog utemeljenja kulture kao sfere uopće.²⁷ A to su intelektualci, naročito oni institucionalizirani, činili rijeđe no sami neposredni proizvođači i sudionici alternativnih kulturnih pokreta. Tek tada se otvara i pitanje je li socijalizacija kulture jedini mogući put prema njenom ukidanju? Zadržimo li se pri Matvejevićevim izvodima, vidimo da njega muče problemi odnosa *revolucije i stvaralaštva, samoupravnog društva* i njemu odgovarajuće *kulture*. Ti problemi se sažimaju u osnovnim revolucionarnim terminima kao što su volontarizam, spontanitet, organizacija, disciplina, autoritet i svijest. Izgradnja samoupravljanja dovedena je u neposrednu vezu s problemom kulturnog razvoja, jer se vjerovalo da radnike treba obrazovati, ne samo za izvršavanje obaveza na njihovom radnom mjestu, već i za samoupravljanje. Koliko je tu na djelu bila jedna prosvjetiteljska ideja, bez uočavanja mračne strane svakog takvog nastojanja?²⁸ Mišljenja smo da i u tu problematiku, kao i npr. u onu humanizma, treba uvesti veća razlikovanja unutar tih pojmova, što su neki teoretičari u nas i činili. Tako da se oni ne mogu svesti samo na građanske ideologije.

U istom periodu u kojemu se na dnevni red stavljalo pitanje radničkih savjeta, kulturni sektor prepušten je najvećim dijelom samim kulturnim radnicima. Vanjsko, partijsko uvjetovanje naravno nije potpuno ukinuto, ali i u određivanju poštovanja odgovarajućih normi imali su kulturni radnici značajan udio. A to stoga što su skupštine SIZ-ova, gdje su bili delegirani i proizvođači i korisnici kulturnih dobara, odlučivale i u radu društveno-političkih zajednica u općinama i republikama, kada su one razmatrale pitanja kulture. Tako je brzo na red došla problematika da kultura pripada *cijelom društvu*, a ne samo kulturnim radnicima. Ovu skicu konteksta i opće povijesti trećeg razdoblja samoupravljanja, završiti ćemo konstatacijom da se u njega ušlo s uvjerenjem službenih struktura, koje Matvejević samo donekle dijeli, da „kultura zaostaje”. I to kako u teorijskom osmišljavanju *samoupravljanja u kulturi*, u pitanju o tome što bi uopće bila *samoupravljačka kultura*, tako i u problematizaciji odnosa *kulture i samou-*

27 Vidi fusnotu 12 i pozivanje na rane radove Puhovskog i u cijelom opusu Močnika.

28 To je bila jedna od centralnih tema „kritičke teorije”, razvijene u Njemačkoj, prije i poslije Drugog svjetskog rata, kao i za vrijeme njene emigracije u SAD. Vidi: Max Horkheimer i Theodor Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*; Filozofijski fragmenti, biblioteka Logos „Veselin Masleša”, Sarajevo 1974.

pravljanja. A to nije u potpunosti odgovaralo samopercepciji većine kulturnih radnika. Točnije, oni su se već bili duboko raslojili, kako po linijama one elite i one „niske”, narodne (bolje nego „popularne”) kulture, ali i na druge načine.

Samoupravno kulturno stvaralaštvo

U organizacionom smislu, osnivanje *savjeta* u samim kulturnim institucijama od početka su pratile teškoće. One su bile, mišljenja je Matvejević, posljedica preuzimanja gotovih modela i metoda, smišljenih za druga područja bavljenja, a prije svega za privredu. Šezdesetih godina to se nastojalo popraviti stvaranjem posebnih *komisija i fondova* za kulturu, preko kojih se pokušalo povećati sudjelovanje samih *korisnika i stvaralaca* kulturnih dobara, isprva uglavnom pri dijeljenju sredstava iz budžeta za kulturu. Sredinom sedamdesetih pokušalo se zaustaviti institucionaliziranje raznih fondova, da se onemogući birokratizacija njihovih funkcija. Razlog tome, s jedne je strane razumljiv. Shvate li kulturne institucije državu kao mecenu, favorizirati će i njene interese. A ideja samoupravljanja išla je za demonopolizacijom javnih funkcija i ka slobodnoj razmijeni rada. To, možda nezgrapno formulirano načelo, imalo bi puno smisla, da je provedeno od dna do vrha. Ovako, iako su u kulturu uvedeni SIZ-ovi, te samupravne zajednice ipak su na neki način nastavljale rad bivših komisija i fondova, mijenjajući u njima često samo načine odlučivanja. Cilj je bio osloboditi kulturu krutih institucionalnih okvira i bolje ju integrirati u šire razmjere „udruženog rada”. Sredstva su trebala u većoj mjeri dolaziti iz samih radnih kolektiva, poduzeća, tvornica, općina, putem specijalnih *doprinosa* itd. Dakle, od svih onih koji su se u službenoj terminologiji nazivali *neposrednim proizvođačima*.²⁹ Ideja SIZ-ova bila je inspirativna za kulturni sektor, iako Matvejević odmah primjećuje da nije ustanovljen veći izbor varijanti njihovih modela. Ono što je tu najznačajnije je da su delegati kulturnih ustanova i oni korisnika njihovih usluga bili izjednačeni u odlučivanju. I ne samo to. Kada se u skupštinama društveno-političkih zajednica, od općina do republika, odlučivalo o kulturi, tu su ravnopravno participirala tri vijeća: 1) ono udruženog rada (radnici iz materijalne proizvodnje); 2) vijeće mjesnih zajednica i općina (građani predstavljeni po teritorijalnom principu); 3)

29 Tko spada u neposredne, a tko onda u „posredne” proizvođače, bilo je povezano sa službenom doktrinom podjele na proizvodni i neproizvodni rad. Ekonomisti u Jugoslaviji su se mučili, stalno mijenjajući kriterije, npr. spada li uz tvorničku privredu i sektor usluga, posebno trgovina, u proizvodni rad itd. U osnovi svega bilo je nerazumijevanje Marxove teorije o proizvodnom i neproizvodnom radu, tj. o pitanju njegove robne forme, koju nažalost dijeli i inače, zbog obilja terenskog materijala, inspirativna knjiga razgovora s radnicima u neposrednoj proizvodnji, što ju je uredio Ivan Jakopović. Isto, *Radnici – kultura – revolucija*; Razgovori s radnicima.

društveno-političko vijeće (delagacije političkih organizacija). Iz ove strukture vidimo da, barem institucionalno, nije riječ političara, članova SK, bila prva i zadnja (iako je njihovih članova moglo biti u sva tri vijeća; ali moglo je biti i radnika iz neposredne proizvodnje, koji nisu njihovi članovi). Delegati su imali imperativni mandat, što znači da su zastupali stavove svoje baze, a ne svoje osobne. Isto tako, postojala je mogućnost *veta* (što, po sociologu Močniku, često nije bilo produktivno, jer su tako jedni blokirali druge), ali i obaveza da se odluke donose konsenzusom. Sve to događalo se pod pritiskom da se na kraju nešto mora odlučiti, a on nije bio niti isključivo pravni, niti ekonomski, već politički. Iako su mnogi sistem kritizirali jer pretjerano politizira sve događaje u društvu, pa tako i one u kulturi, danas imamo upravo obrnuti problem. A to je zabrana politiziranja, zabrana javne diskusije, sve do zabrane mišljenja za građane koji nisu članovi partijskih oligarhija. A u dobrom dijelu pitanja, za koja „rješenja” stižu iz inozemstva, i za njih same. Mogli bismo konstatirati da je verbalni delikt, koji je bio problem protiv kojega se borila alternativa u Jugoslaviji 80-ih, danas „riješeno” tako da stvarna proturječja niti ne dolaze do dirigirane javnosti, a kada se probiju, nosioca loših vijesti čekaju tužbe i novčane kazne, jer uznemirava svijest vlastodržaca.

Veliki problem bio je ograničeni, niži nivo, na kome su SIZ-ovi mogli biti djelatni. No, uspostavljanje samoupravljanja u kulturi nije bilo svodivo samo na bolje ili lošije modele. Problem je bio u „bazi” zahvaćenoj privrednim krizama, a naravno i u nejednakoj razvijenosti pojedinih regija, možda i više negoli na opoziciji selo/grad, pa i veliko naselje/malo naselje, koja se do danas zadržala u ideologijama urbanog rasizma. Jer, u tome razdoblju i male sredine bile su velika žarišta, npr. omladinske kulture. Novim prestolničarima ‘nacionalnih država’ bila su potrebna zato desetljeća da uspiju ne samo u ekonomskom, već i u kulturnom smislu zatrti „provinciju”.

Može li samoupravljanje biti jednom vrstom kulture, pita se Matvejević, i odmah odgovara da to zavisi od toga tko definira samu kulturu. Ona se ne može svesti na organizacijsku praksu (iako bez nje ne može), već ostaje jednim kvalitativnim određenjem. Naša je samoupravna praksa bila na putu da inicira odgovarajuću *društvenu kulturu*. Trebamo se zapitati, u kojoj mjeri je samoupravljanje postalo i moglo postati *sadržajem* društvene svijesti? A to je pitanje jedne najšire shvaćene alternative, jednog novog socijalističkog načina proizvodnje, koji ne bi bio niti tržišni, niti etatistički. Već baš samoupravni.

U mjeri u kojoj je samoupravljanje zaživjelo kao nova društvena svijest, može se govoriti i o kvalitetama samoupravljanja kao *kulture*, a ne samo o pukom sa-

moupravnom *organiziranju*. Tu dolazimo do problematike „kulturne revolucije”, koja se u nekim socijalističkim zemljama pojavljivala u trenutku kada su partijske i društvene strukture percipirane kao okoštale, dogmatske i prepreka daljem razvoju društva. U takvim okolnostima pojavljuje se utopijska projekcija nadilaženja kulturnog „sektora”, u smislu u kome je on još uvijek „izvor apstraktnih ljudskih vrednota”, udaljenih od neposrednog života i procesa proizvodnje. Matvejević često nije tako radikaln. Tako on za moguću sabotažu samoupravne kulture optužuje podjednako i *malograđanski tradicionalizam* i *utopistički radikalizam*, valjda zbog ravnoteže, no u tome se s njime ne možemo složiti. Zato što smo mišljenja kako je ljevičarenje, kao dječja bolest socijalizma, u nas u tom razdoblju već bilo zdrav odgovor na staračku bolest partije i države. Koju težinu dati problemu *edukacije* samoupravljača, bilo je pitanje kada se govorilo o radničkom amaterizmu i o samoobrazovanju radnika³⁰, za koje je uvijek bolje da je antisistemsko, negoli sistemsko.³¹ Samoupravljanje je čak i tu ponekad djelovalo i kao svojevrsni antisistem. U stvari, generacija formirana i djelatna

30 Redakcija novina „Oklo” (Novine za aktualnosti iz umjetnosti i kulture, izlazile su u Zagrebu od 1973. do 1991. g.) pokrenula je sredinom 1973. g., kada je njihov urednik bio Goran Babić, seriju razgovora s radnicima različitih većih privrednih kolektiva i nekih društvenih organizacija u Jugoslaviji. Najagilniji organizator toga projekta Ivan Jakopović objavio ih je u već citiranoj knjizi. Danas nezamislivo trogodišnje istraživanje, donijelo je, usprkos znanstvenoj ograničenosti primjenjene metode razgovora na uzorcima koji nisu dovoljno veliki da bi bili reprezentativni, stotine stranica svjedočanstava o tome kako uglavnom tvornički radnici vide svoj odnos spram kulture. Koliko su oni od nje i čijom voljom udaljeni, a koliko se ona sama i zbog čega udaljuje od njih? U istraživanju sami radnici problematiziraju i pojam „radničke kulture”. O tome vidi više u mom tekstu „Radnici između ‘kulture’ i ‘ne-kulture’”, *Le Monde diplomatique*, hrvatsko izdanje, br. 42, lipanj 2016. Dostupno i na <https://www.portalnovosti.com/radnici-izmedju-kulture-i-ne-kulture-8217>.

Za kraj ove monografije ostavljen je vrlo zanimljiv razgovor s radnicima predavačima marksizma u Studijskom centru gradske konferencije SK Sarajeva. Za razliku od drugih političkih škola, koje su uglavnom brinule o budućim rukovodećim strukturama SK, ova si je dala u zadatak ne samo da organizira tečajeve marksizma za radnike, već da neke od onih koji su prošli tečaj, putem Aktiva predavača, osposobi da sami održavaju nastavu marksizma svojim drugovima u kolektivu. Ako izgradnja samoupravnog društva zahtijeva da radnik bude i kreator politike i njen izvršilac, a to bez marksističkog obrazovanja, kao samoobrazovanja, nije moguće, onda je ovo sjajan primjer puta kojim se trebalo nastaviti.

31 Osnivanje partijskih škola, poput Političke škole u Kumrovcu, uvijek se na najvišem nivou odvijalo izvan redovnog obrazovnog sustava. Pokušaj da se 1980-ih u školski kurikulum uvede predmet Marksizam, zato je bio zakasnio i već uglavnom kontraproduktivan. O odnosima u Političkoj školi u Kumrovcu informaciju zahvaljujemo slovenskom filozofu Božidar Debenjaku, koji ju je jedno vrijeme i vodio. Kada je nekim političarima pokušao ukazati da će se ovakvom politikom izolacije ona pretvoriti u managersku školu za lidere, hrvatski političar Josip Vrhovec poklopio ga je stavom da tako i treba biti.

između 1960. i 1980. g. u nas, imala je neponovljivu sreću ili singularno iskustvo da bude antisistemskom alternativom u jednom društvu čija je službena ideologija bila antisistemska (odumiranje države, partije itd.)³². No, u kojoj je to mjeri vrijedilo i za neposredne proizvođače? Tu bi trebalo otvoriti pitanje preklapanja i razlikovanja omladinske, studentske i radničke kulture, što zavređuje posebnu obradu.

Zapriječenja i otpori samoupravnoj *organizacionoj praksi* da postupno prijeđe u *društvenu kulturu*, bili su, slijedimo li dalje Matvejevića, veliki. Ako je kultura posebna sfera odvojena od politike, ma koliko se ona pokušavala politizirati, ali samo „iznutra“, kako to mnogi i danas čine, logično se nameće zaključak da su naši političari, ne nužno osobno, već sistemski, već tada bili, a tek danas to sigurno jesu, nekulturni. Pokušaj da oni prerastu u društveno-političke radnike, možda i zbog prevelikog očekivanja i nerealnog nadanja da će oni tako ponovo steći neku revolucionarnu širinu, uglavnom nije uspevao. A baš u to vrijeme izgubili smo organizatore-revolucionare, prave političke radnike, agitatore u pozitivnom značenju toga pojma. Pokušaj samoupravne *sinteze* kulture i politike bio je jedan od zadnjih pokušaja, od najvećeg značenja za nastavak ili obnovu socijalističkog eksperimenta. Matvejević si dozvoljava da bude i poetičan: „Nije se vodilo računa, uz ostalo, o tome da kultura može dati politici dozu *maštovitosti* i *sanjarstva* koja joj je prijeko potrebna da se opre banalnosti i rutini poslova *dana*, unijeti u nju onoliko utopije koliko joj treba da ne zaglubi u pragmi svakodnevnog i postojećeg, da ne izgubi iz vida novo i buduće”.³³ Zato bi trebalo djelovati u smislu približavanja političkih i kulturnih funkcija, a presudno posredništvo prepustiti radu. Zatvaranje u struke, vodi „ustručavanju”, kako se na jednom mjestu riječima duhovito poigrao filozof praksisa *Gajo Petrović*. Od-

32 U Jugoslaviji je bilo razdoblje „drugog vala” nešto posebno, jednokratno u svjetskoj povijesti, te se niti vremenski, niti strukturno ne podudara s općom svjetskopovijesnom dinamikom. Bilo je to vrijeme alternativnih pokreta u okviru alternativnih (samoupravnih socijalističkih) institucija. To razdoblje u Jugoslaviji možemo nazvati vremenom „alternativne u alternativni”. Ono je započelo prvim radničkim štrajkovima u Trbovlju, Hrstniku i Zagorju godine 1958., te počecima studentskog pokreta u jesen 1963. godine. Razdoblje je završilo krajem osamdesetih godina, kada su pod okriljem svjetske kapitalističke ofanzive koalicije nacionalnih političkih i kulturnjačkih birokracija u Jugoslaviji preuzele hegemoniju i razbijanjem socijalističke federacije, te uništenjem drugih socijalističkih institucija, počele obnavljati kapitalizam”. Rastko Močnik, „Nekaj shematičnih misli ob zborniku ‘Kakšna sociologija? Za kakšno družno?’”, *Teorija in praksa*, god. 55, 1/2018.

33 Ovo mjesto podsjeća na razrađenu teoriju njemačkog filozofa Ernsta Blocha (u Jugoslaviji svojedobno poznatog, a danas i na Zapadu i na Istoku „zaboravljenog”), koji uvodi razliku između *utopijskog* i *utopističkog*. Prvo je komunističkoj ideji nužno, drugo štetno.

vajamo li permanentno dijelove od cjeline, „ekonomsko od društvenog, proizvodno od biološkog, državno i nacionalno od civilizacijskog, život od okoliša, individuu od kolektiva, revoluciju od ljudskih vrijednosti, čovjeka od njegovih kulturno-političkih interesa i potreba”,³⁴ nećemo daleko stići. Matvejević se zato cijeloga života zalagao za socijalni i kulturni *angažman*, koji nije bio nošen samo njegovim bavljenjem francuskom kulturom i tamo, od strane egzistencijalista i marksista, razvijenim koceptima angažirane literature. Zauzimanjem za jednu „poetiku događaja”, on je od književnosti u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, koju je nazvao onom *pobune i otpora*, do Krleže, kojega je shvaćao kao u kontinuitetu angažiranog pisca, došao do samoupravljanja, kao moguće nove sinteze kulture i politike. To je eksperiment za koji nismo znali kuda će nas sve odvesti, ali smo mogli misliti da će konzervativcima biti *devijantan*.

Jedan od mogućih puteva vidio je i u deprofesionalizaciji stvaralačkog rada, tj. napadu na samu društvenu podjelu rada. Nije samo Marx govorio o „čovjeku koji slika”, a ne samo slikaru. Da će jednog dana poeziju stvarati svi, pisali su pjesnici od *Comtea de Lautréamonta* do *Branka Miljkovića*. Tako shvaćeni odnosi oblika i oblikovanja, djela i djelovanja, pretpostavljaju nove lančane progresije stanja i faza samog stvaranja, kolektivne i individualne stupnjeve i razine stvaralačkog čina. On nije odustao od avangardne ideje ostvarenja umjetnosti u samim životnim odnosima, oslobođenim raznih vrsta *otuđenja*.³⁵ Odgovori na pitanja kako se gubi relativna *autonomnost* kulture, zbog toga što ona biva sve više integrirana u društvene procese i poistovječena s njima, a *specifičnost* stvaralačkog čina gubi svoju važnost, ovise od nivoa na kojemu se ona postavljaju³⁶.

34 Matvejević, *ibidum*, str. 90.

35 O problemima i dometima avangarde, kodificirane kao razdoblje povijesti umjetnosti, ali i kao otvorenog naloga budućnosti, naročito s obzirom na problem autonomije umjetnosti u građanskom društvu i pokušaj njene negacije, vidi Peter Bürger, *Teorija avangarde, Izdanja antiBARBARUS*, Zagreb 2007.

36 O tome piše Močnik: „Osnovna ideja avangardi jeste da se razbije elitistički izolacionizam buržoaske estetske sfere, te da umetničke prakse neposredno intervenišu u istorijske procese radikalne promene društva. Avangarde nisu u stanju da same ostvare svoj program: ali ga mogu realizovati ako se sretnu sa društveno-političkim snagama koje isto tako nastoje da revolucionarno menjaju društvo. Do tog susreta došlo je u Oktobarskoj revoluciji, u prvim godinama Sovjetskog Saveza i u nekim socijalističkim revolucijama, uključivši i jugoslovensku. Poslednji put taj se susret dogodio osamdesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji, kada se samoorganizovana alternativna kultura omladinskih masa preplela sa političkom i teorijskom alternativom, stvorivši pluralističku antisistemsku platformu u okviru antisistemske socijalističke federacije – što je moglo rezultirati u socijalističkoj kulturnoj revoluciji, da nije bilo ugušeno ujedinjenim anti-socijalističkim nastupom birokratija političkih (državno-partijskih) i ideoloških (školskih)

Naravno da mi danas prije uočavamo drugačiji problem, onaj diletantskog oponašanja, politikantskog pritiska i nadasve svih onih novih oblika neplaćenog rada u kulturi, koje uvode nove 'nacionalne' države.³⁷ Ali, Matvejević nije bio na krivom putu kada govori da velika djela u umjetnosti, društvu, historiji, u budućnosti neće biti *individualna*, a taj trend je već prisutan u raznim pokretima već više od jednog stoljeća. Rad i stvaranje treba da postanu dva oblika jedinstvenog *samoostvarenja*.³⁸ Ostvareno „integralno samoupravljanje” treba otvoriti put integralnoj samoupravnoj zajednici. Ljudima je potreban prostor otvoren revoltu i nonkonformizmu, jer čovjek ima potrebu ne samo da *gradi*, nego i da *ruši*, kako bi napravio bolje i drugačije. Na ovome mjestu, suprotno od nekih drugih svojih invektiva protiv ljevičarenja, Matvejević pokazuje razumijevanje, simpatiju, pa i identifikaciju spram pobuna mladih u mnogim zemljama, centriranu oko 1968., solidarnost s njihovim nonkonformizmom i revoltom. Problem kontrakulture i alternative tu se epohalno otvorio.

Je li sve to moglo potpasti u zadaće novog kulturnog stvaralaštva, kao krajnje ciljeve samoupravne politike? Samoupravni poredak-neporedak, koji je u svojim dijelovima već bio i i jedno i drugo, nije se smio zatvoriti u *sistem* i postati represivnim. Mogao je, a onda i trebao, ostati *otvoren* neprekidnoj obnovi čovjeka i društva.

sko-kulturnih) aparata. Vidi: Rastko Močnik, „U umjetnosti, savremenost počinje 1917.”, na sajtu Studije savremenosti, dostupno na <http://www.studijesavremenosti.org/2017/11/11/u-umjetnosti-savremenost-pocinje-1917/>.

37 O tome vidi noviju monografiju, u kojoj se, uz ostalo, tvrdi kako je potraga za alternativom, u razdoblju o kome pišemo, nakon sloma Jugoslavije, ali već i na njenom dekadentnom kraju, načinila puni krug, pretvorivši se u bazu za razrađeno iskorištavanje često neplaćenog kulturnog i umjetničkog rada, od strane novih država i njenih kulturnih institucija. Vidi: Katja Praznik, *Paradoks neplaćanega umetniškega dela*; Avtonomija umetnosti, avangarda in kulturna politika (s pogovorom ovog autora), Sophia, Ljubljana 2016.

38 Filozof Herbert Marcuse, spominje ga Matvejević, zato se čak zalagao da se pojam samoupravljanja, koji mu je zvučao isuviše birokratskim, zamijeni onim samoostvarenja.

LITERATURA

Predrag Matvejević, *Prema novom kulturnom stvaralaštvu*. II prošireno izdanje, August Cesarec i INA – Rafinerija nafte, Zagreb 1977.

Žarko Puhovski, *Kontekst kulture*. Introspeksijske rasprave o proizvodnoj ovisnosti pogona društvene općenitosti, Kulturni radnik, Zagreb 1979.

Catherine Samary, *Komunizem v gibanju*. Zgodovinski pomen jugoslavenskega samoupravljanja, Založba / *cf, Ljubljana 2017.

Marko Kržan, „Jugoslovansko samoupravljanje in prihodnost socializma”, pogovor u knjizi Catherine Samary, Založba / *cf, Ljubljana 2017.

Rastko Močnik, „Workers’ Self-Management in Yugoslavia – Possible lessons for the Present”, neobjavljeni članak.

Rastko Močnik, Nekaj shematičnih misli ob zborniku ‘Kakšna sociologija? Za kakšno družbo?’, *Teorija in praksa*, god. 55, 1/2018.

Rastko Močnik, Što je sve značio izraz civilno društvo: jugoslavenska alternativa, u knjizi Rastko Močnik, *Spisi o suvremenom kapitalizmu*, SNV / Arkzin, Zagreb 2016.

Rastko Močnik, *U umetnosti, savremenost počinje 1917.*, na sajtu Studije savremenosti, dostupno na <http://www.studijesavremenosti.org/2017/11/11/u-umetnosti-savremenost-pocinje-1917/>.

Rade Pantić, „Od kulture u ‘socijalizmu’ ka socijalističkoj kulturi”, neobjavljeni članak.

Predrag Brebanović, *Avangarda krležijana*; Pismo ne o avangardi, Jesenski i Turk & Arkzin, Zagreb 2016.

Srećko Pulig, „Radnici između ‘kulture’ i ‘nekulture’”, *Le Monde diplomatique*, hrvatsko izdanje, br. 42, Zagreb 2016.

Feljton u zagrebačkom tjedniku Novosti: Srećko Pulig, „Aspekti jugoslavenskog samoupravljanja”, Zagreb 2018.

„Vrijeme samoupravljanja”; Novosti, br. 947., 2018. Dostupno na : <https://www.portalnovosti.com/vrijeme-samoupravljanja>

„Kakvo društvo hoćemo?”; Novosti, br. 948., 2018. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/kakvo-drustvo-hoemo>

„Između komune i tvornice”; Novosti, br. 949., 2018. Dostupno na web adresi: <https://www.portalnovosti.com/izmedju-komune-i-tvornice>

„Samoupravni preobražaj kulture”, Novosti, br. 950., 2018. Web adresa :
:https://www.portalnovosti.com/samoupravni-preobrazaj-kulture

„Inspirativnost samoupravljanja”; Novosti, br. 951., 2018. Dostupno na: https://www.portalnovosti.com/inspirativnost-samoupravljanja

Ivan Jakopović, *Radnici– kultura – revolucija*; Razgovori s radnicima, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb 1976.

Zbornik *Radnička klasa i kultura, Sveske trećeg programa*, Beograd 1974.

Zbornik *Kultura i socijalističko samoupravljanje*, Centar CK SKH, Zagreb 1978.

Izbor iz dela Katrin Samari o socijalizmu sadržajna je celina,¹ tako da čitaocu, koji se razume u osnove političke ekonomije i u žargon tadašnjeg vremena, nisu potrebna dodatna uputstva za čitanje. A danas na takvog čitaoca ne možemo računati. Moramo da računamo na čitaoca koji o tome ne zna skoro ništa. I više od toga: ono što zna je iskrivljeno zbog uticaja ideologija koje mrze i socijalizam i uopšte napore svih onih koji nisu pobednici kapitalizma, dakle ogromnu većinu država i stanovnika sveta.

Zato ću uvodnu reč početi kritikom te ideologije, nastaviti s opisom delovanja jugoslovenskog samoupravnog sistema, a na kraju pokušati da odgovorim na pitanje šta iz toga možemo da naučimo, mi, učesnici sadašnjih antikapitalističkih pokreta. U prvom ću poglavlju pokazati da razlike između kapitalizma i socijalizma nije moguće pojednostaviti u razliku između tržišta i plana. Kao što ni kapitalizam nije jedan jedini istorijski ili teoretski oblik tržišne ekonomije, tako ni socijalističko društvo ne mora odmah ili potpuno da se odrekne tržišta i novca. Ako to razumemo, možemo i donekle tačno da definišemo trenutak kada uvođenje tržišnih mehanizama socijalističko društvo pretvara u kapitalističko. To se događa onda kada raspored faktora proizvodnje preduzeća (radne snage, prirodnih izvora i proizvedenih proizvodnih sredstava) počnu da regulišu tržišta rada, zemlje i kapitala. Dok o tome odlučuje plan, definisani su i opšti uslovi upravljanja i očuvana je mogućnost razvoja socijalizma.

U drugom ću poglavlju opisati razvoj jugoslovenskog samoupravljanja između 1950. i 1971. godine. Čitalac će u tom poglavlju pronaći empirijsko gradivo za lakše razumevanje teorijskih zaključaka. Opis delovanja jugoslovenskog sistema pre tržišne reforme 1965. godine i posle nje poslužiće i kao potvrda empirijske teze o tome „koliko tržišta” može da podnese socijalističko društvo

¹ Autorka, doduše, piše i o drugim političko-ekonomskim pitanjima. Cf.: <http://csamary.free.fr/csamary/Accueil.html> (Ovaj sam rad napisao kao pogovor izabranim spisima Katrin Samari, koje je pod naslovom „Komunizam u pokretu” izdala izdavačka kuća *cf iz Ljubljane. Zbog toga što se radi o samostalnom pregledu samoupravljanja, ovom prilikom ga nisam menjao, osim što sam reference na slovenačka izdanja delom zamenio izvornim, odnosno engleskim izdanjima.

pre nego što se vrati u kapitalističko, ujedno i kao uvid u uslove za vladavinu „birokratije” i uzroke za neefikasnost sistema planiranja u realsocijalističkim državama.

U trećem ću poglavlju raspravu preneti iz prošlosti u budućnost. Predstaviću univerzalne probleme, zajedničke za sva postkapitalistička društva, odnosno, kako socijalističke privrede prošlog veka, tako i one koji će na put socijalizma kročiti u budućnosti. Pokazaću da današnja predviđanja o osobinama buduće socijalističke ekonomije uglavnom odgovaraju osobinama triju modela socijalističke ekonomije, koja su bila realizovana u Jugoslaviji, i da sistem koji je najviše obećavao nije bio Kardeljevo dogovorno samoupravljanje, niti Bakarićev tržišni socijalizam, već Kidričevo plansko samoupravljanje.

Opozicija plan/ tržište nije dovoljna za analizu postkapitalističkih društava

Protivnike socijalizma možemo da podelimo na dve grupe: za jednu socijalizam nije poželjan, a druga misli da nije ostvarljiv. Prva grupa nas ne zanima, a drugu možemo dodatno da podelimo na dve podgrupe: na onu koja misli da je socijalizam neizvodljiv iz ekonomskih razloga, i na onu koja misli da je socijalizam neizvodljiv iz političkih razloga. Prva smatra da je socijalistička planska ekonomija manje efikasna od kapitalističke tržišne, i da su zato socijalistička društva osuđena na poraz u konkurentskoj borbi s kapitalističkim. Druga grupa smatra da ni socijalistička društva ne mogu da spreče suprotnosti između elite i zapostavljene većine, tako da se socijalizam u najboljem slučaju ograničava na privilegovanu birokratiju. Iako ti protivnici socijalizma uglavnom ne odbacuju ideal društva u kome bi „slobodan razvoj svakoga bio uslov za slobodan razvoj svih”, ta polazišta ih u političkoj praksi ograničavaju na liberalni horizont kapitalizma i parlamentarne demokratije. Ako želimo da sprečimo ta ograničenja, moramo da opovrgnemo pogrešna razumevanja na kojima se zasnivaju.

Kao i Katrin Samari, i ja mislim da treba početi od pogrešnog tumačenja, koje socijalizam izjednačava s planom, a kapitalizam s tržištem, pa suprotnosti između kapitalizma i socijalizma izmešta u suprotnosti između tržišta i plana. Da s takvim tumačenjem nešto nije u redu pokazuje već i kratak pogled u istoriju. Setimo se velikih civilizacija Starog sveta, od Egipta, preko Indije do Kine. Njihova privreda bila je sastavljena od dvaju sektora. Brojčano je verovatno preovladavao „privatni sektor” malih seljaka, koji su proizvodili hranu za sebe i za druge društvene klase. Ali, glavnim proizvodnim činiocem – zemljom – upravljao je „državni sektor”, koji je gradio i rukovodio sistemima za navodnjavanje. Malu seosku proizvodnju pronaći ćemo u skoro svim istorijskim

društvima, ali je njene uslove u civilizacijama navodnjavanja određivala organizacija u „državnom sektoru”. Celokupna struktura društva bila je oblikovana tako da je omogućavala namernu upotrebu radne snage i viška proizvoda „privatnog sektora” za upravljanje obradivom zemljom. Taj način održavanja (reprodukcije) opštih uslova privređivanja mirne duše možemo nazvati planiranjem, mada u tim društvima nije bilo ni trunke socijalizma: nosilac planiranja bio je državno-verski aparat, a cilj planiranja reprodukcija date klasne strukture.

Socijalizam, dakle, ne možemo da izjednačimo s planiranjem. Isto tako, tržište ne možemo da izjednačimo s kapitalizmom. Još se u civilizacijama navodnjavanja unutar „privatnog sektora” pojavljivala nenovčana tržišna razmena, mada je ta razmena bila periferna pojava, koja nije uticala na upravljanje i osnovnu društvenu strukturu. U kasnijim robovlasničkim formacijama i u feudalizmu razvili su se čak i oblici „kapitala pre kapitalizma”. Novac se koristio za ostvarivanje pljačkaških, tržišnih, zelenaških (bankovnih), pa čak i proizvodnih profita. Ali, upotreba zemlje i velike većine radne snage nije bila organizovana na tržišni, nego na feudalni ili robovlasnički način. Kapitalizam je nastao tek onda kada je tržišna regulacija obuhvatila i glavnicu radne snage i zemlje², kao glavnih proizvodnih faktora. Oduzimanje vlasničkih prava malim seljacima stvorilo je bazu plaćenih radnika (tržište rada) i omogućilo plemstvu da izdaje zemlju kapitalističkim zakupcima u zamenu za rentu (tržište zemlje). Zajedno s malim seljacima, koji su se pretvorili u seoske radnike zaposlene kod kapitalističkih zakupaca, izumrli su i seoski zanati, koji su ranije proizvodili životne potrepštine za seljake i proizvodna sredstva za seoska domaćinstva. Tako se razvilo tržište za gradske zanate i industriju. Bili su ispunjeni uslovi za sistematsko ulaganje novčanog kapitala u proizvodnju (tržište kapitala), nastao je sistem u kojem tržišta određuju opšte uslove društvene proizvodnje i reprodukcije. Kao što se ne može reći da je svaka planska ekonomija socijalistička, tako se ne može reći ni da je svaka ekonomija s tržištem kapitalistička.³ Društva koja žele kapitalističko uređenje da zamene socijalističkim, mogu, dakle, na određenim područjima da koriste elemente tržišne regulacije, pod uslovom da tržišta ne određuju opšte uslove upravljanja.

Ako opšte uslove upravljanja ne određuju tržišta, mora ih određivati planiranje.

² Zemlje u najširem značenju prirodnih dobara, odnosno neproizvedenih faktora proizvodnje.

³ Cf.: Gérard Duménil in Dominique Lévy, »Des économies 'avec marchés'«, *L'Économie Politique*, let. 37, 2008, str. 51–63, in <http://www.cepremap.fr/membres/dlevy/dle2008a.htm> (24. 9. 2017).

Ali, kao što ne postoji opšte tržište, ne postoji ni opšte planiranje. Postoje samo konkretni načini planiranja, koji zavise pre svega od toga šta je cilj i ko je nosilac planiranja. Cilj socijalističkog planiranja je načelno jasan: ekonomijom treba svesno upravljati tako da izbegnemo štetu koju izazivaju kapitalističke krize i luksuzna potrošnja. Svrha socijalističkog planiranja je, dakle, što potpunije zadovoljenje društvenih potreba. Da li će taj cilj biti dostižan, zavisi od nosioca planiranja. U realno postojećim socijalizmima nosilac planiranja bila je društvena grupa, koju obično nazivamo birokratija. Birokratija u ovom smislu ne označava administrativni aparat uopšte. Označava pripadnike tog aparata, koji čine društvenu grupu sa sopstvenim interesima, među kojima je glavni interes reprodukcija birokratije kao privilegovane društvene grupe. *Samoupravljanje uopšteno možemo da razumemo kao proces u kome radni ljudi (proizvođači) zamenjuju birokratiju kao nosioca upravljanja.* Kako ističe Katrin Samari, samoupravljanje je i cilj sam po sebi i sredstvo za dostizanje drugih ciljeva. Mogućnost odlučivanja je za čoveka vrednost koju ne želi da izgubi čak ni kada zna da bi mu materijalno bilo bolje pod tuđim vođstvom.⁴ Ujedno je samoupravljanje obezbedilo da su potrebe koje se sistem trudi da zadovolji zaista društvene potrebe, a ne parcijalni društveni interesi.

Razvoj jugoslovenskog samoupravljanja tekao je prilično drugačije od te predstave. U doba administrativno-samoupravnog socijalizma, od 1950. do 1965. godine, radni kolektivi na nivou preduzeća su defakto potisnuli birokratiju kao nosioca upravljanja. Doba tržišnog samoupravnog socijalizma nakon 1965. godine pratilo je drugačiju logiku. Branko Horvat, jedan od vodećih jugoslovenskih ekonomista, izrazio ju je ovako: „Radni kolektiv je autonoman, ako sve svoje ključne odluke donosi sâm, bez spoljnih intervencija”. Tržište nije samo sebi svrha. Potrebno je zato što bez njega nema samoupravljanja, a bez samoupravljanja nema socijalizma.⁵ Kako ističe Katrin Samari,⁶ ta logika u stvari vodi dalje od samoupravljanja, kao i od socijalizma. Autonomija tržišnog socijalističkog preduzeća zapravo je prilično očigledna. Iako preduzeće samo odlučuje po kakvoj će kamatnoj stopi uzeti kredit, u šta će investirati sredstva i po kojoj ceni će prodavati svoje proizvode, ipak nema uticaja na kamatne stope, kreditne uloge u bankama i cene na tržištu. Ono što preduzeću u

4 To je zasigurno jedan od izvora samoiskorišćavanja, koji se u svim istorijskim razdobljima susreće kod sitnih seljaka, zanatlija i drugih formalno samostalnih radnika, koji se odupiru tome da ih kapital pretvori u plaćene radnike. Naravno, domet njihovog „samoupravljanja” krajnje je ograničen, kao što je ograničeno i samoupravljanje ako se zaustavi na nivou preduzeća.

5 Branko Horvat, *ABC jugoslovenskog socijalizma*, Globus, Zagreb, 1989, str. 16.

6 Cf. »De la Yougoslavie à l'URSS«, *L'Homme et la société*, 88–89, 1988, str. 147–159.

planskom sistemu „poručuje“ plan, preduzeću u tržišnom sistemu „poručuje“ tržište. Njegova „sloboda“ je u „prepoznavanju nužnosti“, dakle u uvažavanju racionalnosti, koje ne proizilazi iz odnosa u preduzeću i između preduzeća (na tržištu robe), nego iz odnosa između preduzeća i faktora proizvodnje, koje u čisto tržišnoj, dakle kapitalističkoj privredi regulišu tržišta radne snage, zemlje i kapitala. Uvođenje samoupravljanja u preduzeća i nastanak tržišta robe među preduzećima su zasigurno povećala opseg odluka, koje su donosili radni kolektivi⁷. Oslobodili su se i neracionalnosti, koje su nastajale pri previše detaljnom planiranju poslovanja „odozgo“⁸. Ali nova tržišna reforma 1965. godine je prešla preko granice do koje je uvođenje tržišta još služilo izgradnji socijalizma. Reforma je kapital iz saveznih rezervi prenela u banke, koje su ga raspoređivale imajući u vidu očekivane prihode. Odluke o akumulaciji i investicijama se više nisu donosile u okviru plana, nego na tržištu (kreditnog) kapitala. Razvoj samoupravljanja bi zahtevao da samoupravljači zamene birokratiju kao nosioca planiranja. Time bi bio garantovan i razvoj socijalizma, jer bi planirani ciljevi doslednije odražavali činjenične potrebe društva. Ali tržišna reforma je odbacila planiranje i zamenila ga tržištem kapitala. Odlučivanje o opštim uslovima upravljanja prepustila je tehnokratiji u bankama i preduzećima, nezavisnim od radnika samoupravljača, a kriterijum za investicione odluke je, umesto razvoja socijalizma, postala stopa profita.

Kao što ćemo videti u sledećem poglavlju, uvođenje tržišnog socijalizma nije izazvalo samo povećanje razlike između društvenih slojeva i delova zemlje, već je i smanjilo efikasnost upravljanja. Sistem je, dakle, počeo da se udaljava od ciljeva socijalizma, ne samo u političkom, već i u ekonomskom pogledu. Uvođenje tržišnih odnosa, koje je na početku povećalo prosperitet radnih ljudi, samoupravljačka prava i efikasnost upravljanja, u jednom trenutku počelo je da proizvodi suprotne efekte. Taj, naizgled, paradoks ne možemo analizirati ako se držimo samo ideološke definicije, da je socijalizam planiranje, a kapitalizam tržište. Jer, kada bi ta pojednostavljena dihotomija bila tačna, svako uvođenje

7 Pravo radnog naroda da umesto centralnih organa imenuje direktora i odlučuje o upotrebi dela viška nije zasluga uvođenja tržišnih odnosa. Takvu autonomiju bi mogli uspostaviti i u potpuno planskom sistemu. S druge strane, Katrin Samari opisuje i potpunu suprotnost u Istočnoj Evropi, tj. sisteme sa snažnim tržišnim elementima, a bez samoupravljanja. Cf.: Plan, Market and Democracy, IIRE, Amsterdam, 1988. (<http://filesserver.iire.org/nsr/NSR7.pdf>, 14. 10. 2019)

8 Kao posledica činjenice da planeri nisu prepoznavali brzo promenljive mikrookolnosti ponude i potražnje, koje su prepoznavali u preduzećima. Šire rečeno, to je posledica tehničke potrebe za tim da planer skuplja raznovrsne podatke, pri čemu se deo „informacija“ izgubi, a posebno u sistemu s veoma ograničenim IK (informaciono-komunikacionim) tehnologijama i znanjima.

tržišnih odnosa vodilo bi u kapitalizam, a nikako ne u stanje u kojem sistem s tržišnim elementima bolje ostvaruje socijalističke ciljeve od centralnoplanskog sistema, kao što se dogodilo u Jugoslaviji posle 1950. godine. Moramo biti precizniji: uvođenje tržišnih odnosa može da ima pozitivne političke i ekonomske efekte samo pod uslovom da tržišni odnosi ne počnu da određuju opšte usmerenje društva. Ako poznajemo istoriju predkapitalističkih društava s tržištem i uslove za nastanak kapitalizma, možemo da tačno odredimo trenutak kada tržišni odnosi počinju da određuju opšte uslove upravljanja: onda, kada tržište kapitala, tržište zemlje (prirodnih dobara) i tržište radne snage počnu da regulišu podelu i uslove korišćenja faktora proizvodnje.⁹

Istorija realsocijalističkih privreda, dakle, ne dokazuje da je socijalističko društvo neizostavno manje ekonomski efikasno od kapitalističkog, odnosno, da neizbežno vodi u diktaturu birokratije. Dokazuje samo to da planiranje ima takav efekat, ako je njegov nosilac birokratija i ako se oslanja na grube administrativne metode. Rezultati tržišnih reformi ne dokazuju da se realsocijalistička društva ne mogu reformisati. Dokazuju samo da uvođenje tržišta kapitala i drugih faktora ujedno eliminišu dostignuća planske ekonomije – brzi rast proizvoda, zaposlenosti i jednakost – i smanjuju efikasnost socijalističkog upravljanja u poređenju s kapitalističkim. Drugim rečima: zahvaljujući proučavanju realsocijalističkih ekonomija znamo trenutak u kojem socijalistička ekonomija postaje neispravna kapitalistička ekonomija.¹⁰ Ta, i samo ta, neispravna kapitalistička ekonomija krajem osamdesetih godina 20.

9 Katrin Samari napominje da su ideolozi tržišnih reformi šezdesetih godina u tržištu videli način za produbljivanje samoupravljanja, dok su ga političari osamdesetih i devedesetih godina, po diktatu MMF-a i stranih poverilaca iskoristili za uništenje samoupravljanja privatizacijom preduzeća i uklanjanjem samoupravnih i drugih prava radnika. Cf.: »De la Yougoslavie à l'URSS«, *op. cit.*

10 Neispravna kapitalistička ekonomija je naravno ad hoc izraz, a ne koncept. Ipak, mogu ga prilično pouzdano opisati: To je ekonomski sistem u kojem postoji tržište kapitala, ali ne i tržište rada. O investicijama odlučuju banke na osnovu očekivanog prihoda, ali preduzeća ne mogu slobodno da otpuštaju radnike. Sistem je neispravan zato što je jednom nogom u socijalizmu, a drugom u kapitalizmu. Socijalno je još uvek uspešniji od uporedivih kapitalističkih država, ali po ekonomskoj efikasnosti više nije. Ne dostiže ni socijalističke ciljeve, ni kapitalističku racionalnost. Nešto takvo bila je Jugoslavija u periodu tržišnog socijalizma i tokom osamdesetih godina, kada su stabilizaciju i reforme počeli da izvode po receptima MMF-a. Među neispravne kapitalističke ekonomije možemo da uvrstimo i periferne kapitalističke države, gde tržišta kapitala, rada i zemlje nisu nerazvijena zbog planiranja, nego zbog postojanja pretkapitalističkih načina proizvodnje. Realno postojeće socijalističke ekonomije bile su ujedno i jedno i drugo: periferne ekonomije s velikim nekapitalističkim agrarnim sektorom i enklavama planskog upravljanja.

veka zapravo je izgubila utakmicu s pravim kapitalističkim ekonomijama,¹¹ što ne znači da su na to osuđeni svi pokušaji izgradnje socijalističke privrede i društva.

Tri perioda jugoslovenskog prelaska u socijalizam

U prethodnom poglavlju opisao sam analitički aparat, koji je Katrin Samari omogućio pravilniju analizu realno postojećih socijalizama, od one koju omogućavaju površni koncepti, kakvi su opozicija plan/tržište i centralizacija/decentralizacija.¹² U ovom odeljku ću ga iskoristiti za opisivanje tri perioda jugoslovenskog samoupravljanja¹³. Pritom ću predstaviti dve perspektive, i to način kombinovanja planskih i tržišnih elemenata u ekonomskom sistemu, kao i njegovu privrednu i političku efikasnost. Kao merilo ekonomske efikasnosti u ovoj ću fazi koristiti konvencionalne ekonomske pokazatelje, a za merilo političke efikasnosti ću koristiti stepen nejednakosti i društvenopolitički položaj radnih ljudi. Namena ovog opisa je dvostruka: s jedne strane će dopuniti periodizaciju jugoslovenskog socijalizma, koja se u spisima Katrin Samari pojavljuje na više mesta, mada nigde preterano detaljno, a ujedno čitaocima – nadam se – olakšati razumevanje apstraktnih koncepata iz prethodnog poglavlja.

Periodizacija jugoslovenskog socijalizma ima više. Kao i obično, razlikuju se u imenovanju i datiranju pojedinačnih perioda, ali su prilično ujednačene u opisu njihovih osnovnih karakteristika. Sâm sam uglavnom koristio Mencingerovu periodizaciju,¹⁴ od koje ću ovde zadržati samo nazive perioda, dok ću njihove vremenske okvire preuzeti od Katrin Samari.¹⁵ Istoriju jugoslovenskog

11 Uspon Kine govori da se taj paradoks može rešiti na više od dva načina, tj. ne samo reafirmacijom socijalizma ili obnovom kapitalizma, već i neakvim državnim kapitalizmom. Naravno, to ne obara našu tezu da iz istorije realnog socijalizma nije moguće izvesti zaključak da je socijalizam kao takav neizvodljiv ili neefikasan.

12 I drugi. Cf.: Rastko Močnik, »Zgodovina kot identitetna vednost«, Borec, let. 60, 2008, št. 648–651, str. 39–60; http://revija-borec.si/ebook/borec_648-651/borec_648_651_z.pdf

13 Moja klasifikacija usklađena je s klasifikacijom Katrin Samari, cf.: *Plan, Market and Democracy*, op. cit.

14 Jože Mencinger, *Med socializmom in kapitalizmom ter odvisnostjo in neodvisnostjo*, Pravna fakulteta, Ljubljana, 1994, str. 10–12. Cf.: Marko Kržan, »Ocrť istorije samoupravnog socijalizma«, 2013, na <http://www.delavske-studije.si/marko-krzan-ocrť-historije-samoupravnog-socijalizma/> (14. 10. 2017)

15 Obe periodizacije su normativi, jer kao graničnike uzimaju ustavne ili druge normative promene. Prema Mencingeru, period tržišnog samoupravnog socijalizma

socijalizma tako ću podeliti na (I) period administrativnog socijalizma između 1945. i 1950. godine; (II) period administrativno-samoupravnog socijalizma između 1951. i 1965. godine; i (III) period tržišno-samoupravnog socijalizma između 1966. i 1971. godine. Period, koji je trajao od 1972. godine do raspada države, poseban je problem, kojim ću se baviti na kraju ovog poglavlja.

(I) *Jugoslovenski administrativni socijalizam* spada u porodicu birokratskog centralnog planiranja, koje Katrin Samari opisuje kroz primer Sovjetskog saveza u vreme Brežnjeva. Planiranje reguliše kako odnose između preduzeća, tako i odnose preduzeća s faktorima proizvodnje. Pri tome se, doduše delimično, koriste cene i novac, čija funkcija nije uplitanje u razmenu, već beleženje razvoja privrednih tokova. Šta to znači? Planeri odlučuju *šta* će preduzeća da proizvode. U tržišnom sistemu bi to uradila sama preduzeća, imajući u vidu to koliko uspešno su prodavala svoje proizvode.¹⁶ Planeri odlučuju i *kako* će se proizvoditi. Zato preduzeća ne kupuju sirovine i mašine (sredstva za proizvodnju), nego im ih planski dodeljuju. U tržišnom sistemu bi preduzeće za veće investicije nabavilo dužnički ili vlasnički kapital na tržištu kapitala, tj. uzelo bi kredit ili izdalo nove deonice. U planskom sistemu novac za investicije obezbeđuju državni fondovi i banke, u skladu s definisanim potrebama, a bez obzira na finansijsku isplativost investicije i platežnu moć preduzeća. Planeri, dakle, odlučuju i o tome *kada* će se proizvoditi, jer odlučuju koliko će sredstava, odnosno preduzeća, biti angažovano za tekuću potrošnju, a koliko za investicije u buduću proizvodnju. Na kraju, planeri odlučuju i za *koga* se proizvodi, jer je visina plate takođe određena planom. Jedino područje gde novac igra aktivnu ulogu je potrošna roba (sredstva za život). Potrošna roba nije dodeljena, nego je potrošači zaista kupuju svojim dohocima. A zbog toga što su i maloprodajne cene i proizvodnja preduzeća koja prave životne potrepštine takođe planski određene, ni tržište potrošne robe nema većeg uticaja na delovanje ekonomije.

Administrativno-planski sistem nikako ne smemo posmatrati kao neku karikaturu „normalne” tj. kapitalističke ekonomije. U stvarnosti je to društvena

počinje usvajanjem novog ustava 1963, dok drugi autori, među kojima i Katrin Samari, tu granicu postavljaju u 1965. godinu, kada je tržišna reforma zaista počela. Godina 1965. prikladnija je i zbog toga što je jednostavnija za dobijanje statističkih podataka.

¹⁶ Jedna od ključnih razlika između planske i tržišne regulacije je u tome da u planskom sistemu preduzeće može da počne proizvodnju tek onda kada je njegova proizvodnja društveno odobrena, ako je *ex ante* unapred planirana. A u tržišnom sistemu preduzeće proizvodi „na svoju ruku” tako da tek *ex post* na tržištu ustanovi koliko je njegov proizvod društveno potreban (s obzirom na to da li ga, i koliko ga proda, odnosno po kojoj ga ceni proda).

inovacija, nastala u okolnostima ogromnih nestašica (tokom rata ili odmah nakon njega) u nerazvijenim državama, koje su povrh toga bile pod velikim pritiskom kapitalističkih država. Individualna potrošnja u socijalističkim državama zaostajala je za individualnom potrošnjom u razvijenim kapitalističkim državama, ali to nije bila posledica „bezobzirnosti” planskog sistema kao takvog, već potreba za brzim privrednim i vojnim „sustizanjem” Zapada, i davanju prednosti društvenoj potrošnji (zdravstvenog, obrazovnog i socijalnog sistema) nad individualnom. Uverenje da kapitalizam mnogo bolje zadovoljava potrebe ljudi lako možemo da opovrgnemo ako uporedimo standard radnih ljudi u socijalističkim državama sa standardom radnih ljudi u nerazvijenim kapitalističkim državama i ako pomislimo na raskorak između bogatstva dobara, koja su dostupna ljudima u razvijenim kapitalističkim državama, i otežanom pristupu lečenju, obrazovanju i socijalnoj sigurnosti.

Za veoma kratko vreme, tokom kojeg je administrativno planiranje bilo na snazi u Jugoslaviji, dostiglo je prilične rezultate. Početna tačka bila je nadasve skromna: Kraljevina Jugoslavija bila je među najnerazvijenijim evropskim državama, sa 76,3 procenta seoskog stanovništva.¹⁷ Treba uzeti u obzir i da je vojna šteta u Jugoslaviji uporedno gledano najveća u Evropi i da je Jugoslaviju snažno pogodila ekonomska blokada država Informbioa nakon 1948. godine. Uprkos tome, opseg industrijske proizvodnje je već 1948. godine u poređenju s 1939. godinom dostigao 150 procenata, a proizvodnja radnih sredstava čak 352 procenta. U Kraljevini Jugoslaviji pravih je radnika bilo samo oko 700.000, dok je 1949. godine zaposlenih bilo skoro dva miliona. Administrativno-planski sistem je, dakle, efikasno ispunio zadatke obnove i izgradnje industrijske baze države, što perifernom kapitalizmu Kraljevine Jugoslavije nije uspelo za sve vreme njenog postojanja.¹⁸

Političko dostignuće tog perioda sigurno je likvidacija kapitalističkog sistema i eliminacija klasnog gospodstva buržoazije i malograđanstva, u koje treba uvrstiti i krupne seljake. Po mišljenju Katrin Samari, radna snaga u administrativno-planskom sistemu više nije bila roba. Radnici su bili u plaćenom odnosu s državom, a ne s preduzećem. Preduzeće, naime, nije smelo da otpušta radnike „iz poslovnih razloga”, dok su radnici mogli da promene posao.

17 Primera radi, u Čehoslovačkoj je još pre rata taj udeo bio samo 33%. Cf.: Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1978, str. 16.

18 Za neke pokušaje u tom pravcu cf.: Lev Centrih, »Razredna logika v Kraljevini Jugoslaviji kot periferiji fašističnih sistemov«, *Teorija in praksa*, let. 48, št. 1, 2011, str. 230–257.

Administrativno-planski modeli, koji su trajali duže od jugoslovenskog, po pravilu su dostizali punu zaposlenost, a razlike u primanju i imetku bile su male. Ipak, kao što smo već pomenuli, nosilac planiranja nije bila radnička klasa, već birokratija, koja je po rečima Katrin Samari obezvestila radničku klasu. Zato logika sistema u prvom redu nije podsticala uvek veće zadovoljenje društvenih potreba, već reprodukciju vlasti birokratije. Šematski rečeno: racionalnost dejstvovanja dobrog direktora, i s njim preduzeća, bila je u suprotnosti s racionalnošću samog planskog sistema. Nastao je nekakav začaran krug zastoja: kad bi birokratija htela da ukloni uzroke koji su smanjivali efikasnost sistema, uklonila bi i uslove koji su je držali na vlasti.¹⁹

(II) Neposredni uzrok za uvođenje *administrativno-samoupravnog socijalizma* nisu bili ekonomski i politički nedostaci prethodnog modela, već blokada, koju je protiv Jugoslavije uveo Informbiro. Ali, nema nikakve sumnje da je novi sistem, postavljen na kritici gore opisanih slabosti, administrativnog modela. Boris Kidrič, jedan od glavnih tvoraca novog sistema, pravilno je razumeo da je radna snaga u administrativnom socijalizmu prestala da bude roba, a još uvek nije ni postala aktivni nosilac upravljanja u preduzeću, a kamoli šire. Tu ravan kritike sovjetskog modela su u drugim državama dostigli tek u šezdesetim godinama, pa i tada, po pravilu, nije imala uticaja na upravljanje. Jugoslovensko rukovodstvo je na blokadu Informbiroa moglo da odgovori različito, na primer, osnaživanjem administrativnog sistema, kao što je nešto kasnije učinila Albanija. Ali, odgovorila je reformom koja je povećala ne samo efikasnost ekonomskog sistema, nego i političku moć radničke klase.

Reforma je, umesto državnog, uspostavila društveno vlasništvo. Šta to znači? To znači da je društvenim preduzećem upravljao njegov radni kolektiv, koji je

19 Ovde, naravno, nema prostora za analizu praksi mikroupravljanja, koje su rukovodećim kadrovima omogućavale da s jedne strane održavaju socijalni mir među radnicima i u lokalnim zajednicama, a s druge strane, da zadovolje očekivanja nadređenih. Posledica su bile poznate pojave kao što su rastući troškovi uz istovremeno smanjivanje kvaliteta proizvodnje, uska grla u proizvodnji i nedostatak nekih dobara. Rasprostranjenosti ovih pojava zavisile su i od „industrijske kulture“ date države, zato su u Sovjetskom savezu bile veće nego, recimo, u DDR. Položaj birokratije možemo da razjasnimo tako što ćemo ga porediti s položajem kapitalističke klase. Razlika je u ovome: kada se pojedinačni kapitalista bori za svoj parcijalni interes (što veći profit), nehotice doprinosi i dobrom funkcionisanju kapitalističkog sistema kao takvog (raspoređivanju kapitala između sektora u skladu s potražnjom). A kada to radi, pojedinačni birokrata doprinosi tome da delovanje sistema odstupa od planskih ciljeva. Cf.: Ernest Mandel, *Ten Theses on the Social and Economic Laws Governing the Society Transitional Between Capitalism and Socialism*, v.: *Critique*, št. 3, 1974, str. 5–21, <https://www.marxists.org/archive/mandel/1973/xx/10theses.htm> (14. 10. 2019).

donosio potrebne poslovne odluke.²⁰ One odluke, koje nije bilo moguće doneti na nivou preduzeća, nego na višem nivou, donosili su planski organi. Plan više nije detaljno određivao kako će preduzeća proizvoditi: sredstva za proizvodnju više nisu bila dodeljivana preduzećima, ona su ih kupovala sama. Posledica toga bila je da plan više nije detaljno određivao šta će preduzeća proizvoditi. O tome su odlučivala preduzeća u skladu s time šta mogu da prodaju na tržištu. Pored tržišta potrošne robe uspostavljeno je i tržište među preduzećima, naravno, s manjim ili većim stepenom regulacije cena. Funkcija plana je, u novom sistemu, bila ograničena na to da se za svako preduzeće i sektor određivao stepen akumulacije i fondova. Time je odgovorio na pitanje kada proizvoditi, tj. određivao je koliko proizvoda će se odbiti od potrošnje i upotrebiti za dalje investicije. Radni kolektivi su mogli da deo viška, nakon osnovnih plaćanja, iskoriste za investicije u ukupni standard i povećanje plata, čime se povećavala materijalna motivisanost na rad. Pritom su morali da za državne fondove odvajaju (odnosno zadrže u preduzeću) određeni deo za amortizaciju (nadoknada sredstava za proizvodnju), rezerve i dalje investicije. Na pitanje za koga se proizvodi uglavnom je odgovorio plan, a u nešto manjoj meri kolektivi. Ukratko, društveno vlasništvo je u praksi značilo da je radni kolektiv mogao da sâm upotrebljava sredstva koja su mu poverena, tako da ostvari što viši dohodak, ali pod uslovom da je od prihoda odvojio propisana sredstva, koja su stavljana na raspolaganje društvenim fondovima za održavanje i dalje investiranje, tamo gde je to bilo društveno potrebno.

Novi sistem je, dakle, povećao mikroekonomsku efikasnost upravljanja, bez žrtvovanja makroekonomske racionalnosti. To se odrazilo i na ekonomske pokazatelje. U drugoj polovini pedesetih godina, posebno između 1957. i 1961. godine, Jugoslavija je dostigla najviši stepen privrednog rasta na svetu, a društveni proizvod je rastao između 12 i 13 procenata godišnje. Ako pogledamo neki duži period (1954–1965), videćemo da je prosečan rast bio 7,5 procenata. Ako se ograničimo samo na društveni sektor poljoprivrede i industrije, vidimo da je rast iznosio 9,6 procenata, a ako uzmemo samo industriju, čak 12,2 procenta! Takvi rezultati su bili mogući samo zato što je odnos između tekuće potrošnje i investicija (primarna distribucija) ne samo pravilno planiran, već i realizovan. Isto važi za strukturu investicija i za odnose između pojedinačnih sektora. Zato je sistem dostizao društvene ciljeve, što posebno pokazuje rast broja zaposlenih u društvenom sektoru (6%) i realnih ličnih dohodaka (5,9%), a

²⁰ Tekuće poslove vodilo je rukovodstvo, ali u suprotnosti s kapitalističkim preduzećem rukovodstvo je odgovaralo kolektivu (radničkom savetu, a ne obrnuto). U tome je ključna promena, kako u odnosu na administrativni sistem, u kojem je direktor bio nezavistan od kolektiva jer su ga postavljali ili menjali viši organi, tako i odnosu na kapitalizam, gde rukovodstvo takođe nije podređeno kolektivu, nego vlasniku.

bez trpljenja stabilnost uslova upravljanja, što pokazuju niska inflacija (6,3%) i brži rast izvoza (12,7%) nego uvoza (8,7%). I spoljni dug je bio niži nego što bi se očekivalo u relativno nerazvijenoj državi sa brzim rastom društvenog proizvoda²¹.

Sistem je, dakle, ekonomski bio izuzetno efikasan, prilično bolji od uporedivih kapitalističkih sistema. Njegov politički učinak bile su promene u društvenoj strukturi. Rukovodstva preduzeća koja su dotle bila podređena planskim organima i bila sastavni deo birokratije, dobila su novu društvenu funkciju – vođenje tržišnih delatnosti preduzeća. Tako je počeo da nastaje novi društveni sloj, koji su nazvali tehokratija.²² Snaga birokratije ograničila se na preostale planske organe i represivni aparat države. Uloga radničke klase bez sumnje se povećala u upravljanju preduzećima, mada je njenu realnu vlast na nivou preduzeća ograničavala tehokratija, a na nivou planiranja birokratija, koja je pri određivanju društvenih ciljeva još uvek bila formalno i takođe praktično nezavisna od samoupravljača. Ogroman uticaj na društvenu strukturu imala je i deagrarizacija države: udeo seoskog stanovništva je 1961. godine pao za 50 procenata, što znači da se skok u deagrarizaciji, za koji je zapadnim državama bilo potrebno i po sto godina, u Jugoslaviji dogodio za manje od petnaest godina! Da je tempo modernizacije bio izuzetan i u svetskim razmerama, govori i podatak da je 1963. godine jugoslovenski BDP po stanovniku dostigao francuski iz 1939. godine, dok je te, 1939. godine, bio šest puta manji!²³

(III) Društvena grupa koja je diktirala prelazak u *tržišni socijalizam* očigledno je bila tehokratija. To možemo zaključiti na osnovu toga što je na preovladavajuće tumačenje društvenih prilika odlučujući uticaj imala upravo njena ideologija. Političari i ekonomisti su društvene realnosti i njihove izazove objašnjavali onako kako ih je tehokratama prikazivao njihov društveni položaj. Direktori preduzeća žalili su se zbog „nepoštovanja zakona ekonomije”, i zato su tražili da se domaće cene prilagode svetskim cenama. U preduzeću su ih ograničavale nadležnosti radničkog saveta, zato su se borili za veću autonomiju rukovodstva. Zbog toga što su na privredu gledali iz perspektive pojedinačnog preduzeća, koje deluje u tržišnim okolnostima, odgovor na sva pitanja videli su

21 Cf.: Kosta Mihailović, *Ekonomika stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1982, str. 16–19.

22 Danas taj izraz kod većine ljudi izaziva asocijaciju na inženjere i tehničare, dakle, kadrove koji tehnički upravljaju proizvodnjom. Ali, u Jugoslaviji je označavao direktore, šefove, radnike u marketingu, dakle, kadrove koji brinu o tome da preduzeće što jeftinije nabavlja i što skuplje prodaje.

23 Cf.: Marko Kržan, »Ocrta historije samoupravnog socijalizma«, op. cit.

u ojačavanju zakona tržišta. Zbog toga što im je izvoz donosio dodatne prihode i nove investicije, trudili su se da dobiju i zadrže devize. Kao što smo prikazali u prethodnom poglavlju, uverenje da više tržišta znači više samoupravljanja i socijalizma, nije logično. Ako je tehnokratija uspela da ga bez obzira na to nametne kao logiku reforme, onda je to bilo zbog toga što je bila snažna ideološka sila.²⁴

Osnovni instrumenti reforme bili su deregulacija cena i uvođenje tržišta kapitala. Nakon reforme, 70 procenata cena se slobodno formiralo, tj. u skladu s cenama na svetskom tržištu, a dinar su devalvirali. Preduzeća su, dakle, ušla u neposredan odnos sa svetskom konkurencijom. Sva sredstva, koja su ranije bila u društvenim fondovima, preneti su u banke. Stare i nove banke, koje su formirale grupe preduzeća, u novom su sistemu odlučivale o investicijama, merilo investiranja postao je očekivani profit. Sistem planiranja je, dakle, bio praktično odbačen, a pitanja društvene reprodukcije rešavalo je tržište. Pitanje za *koga* proizvoditi rešavala su preduzeća, koja su slobodno određivala lične dohotke, pitanje *kada* rešavale su banke, koje su odlučivale o investicijama. Poljuljani su bili i sigurnost radnih mesta i vlast samoupravljača u preduzeću, koji su sprečavali da radna snaga postane roba. Kao što sam pokazao još u prvom poglavlju, reformatori su prešli granicu između načina upotrebe tržišnih mehanizama koji doprinosi socijalističkom razvoju, i onih upotreba koje socijalistički sistem pretvaraju u neispravnu kapitalističku privredu. Kao što je rečeno, ne radi se o „količini” tržišta, već o tome da su odluke o osnovnim uslovima upravljanja prepuštene tržišnim mehanizmima, posebno tržištu kapitala.

Zato nije iznenađenje što je ekonomija počela da deluje tako kako možemo da očekujemo od nerazvijenih kapitalističkih ekonomija, i što su se pogoršali baš oni problemi koje je reforma trebalo da ukloni. To ustanovljavamo ako dostignuća između 1966. i 1970. godine uporedimo s pokazateljima između 1954. i 1965. godine: rast društvenog proizvoda pao je sa 9,6 na 6 procenata, industrijski rast i još više, s 12,2 procenta na 5,4 procenta. Iako je reforma trebalo da poveća konkurentnost na svetskom tržištu, rast uvoza (14,3%) nadmašivao je rast izvoza (5,9%),²⁵ i iako je trebalo da se postigne veća

²⁴ To se najbolje vidi u tome što su zastupnici tehnokratije u politici i ekonomiji (posebno Vladimir Bakarić) uspeli da ubede „donosioce odluka” da je ekonomija, koja je po svim objektivnim merilima funkcionisala bar veoma solidno, u dubokoj krizi.

²⁵ Stanje se kasnije još zaoštravalo. Prednost u dodeli deviza imala su izvozna preduzeća, zato da bi izvozom smanjila nedostatak platežnog bilansa. A zbog toga što je zbog ukidanja plana domaća sirovinna baza sve više nazadovala, za svaku jedinicu

stabilnost uslova upravljanja, inflacija je porasla na 10,1 procenat. Ekonomska efikasnost sistema osetno se smanjila, bila je čak slabija nego sedamdesetih godina.²⁶

I u političkom pogledu sistem nije funkcionisao ni približno zadovoljavajuće. Za socijalističku državu s ogromnim viškom stanovništva bilo je najpogubnije što se posle reforme praktično zaustavio rast zaposlenosti. Ukupan broj zaposlenih povećao se za samo 1 procenat, u industriji za 0,9 procenata.²⁷ To znači da ekonomija nije mogla da apsorbuje rast stanovništva iz sektora poljoprivrede, zbog čega je stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji – uprkos privremenom radu u inostranstvu – vremenom dostigla najviši nivo u Evropi.²⁸ Zbog određivanja plata u okviru samog preduzeća su se značajno povećale platne razlike između uspešnijih i manje uspešnih preduzeća i regiona, a zbog povećane autonomije tehokratije, plate rukovodstva su značajno nadmašivale plate radnika. Ta nesocijalistička kretanja su nakon 1968. godine s jedne strane izazvala rasprostranjen otpor kod radnika i studenata, koji su tražili preduzimanje mera protiv „crvene buržoazije”. S druge strane, ojačali su napori tehokratije u razvijenijim republikama da poboljša svoj položaj. „Liberalizma” u Sloveniji (Stane Kavčič) i nacionalizam u Hrvatskoj (Maspok) politički su izrazi ovih, u suštini, usko klasnih i profitabilnih interesa.

izvoza bilo je potrebno uvoziti više sredstava za proizvodnju. Zbog toga je uvoz, osim u ponekoj godini vanredne *austerity*, sve vreme nadmašivao izvoz, što je izazvalo rast spoljnog duga.

26 Mihajlović ističe da je nakon 1965. godine veoma oslabila i efikasnost investicija, što dokazuje kretanjem kapitalnih koeficijenata. Cf.: Kosta Mihailović, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, op. cit., str. 27.

27 Između 1964. i 1967. godine broj zaposlenih je čak i pao sa 3 603 000 na 3 561 000. Cf.: Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije*, op. cit., str. 114.

28 Jugoslovenska „socijalistička” nezaposlenost poseban je problem kojem su posvećene cele knjige (Cf.: Susan Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia*, Princeton University Press, Princeton, 1995.) Godine 1980. je stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji bila među najvišim u Evropi s 11,9 %. Koliko je problem bio ozbiljan, shvatićemo ako uzmemo u obzir opseg „privremenog” rada u inostranstvu i činjenicu da je Slovenija praktično 35 godina posle rata imala punu zaposlenost (stopa nezaposlenosti 1980. iznosila je 1,3%), a tom stanju se približavala i Hrvatska (5,3%). Nezaposlenost je, dakle, bila koncentrisana u manje razvijenim republikama. Takvo stanje bilo je posledica kako demografskih (mladost stanovništva), tako i ekonomskih uzroka. Dok su države s administrativnim planiranjem po pravilu dostizale punu zaposlenost, tržišni socijalizam u Jugoslaviji izazivao je visoku nezaposlenost. Masovno otpuštanje, doduše, nije bilo dozvoljeno, ali je stalno manja efikasnost investicija ograničavala novo zapošljavanje.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina političko rukovodstvo zaustavilo je tendencije koje su pretile raspadom države i otvorenom obnovom kapitalizma. Nije preterivanje reći da su onemogućile scenario koji smo doživeli nakon 1990. godine, što – usput – dokazuje da krvavi raspad i obnova kapitalizma nisu bili neizbežni. Analiziranje činilaca koji su sedamdesetih godina to dozvolili, a devedesetih nisu, prevazilazi okvir ovog uvoda. Sigurno su doprinele međunarodne okolnosti: neoliberalna kontrarevolucija zaoštrila je konkurenciju između država i otežala pristup kapitalu na stranom tržištu, što je posebno pogodilo države s visokim spoljnim dugom, kao što je bila Jugoslavija.²⁹ Ali dužnička kriza nije bila samo posledica spoljnih činilaca, nego i nemogućnost jugoslovenskog društva da popravi posledice tržišne reforme iz 1965. godine. Nove promene, po zamisli Edvarda Kardelja, sedamdesetih godina su doduše na deklarativnom nivou povećale ulogu samoupravljača, ne samo u preduzećima, već i u odnosima između preduzeća (samoupravno dogovaranje). Ali, u poređenju s pređašnjim reformama, ova nije suštinski promenila funkcionisanje sistema. U ovome se slažu i različiti autori, kao što su i liberalno usmereni Jože Mencinger i Branko Horvat, i socijalistički usmerena Katrin Samari.³⁰ Svi, naime, smatraju da reforma nije uspela da obnovi sistem planiranja, koji je uništila reforma iz 1965. godine, odnosno, da ga nije nadoknadila novim. Država je bila pod sve većim pritiskom stranih poverilaca i međunarodnih institucija, koji su joj nametali razne programe stabilizacije, pa je ekonomski život tekao stihijski, tj. po pravilima tržišnog sistema sa sve češćim intervencijama saveznih i republičkih vlasti. Zaoštavanje ekonomske krize i rast ionako velike nezaposlenosti u nerazvijenim delovima države izazvali su „širenje razočarenja i cinizma iz kojeg su se hranili svi šovinizmi i lokalizmi, sve teže je bilo mobilisati pogođeno stanovništvo na zajedničko rešavanje

29 Oslanjanje na spoljne kredite, naravno, nije tipično samo za socijalističke države. Franček Drenovec pokazao je da je sadašnja dužnička kriza u Sloveniji veoma slična dužničkoj krizi osamdesetih godina. Osnovni uzrok za krizu je oba puta bio masovno uzimanje stranih kredita u cilju poboljšanja privrednog rasta, s tim što ga je politička vlast u jugoslovenskom slučaju poboljšavala neposredno (dogovaranjem kredita), a u slovenačkom posredno, procikličnom ekonomskom politikom i ulaskom u evrozonu. Oba puta je „razvoj”, koji su omogućili krediti, bio samo kvantitativan, a okončala ga je kriza u centru kapitalističkog sistema. Zbog njenih posledica preduzeća nisu više mogla da otplaćuju kredite, koje je zatim vlast pretvorila u javni dug.

30 Kosta Mihailović je sav razvoj nakon 1953. godine podelio na samo dva perioda: na „period izuzetnih 12 godina” pre reforme 1965. i na „period nakon privredne reforme”. Prema njegovoj oceni, posle 1965. godine sistemu je najviše „nedostajalo” planiranja, a ne tržišta, iako je Kardeljev sistem dogovaranja na deklarativnom nivou nadoknađivao i tržišne odnose.

problema”.³¹ Ali, kao što je napisao Darko Suvin: „SFRJ je u suštini postala periferno zavisna zemlja globalnog kapitalizma, koju su privremeno pustili da se kuva u sopstvenom soku, s mogućnošću da je u budućnosti potpuno integrišu u kapitalizam opštom rasprodajom cele njene privrede za male pare. To se dogodilo nakon što se SSSR sklonila iz svetske politike sredinom osamdesetih godina. SAD su htele ujedinjenu podređenu Jugoslaviju. Nemačke banke i Vatikan, koji su dobro zapamtili bolni poraz (godina 1945, prim. M. K.), naginjale su njenoj deobi; pobedili su ovi drugi”.³²

Aktuelnost analize realno postojećih socijalizama

Katrin Samari u spisu „Centralni smisao samoupravnog statusa” ustanovljava da je bezbrižni stav prema prošlosti socijalističkih društava tipičan kako za neoliberalne političare i istoričare, tako i za pripadnike savremenih antiglobalističkih kretanja. Razumljivo je da vladajuća ideologija revolucije 20. veka pokušava da „sabije u opomenu o istorijskoj zabludi”. To je posebno očigledno u nekadašnjim socijalističkim državama gde je antikomunizam ključni element ideologije političkih klasa.³³ Manje razumljiva je bezbrižnost učesnika antikapitalističkih pokreta. Kako kaže Katrin Samari, realni socijalizmi su bili oblik postkapitalističkog društva, zato su osnovni problemi koje su rešavala realsocijalistička društva ujedno i osnovna pitanja svih postkapitalističnih društava, uključujući i socijalizam 21. veka.³⁴ Teoretičari antikapitalističkih pokreta te probleme uglavnom „rešavaju” analizom izmišljenih modela³⁵, umesto da se njima bave u istorijskim okolnostima u

31 Cf. De la Yougoslavie à l'URSS, op. cit..

32 Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFRJ*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2014, str. 139.

33 Pri čemu je za njihove desne frakcije socijalizam nepoželjan, a za „leve” neizvodljiv. Čini se da je antikomunizam važniji za „leve” frakcije, nego za desne. Desne ga koriste samo za to da se razlikuju od „levih”, a „levi” ga koriste za to da operu svoju kolaboraciju s kapitalom i ujedno diskredituju težnje za promenom sistema kao utopijske.

34 Kao što je ustanovio Ernest Mandel, brojne teškoće i osobine realsocijalističkih društava proističu iz neponovljivih istorijskih okolnosti u kojima su nastale. Među njima su najvažnije nerazvijenost proizvodnih kapaciteta u poređenju s tadašnjim kapitalističkim centrom (o poređenju s današnjim da i ne govorimo) i raznovrsnim, ali uvek beskompromisnim pritiscima imperijalističkih država. Ali, te istorijski specifične okolnosti možemo razlikovati od univerzalnih ekonomskih pitanja.

35 Taj istraživački metod, koji se danas naziva metodološki individualizam, Marks je podsmesljivo nazvao *robinzonijada* (po romanu Robinzon Kruso). Tipično je za liberalne društvene nauke uopšte, a posebno za ekonomiju i politikologiju. Upotrebljavaju ga i neki marksisti (analitički marksizam). Istraživač koji upotrebljava tu metodu konstruiše veštački model društva ili ekonomije, sastavljen od pojedinaca.

kojima su se zapravo pojavili i u kojima su ih rešavali. Katrin Samari prilično je tačno pokazala šta su univerzalni problemi postkapitalističkih društava, i takođe da su nova rešenja umnogome slična rešenjima koja su u prošlosti već bila ponuđena.

Tako možemo pronaći očigledne sličnosti između triju modela postojećeg socijalizma s jedne, i Kutrotova tri modela hipotetskog socijalizma budućnosti,³⁶ koje Katrin Samari pominje u spisu „Centralni smisao samoupravnog statusa”, s druge strane. Elektronski socijalizam neka je vrsta centralnoplanskog sistema, koji bi nedostatke administrativnog (birokratskog) socijalizma uklonio upotrebom najnovijih IK tehnologija. Njima bi rešio teškoće u obradi velike količine podataka u realnom vremenu, što je bio jedan od tehničkih problema administrativnog socijalizma.³⁷ Tržišni socijalizam autori današnjice predstavljaju kao kapitalizam, u kojem umesto kapitalističkih preduzeća postoje zadruge, odnosno preduzeća u vlasništvu radnika. Radi se, dakle, o nekakvom manje radikalnom obliku jugoslovenskog tržišnog socijalizma, u kojem ne bi bilo društvenog vlasništva, nego zajedničkog. Privlačnost ovog modela je to što obećava socijalizam, a da ne zahteva uklanjanje tržišta faktora proizvodnje. Na prvi pogled, ovaj model deluje najrealnije, ali u stvarnosti je najmanje izvodljiv. Zasniva se, naime, na pogrešnoj logici, da bez tržišta nema samoupravljanja, a da bez samoupravljanja nema socijalizma. Kada je Branko Horvat zapisao tu misao, dodao je i to da preduzeće može autonomno da donosi sve odluke, ako postoje ne samo tržište robe, već i tržišta kapitala, zemlje i radne snage. Dakle: ako želimo stvarno samoupravljanje u preduzeću, u ekonomiju moramo da uvedemo kapitalizam. Bez tržišta faktora proizvodnje navodno ne bi bilo moguće valorizovati njihove ekonomske troškove. Ista zabuna tipična je za zagovornike radničkog vlasništva, upravljanja i zadrugarstva.

Tržišta faktora proizvodnje naime nisu neutralni mehanizmi, nego sama suština kapitalizma. Zamislimo ekonomiju koju čine samo zadruge ili preduzeća u vlasništvu zaposlenih. Radnici bi imali dve mogućnosti: mogli bi da rade onako kako bi na njihovom mestu radili kapitalisti. Odredili bi sebi približno onolike

Zatim odigrava različite scenarije, misleći da beleži univerzalne zakone ljudskog ponašanja, dok u stvari samo formalizuje predrasude liberalnog morala i društvenih nauka.

36 Cf. Thomas Coutrot, *Démocratie contre capitalisme, La Dispute*, Pariz, 2005, in Thomas Coutrot, »*Socialisme, marchés, autogestion*«, 2002: http://nouvellesfiguresdusocial.uspc.fr/IMG/pdf/thomas_coutrot.pdf (14. 10. 2019)

37 Omogućio bi i brze povratne informacije iz preduzeća i od potrošača.

plate kolike bi im namenio kapitalista. Zapošljavali bi približno onoliko ljudi, koliko bi zaposlio kapitalista. Banka ili investitori bi im obezbedili kapital za investicije pod jednakim uslovima kao i kapitalistima. U takvom sistemu nastajale bi ciklične krize zbog promašenih investicija. Očuvala bi se rezervna armija radne snage (prirodna, tj. kapitalistička stopa nezaposlenosti). Tako ne bi bilo moguće ukloniti plaćeni odnos, jer bi kapitalistička racionalnost važila kako kod visine plata, tako i kod zapošljavanja i otpuštanja. Radnik, koji bilo kada može da „odleti na ulicu”, naravno, nije samoupravljač.

Druga mogućnost bila bi da poslovanje radničkih preduzeća značajnije odstupa od kapitalističke racionalnosti. Preduzeća bi počela da rade u interesu zaposlenih. Zaposleni su, naravno, zainteresovani za onaj deo vrednosti koji pripada njima. Zato bi sebi povećali plate ili poboljšali odnos između dohotka i uloženog rada. Preduzeća bi se rukovala motivom dohotka. Radnici bi investirali tako da istim radom zarade više, ili da zarade isto s manje rada. Problem je u tome što ekonomija u kojoj se preduzeća vode samo motivom dohotka nije sposobna za normalnu reprodukciju. To su pokazale kako istorija, tako i teorija samoupravnog socijalizma. Praktično se to pokazalo u niskim stopama zaposlenosti i snižavanju obima akumulacije nakon reforme 1965. godine, što je vodilo u prezaduženost cele države.³⁸ Teoretski je to, između ostalog, dokazao jugoslovenski ekonomista Filip Lipovec, koji je ustanovio da se jugoslovenska preduzeća uglavnom vode motivom dohotka, i da bi takvo ophođenje u teoretskom modelu dovelo do raspada ekonomije.³⁹

Iz sličnih razloga se Katrin Samari zalaže za „mešoviti model”, a konkretna aproksimacija tog modela je jugoslovenska privreda u periodu administrativnog samoupravljanja, do tržišne reforme 1965. godine. Teoretska analiza mešovitog modela i praktični rezultati jugoslovenske ekonomije u datom periodu pokazuju da se konkretna rešenja univerzalnih problema postkapitalističkih društava moraju tražiti u tom pravcu. Novac, kredit i drugi tržišni društveni oblici ostaju u

38 Mihailović (*Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, op. cit., str. 31–32) navodi da se deo akumulacije (sredstava koja nisu namenjena potrošnji i nadoknadi istrošenih sredstava proizvodnje tj. amortizaciji) u nacionalnom dohotku od sredine šezdesetih do sredine sedamdesetih godina smanjio s oko 27% na samo 17%, a do kraja sedamdesetih godina na 10%. Ljubomir Madžar je čak izračunao da je u nekim slučajevima neto akumulacija preduzeća bila negativna. Drugačije rečeno: nakon što akumulacija nije više bila propisana planom, preduzeća su sve veći i veći deo prihoda koristila za pokrivanje sve viših troškova tekućeg poslovanja. Umesto da sistem ponovo uspostavi mehanizam za održavanje akumulacije, nedostatke je nadoknađivao pozajmicama, dok se kreditna linija nije zaustavila, a sistem slomio.

39 Cf.: Filip Lipovec, *Mere uspešnosti in gospodarski razvoj*, CZ, Ljubljana, 1970, str. 86–87 i 135–136.

upotrebi u odnosima između preduzeća i među domaćom i svetskom ekonomijom,⁴⁰ ali odnose između preduzeća i faktora proizvodnje treba planski regulisati.

Samoupravljanje može da deluje samo ako se ne zaustavi na pragu preduzeća, već ukoliko planskim mehanizmima reguliše i makroekonomske odnose. U tom smislu ni jugoslovenska ekonomija nije dovoljno napredovala, zbog čega su u njenom daljem razvoju mogle da prevladaju tržišne (tehnokratske) i birokratske tendencije. Ali, tamo gde je zakazala praksa, može da pomogne teorija. Katrin Samari opisala je teoretski model, koji je izradio češki ekonomista Zdislav Šulc,⁴¹ a pre njega, recimo, Filip Lipovec.⁴² Ako takve modele prevedemo na narodni jezik, izgledali bi ovako: preduzećem bi upravljali svi koji su u njemu zaposleni, ili neposredno, ili preko izglasanog rukovodstva. Rukovodstvo bi činili članovi kolektiva, koje bi radnici zbog njihovih sposobnosti imenovali za obavljanje menadžerskih funkcija, a mogli bi bilo kada da ih smene. Pod tim uslovima bi preduzeće poslovalo u interesu radnog kolektiva.

Preduzeće koje posluje u interesu radnog kolektiva prestaje da bude kapitalističko preduzeće. Naime, u kapitalističkoj ekonomiji nosilac kapitala iznajmljuje radnike da poveća svoj kapital. Taj odnos bi se sada preokrenuo, jer bi u socijalističkoj privredi radnici koristili zajednički „kapital” (stvarna i finansijska sredstva preduzeća), da bi svojim radom ostvarili dohodak. U kapitalističkoj ekonomiji cilj poslovanja preduzeća je povećanje onog dela novostvorene vrednosti, koji pripada nosiocu kapitala, tj. profita, i smanjivanje onog dela koji se plaća za iznajmljivanje radnika, dakle, plate. Socijalističko preduzeće bi poslovalo tako da povećava dohodak kolektiva, tj. onaj deo novostvorene vrednosti koji pripada zaposlenima. Deo vrednosti, koji odgovara kapitalističkom profitu, za kolektiv bi zapravo bio trošak, a nikako ne bi bio motiv poslovanja. Zato se preduzeća ne bi više vodila stopom profita – profit na

40 Potrebu za time ustanovio je na primer jugoslovenski ekonomista France Černe u knjizi *Planiranje i tržišni mehanizam u ekonomskoj teoriji socijalizma*, CZ Ljubljana 1960. Društvene odnose koji su karakteristični za svaku robnu privredu (društveni odnosi mehanizma) razlikovao je od društvenih odnosa koji su specifični za kapitalizam (društveni odnosi strukture). Kategorije, koje odgovaraju prvim (cena, novac, kamate), dakle, razlikuju se od kategorija koje odgovaraju drugim (plata, renta, profit), što ponovo potvrđuje našu tezu da upotreba tržišnih mehanizama ne onemogućava razvoj socijalizma, pod uslovom da tržišta ne regulišu dodelu faktora proizvodnje. Cf.: Marko Kržan, *Marxova teorija vrednosti in razredov*, Založba Sophia, Ljubljana, 2016, zlasti str. 1–15.

41 *De la Yougoslavie à l'URSS*, op. cit.

42 Cf.: Filip Lipovec, *Mere uspešnosti in gospodarski razvoj*, op. cit.

uloženi kapital – nego stopom dohotka – dohodak na uloženi rad. Načelo „svakom po zaslugi” bi se poštovalo na dva nivoa. S jedne strane bi svako preduzeće dobilo tačno onoliko prihoda koliko bi ga stvorilo razmenom svoje robe i usluga na tržištu. S druge strane, kolektiv bi samostalno određivao plate pojedinačnih zaposlenih, naravno, u okvirima društveno određenih minimalnih i maksimalnih plata.

Zbog toga što se socijalističko uređenje ne sme zaustaviti na vratima preduzeća, u njemu bi delovao i mehanizam koji bi obezbedio efikasnu upotrebu društvenog „kapitala” i akumulaciju, te raspoređivanje sredstava za nove investicije. U kapitalističkom uređenju taj je mehanizam sama stopa profita: obim profita određuje obim akumulacije. Kada od ukupnog profita odbijemo ličnu upotrebu kapitalista, ostaju sredstva za investicije. Zbog toga što je povećanje profita guralo poslovanja, akumulacija u kapitalizmu načelno je beskrajna. Ujedno je očekivana stopa profita (profitabilnost) kapitala i kriterijum za odluku u koje sektore i preduzeća treba investirati. Za socijalističko preduzeće motiv poslovanja više nije profit, nego dohodak. Za kolektiv preduzeća „najamnina”, koju plaća za društveni „kapital”⁴³, trošak je koji načinje njihov dohodak. Zato bi trebalo tu „najminu” svesno odrediti kao stopu akumulacije na nivoima od preduzeća, preko sektora, do cele privrede.⁴⁴ Socijalistička preduzeća mogla bi da obaveznu stopu akumulacije prilažu samo ako bi efikasno upotrebljavala sredstva (kapital). Time bi očuvala proizvodnu bazu društva i obezbedila investiciona sredstva za privredu.

Katrin Samari na više mesta ističe da se jugoslovensko društvo šezdesetih godina našlo na raskrsnici. Prilično dobro je uspelo da poveže neposredne interese radnih ljudi, zaposlenih u konkretnom preduzeću (motiv dohotka), s posrednim interesom svakog od njih za dalji razvoj ekonomije (zahteve

43 Može da je plaća na različite načine: ili kao kamatu banci za kredit, ili kao „dividendu” društvenim fondovima za kapital, a može da ih, naravno, i zadrži, da ih upotrebi za neku društveno planiranu investiciju.

44 Izraz *stopa akumulacija (i fondova)* su pedesetih godina u Jugoslaviji upotrebljavali kako u teoriji, tako i u praksi. Planeri su ga koristili za deobu nacionalnog dohotka na sredstva za potrošnju, amortizaciju, akumulaciju i rezerve. Preduzećima je stopa akumulacije bila potrebna za određivanje cena, koje su omogućavale dostizanje planskih ciljeva. Slične instrumente koristili su do tržišne reforme 1965. godine. Obavljali su istu funkciju kao stopa akumulacije u našem modelu, iako su se razlikovali po obliku. U jugoslovenskoj praksi su se takve stope dobijale od dohotka kolektiva, ne od društvenog kapitala koji je on koristio kao u našem primeru. Matematički rečeno: naša stopa akumulacije (a) se u ceni socijalističke robe izražava u obliku $p=(c+v)+a(c+v)$, gde je c konstantni (osnovna sredstva) a v varijabilni kapital (platni fond). U jugoslovenskim uslovima imala je u grubom obliku $p=c+av$.

akumulacije). No, nije uspelo da dostigne da radni kolektivi taj društveni interes internalizuju, zato su ga doživljavali kao nešto spoljno, ili čak prisilno. Gledajući sociološki, to je bila posledica otuđenja društvenog interesa u birokratske planske organe. Ekonomska posledica bila je nezadovoljavajuća efikasnost planiranja.

U tim okolnostima možemo da zamislimo tri scenarija: (1) povećanje ovlašćenja administrativnih organa, što, doduše, ne bi uklonilo otuđenje i neefikasnost sistema, ali bi zaštitilo birokratiju; (2) uvođenje tržišnih mehanizama u područja koja je ranije koordinisao plan, što bi bilo u interesu tehnokratije; ili (3) osnivanje organa i mehanizama, koji bi radnim ljudima omogućili da nadziru rad organa planiranja i kroz njih uvažavanje društvenih interesa. Kao što sam naznačio još u prethodnom poglavlju, i u Jugoslaviji, i u brojnim drugim socijalističkim državama, obistinilo se scenario (2). Tehnokratija je iskoristila nedostatke sistema planiranja za to da svoj interes nametne kao opšti društveni interes, što je vodilo u eksperiment s tržišnim socijalizmom. Negativne ekonomske i socijalne posledice toga su sistem još jednom dovele do raskršća. Političko rukovodstvo je intervenisalo protiv tehnokratije. Na planu propisa uvelo je dosta novih društvenih oblika i organa, koji je trebalo da demokratizuju planiranje (dogovorni sistem), ali nosilac tih promena nisu bili radni ljudi, pa zbog toga propisi nisu zaista promenili društvenu praksu.⁴⁵

To što se u jugoslovenskim uslovima scenario (3) nije obistinilo, naravno, ne znači da raskršće nije bilo stvarno, ili da racionalan i demokratski sistem planiranja nije moguć. Za kraj ću se zaustaviti kod još jednog uslova za njegovo obistinjanje, koje pominje Katrin Samari. Već smo rekli da nije teško zamisliti ekonomiju, koja bi planiranjem stope akumulacije i raspoređivanjem investicija na temelju društvenih potreba neutralizovala negativne posledice samoupravljanja na nivou preduzeća (motiv dohotka).⁴⁶ Stopa akumulacije

⁴⁵ Činjenica je da političko rukovodstvo početkom šezdesetih godina nije blokiralo samo liberalno-nacionalističke težnje tehnokratije, već i napore novih antikapitalističkih pokreta za radikalizaciju samoupravljanja i njegovo proširenje izvan nivoa planiranja, naravno, ne samo u privredi, već i u svim drugim društvenim pitanjima. Mogli bismo da zastupamo i tezu da je političko rukovodstvo „s kritičarima s levice” postupalo slično kao katolička crkva s jeticima: preuzelo je nekoliko njihovih ideja, a odstranilo (naravno ne fizički) njihove nosioce. Dalji razvoj samoupravljanja nije bio moguć bez njegove radikalizacije, a ona isto tako nije bila moguća bez zajedničkog delovanja radnih ljudi i napredne inteligencije.

⁴⁶ Za lakše razumevanje te tendencije možemo upotrebiti savremeni ogleđ. Sindikati i stanovništvo Šaleške doline (dela okruga Velenje na severu Slovenije) na početku su odlučno podržavali proširenje termoelektrane na lignit u Šoštanju (TEŠ-6). U njoj su videli garanciju za očuvanje radnih mesta i dohotka u rudarstvu. Iz te perspektive

odnos je između predviđenih investicija / raspoloživog kapitala. Planeri određuju stopu akumulacije na nivou ekonomije, sektora i pojedinačnih preduzeća, što je ujedno merilo uspeha procesa proizvodnje koji su već u toku i kriterijum investiranja u buduće. Finansijski sistem mora da s jedne strane sakuplja akumulaciju iz preduzeća, a s druge strane da je u obliku kratkoročnog (kreditnog) i dugoročnog („vlasničkog“) kapitala raspoređuje onim preduzećima koja pokazu da su sposobna da je potroše onako kako predviđa plan.

Matematički – stvar je jasna. A ako je raspoloživi kapital datost, koju kod planiranja gledamo kao nezavisnu promenljivu, predviđene investicije su ekonomsko-politička odluka. U odgovoru na pitanja koliko sredstva da se odbije za potrošnju radnika, kolektiva i društava, i u koje sektore i s kojim ciljem nameniti investiciona sredstva, s jedne strane treba uzeti u obzir univerzalne ekonomske zakone,⁴⁷ a s druge, potrebe društva. Društvene potrebe određuje ona društvena klasa ili grupa, koja je nosilac upravljanja, u uslovima koje određuju prevladavajući ekonomski odnosi. U socijalističkom društvu ih, dakle, određuje nosilac planiranja, pa sam zato još u prvom poglavlju postavio tezu da nosioci planiranja moraju biti radni ljudi.

Pitanje kako to dostići prevazilazi okvire ovog uvoda. Svakako važi ono na šta je u svojoj kritici teoretskog modela Zdislava Šulca skrenula pažnju Katrin Samari, da socijalističko društvo zaista ne sme da se prikloni kapitalističkoj racionalnosti. Stopa akumulacije, dakle, nije jednaka stopi profita, za koju je nebitno šta se krije iza količine finansija. Investiciona politika u socijalizmu mora, pored finansijskog odnosa, da uzima u obzir i ciljeve pune zaposlenosti zajedno sa skraćivanjem radnog vremena, kao i potrebe policentričnog razvoja, sprečavanje zagađenja okoline i potrebu za garantovanjem socijalnih

investicija je delovala opravdano. Ali, u sistemu s efikasnim planiranjem ovu investiciju ne bi izveli, jer njene negativne posledice na društvo kao celinu nadmašuju njene koristi za kolektiv i manje grupe. Racionalni odgovor na zastarevanje energetskih pogona bilo bi nacrtno preusmeravanje sredstva i (budućih) kadrova u druge sektore privrede. Ako malo uopštimo, možemo reći da bez planske regulacije radni kolektivi radije biraju ono što deluje kao „vrabac u ruci“ nego „golub na grani“, iako time sebi i svojim potomcima seku granu na kojoj sede. Na to cilja Katrin Samari kada kaže da se određivanje cena ruda ne može prepustiti samo rudarima. Cena ruda mora pored motiva dohotka rudara da uzme u obzir i troškove i potrebe šire zajednice.

47 Pri čemu treba odlučno odbaciti grešku akademske ekonomije, koja je univerzalne ekonomske zakone (ekonomska pitanja) zamenila zakonitostima kapitalističke privrede, a instrumente privredne politike kapitalizma natura kao jedini mogući odgovor na njih.

prava svom stanovništvu.⁴⁸ Savremene rasprave o načinima demokratskog upravljanja „zajedničkim dobrima“, koje pominje Katrin Samari, u poređenju sa širokim praktičnim iskustvima realsocijalističkih država ograničavaju se na donekle uske segmente društvenog života (upotrebu prirodnih izvora, digitalne tehnologije). Ali, imaju prednost da više nisu zarobljene u proizvođački i potrošački okvir kapitalizma. Okosnica zahteva za racionalnim planiranjem društvenog razvoja, naime, činjenica je da se socijalističko društvo ne sme povinovati kapitalističkoj konstrukciji potreba, koje proizvodi marketing. Socijalizam, doduše, nije asketizam, ali jeste sistem racionalnog zadovoljavanja stvarnih, a ne umišljenih potreba. Zbog katastrofalnih ekoloških i socijalnih posledica kapitalističkog potrošništva, socijalizam će u budućnosti možda biti lakše izvodljiv, nego u okolnostima relativne nestašice osnovne potrošne robe, tipične za društva koja su gradila socijalizam u 20. veku. Svakako je danas još potrebniji kao racionalan sistem za zadovoljenje ljudskih potreba, i to ne samo na državnom, nego i na svetskom nivou.

48 Preobraženski je dobro znao da sovjetski industrijski sektor ne bi preživeo uvođenje svetskih cena, jer bi ga to dovelo u neposrednu konkurenciju s velikim kapitalističkim ekonomijama. U tom slučaju bi $\frac{2}{3}$ industrije propalo, jer proizvodnja sa stanovišta svetskog kapitalističkog sistema ne bi bila potrebna. (Cf. Catherine Samary, »Preobrazhensky: the two antagonistic laws at work / 2. Conflictive relations with world market«, v.: *Plan, Market and Democracy*, op. cit. »Plan, trg in demokracija« v tem zborniku, razdelek »Konfliktni odnosi s svetovnim trgovom«). To je potvrdila jugoslovenska tržišna reforma 1965. godine, a naravno, još više tranzicija u kapitalizam, kada se obim industrijske proizvodnje u bivšim socijalističkim državama toliko mnogo smanjio, da ponegde još ni danas nije dostigao nivo iz 1980. godine. Sva ta proizvodnja bila je nepotrebna iz perspektive kapitalističke racionalnosti, što nikako ne znači da nije bila korisna za stanovništvo tih država. Socijalistička proizvodnja nije iracionalna samo zbog tehnološkog zaostatka, na kraju krajeva, nije neophodno da socijalističke ekonomije ponovo nastanu samo u „nerazvijenom svetu“ (mada je razvoj socijalizma najpotrebniji baš tamo gde kapitalistički razvoj još više zaoštava nerazvijenost). Socijalistička proizvodnja će s kapitalističkog stanovišta biti iracionalna i zato što će zadovoljavati drugačije potrebe i što njen cilj neće biti reprodukcija datih uslova gospodstva.

“Vida Tomšič – Zašto je ukinut Antifašistički front žena Jugoslavije”

Rad posvećujem mojim savremenicama, Mladim antifašistkinjama Zagreba

Period Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽ)¹ potrebno je nanovo istraživati i prezentovati zbog iskustva masovnog organizovanja žena i dometa u pogledu osvojenih i praktikovanih ženskih prava. I dok je vreme AFŽ-au historiografiji donekle poznato kao vreme koje se poklapalo sa jugoslovenskom socijalističkom izgradnjom i obnovom, industrijalizacijom i kolektivizacijom (na selu), nedostaje znanje o razlozima za ukidanje organizacije i posledicama koje su zatim nastale. Da li razloge treba tražiti u ideološkom konceptu socijalističke² Jugoslavije, gde se ravnopravnost žena shvatala u kontekstu dostignutih zakonskih normi, i delom ekonomske samostalnosti žena, i(li) u odgovoru na pitanje—šta se to promenilo u društvenom i ekonomskom životu socijalističke Jugoslavije, da je bilo potrebno ukinuti AFŽ? Zašto nije bilo moguće redefinisati ciljeve i zadatke AFŽ-a, organizacije koja je okupila tako značajan broj žena, organizacije kojoj su žene verovala?

U traganju za odgovorima na ova pitanja krenuću od ideološko-političkog konteksta u kome je delovao AFŽ, zatim od strukture AFŽ-a, ciljeva, zadataka i načina rada organizacije. U analizi ciljeva i zadataka organizacije u odnosu na politički i ekonomski kontekst oslanjaću se na prethodna istraživanja o AFŽ-u, koja sam započela 2005.godine. Najznačajnije rezultate istraživanja predstavila sam u dva rada: *AFŽ Vojvodine (1942–1953)* (CD ROM Novi Sad, 2007) gde

1 Antifašistički front žena Jugoslavije (u daljem tekstu AFŽ) (1942–1953) bio je krovna organizacija svih republičkih organizacija, ali u isto vreme nesamostalna organizacija, jer je prema Statutu AFŽ bio kolektivni član Narodnog fronta Jugoslavije. Pokrajinska organizacija AFŽ-a Vojvodine bila je na vrhu vertikale koju su činile vojvođanske seoske, gradske okružne i sreske organizacije. Pokrajinska organizacija Antifašističkog fronta žena Vojvodine (u daljem tekstu AFŽ Vojvodine) bila je sastavni deo Antifašističkog fronta žena Srbije (AFŽ Srbije). Videti: Gordana Stojaković, *AFŽ Vojvodine (1942–1953)*(CD ROM 2007); „Statut Antifašističkog fronta Jugoslavije”, *Zora* br. 29 (januar 1948): 19.

2 Ovde mislim na Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ) (1945–1963) (prim. aut).

sam istraživala istorijski put AFŽ-a, strukturu i način funkcionisanja organizacije, pravce delovanja i efekte rada koji su bili vidljivi u svakodnevnom životu žena Vojvodine, i *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena* (1945–1953) (Novi Sad, 2012), gde sam dala kritičku analizu osnovne predstave o procesu transformacije položaja ženau Vojvodini u periodu 1945–1953, analizirajući dominantne narative o ženi (supruga, majka, domaćica, radnica, udarница, brigadirka, zadrugarka...) u AFŽ štampi i značenja i važnost odabranih tema u odnosu na društveni kontekst. AFŽ štampa³ je bila najznačajniji kanal prenošenja političkih poruka, reprezentovanja stvarnosti i njenog kreiranja. Čitanje AFŽ štampe do 1950. bilo je obavezna aktivnost organizacija AFŽ-a (seoskih, gradskih, rejonskih, opštinskih, zadružnih...), koja se najčešće odvijala kroz čitalačke časove, gde su se poruke usvajale ne samo prostim čitanjem političkih tekstova, vesti, izveštaja, reportaža, već i kroz razradu nejasnih ili manje jasnih stavova i teza, za šta su bile zadužene rukovotkinje čitalačkih časova. Od 1950. žene se iz kategorije polaznica čitalačkih časova sve masovnije prevode u kategoriju pretplatnica AFŽ štampe.

Ideološki plan i političke zadatke koje je organizacija imala, kao „organizacionu formu KPJ za rad među ženama“, pratiću poglavito kroz referate, govore i tekstove Vide Tomšič, predsednice⁵ Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije (1948–1953) i članice Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), objavljene u AFŽ štampi u mesečnicima⁶: *Žena danas* (AFŽ Jugoslavije) *Zora* (AFŽ Srbije) i *Glas žena* (Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine) u periodu 1948–1954. U korpus tekstova za analizu uvrstila sam i poglavlje „Uloga žen-

3 Sistem AFŽ štampe je bio zasnovan na hijerarhiji gde je *Žena danas* (Beograd: Antifašistički front Jugoslavije) bio mesečnik koji je prenosio aksiomatske poruke, ili, kako se tada govorilo, direktive, i to liderkama srednjih i nižih odbora AFŽ-a, a svi ostali AFŽ listovi su prema matrici koju je kreirala *Žena danas* prenosili političke poruke, prezentovali i kreirali stvarnost na makro (politički plan) i mikro planu (svakodnevni život). Videti: Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena* (1945–1953) (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012).

4 Vida Tomšič, „Kako treba raditi u našoj organizaciji“. *Glas žena* br. 9 (septembar 1950), 2; Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 173.

5 Vida Tomšič je do II Kongresa AFŽ-a Jugoslavije (1948) bila članica Glavnog odbora AFŽ-a Slovenije a od II Kongresa AFŽ-a Jugoslavije predsednica Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije sve do gašenja organizacije.

6 *Žena danas* je bio mesečnik štampan u Beogradu u periodu 1943–1981, *Glas žena* je bio mesečnik štampan u Novom Sadu u periodu 1948–1950, *Zora* je bio mesečnik štampan u Beogradu u periodu 1945–1961. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine štampao je i listove na mađarskom jeziku – *Dolgozó Nő* (Vajdasági Dolgozó Nő) (1946–1951) i na rumunskom jeziku *Femeia nouă* (1950–1953). Videti: Stojaković, *Rodna perspekti-*

skih organizacija” u knjizi *Ženska v razvoju socijalistične samoupravne Jugoslavije*⁷, koju je Vida Tomšič napisala o AFŽ-u skoro tri decenije posle gašenja organizacije.

Politički rad Vide Tomšič spada u manje poznato nasleđe borbe jugoslovenskih žena za sopstvena prava i zaslužuje jedan poseban osvrt, makar o događaju kakav je ukidanje AFŽ-a, naročito zbog činjenice da je u periodu 1948–1953. bila liderka AFŽ-a Jugoslavije odgovorna za rad organizacije. Cilj mi je da analizom političkih stavova koje je članstvu prenosila Vida Tomšič analiziram argumentaciju o ukidanju AFŽ-a, i to u kontekstu potreba koje su bile prikazane u izveštajima i reportažama o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini, koje su prevashodno u fokusu mog dosadašnjeg istraživanja. Koristila sam metode analize diskursa u analizi teksta i metodu analize sadržaja. Jedinica analize je tekst i njegovi delovi (paragrafi). Parametri za kritičku analizu su političke poruke u vezi sa ciljevima, zadacima i načinom rada AFŽ-a, i tako oglašene uloge žena (radnica, udarnica (i)li majka i negovateljica) u periodu 1948–1949 i 1950–1953. Rezultat analize će potvrditi ili osporiti rezultate prethodnih istraživanja o AFŽ-a Vojvodine i rodnoj perspektivi AFŽ štampe da su liderke AFŽ-a bile predstavnice politike KPJ prema ženama, a ne autentične predstavnice ženskih interesa i potreba i da je AFŽ ukinut odlukom KPJ suprotno interesima i volji članica organizacije.

Ključne reči: Antifašistički front žena Jugoslavije, AFŽ štampa, emancipacija žena, Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine, ravnopravnost žena, socijalistička Jugoslavija, Vida Tomšič, žene u socijalizmu.

Drugarice napred

U historiografiji je poznata činjenica da je AFŽ formiran 1942. kao organizacija koja je okupila žene u borbi protiv fašizma. Rad organizacije se zatim kreirao i realizovao u skladu sa ciljevima i planovima KPJ, prvo u borbi protiv okupatora, a zatim u izgradnji socijalističkog društva, gde su žene imale značajnu ulogu. U takvim uslovima organizacije AFŽ-a su se kretale od perioda intenzivnog traženja najefikasnijih formi rada koje će ženama „predočiti povezanost njihovih života sa razvojem čitave zajednice”,⁸ dodezorientisanosti nastale počev od

va..., 55–59.

7 Tomšič Vida, *Ženska v razvoju socijalistične samoupravne Jugoslavije* (Ljubljana: Delavska enotnost/Naša žena, 1980): 73–78.

8 Tomšič Vida, „Masovni politički rad među ženama – jedan od najvažnijih zadataka AFŽ-a”, *Zora* br. 29 (januar 1948), 10; Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Anti-*

1950, kada je žene u razvijemim delovima socijalističke Jugoslavije politička elita videla kao one koje su „postigle ravnopravnost”⁹. Politička odluka¹⁰ o gašenju organizacije doneta je 1950, ali AFŽ je bio tako čvrsto povezan sa procesima obrazovanja žena, njihovog uključenja u politički i privredni život zemlje, kao i rešavanje svakodnevnih životnih problema, da je demontiranje organizacije trajalo gotovo tri godine.

Na putu ulaska žena u privredu, aktivnosti AFŽ-a u periodu do 1950. kreirane su u većoj ili manjoj meri u skladu sa tim procesom kroz mnogobrojne aktivnosti: edukacija za nova zanimanja, pomoć oko organizovanja obdaništa, jaslica, edukacija vaspitačica za jaslje, stajanje u redu u prodavnicama umesto zaposlenih žena... AFŽ aktivnosti kulturnog uzdizanja žena bile su povezane sa svakodnevnim životom žena. Prevažadno se radilo o kursovima opismenjavanja, seminarima, savetovalištim za reproduktivno zdravlje, zdravlje trudnica i dece, kursovima za različita zanimanja ili znanja, čitalačkim časovima, organizovanim posetama bioskopu, pozorištu... jednom rečju, o korpusu sinhronizovanih aktivnosti koje su bile temelj aktivnim¹¹ ženskim ulogama: žena koja se obrazuje, zaposlena žena, politički aktivna žena.

Prethodna istraživanja o AFŽ-u Vojvodine i AFŽ štampi iznedrila su činjenicu da se počev od 1950. jedan broj zaposlenih žena vratio u kuće. Stabilizacija privrednih prilika počev od 1950. učinila je daviše nije bilo potrebe za tako obimnim angažovanjem radne snage kao što je to bio slučaj u prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije, kada su žene bile izvor nedostajuće, i tako potrebne radne snage za obnovu i izgradnju zemlje. Zatim, počev od 1950. prelazak na samoupravljanje značio je i prelazak na proizvodnju koja je trebalo da pokaže pozitivan rezultat ili rentabilnost, a to je u mnogim situacijama značilo

fašističkog fronta žena (1945–1953): 162.

9 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 158.

10 Ovo nije bilo prvo preispitivanje KPJ o potrebi da AFŽ postoji kao posebna organizacija žena. Prvi takav slučaj zabeležen je 1944, kada su organizacije AFŽ-a u Vojvodini delovale u skladu sa potrebama žena, a ne u odnosu na prioritete koje su davali partijski čelnici. Tada je Jovan Veselinov-Žarko, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu pismom upozorio Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine da postoji opasna tendencija osamostaljivanja AFŽ-a, odvajanja AFŽ-a a u neku potpuno samostalnu organizaciju (Stojaković, *AFŽ Vojvodine (1942–1953)*(CD ROM, 2007). Ovu situaciju u korist postojanja AFŽ-a rešila je Mitra Mitrović, obrazlažući da to nije organizacija koja se isključivo bavi pitanjem žena, već je to pokret žena u borbi protiv fašizma (Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 42–43).

11 Videti: Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 67–77.

da su mnoga obdaništa i jaslice predstavljali teret¹² pa su zatvarani¹³. U takvoj situaciji jedan broj zaposlenih žena je napustio posao. Trend povratka u kuće dobio je razmere koje su zahtevale komentar i upozorenja Josipa Broza Tita da je borba za dinar, gde su žene teže primane na posao i lakše otpuštane iz fabrika, sadržala u sebi „protivsocijalističku tendenciju”.¹⁴Treba dodati i činjenicu da je tokom 1948, 1949. i 1950. doneseno nekoliko uredaba o materijalnoj pomoći za porodice sa decom i zaštiti trudnih majki. Recimo, Uredbom¹⁵ Savezne vlade o materijalnoj pomoći za decu radnika i nameštenika (u novcu i bonovima) se pored dečijih dodataka garantovala i jednokratna novčana pomoć¹⁶ koja se isplaćivala kod rođenja trećeg deteta (i dvoje žive dece). Ove iznose obezbeđivala je država iz Saveznog budžeta i doprinosa zadružnih i državnih organizacija i time s jedne strane sprečila da privredne organizacije izbegavaju zapošljavanje radnika s decom, a s druge strane, ovako visok iznos, naročito za porodice sa puno dece, opredelio je jedan broj zaposlenih žena da napuste posao.

12 Uredbom o osnivanju dečjih jasala i vrtića iz 1948. omogućeno je da se oni osnivaju u preduzećima, ustanovama i organizacijama gde ima više od 20 dece zaposlenika čiji su roditelji za to zainteresovani. Ista uredba određuje da se pri izgradnji novih preduzeća, ustanova, organizacija, gde će raditi više od 200 radnika, moraju projektovati prostorije za dečje jasle koje će izdržavati ta preduzeća, ustanove i organizacije. Videti: „Doneta je Uredba o osnivanju dečjih jasala i vrtića”, *Zora* br. 36–37 (avgust–septembar 1948): 15.

13 Takvi slučajevi naročito su bili prisutni u seljačkim radnim zadrugama u Vojvodini, počev od 1951, kada su mnogi rukovodioci i predsednici zadruga smatrali da zbog materijalnih troškova održanja brigu o dečjim obdaništima treba da preuzmu zadružni savezi. Videti: Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 82.

14 J. B. Tito „Potrebno je da se i muškarac i žena obostrano bore za otklanjanje negativnih shvatanja o odnosu prema ženi – Posle Kongresa Maršal Tito primio je grupu delegatkinja, na čelu sa Vidom Tomšič, kojima je između ostalog rekao”, *Žena danas* br. 112 (oktobar 1953): 1.

15 Ovoj Uredbi je prethodila Uredba o zaštiti trudnih žena i majki dojlja (1949), gde, između ostalog, stoji i ovo: „Ako u domaćinstvu nema ko da neguje dete, majka dojlja ima pravo da radi četiri sata jednokratno sa pravom na 75% plate po vremenu, ili da puno radno vreme deli na dvokratno, a po sporazumu sa rukovodiocima ovo može da se produži sve dok dete ne navršši 3 godine”. Videti: A.K., „Jedna nova mera za zaštitu majke i deteta”, *Glas žena* br. 11 (novembar 1950): 6–7.

16 Radilo se o iznosu od 3000 dinara, a jednokratna novčana pomoć se povećavala za 1000 dinara za svako novorođeno dete koje ostane živo, tako da se kod rođenja desetog deteta roditeljima isplaćivao iznos od 10.000 dinara. U isto vreme, dečji dodaci su bili mesečni iznosi koji su se kretali u rasponu od 175 do 500 dinara. Treba reći da je uvođenjem dodataka za decu ukinuto državno izdržavanje internata, učeničkih i studentških domova, ali je još jedno vreme veći deo rashoda dečjih vrtića, obdaništa, jasli snosila država. A.K., „Jedna nova mera za zaštitu majke i deteta” 6.

Jedan značajan broj žena, koje su netom ušle u privredu, zbog nasleđene nejednakosti sučesto bile niže obrazovana ili kvalifikovana radna snaga, koja je prva ostajala bez posla u situaciji opšte racionalizacije u privredi. Odlazak u kuće olakšavala je i činjenica da su mnoge žene posle pet godina obnove i izgradnje zemlje osetile zamor, našavši se u beskrajnom prostoru između udarništva i dvostruke opterećenosti¹⁷ – na poslu i kod kuće. Od žena se očekivalo izuzetno radno angažovanje u privrednom, političkom životu, ali i u okviru ekonomije nege¹⁸ i brige. Pri tom, još uvek je dominirala podela na muške i ženske poslove, pa su žene pored osmočasovnog rada u privredi, usluga u institucijama sistema, morale da obave i sve druge, tradicionalno ženske poslove. Takav rad¹⁹ u kući je za ženu bez dece trajao i do 9 sati dnevno a za ženu sa dvoje dece i do 15 sati dnevno i to bez neradnih dana.

Iskustvo AFŽ se ne može posmatrati kao ženski aktivizam, koji je imao podjednak intenzitet i domete u svim delovima socijalističke Jugoslavije i pored toga što je bio utemeljen na istom ideološkom planu ženske ravnopravnosti, zakonima koji su to potvrđivali i državnim finansijama koje su u nekim domenima podržavali izlazak žena iz porodičnog kruga (plaćeno porođajno odsustvo, jaslice, obdaništa, zdravstvena zaštita, školovanje, briga o trudnicama, dojiljama i deci). Razloge²⁰ za to treba tražiti u nejednakom privrednom i kulturnom razvoju pojedinih delova FNRJ i razlikama koje su proisticale iz patrijarhalnih normi oslonjenih na različite verske tradicije. U vezi sa konkretnim rezultatima AFŽ-a Jugoslavije u svakodnevnom životu žena, ovde ću se pozivati isključivo na iskustvo vojvođanskog²¹ dela organizacije. U Vojvodini borba za redefinisanje položaja žena u javnoj i privatnoj sferi tri veka²² kretala se putevima bez pret-

17 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 70; dr Bosiljka Milošević, „O radnoj sposobnosti žene”, *Žena danas* br. 103 (januar 1953): 15–16.

18 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 77–83.

19 Isto, 77.

20 Primer ove različitosti je Srbija, gde se u Vojvodini već dva veka pre AFŽ-a podržavalo obrazovanje ženske dece i izlazak žena u javnu sferu, gde su dometi organizacija AFŽ-a bili značajni, i Kosmeta, gde od 1945. počinje borba za izlazak jednog broja žena iz kuće, skidanje zara i feredža (Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 74, 154–160).

21 Videti: Stojaković, *AFŽ Vojvodine (1942–1953)* (CD ROM).

22 Promene ženske situacije u svakodnevnom životu u Vojvodini možemo pratiti počev od sredine 18. veka. U Novom Sadu, na primer, među značajne datume upisujemo događaj kada je Marija Štrajt kao babica postala prva žena gradska službenica (1749) ili, kada je Marta Neškova kao prva Srпкиnja završila srednju školu (1757). Videti: Gordana Stojaković ur., *Znamenite žene Novog Sada I* (Novi Sad: Futura publikacije, 2001): 25, 63–64.

hodnih uzora, koji nisu značili uzlaznu liniju, već često i bolnu regresiju. Višegeneracijska borba žena za sopstvena prava imala je i uzlazne trenutke, a među takvima je i period postojanja Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (1942–1953), najmasovnije ženske organizacije, ne samo u Vojvodini i Srbiji, nego i u istoriji savremenih država koje su činile socijalističku Jugoslaviju.

AFŽ je najšira organizacija žena koja treba da od njih stvori svesne graditelj(k)e socijalizma (1948–1949)

Jedna od teza Vide Tomšič u periodu poleta AFŽ-a je da je to organizacija koja ima „mogućnosti najšireg obuhvatanja radnih žena i majki” i kapacitet da se kroz mnoge aktivnosti bori protiv „ropske prošlosti koja se pokazuje u mnogim stvarima u svakodnevnom životu žena”.²³ Da bi žene mogle da se uključe u procese građenja socijalističkog društva AFŽ je morao da osmisli i organizuje masovni politički rad koji bi objasnio nužnost povezanosti života žena sa razvojem socijalističkih društveno-političkih odnosa. Bio je to proces „izgradnje novog čoveka”,²⁴ koji je podrazumevao i ženu, izgradnju novih odnosa među polovima, gde je žena bila pozvana da ravnopravno sa muškarcima uzme učešće u privrednom, kulturnom i političkom životu zemlje. To nije bio jednostavan ni lak zadatak, jer su žene morale da savladaju viševekovno nasleđe opresije i nejednakosti ili ropskog položaja čije je uzroke Vida Tomšič objašnjavala tradicionalnim marksističkim stavovima o postojanju „privatnog vlasništva i klasnog društva”.²⁵

Nužnost masovnog organizovanja žena, njihovog mobilisanja i uključivanja u projekat izgradnje socijalizma, Tomšič je videla kao uslov bez koga se ne može, i to potkrepila Lenjinovim stavom da se socijalistički prevrat ne može desiti bez masovnog učešća žena, ali ne bilo kakvog učešća, već da se moraju „podići najniži slojevi do istorijskog stvarališta”.²⁶ Prihvati istorijsku odgovornost u kreiranju novog, boljeg položaja žena bio je proces menjanja svesti samih žena, podizanje opšteg nivoa obrazovanja žena, a to je uključivalo i političku

23 Vida Tomšič, „Masovni politički rad među ženama – jedan od najvažnijih zadataka AFŽ-a” 9–10.

24 Isto, 10. Jedan od primera novih odnosa je i bračna zajednica oslobođena uticaja crkve. O tome svedoči i istovremeno registrovanje petnaest parova bračnih partnera (Srba i Mađara) u poljoprivrednoj, Seoskoj zadruzi „Mičurin” u okolini Bečeja. Tom svečanom činu lišenom crkvenih ceremonija prisustvovao je i izaslanik J.B. Tita. Videti: „Svadba u zadruzi Mičurin”, Glas žena br. 6 (jun 1949): 16–17.

25 Vida Tomšič, „Partija je pokazala ženama pravilan put njihove borbe”, Zora br.36–37 (avgust–septembar 1948): 1.

26 Isto, 3.

edukaciju. U tom kontekstu, AFŽ je imao cilj i odgovornost da kroz masovni politički rad žene transformiše u „svesne graditelje socijalizma”.²⁷

Pored ideloško-političke osnove na kojima se gradila nova ženska situacija nezabilazna stepenica su bili zakoni. U novoj Jugoslaviji za Tomšič žensko pitanje kao platforma koju su inaugurisale ženske građanske²⁸ organizacije nije postojalo jer je rešeno s pitanjem vlasti koja je u rukama radnog naroda. Iz toga proizlazi da Ustav FNRJ i odgovarajuće zakonodavstvo „ozakonjuju prava žena u svim oblastima političkog, ekonomskog i društvenog života”.²⁹ Da bi žene mogle da koriste prava koja im pripadaju, morale su da saznaju o njima, a za to su bila organizovana mnoga predavanja, konferencije, posebne sekcije³⁰ AFŽ-a i AFŽ štampa.

U organizacionom smislu organizacije AFŽ-a trebalo je učiniti „gipkijim, raznobraznijim, bližim svakodnevnom životu žena” na način da osluškuju potrebe žena u svakodnevnom životu i da „inicijativu žena pravilno povežu sa opštim zadacima”³¹ izgradnje socijalizma. U svakodnevnom životu te gipke organizacione forme koje su mogle da se prilagode potrebama žena prema aktuelnim ciljevima AFŽ-a su bili aktivni (a negde sekcije) od kojih su mnogi formirani ili gašeni u odnosu na situacije u svakodnevnom životu. Među stalnim aktivima³²

27 Isto, 3.

28 Tomšič je smatrala da su građanske feministkinje rešenje tražile u okviru buržoaskog društva, time zataškale klasno poreklo položaja žena, te „nastojale da razbiju jedinstvo radnih žena sa radničkom klasom”. Isto, 1.

29 Isto, 3.

30 Videti: Arhiv Vojvodine, F.338.12. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine. *Statistički izveštaji 1948/1949. Stanje rada: konferencije, predavanja i forme rada organizacija AFŽ-a u Vojvodini sreskih i gradskih odbora u toku tromesečja: septembar, oktobar, novembar 1948.* Navedeni dokument daje podatak da je svim formama rada AFŽ-a u Vojvodini u posmatranom periodu bilo obuhvaćeno 206.371 žena, da je kroz aktivnosti drugih organizacija (Narodni front, sindikat, Narodna omladina Jugoslavije, Crveni krst) bilo obuhvaćeno 85.651 žena i da 99.442 žena „stoje po strani naše organizacije”. Tu nalazimo i podatke za srez Novi Sad, gde se vidi da je radom AFŽ-a bilo obuhvaćeno 7.326, radom drugih organizacija 8.931, i da po strani stoji 9.196 žena.

31 Vida Tomšič, „Organizacioni zadaci AFŽ-a”, *Zora* br. 38 (oktobar 1948): 4–6.

32 U svakodnevnom životu se dešavalo da se u aktivu o savremenom povrtarstvu utvrdi da postoji jedan broj nepismenih žena ili da se ustanovi da je potrebno organizovati predavanja o ličnoj higijeni, suzbijanju vašaka, bolesti prljavih ruku ili o tome kako održavati higijenu u domaćinstvu... ili se pokazala potreba za aktivima za mlade majke na temu zakonske zaštite majki u radnom odnosu. To je značilo da su aktivnosti kreirane u odnosu na potrebe koje su se sukcesivno iskazivale u svakodnevnom životu žena određenog mesta i opštine. Videti: Stojaković, *AFŽ Vojvodine (1942–1953)* (CD ROM).

bili su oni koji su se bavili ulaskom žena u privredu, obrazovanjem žena, zaštitom majki i dece, a među *ad hoc* su bili aktivni za: pomoć porodiljama, pomoć kolonistima, čekanje u redu za snabdevanje umesto zaposlenih žena iz organizacije, borbu protiv gubara, praktičnu nastavu o novim načinima proizvodnje povrća...

Druga organizaciona forma rada organizacija AFŽ-a su bili masovni skupovi poznati kao konferencije AFŽ-a, gde se nije moglo voditi računa o različitim potrebama i interesima žena. Vida Tomšič je konferencije AFŽ-a okarakterisala kao prevaziđene forme rada uz ogradu da se ne sme „doneti zaključak da ne treba više sazivati opšte konferencije žena na teritoriji osnovne organizacije”,³³ naročito u vezi sa: povećanjem broja žena u zadrugama, povećanjem produktivnosti rada, pitanjima ishrane i snabdevanja (školskih kuhinja i menzi), političkim pitanjima i problemima zaštite majki i dece. Ona je zaključila da još uvek „postoji potreba, negde veća, negde manja, posebnog rada sa ženama, pa s tim i posebnih konferencija AFŽ”.³⁴ Pored ovih organizacionih formi, koje su obuhvatale sve članstvo AFŽ-a, obično u mesnim organizacijama, organizovala su se savetovanja (edukacije) rukovodkinja aktiva, osnovnih i sreskih organizacija AFŽ-a, jer je formiranje rukovodećih struktura AFŽ-a na sreskom i opštinskom nivou bilo uslov za sistematski i kontinuirani rad čitavog AFŽ sistema.³⁵ Uz sve prethodno, Vida Tomšič podvlači značaj plana uključivanja žena u

33 Tomšič, „Organizacioni zadaci AFŽ-a” 4.

34 Isto, 5.

35 Da bi se podržao sistem AFŽ-a od 1947. uvedene su profesionalne funkcije, počev od gradskih ili mesnih odbora AFŽ-a. To je rezultiralo boljom organizovanošću unutar AFŽ sistema i uvođenjem komplikovanog sistema evidencije i statistike koja pruža dobar uvid u sve aktivnosti žena počev od osnovnih do republičkih organizacija i, na kraju, AFŽ-a Jugoslavije. Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije dao je uputstva glavnim sreskim i gradskim odborima AFŽ-a o vođenju statistike. Cilj je bio uvesti „knjigu rada”, koju su osnovne jedinice organizacije uvek morale uredno da vode. Bilo je potrebno i nužno znati koliko u organizacijama ima ženskih glasača, koliko je žena obuhvaćeno radom organizacije, koliko je aktiva po pojedinim pitanjima... Videti: *Uputstva glavnim, sreskim i gradskim odborima AFŽ-a o vođenju evidencije i statistike*, Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije, 1948. Da bi se to ostvarilo, osmišljeno je 12 vrsta formulara u zavisnosti od toga koji odbor popunjava i kom odboru AFŽ-a šalje. U formularima su se nalazile sledeće rubrike: naziv sela, odnosno osnovne organizacije, čitalačke grupe / broj grupa, broj obuhvaćenih žena/ broj seoskih odbornica /odbornice AFŽ-a/broj održanih sednica za 3 meseca, jer su se izveštaji slali tromesečno/žene u dobrovoljnim radnim akcijama, konferencije /broj, broj žena/ aktivni /12 grupa aktiva/ čitalačke grupe, analfabetički tečajevi, domaćinstvo, pomoć trudnim ženama i porodiljama, pravilna nega novorođenčadi, uredno pohađanje škole seoske dece, živinarstvo, povrtarstvo, kuvanje... Videti: Arhiv Vojvodine, F. 338. 12. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine. *Statistika i izveštaji 1848/1949*.

rad Narodnih odbora, sindikata, i uključivanje aktivistkinja AFŽ-a na političke seminare KPJ i Narodnog fronta.

Organizacije AFŽ-a definisane navedenim ciljevima i organizacionom strukturom trebalo je da tokom 1948–1949. omoguće članicamada daju „sve svoje snage” da bi se masovno uključile u privredu. i kao „radnice, udarnice, novatori”, gde će „raditi direktno na ostvarenju zadataka industrijalizacije”, a „radne žene na selu” će biti „u prvim redovima borbe za socijalistički preobražaj sela”.³⁶ Na kraju ovog niza aktivnih ženskih uloga koje su oglašene kao najpotrebnije, Vida Tomšič je pomenula i učiteljice, vaspitače i negovateljice, koje će da „vaspitaju naše mlado pokolenje da iz njega rastu novi graditelji socijalizma”.³⁷

Tokom 1948. i 1949. uobičajen diskurs podrazumevao je afirmativni prikaz uloge KPJ i druga Tita u razvoju jugoslovenskog socijalizma, i osudu napada na rukovodstvo KPJ i Tita, obznanjenu u Rezoluciji Informbiroa³⁸ 1948, koju su, kako piše Tomšič, „radnici i radnice i svi radni ljudi naše zemlje” sa „čuđenjem, ogorčenjem i gnušanjem”³⁹ odbacili. Rezolucija Informbiroa je podstakla akcije AFŽ-a u korpusu projekta „socijalistički preobražaj sela”⁴⁰, koje su za cilj imale uključivanje što većeg broja žena u zadruge, otvaranje stalnih i sezonskih obdaništa, akcije opismenjavanja i edukacije žena na selu na planu zdravstvene kulture, ženskih prava, političke kulture i veština za svakodnevni život (kursevi šivenja, kuvanja, spremanja zimnice i sl.). Pišući o zadacima AFŽ-a u okviru projekta socijalističke rekonstrukcije sela, Tomšič je naglasila kao primarni zadatak AFŽ-a pomoć oko osnivanja i učvršćivanja seoskih radnih zadruga i uključivanje žena u njih, zatim, politički i edukativni rad u vezi sa pitanjima setve, otкупа, poreza, borba protiv stočnih i biljnih bolesti i sl. Organizacijama AFŽ-a Tomšič je poručila da u pasivnim krajevima od siromašnog seljaka/seljanke ne treba praviti zadrugara, već „od njih napraviti industrijske radnike”, jer je „ogro-

36 Vida Tomšič, „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma”, Glas žena br. 3 (mart 1949): 3.

37 Isto, 3.

38 Međunarodna organizacija komunističkih i radničkih partija – Informbiro je posebnom Rezolucijom osudio KPJ jer „zataškava klasnu borbu u jugoslovenskom društvu, naročito na selu, gde jača kulački element...” (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978* (Beograd: Nolit, 1981):477. Od 1948, kada je Rezolucija Informbiroa donesena, do 1952, FNRJ će biti pod snažnim političkim i ekonomskim pritiskom socijalističkog bloka, na čijem čelu je bio SSSR.

39 Tomšič, „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma”, 2.

40 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 123.

mna oskudica radne snage u našoj industriji”.⁴¹

Šta se dešavalo u svakodnevnom životu žena Vojvodine u periodu 1948–1949. saznajemo iz zapisnika sa sastanaka Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine, preko evidencije o radu koju su vodile vojvođanske organizacije, i preko reportaža i izveštaja objavljenih u AFŽ štampi. Kako je u referatu povodom 8. marta zabeležila funkcionerka Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine, Zora Krdžalić-Zaga⁴², 1948. u Vojvodini je od 400.000 žena 340.000 bilo u AFŽ-u Vojvodine, 290.000 aktivno i u Narodnom frontu, oko 50.000 zaposleno u preduzećima, a među zaposlenima je njih 6.348 bilo na funkcijama u sindikatu. Politički plan KPJ i AFŽ-a, aktivistički podržan od članica AFŽ-a Vojvodine rezultirao je sledećim činjenicama: 1948. su Vojvođanke u proizvodnji⁴³ činile 20% radništva, a u 1949. – 32,2% svih zaposlenih radnika, od toga njih 1.940 bilo je uključeno u industriju kao povremena radna snaga.⁴⁴ Evidencija AFŽ-a Vojvodine za 1948. pokazala je da je u 26 vojvođanskih srezova u zemljoradničkim⁴⁵ zadrugama bilo 66.608, a u seljačkim zadrugama još 18.362 žena.

Na izborima za članove mesnih, sreskih i Pokrajinskog narodnog odbora u 1949. u Vojvodini je glasalo 95,6% žena.⁴⁶ U isto vreme, broj žena u narodnim odborima je bio nizak, što je bila posledica predrasuda u odnosu na žene, ali i nespremnosti žena da se aktivnije uključe u političke aktivnosti. Ipak, i tu su primećeni pozitivni pomaci. Tako se broj odbornica u narodnim odborima u Somboru „povećao sedam puta”⁴⁷ u odnosu na prethodne izbore. U Vojvodini

41 Vida Tomšič, „Zadaci i rad organizacije AFŽ-a u socijalističkoj rekonstrukciji sela” *Zora* br. 46 (jun 1949): 2.

42 Zora Krdžalić-Zaga, „Osmi mart – Međunarodni dan žena, *Slobodna Vojvodina* (7. mart, 1948): 1; Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 44.

43 Svakodnevni život zaposlenih i društveno aktivnih žena se potpuno promenio u odnosu na period pre II svetskog rata. Jedan radni dan u fabrici čarapa „Vukica Mitrović” 1948, opisan u *Glasi žena*, u članku „Novi život naših radnica” daje informacije o tome. Radni dan radnica započinjao je u 5 sati. Udarnički su radile do 13 sati. Od 13 do 14 sati organizovane su čitalačke grupe i politički kružoci, jer je bilo potrebno edukovati žene za politički rad, upoznati ih sa njihovim pravima da bi mogle da koriste sve pogodnosti koje im je novo društveno uređenje zakonom garantovalo. Posle ovako strukturiranog radnog vremena, žene je čekao još jedan radni dan u kući, a za jedan deo radnica i aktivnosti u AFŽ-u, Narodnom frontu, sindikatu... Videti: „Novi život naših radnica”, *Glasi žena* br. 1 (novembar 1948): 5.

44 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 68–69.

45 Isto, 75.

46 Videti: Stojaković, *AFŽ Vojvodine (1942–1953)* (CD ROM).

47 Isto.

je 1949. bilo 8.994 nepismenih žena, a do kraja 1949. opismenjeno je 4.500 žena.⁴⁸

AFŽ Vojvodine je kao jedan od prioriteta imao zadatak da radi na što većem uključivanju žena u zadruge. Konkretni zadaci aktivistkinja u Vojvodini su bili vezani za organizovanje kurseva i predavanja o poslovima i dužnostima žena u zadrugi, brigu o deci kroz organizaciju obdaništa i organizovanje kurseva i predavanja u vezi sa savremenom proizvodnjom. Da bi podržali radno angažovanje žena, članice AFŽ-a Vojvodine bile su angažovane u pripremama za otvaranje institucija za zbrinjavanje dece i njihovo održanje. Samo u periodu 1948–1949. u Vojvodini je otvoreno 7 dečjih jaslica, 5 dečjih vrtića, 58 savetovaništa za odojčad i 19 mlečnih restorana.⁴⁹

Žene Vojvodine su u periodu 1948–1949. snažno iskoračile u javni život kao radnice, udarnice, politički aktivne žene, a AFŽ jesvojim aktivnostima ušao u gotovo sve domove u Vojvodini.

AFŽ treba da pruži pomoć narodnoj vlasti u pitanjima majke i djeteta (1950–1953)

Na savetovanju gradskih organizacija AFŽ-a u junu 1950. u Zagrebu Vida Tomšić je u diskusiji o planiranim aktivnostima AFŽ-a pošla od premise da „smo u izvjesnoj mjeri, ako se to može kazati za cijelu zemlju, jedan od naših zadataka prilično izvršili... u izvjesnom smislu u nekim djelovima naše zemlje, a naročito u gradovima, već postigli da je žena ravnopravna”.⁵⁰ Kako je dalje objasnila Tomšić, radilo se o ravnopravnosti koja nije bila samo na nivou ideologije i zakona, već o transformaciji koja se desila u samim ženama, tako da se „ona i osjeća ravnopravnom”.⁵¹ Sledeća teza koju je iznela Tomšić je da je proces „podizanja žena” do „političkog nivoa” na kojem su muškaci završen, uz dodatak da se radilo o nekom neodređenom korpusu žena koji je označen kao „prosječno govoreći”.⁵² Iz toga proističe da je s jedne strane nepotrebno politički edukovane i motivisane žene zadržavati u AFŽ-u jer one mogu da nastave rad u Narodnom frontu i KPJ, a s druge, da postoji jasna spoznaja da proces transformacije ženske situacije nije podjednak u svim delovima socijalističke Jugoslavije, jer „ima

48 Isto.

49 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 137.

50 Tomšić, „Kako treba raditi u našoj organizaciji”, 1.

51 Isto, 1.

52 Isto, 1.

nacionalnih manjina, žena pod feredžom koje još neće da idu zajedno sa muškarcima”.⁵³Rad organizacija AFŽ-a se u periodu koji sledi morao transformisati tako da se prilagodi potrebama svake sredine, i to počev od direktivnog instruisanja (u zaostalim sredinama), do čvršćeg povezivanja sa lokalnim organima vlasti i KPJ, gde će se žene, koje su politički edukovane, uključivati u aktivnosti, ali ne tako što će prihvatati „samo ženske probleme”.⁵⁴Zadaci koje će žene preuzimati u Narodnom frontu nisu samo ženska, već društvena briga, mada „će se odvajati izvjesna pitanja koja leže ženama i koja su u tom smislu ženska, pošto ih mi rješavamo, ali, mi ćemo na nekom terenu uzeti na sebe svakojaka druga pitanja: pitanje higijene stanova i smrtnosti djece, pitanja suzbijanja bolesti, epidemije malarije, sifilisa i drugih ...”⁵⁵

Pored transformacije načina rada AFŽ-a i potrebe tešnje saradnje sa lokalnim vlastima organizacije, Tomšič je smatrala da AFŽ treba transformisati tako što će se ukinuti profesionalne funkcije, jer nisu doprinele većoj aktivnosti žena, već su ih, kako je tvrdila Tomšič, kočile. Umesto plaćenih odbornica i rukovodkinja AFŽ-a, Tomšič je zagovarala uspostavljanje dobrovoljnosti na način da se u organizacije i rukovodeća tela AFŽ-a biraju žene koje će, uz svoj svakodnevni rad, volonterski raditi u AFŽ-u. Ugradovima, gde se očekivalo da ovaj predlog ima uspeha, trebalo je da to budu: profesorice, doktorice, pravnice, domaćice i sl., koje bi bile u stanju „da zajednički prodiskutuju probleme i da daju osnovne smjernice za rad sa ženama”.⁵⁶Uz profesionalni rad u organizacijama AFŽ-a, kako je obrazlagala Tomšič, trebalo je ukinuti evidenciju i statistiku, jer je „postala arhivski materijal i nije nam ništa pokazivala”, a ostaviti „osnovnu evidenciju da bi gradski odnosno kotarski (sreski) odbor znao gdje ima i koliko osnovnih organizacija, da zna koliko ima sela da prema tome može uglavnom rukovoditi, a za ostalu aktivnost žena ne treba da se bojimo da će spasti”⁵⁷Jednom rečju, organizacije AFŽ-a treba što tešnje da se povežu sa Narodnim frontom, jer će „onda biti jasno šta će žene raditi”.⁵⁸Tomšič je imenovala aktivnosti i zadatke kojima organizacije AFŽ-a treba da se bave u periodu koji dolazi: pružanje pomoći radnoj majci, zaštita matere i materinstva, ishrane u gradovima i raspodela mleka preko Međunarodnog dečjeg fonda.

53 Isto, 1–2.

54 Isto, 2.

55 Isto, 2.

56 Isto, 2.

57 Isto, 2.

58 Isto, 3.

Za veći deo članica AFŽ-a novine u radu organizacije, koje je izložila Tomšič, a prenela AFŽ štampa, bile su neočekivane i što je još važnije, nejasne. Ovo se posebno odnosilo na odnos AFŽ-a i Narodnog fronta. Kako se pokazalo, u nekim organizacijama je shvaćeno „da AFŽ-a nema, da nije potreban”, a u drugim da je i dalje bio „AFŽ jedina forma rada među ženama”.⁵⁹ Ono što je bilo sasvim jasno je da je KPJ imao novi plan za AFŽ, koji je u načelu obrazložen potrebom da se program i organizaciona struktura organizacije uvedu u novi ciklus društvenog razvoja – kao „jedan korak u daljem razvijanju socijalističke demokratije”.⁶⁰ Da bi se pojasnile stvari, Izvršni odbor Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije, kojim je predsedavala Vida Tomšič, jasno je poručio: „Celokupnim masovno-političkim i kulturno-prosvetnim radom među ženama treba da rukovodi Narodni front”, organizacije AFŽ-a treba da budu sekcije „odgovarajućeg”⁶¹ odbora Narodnog fronta, koje treba da predlažu šta treba raditi među ženama. Odbori AFŽ-a je trebalo da u tom novom programu budu „komisije odgovarajućih tela Partije i (Narodnog) Fronta, koje prate podizanje političke svesti žena i sve pojave koje se na terenu dešavaju”.⁶² Obrazloženje za ovaj zaokret je bilo da je AFŽ nedovoljno politički radio među ženama. Nejasne direktive o novom načinu rada AFŽ-a pogodile su i sistem vertikalne povezanosti organizacije, koji je u nekim delovima bio prekinut, što je uz ukidanje profesionalnih funkcija učinilo da u mnogim organizacijama AFŽ-a „rad prestane”.⁶³ Izvršni odbor Centralnog odbora AFŽ-a je čak zaključio da „nepostojanje osnovne organizacije AFŽ-a ne znači u isto vreme i nepostojanje odbora AFŽ-a na toj teritoriji”.⁶⁴ Plan je bio da se unutar Narodnog fronta organizuju aktivni žena po pojedinim pitanjima, koji bi se vremenom razvili „u samostalna društva”.⁶⁵ Peti plenum Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije oglasio je najvažnije zadatke i uloge namenjene ženama, na način gde se sugeriše da to zavisi od voljesamih žena, te da su „žene Jugoslavije najviše zainteresovane za dobar rad ustanova za za-

59 „Šta se na Kongresu odlučilo i kako da radimo”, *Žena danas* br. 81 (mart 1951): 1.

60 Isto, 1.

61 Isto, 1.

62 Isto, 1.

63 Isto, 2.

64 Isto, 2.

65 U skladu sa tim, Izvršni odbor Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije doneo je odluku o osnivanju Udruženja univerzitetski obrazovanih žena, jedine preratne, građanske ženske organizacije (osnovane 1927. u Kraljevini SHS), kojoj je dozvoljeno da obnovi rad u socijalističkoj Jugoslaviji. Inicijativni odbor organizacije izabran je 18. aprila 1951. u Beogradu u prostorijama Narodnog fronta. „Osnovano Udruženje univerzitetski obrazovanih žena”, *Žena danas* br. 83 (maj 1951): 8.

štitu majki i dece”.⁶⁶

Da je socijalistička Jugoslavija ušla u novu fazu razvoja društvenih odnosa, gde se preispitivao položaj žena, a u tom kontekstu i ženski aktivizam u okvirima AFŽ-a, svedoči govor Vide Tomšič, održan povodom 8. marta 1952. U uvodnom delu, Tomšič je pošla od osnovne teze „istinske” ravnopravnosti žena, koja je značila aktivno učešće žena u društvenoj proizvodnji, njihovoj ekonomskoj nezavisnosti „koja im jedina daje mogućnost da se u životu stvarno osećaju nezavisnim i samostalnim”.⁶⁷ Radilo se, kako je objasnila Tomšič, o tome da je svakoj ženi data mogućnost da se obrazuje, zaposli, profesionalno afirmiše, i da za isti rad bude isto plaćena kao muškarci. Pitanje iskoraka iz porodičnog kruga i reproduktivnog rada žena kao ograničavajućeg faktora za učešće žena u društvenoj proizvodnji u socijalističkoj Jugoslaviji, kako je rekla Tomšič, nije nestalo, već se zaoštrilo. S jedne strane, proces industrijalizacije socijalističke Jugoslavije zahtevao je uključenje žena u proizvodnju, a s druge strane, zaoštrala domaćinstva zahtevala su njihov ogroman rad. Modernizacija domaćinstva prema Tomšič nije, u trenutku dok je o tome govorila, bila „prioritetno pitanje naše socijalističke izgradnje”.⁶⁸ Radilo se o postepenom osnivanju servisnih ustanova, zanatstva i usluga, razvoju prehrambene industrije i poboljšanju sistema snabdevanja.

Uvođenje samoupravljanja Tomšič je pozdravila kao korist za društveni razvoj kroz „istinsku brigu [...] za povećanje produktivnosti”⁶⁹, ali je primetila da su paralelno postojale i tendencije koje su ženu, zbog materinstva, videle kao nerentabilnu radnu snagu. Tomšič je to objasnila kao ostatak malograđanskih shvatanja pobedenih nazadnih snaga koje žele da ženu vrate u kuću, i koje su uzrok „smanjivanja aktivnog učešća žene i u političkom životu i u izgradnji narodne vlasti”.⁷⁰

66 „Zaključci Petog plenuma AFŽ-a Jugoslavije održanog u Beogradu 15–16. juna”, *Žena danas* 84–85 (jun–jul 1951): 2.

67 Vida Tomšič, „Povodom 8 marta – Uloga žena u socijalističkoj izgradnji”, *Žena danas* br. 93. (mart 1952): 1,7. Vida Tomšič je povodom 8. marta održala govor koji je preneo Radio Ljubljana 7. marta 1952, a zatim je isti štampan u *Ženi danas*.

68 Isto, 1.

69 Isto, 7.

70 Isto, 7. Podaci AFŽ-a Vojvodine su pokazali da suna opštinskim izborima u Vojvodini 1952. među apstinentima dominirale žene.... U 201 selu u Vojvodini bilo je šest sreških odbora bez i jedne žene odbornice i devet sreskih odbora sa po 1 ženom – članicom... Stojaković, *AFŽ Vojvodine (1942–1953)* (CD ROM), 2007.

U uvodnom referatu u IV kongresu AFŽ-a, koji je označio kraj organizacije, Vida Tomšič je o radu i samoj organizaciji izgovorila pregršt pozitivnih ocena, a dodala je i iskrenu dozu topline, neočekivanu u situaciji u kojoj je izgovorena. Za nju je AFŽ bio „snažna i čvrsta [...]velika i omiljena organizacija miliona žena Jugoslavije, do juče zapostavljenih, koje je probudila Oslobođilačka borba i naša Revolucija, [...]škola desetina i stotina hiljada žena koje su tu, u AFŽ-u, u svojoj organizaciji, naučile da politički žive”... organizacija koja je, oslanjajući se „na težnje i sopstvene snage žena samih, povelu odlučujuću protiv zaostalosti, nepismenosti, sujeverja i predrasuda”[...] „škola koja je pomogla bržem razbijanju okova prošlosti” uključila žene u „redovegraditelja socijalizma...”⁷¹ Stotine aktivistkinja AFŽ-a, kako je Tomšič zaključila, bile su „u svako doba spremne da izvršavaju zadatke na koje bi ih pozvala Komunistička partija i drug Tito”, a izvršavanju zadatih aktivnosti AFŽ je „dopro do poslednjeg sela u našoj zemlji”.⁷² Uprkos tome, ceneći okolnosti stvorene novim društveno-političkim odnosima, dalji život organizacije, makar i sa izmenjenim ciljevima, promenom organizacione strukture i načinom rada, za Tomšič je bio nemoguć. Kao argumente za gašenje organizacije, Tomšič je prvo ponudila⁷³ one koji se odnose na samu organizaciju: jednoobraznost organizacija, dupliranje rada, šablonsko rešavanje problema bez obzira na potrebe u konkretnoj sredini, birokratizam, izostanak kontinuiranog rada sa ženama van AFŽ-a. Zatim je dodala i argumente koji su se odnosili na promenu društveno-političkog konteksta, koji su značili promenu drugih masovnih organizacija, a pre svih, Narodnog fronta, koji se transformisao u Socijalistički savez radnog naroda, sa ciljem da bude „faktor razvoja novih socijalističkih shvatanja”.⁷⁴ U tim okolnostima, kako je objasnila Tomšič, postojanje posebne ženske organizacije značilo bi „odvajanje žena iz našeg zajedničkog političkog života” i shvatanja da se „za ostvarivanje prava žena one moraju same boriti protiv ostalog društva”.⁷⁵ Rešenje koje će se po ukidanju AFŽ-a primeniti, bilo je organizovanje Komisije za rad među ženama pri odborima Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. Zadatak nov osnovanim telima je da uključi žene u politički život i pospeši „raznovrsne

71Vida Tomšič, „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa – Referat na IV kongresu AFŽ-a Jugoslavije, *Žena danas* br. 112. (oktobar 1953): 10.

72 Isto, 10–11.

73Isto, 11.

74 Isto, 11.

75 Isto, 11.

društvene aktivnosti⁷⁶, ohrabrivanje samoinicijative građana koja će dovesti do povećanja životnog standarda. Metodi rada će zavisiti od sredine gde se rad odvija. Paralelno će se podržavati rad posebnih ženskih društava koja su u nekim delovima zemlje već osnovana, a koja će se baviti unapređenjem domaćinstava, pomaganjem dečjih ustanova, edukacijom i pomoći majkama i deci i sl. Tomšič je u završnici referata pozvala aktivne članice AFŽ-a da se uključe u postojeća, ili osnuju nova društva, koja će se baviti majkama i domaćicama, i tako im pomoći da budu aktivne u društvenom životu zemlje, a da ne trpi njihov lični život. Uz to je objavila da će se društva tog tipa udružiti u Savez ženskih društava Jugoslavije⁷⁷, koji će nastaviti međunarodnu aktivnost koju je do tada imao AFŽ.

Paralelno sa političkim diskursom tekao je svakodnevni rad organizacija u sistemu AFŽ-a Vojvodine. Pokrajinski odbor AFŽ Vojvodine je tokom januara, februara i marta 1951. u osamdesetak vojvođanskih sela organizovao kurs za odgoj i negovanje dece. Kuseve⁷⁸ su vodili lekari, babice, pedagozi, a održavali su se u prostorijama savetovališta za majku i dete, ili u prostorijama mesnih organizacija AFŽ-a Vojvodine. Sledeće godine, Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine je organizovao savetovanje sa predstavnicama gradskih odbora, da bi se u vojvođanskim gradovima organizovala pomoć radnicama, jer je postalo evidentno da su one preopterećene i nemaju vremena za „kulturno i političko uzdizanje, a neke ne poklanjaju dovoljno pažnje odgoju dece”.⁷⁹ Zaključeno je da treba osnovati grupe u okviru gradskih odbora AFŽ-a Vojvodine, da prate uslove pod kojima žene rade, vode domaćinstvo, vaspitavaju decu. Sreski odbori su širom Vojvodine organizovali domaćičke tečajeve i kurseve krojenja i šivenja. Članice AFŽ-a Vojvodine su obilazile graničare u Vojvodini i nosile im hranu i poklone, što je, posle učestalih incidenata na granicama FNRJ prema zemljama iz socijalističkog bloka, bila politički poželjna akcija. AFŽ Jugoslavije organizovao je veliku akciju⁸⁰ na Kosmetu, koja je pratila donošenje Zakona o

76 Isto, 11.

77 „Rezolucija o osnivanju Saveza ženskih društava Jugoslavije”, *Žena danas* br. 112 (oktobar 1953): 2.

78 Cilj je bio smanjiti smrtnost dece u nekim delovima Vojvodine (pretežno sa kolonizovanim stanovništvom), gde su žene krile porođaj, porođajući se u štalama, odsecajući pupak srpom, pa su deca umirala od sepse. Kao odgovor na ovu pojavu, AFŽ je, uz odgovarajuće pokrajinske službe, organizovao edukacije širom Vojvodine, a u nekoliko vojvođanskih sela otvorio je stalna savetovališta za majku i dete.

79 „Održana sednica Izvršnog odbora Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine”, *Slobodna Vojvodina* 2. mart (1952): 3.

80 Vojvođanska ekipa, u okviru ove akcije, obišla je 48 sela, da bi praktično podučile

zabrani nošenja zara i feredže (1951).

Deo članica AFŽ-a u Vojvodini je počev od 1950, a naročito tokom 1951. i 1952. bio u nedoumici⁸¹ da li AFŽ postoji, a one koje nisu, bile su uključene u akcije iz arsenala ekonomije nege i brige.

Socijalistički patrijarhat⁸²

Polazeći od zakonski utemeljene ravnopravnosti muškaraca i žena, učešću žena u privrednom i političkom životu zemlje i posebnoj zaštiti majki i dece, može se reći da su žene u periodu 1945–1950. u socijalističkoj Jugoslaviji snažno iskoračile u javnu sferu, dajući veliki doprinos građenju novog, pravednijeg društva. U Vojvodini su merljivi rezultati promene ženske situacije na planu obrazovanja, učešća u političkom i privrednom životu respektabilni, a dati su kako kroz zbirne pokazatelje ženskog aktivizma, tako i kroz mnogobrojne reportaže i izveštaje u AFŽ štampi, gde se imenom i prezimenom pominju junakinje⁸³ izgradnje socijalizma u mnogobrojnim aktivnim ulogama.

Promena društveno-političkog konteksta od 1950. kroz procese decentralizacije i samoupravljanja, većim i širim kompetencijama narodnih odbora u okviru Narodnog fronta (koji jetransformisan u Socijalistički savez radnog naroda), uslovlila je promenu strukture političke i ekonomske moći. Sastavni deo ovog procesa bilo je i preispitivanje ideoloških postavki emancipacije žena i uloge AFŽ-a u novoj fazi razvoja socijalizma. Sagledavši žensku situaciju u socijalističkoj Jugoslaviji, liderka AFŽ-a Jugoslavije, Vida Tomšić, 1950. je zaključila

žene koje nikad nisu izlazile van kućnog praga. Pokazale su im kako treba održavati domaćinstvo, kuvati, negovati i vaspitavati decu, održavati ličnu higijenu. Tom prilikom pregledano je 700 trudnih i bolesnih žena. Videti: Stojaković, AFŽ Vojvodine (1942–1953) (CD ROM, 2007).

81 U Novom Sadu je 1952. osnovano udruženje „Naša deca“, sa zadatkom da pruža „socijalnu zaštitu majki i detetu“. Novosadski dnevni list *Slobodna Vojvodina* je tim povodom obavestio javnost da je novo udruženje već tada imalo 700 članica. Razmere pometnje u vezi sa statusom AFŽ-a posredno su zabeležene u pomenutom članku Slobodne Vojvodine, jer se u tekstu kaže da su mnogi mislili da je AFŽ ukinut, što autor teksta negira i objašnjava da Udruženje žena preuzima samo jedan deo zadataka...“ Videti: „Osnovano udruženje *Naša deca*“, *Slobodna Vojvodina*, 18. januar (1952): 3.

82 Izraz sam pozajmila od Nede Božinović, koja je o ukidanju AFŽ-a rekla: „Opet patrijarhat na djelu. Svaki put se nađe izgovor da se žena vrati nazad. Ovdje se nije radilo o čistom patrijarhatu, nego o socijalističkoj ideologiji... Bilo je teško prihvatiti ženu kao ravnopravnog čovjeka...“. Videti: Gordana Stojaković, „Razgovor – Sasvim lična priča“, u: *Neda – jedna biografija*, ur. Gordana Stojaković (Novi Sad: Futura publikacije, 2002): 27–63.

83 Stojaković, *Rodna perspektiva...*, 66–134.

daje žena ravnopravna sa muškarcem u izvesnom smislu i u izvesnoj meri, i da je žena „prosečno govoreći”⁸⁴ dostigla politički nivo muškarca. Kategorije: u izvesnom smislu, u izvesnoj meri i prosečno govoreći, u doba kada se u sistemu AFŽ-a precizno zapisivala svaka aktivnost žena, znače da Tomšič nije nameravala da izrečene tvrdnje o dostignutoj emancipaciji žena podrži procenama koliki bi to bio broj žena. Planje bio da se taj, doduše nejasno definisan, korpus politički edukovanih žena, umesto u AFŽ, uključi u rad KPJ i Narodnog fronta, u rešavanje svih pitanja, a ne samo onih koja se vezuju za korpus tradicionalno ženskih aktivnosti. To je u načelu bio dobar plan uključenja žena u različite strukture odlučivanja. Ali, nije bilo jasno o kom broju žena je reč, na kojim nivoima moći bi one bile u prilici da učestvuju u odlučivanju, i sa kojim efektima, u odnosu na interese žena. U razradi ovog plana, imenujući pitanja različita od tradicionalno ženskih, Vida Tomšič nije vadila iz korpusa privrede i politike, već je to drugo navela ovim redosledom⁸⁵: pitanje higijene stanova i smrtnosti dece, pitanja suzbijanja bolesti, epidemije malarije, sifilisa i drugih. Radilo se o utapanju organizacija AFŽ-a u odgovarajuće organizacije Narodnog fronta radi ekonomije nege i brige.

Drugi, opet nedefinisani korpus žena, koji bi ostao u AFŽ-u, trebalo je da se osloni na volonterski rad profesorica, doktorica, pravnica, domaćica, od kojih je trebalo da se mnoge, posle redovnih obaveza na poslu i kod kuće, u AFŽ-u bave: pružanjem pomoći radnoj majci, zaštitom matere i materinstva, ishranom u gradovima i raspodelom mleka preko Međunarodnog dečjeg fonda. Plan se opet odnosio na žene u gradu, koje su prema Tomšič (prosečno govoreći) dostigle ravnopravnost. Tu su bile i novoformirane ženske organizacije za zaštitu majke i deteta, i Udruženje univerzitetski obrazovanih žena koje je trebalo da apsorbuju deo potreba za ženskim aktivizmom, pa je Tomšič zaključila dapoštojanje organizacije AFŽ-a nije nužnost, naročito ako na terenu deluje odbor žena unutar Narodnog fronta.

Ekonomska samostalnost jednog broja žena, tako podržavana u prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije, kao temelj na kome se žene zaista osećaju i delaju ravnopravno u odnosu na muškarce, očitno je najpre bila posledica potrebe za nedostajućom radnom snagom, zatim, deo emancipatorskog plana. Ekonomska samostalnost žena građena je na podeli na muške i ženske poslove, što je dovelo do dvostruke, pa i trostruke opterećenosti žena: s jedne strane, udarnički proizvodni rad, s druge – rad u domaćinstvu, i još, povrhu sve-

84 Tomšič, „Kako treba raditi u našoj organizaciji” 1.

85 Isto, 2.

ga, društveno-politički rad. Rešenje za slaganje ženskih uloga, koje su položaj žena često činile neizdrživim, bilo je već više puta konstatovano⁸⁶, a Tomšičga je samo iznova upotrebila. Radilo se o nabranjanju sledećih koraka u razvoju društva: modernizacija domaćinstva, trgovine i industrije široke potrošnje i razvoj uslužnih delatnosti, što je sve trebalo da izmesti deo domaćičkih poslova iz kuće. Jedino se nije znalo kada će nabrojani procesi započeti, ali se te 1952. znalo, a Tomšič⁸⁷ je otvoreno rekla, da oni nisu bili prioriteta socijalističke izgradnje, već proces koji tek predstoji.

U vezi sa temeljnim stavovima koje je o AFŽ-u iznela Tomšič na poslednjem kongresu organizacije postoji interesantan kontrast: s jedne strane, ona je u istorijskom smislu govorila o AFŽ-u kao o čvrstoj i moćnoj organizaciji koju su žene volele, a s druge strane, konstatovala je da jeto postala organizacija koja je getoizirala žene i, kako je Tomšič⁸⁸ tvrdila, ohrabivala stavove da se za ostvarivanje sopstvenih prava one bore protiv čitavog društva. Argumentacija o nepotrebnosti AFŽ-a je slična onoj koju je pre Drugog svetskog rata koristila KPJu odnosu na feminističke građanske organizacije, kada je definisanje posebnih ženskih zahteva u borbi za ženska prava KPJ tumačila, između ostalog, i kao borbu protiv muškaraca.⁸⁹ Problem u vezi sa argumentacijom o potrebi ukidanja AFŽ-a je bio i u tome što su organizacijom uvek rukovodile komunistkinje, visoko pozicionirane u sistemu KPJ, koje nisu primenile poznati diskurs samokritike kako bi ocenile i sopstveni rad u AFŽ-u, ili pokušale da analiziraju probleme u vezi sa procesom emancipacije, kojim je, kao i drugim procesima u soci-

86 „Referat Ide Sabo povodom proslave 8. marta 1960.“. *AFŽ Vojvodine (1942–1953)* (CD ROM). U celosti sam objavila 12 strana teksta iz lične dokumentacije Ide Sabo na CD ROM-u *AFŽ Vojvodine (1942–1953)*. U završnom poglavlju referata Ida Sabo je poručila: „[...] Ako polazimo od socijalističkog stanovišta da je žena ravnopravna, da ona vrši i još više će vršiti razne profesije i funkcije u društvu, ne može se više zadržati stara organizacija rada u domaćinstvu, (te) moramo da stvaramo svesno mrežu društvenih institucija koje će da okružuju porodicu i koje će da obavljaju razne poslove vezane za svakodnevni život porodice... i u današnjoj fazi razvitka socijalizma u našoj zemlji postoje uslovi i materijalne mogućnosti da paralelno sa povećanjem zapošljavanja žene stvaraju i razne ustanove, servise koji će u određenoj meri već sada moći rasteretiti porodicu određenih poslova. U tom pogledu poseban zadatak imaju komune i kućne zajednice... (U tom smislu se) u okviru stambene zajednice postepeno stvara tehnička baza koja će osloboditi ženu od poslova u kućanstvu i omogućiti da se zaposli i uključi u društveni život...“.

87 Tomšič, „Povodom 8 marta – Uloga žena u socijalističkoj izgradnji“ 1.

88 Tomšič, „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa...“, 10.

89 O odnosu komunistkinja prema građanskom ženskom pokretu videti: Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku* (Beograd: Devedeset četvrta): 128.

jalističkoj Jugoslaviji, rukovodila KPJ.

Posledice novih direktiva u vezi sa ženskim aktivizmom, i uopšte, položajem žena u društvu, mogle su se vrlo brzo osetiti, što je bio znak krhkosti novih, tek osvojenih ženskih uloga. U referatu na IV kongresu AFŽ-a Tomšič je upozorila na promenu položaja žena u društvu, koji se u nekim situacijama regredirao ka tradicionalnim ulogama žena u kapitalizmu: udaja kao način izdržavanja žena i zavisnost od muževa koji zarađuju. Tendencije o kojima je Tomšič upozorila bile su po njenom sudu posledica nepravilno shvaćene decentralizacije, demokratizacije društvenih odnosa i shvatanja o ulozi žena u društvu, koje je okarakterisala kao ostatak malograđanskih shvatanja pobeđenih nazadnih snaga. Ali, neovisno od toga, i pre promena društveno-političkog plana, bilo je delova socijalističke Jugoslavije gde su tradicija i običaji u porodičnim odnosima i u vezi sa položajem žena bili jači od novih socijalističkih zakona, kao što je bilo područje Kosmeta, gde je ipak bilo aktivnosti AFŽ-a. U takvim sredinama AFŽ je često bio jedina podrška ženama u pravljenju makar i skromnih iskoraka iz porodičnog kruga.

Tomšič je propustila da nove tendencije regresije pogledu položaja žena ozbiljnije razmatra u kontekstu neuspeha socijalističkog ideološko-političkog plana emancipacije žena, koji se zaustavio na bedemima tradicionalnog, privatnog i porodičnog života, i na granicama različitih kulturološko-patrijarhalnih normi u kojima su žene živele. Deo tog neuspeha bilo je i gašenje AFŽ-a, i promena odnosa prema poželjnim ženskim ulogama. U kontekstu novih društvenih odnosa, Tomšič se zaustavila na nivou javnog upozorenja zbog „očitih nastojanja da se žena pretvori u lutku koja misli da je za njen društveni položaj od najvećeg značaja njen spoljašnji izgled, i da samo time, a ne svojim radom, sebi ozbeđuje mesto u društvu”; jedan broj žena se „okrenuo modi i prevaziđenim načinima ponašanja”.⁹⁰ Ova promena bila je vidljiva naročito u „dnevnim i drugim novinama”.⁹¹

Izveštaji, reportaže i vesti o radu organizacija AFŽ-a u Vojvodini objavljeni u AFŽ štampi su pokazali da zahtevi za gašenje organizacije nisu bili uzrokovani potrebom koju je iskazalo članstvo⁹², već posledica političke odluke KPJ i ula-

90 Tomšič, „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi...”, 10.

91 Isto, 10.

92 O tome jesvedočila Neda Božinović: „Bona, veli što ukinuste *afižu*? – Dobro, rekoh, sada postoji Savez ženskih društava. – Ajde, veli naša *afiža*... Gadan grijeh ste počinili. Gdje ćemo mi sada da se okupljamo? Naši muževi idu u kafanu, piju, igraju karte, kockaju se, a mi sedimo u kući, čuvamo djecu. Otkako nema *afiže*, mi se više ne sastaje-

ska FNRJ u novu fazu ekonomskog i društvenog ustrojstva, i da su komunistkinje, liderke AFŽ-a, bile najpre predstavnice interesa KPJ, a ne autentične predstavnice interesa žena. U AFŽ štampi nije bilo protesta zbog ukidanja AFŽ-a. Može se reći da su komunistkinje – liderke AFŽ-a – smatrale da su rezultati procesa emancipacije prihvatljiviji⁹³ i da je ulazak nedefinisanog broja žena u odbore Narodnog fronta (Socijalističkog saveza) sam po sebi dovoljan za predstavljanje autentičnih interesa žena. U stvarnosti, delegatkinje žena su bile upućene da se bave tzv. ženskim temama, za čije definisanje nisu imale presudni uticaj. Novoosnovane ženske organizacije, osnovane „odozgo“, nisu opstale, jer nisu pratile potrebe svakodnevnog života žena. Autentični interesi mase žena iz sela i grada više nikada nisu bili tako masovno i respektabilno efikasno u fokusu jedne organizacije, kao što je to bio slučaj u periodu uzleta AFŽ-a.

Na kraju, kada se govori o AFŽ-u i procesima emancipacije žena u prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije, mora se zaključiti da se radi o periodu poleta, optimizma i beskrajnog rada, kada su mase žena napravile korake od sedam milja na društvenoj lestvici, otvorile prostor slobodnog izbora u privatnoj sferi, osvojile mnoga zanimanja i nove profesije (kao što su novinarstvo i pravosuđe), a zatim je KPJ domete s početka velikog emancipatorskog vala proglasila dovoljnim, uprkos potrebama žena u svakodnevnom životu.

Svadba u zadrugi Micurin, Glas žena br 6.
1949. str 1–17.

mo”. Videti: Stojaković, „Razgovor...”, 47–48.

93 Postoji sličnost sa okolnostima ukidanja Ženotdela u Sovjetskom Savezu 1929, kada je privilegovani sloj žena smatrao da je proces emancipacije dovršen, Ženotdel nepotreban, dok je u realnom životu bilo sasvim obrnuto. Videti: Sheila Rowbotham, *Svest žene – svet muškaraca* (Beograd: Studentski izdavački centar USSO, 1983): 102.

ARHIVSKA GRAĐA

Arhiv Vojvodine, F. 338. 12. Pokrajinski odbor AFŽ-a Vojvodine. *Statistika i izveštaji 1848/1949.*

LITERATURA

Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918–1978.* Beograd: Nolit, 1981.

Đuro Šušnjić. „Analiza sadržaja” u: *Kritika sociološke metode: uvod u metodologiju društvenih nauka.* Ur. Đuro Šušnjić, 247–248. Niš: Gradina, 1973.

Gordana Stojaković. *Znamenite žene Novog Sada* I. Novi Sad: Futura publikacije, 2001.

Gordana Stojaković. „Razgovor – Sasvim lična priča.” *Neda – jedna biografija*, ur. Gordana Stojaković, 27–63. Novi Sad: Futura publikacije, 2002.

Gordana Stojaković. *AFŽ Vojvodine 1942–1953.* (CD-ROM) Novi Sad: izdanje autorke, 2007.

Gordana Stojaković. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953).* Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2012.

Gordana Stojaković. „Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz AFŽ štampu.” *Ciklus tribina – Rod i levica*, ur. Lidija Vasiljević i Tamara Skrozza, 13–39. Beograd: Ženski informaciono-dokumentacioni trening centar

(ŽINDOK), 2012.

Gordana Stojaković. „Žene u novim profesijama 1945–1950: pogled na svakodnevni život žena kroz štampu Antifašističkog fronta žena.” *Politička upotreba prošlosti – o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru.* 243–262. Ur. Momir Samardžić, Milivoj Bešlin i Srđan Milošević. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija AKO, 2014.

Gordana Stojaković. *The Women’s Antifascist Front of Vojvodina (1942–1944) – The War Experiences.* International Conference in Sarajevo June 7th and 8th 2014: The place of women in war 1914–2014. www.pra- vonarad.info <http://www.afzarhiv.org>

Neda Božinović. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku.* Beograd: Devedesetčetvrta, 1996.

Sheila Rowbotham. *Svest žene – svet muškaraca.* Beograd: Studentski izdavački centar USSO, 1983.

Svenka Savić. *Diskurs analiza.* Novi Sad: Filozofski fakultet, 1993.

Vera Vasić. *Novinski reklamni oglas, Studija iz kontekstualne lingvistike.* Veternik: LDI, 1995.

Vida Tomšič. *Ženska v razvoju socijalistične samoupravne Jugoslavije.* Ljubljana: Delavska enotnost/Naša žena, 1980.

Rezolucije, statut, uredbe, referati,

uputstva i zaključci (hronološki):

„Statut Antifašističkog fronta žena Jugoslavije”, *Zora* br. 29 (januar 1948): 19. „Rezolucija Drugog kongresa AFŽ Jugoslavije”, *Zora* br. 29 (januar 1948): 22–23. *Uputstva glavnim, sreskim i gradskim odborima AFŽ-a o vođenju evidencije i statistike*, Beograd: Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije, 1948.

„Rezolucija AFŽ Jugoslavije– Izražavamo svoje puno poverenje u rukovodstvo KPJ sa drugom Titom na čelu” *Zora*, br. 35 (jul 1948): 5–6.

„Doneta je Uredba o osnivanju dečjih jasala i vrtića”, *Zora* br. 36–37 (avgust-septembar 1948): 15.

„Zaključci Petog plenuma Glavnog odbora AFŽ-a Srbije”, *Zora* br. 39 (novembar 1948): 7–8.

„Rezolucija o osnovnim narednim zadacima KP Srbije”, *Zora* br. 41 (januar 1949): 4–6.

„Jedna nova mera za zaštitu majke i deteta”, *Glas žena* br. 11 (novembar 1950): 6.

„Šta se na Kongresu odlučilo i kako da radimo”, *Žena danas* br. 81 (mart 1951): 1.

„Zaključci Petog plenuma AFŽ Jugoslavije održanog 15. i 16. juna 1951. u Beogradu”, *Žena danas* br. 84–85 (jun–jul 1951): 2–3.

„Referat Vide Tomšič – Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvitka socijalističkih društvenih odnosa”, *Žena danas* 112 (oktobar 1953): 6–12.

„Rezolucija o osnivanju Saveza ženskih društava Jugoslavije”, *Žena danas* br. 112 (oktobar 1953): 2.

CITIRANI ČLANCI:

A.K. „Jedna nova mera za zaštitu majke i deteta”, *Glas žena* br. 11 (novembar 1950): 6–7.

Dr Bosiljka Milošević, „O radnoj sposobnosti žene”, *Žena danas* br. 103 (januar 1953): 15–16.

J. B. Tito. „Potrebno je da se i muškarac i žena obostrano bore za otklanjanje negativnih shvatanja o odnosu prema ženi – Posle Kongresa Maršal Tito primio je grupu delegatkinja, na čelu sa Vidom Tomšič, kojima je između ostalog rekao”, *Žena danas* br. 112 (oktobar 1953): 1.

„Novi život naših radnica”, *Glas žena* br. 1 (novembar 1948): 5.

„Osnovano udruženje Naša deca”, *Slobodna Vojvodina*, 18. januar (1952): 3.

„Održana sednica Izvršnog odbora Pokrajinskog odbora AFŽ-a Vojvodine”, *Slobodna Vojvodina*, 2. mart (1952): 3.

„Svadba u zadruzi Mičurin”, *Glas*

žena br. 6 (jun 1949),: 16–17.

Tomšič, Vida. „Masovni politički rad među ženama – jedan od najvažnijih zadataka AFŽ-a”, *Zora* br. 29 (januar1948): 9–10.

Tomšič, Vida. „Partija je pokazala ženama pravilan put njihove borbe”, *Zora* br. 36–37 (avgust–septembar 1948): 1–3.

Tomšič, Vida. „Organizacioni zadaci AFŽ-a”, *Zora* br. 38 (oktobar 1948): 4–6.

Tomšič, Vida. „U izgradnji socijalizma mi idemo putem koji nam je ukazao Peti kongres KPJ. Iz referata drugarice Vide Tomšič na svečanoj akademiji povodom proslave 8. marta”, *Zora* br. 43 (mart 1949): 1–3.

Tomšič, Vida. „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma”, *Glas-žena* br. 3 (mart 1949): 1–3.

Tomšič, Vida. „Zadaci i rad organizacije AFŽ-a u socijalističkoj rekonstrukciji sela”, *Zora* br. 46. (juni 1949): 1–2.

Tomšič, Vida. „Kako treba raditi u našoj organizaciji”, *Glas žena* br. 9(septembar 1950): 1–3.

Tomšič, Vida. „Kako treba ubuduće raditi među ženama”, *Zora*, br. 62–63 (oktobar–novembar 1950): 2–5.

Tomšič, Vida. „Povodom 8. marta – Uloga žena u socijalističkoj izgrad-

„Svadba u zadruzi Mičurin”, *Glas žena* br. 6 (jun 1949),: 16–17.

Tomšič, Vida. „Masovni politički rad među ženama – jedan od najvažnijih zadataka AFŽ-a”, *Zora* br. 29(januar1948): 9–10.

Tomšič, Vida. „Partija je pokazala ženama pravilan put njihove borbe”, *Zora* br. 36–37 (avgust–septembar 1948): 1–3.

Tomšič, Vida. „Organizacioni zadaci AFŽ-a”, *Zora* br. 38 (oktobar 1948): 4–6.

Tomšič, Vida. „U izgradnji socijalizma mi idemo putem koji nam je ukazao Peti kongres KPJ. Iz referata drugarice Vide Tomšič na svečanoj akademiji povodom proslave 8. marta”, *Zora* br. 43 (mart 1949): 1–3.

Tomšič, Vida. „Žene Jugoslavije u borbi za izgradnju socijalizma”, *Glas-žena* br. 3 (mart 1949): 1–3.

Tomšič, Vida. „Zadaci i rad organizacije AFŽ-a u socijalističkoj rekonstrukciji sela”, *Zora* br. 46. (juni 1949): 1–2.

Tomšič, Vida. „Kako treba raditi u našoj organizaciji”, *Glas žena* br. 9(septembar 1950): 1–3.

Tomšič, Vida. „Kako treba ubuduće raditi među ženama”, *Zora*, br. 62–63 (oktobar–novembar 1950): 2–5.

nji. Predstavnicu Antifašističkog fronta žena Jugoslavije i članicu CK KPJ drugarica Vida Tomšič održala je 7. marta preko Radio Ljubljane ovaj govor”, *Žena danas* br. 93 (mart 1952): 1, 7.

Tomšič, Vida. „Mesto i uloga ženskih organizacija u današnjoj etapi razvika socijalističkih društvenih odnosa – Referat na IV kongresu AFŽ-a Jugoslavije”, *Žena danas* br. 112 (oktobar 1953): 6–12.

Zora Krdžalić-Zaga, „Osmi mart – Međunarodni dan žena”, *Slobodna Vojvodina* (7. mart 1948):1.

Problemi ženskog pitanja u socijalizmu kroz film *Potraži ženu* Zvonimira Berkovića

Uvod

Film Zvonimira Berkovića „Cherchez la femme” iz 1968. godine svojevrsni je televizijski esej u trajanju od 30 minuta. Nastao je kao dio projekta „People to people” na inicijativu škotske produkcije u suradnji s RTV-om Zagreb i Jugoslavenskom radiotelevizijom, te je zapravo jedan od ukupno dvanaest nastava-ka kojima su se predstavljale različite europske zemlje. Iako je film premijerno prikazan u Londonu iste godine kad je i produciran, nikada nije prikazan u SFR Jugoslaviji. Prvo ovdašnje javno prikazivanje bilo je ono 1992. godine u igranom programu HRT-a, u emisiji „Premijere kojih nije bilo”. U emisiji, pored voditelja Branka Bošnjaka, sudjeluju sâm redatelj Zvonimir Berković, filmski teoretičar Hrvoje Turković, nekadašnji ravnatelj RTV Zagreb Miro Mahečić, te Dragutin Bahun u ulozi istražitelja koji ima otkriti sudbinu „bunkeriranog” filma. Ono što je znakovito, uzmemo li u obzir kontekst 1992. godine, kad se film prikazuje, jesu Bahunove zaključne riječi, kojima konstatira da film u Jugoslaviji možda nije prikazivan jer je njime i „još prije 24 godine gospodin Berković uspio dokazati koliko su jugoistok i sjeverozapad tvorevine koju smo nazivali Jugoslavija, nespojivi”;¹ dok ondašnji ravnatelj RTV-a Zagreb neprikazivanje opravdava slučajem i nizom okolnosti više tehničke, no ideološke prirode.² S obzirom na ironičan odnos spram onodobnih društveno-političkih prilika, čini se da se film lako može zloupotrebljavati u svrhu nacionalističke argumentacije nužnosti raspada SFRJ i slično. No, posvećenijim gledateljima i gledateljicama, ovaj ironičan i duhovit kratki film u kojemu se autor spretno poigrava stereotipima, može poslužiti kao poticaj za razmišljanje o nekim problemima jugoslavenskog socijalizma, a pogotovo o ženskom pitanju unutar jednog od najprogressivnijih društvenih uređenja kada je o pravima i emancipaciji žena riječ.

Film je koncipiran kao vješto montiran kolaž raznovrsnog video-materijala, kako dokumentarnog, tako i igranog. Uglavnom su to onodobni prikazi društvenog života, koje po uzoru na tradiciju dokumentarnog filma prati *voice-over* naracija. Hrvoje Turković za taj će Berkovićev film reći da je prije kozerija, nego

¹ *Premijere kojih nije bilo* (1992) Hrvatska radiotelevizija, urednik: Branko Bošnjak.

² *Ibid.*

televizijski esej, odnosno „igrarija između konkretnosti filmske slike i pompe tradicionalnog ideološkog komentara”.³ Sâm Berković definiciju je filma kao televizijskog eseja smatrao preuzetnom, te ga opisuje kao vlastiti pokušaj da na šarmantan, a ne znanstven i metodičan način, iznese svoje opservacije o svijetu koji ga okružuje⁴.

„Stari mudrac je rekao, ako hoćete do kraja upoznati neku zemlju, ako hoćete da shvatite prave razloge svjetskih događaja: potražite ženu” (Berković: 1968), rečenica je koja otvara film. Stari mudrac na kojeg se poziva Berković izvjesni je Charles Maurice de Talleyrand-Périgord, francuski političar i diplomat iz 18. stoljeća, poznat po aforizmima. Osim ovog izvora, spomenuti princip podsjeća i na žanr popularnih kriminalističkih romana, u kojima ova fraza upućuje na ženu kao nerijetko uzrokom, odnosno smjerom prema rješenju slučaja. Film će, pak, zaključiti riječima: „Dragi gledaoče, u ovom filmu tražili smo ženu, ne nje radi, već zemlje radi” (Berković: 1968). Namjera ovog rada može se sažeti u parafrazi zaključnih riječi iz filma, *tražim ženu, nje radi*.

Kroz nekoliko motiva iz Berkovićeve filma pokušat ću skicirati ono što možemo nazvati nedovršenom emancipacijom žena (Blagaić, Jambrešić Kirin, 2013: 41). U filmu se obilato koriste i danas vrlo perzistentne i djelatne metafore žene kao zemlje, majke, domovine, naroda, nacije, i upošljavaju se razni stereotipi. Stoga nam film može biti vrlo koristan, budući da dobro ilustrira neke od glavnih problema vezanih uz žensko pitanje u socijalizmu. Neki od njih su takozvani državni feminizam, dvostruka opresija kao paradoks ženske emancipacije, podređenost ženskog pitanja socijalističkom projektu, patrijarhat u privatnoj sferi, te uvjetno rečeno repatrijarhalizacija i retradicionalizacija nakon rata i tako dalje. Služeći se komentarima iz filma, u radu će se analizirati neke od spomenutih neuralgija.

Prije no što se posvetimo poslijeratnom razdoblju, bilo bi korisno ukratko reći nešto o specifičnom odnosu socijalističkog projekta i ženskog pitanja unutar njega, kao i o sudjelovanju žena u Drugom svjetskom ratu, odnosno Narodno-oslobodilačkom pokretu.

Socijalizam i žensko pitanje

Prema Marxu, stupanj emancipacije žena može poslužiti kao mjerilo opće emancipacije (prema Đorđević, 1975: 5), a ona se postiže „ekonomskim na-

3 Ibid.

4 Ibid.

pretkom, političkim organiziranjem, kako muškaraca, tako i žena” (Bonfiglioli, 2014: 18). Žensko pitanje u socijalizmu interpretiralo se u skladu s marksističkom teorijom, odnosno kao dio opće borbe proletarijata, a inzistiranje na dimenziji specifično ženske podčinjenosti prokazivalo se kao buržoasko i štetno po klasno jedinstvo. Istovremeno su se, na neki način, patrijarhalni odnosi izostavljali iz jednadžbe, a o tome će više biti riječi u daljnjem tekstu.

Sklevicky piše o takozvanoj „izmišljenoj tradiciji”, koju su propagirale socijalističke vlasti, a prema kojoj je emancipacija žena smatrana neizbježnom posljedicom socijalističke revolucije, a ne rezultatom dugotrajne ženske borbe (prema Bonfiglioli, 2014: 3). U tom smislu, žensko pitanje bilo je podređeno onom klasnom, s idejom vodiljom da će ukidanjem privatnog vlasništva i pobjedom radničke socijalističke revolucije doći do oslobođenja i radničke klase i žena.

S druge strane, kako bi se emancipacija gore naznačenim sredstvima postigla, bilo je potrebno uvesti žene u sferu produktivnog rada, ali i rasteretiti ih tereta reproduktivnog rada, prije svega socijalizacijom kućanskog rada, čime bi se riješio problem dvostruke opresije. Kako bi se, s tom agendom, postigla masovna mobilizacija i politizacija žena, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) poticala je osnivanje ženskih organizacija u okviru Narodnooslobodilačkog pokreta.

Antifašistički front žena (AFŽ)

Antifašistički front žena bila je masovna ženska organizacija koja, prema Bonfiglioli, ne nastaje kao autonomna organizacija, već organizacija osnovana kao dio Narodnooslobodilačkog pokreta, sa zadaćom da mobilizira široke mase žena, te pruži podršku pokretu kako u borbi, tako i u ostalim aktivnostima pokreta. Statistike govore o sto tisuća žena u partizanima, te dvadeset i pet tisuća poginulih. Njih dvije tisuće izborile su oficirske činove, a narodnim herojima proglašeno ih je 92. Oko dva milijuna žena mobilizirano je, te na različite načine pomažu pokret (2014: 5).

Prva zemaljska konferencija AFŽ-a održana je tokom rata, 6. prosinca 1942. godine u Bosanskom Petrovcu, kada su diljem zemlje u prethodnih 18 mjeseci narodnooslobodilačke borbe već osnovani pokrajinski odbori AFŽ-a. Sudjelovalo je 166 delegatkinja iz cijele Jugoslavije (2014: 6).

Na konferenciji se raspravljalo o programu i strukturi AFŽ-a. Lydia Sklevicky analizira AFŽ kroz četiri organizacijska modela tijekom različitih razdoblja njegova postojanja od 1942. do 1953. godine. Modeli su, prema njenom nacrtu:

AFŽ u ratu, odgojni model AFŽ-a (1945. – 1947.), direktivni model (1948. – 1949.) te dualistički model prijelazne faze (1950. – 1953.) (1996: 115–138). U ratnom razdoblju glavna zadaća AFŽ-a bila je mobilizirati široke mase žena, s naglaskom na ruralna područja, a istovremeno ih i kulturno-politički educirati, opismenjivati, te organizirati život u netom oslobođenim područjima. Pomoć vojsci podrazumijevala je opskrbu odjećom, hranom, lijekovima. Žene su obučavane za medicinske sestre i pružanje prve pomoći. Važna je bila i propaganda aktivnost, isprva su se u ilegali bavile izdavanjem i distribuiranjem antifašističkih glasila na raznim jezicima, pozivajući žene da se pridruže Narodnooslobodilačkom pokretu. U poslijeratnom periodu, u vrijeme obnove i izgradnje ratom poharane zemlje, žene su sudjelovale u dobrovoljnim radovima, uključivale su se u proizvodni proces, što je pratilo i osposobljavanje žena za kvalificirani rad, kao i organizacija pomoći i svakodnevice za zaposlene majke. Žene su se putem AFŽ-a masovno angažirale u rješavanju društvenih aktualnosti, poput zbrinjavanja ratne siročadi i brige za ranjenike i invalide.

Posljednja dva razdoblja, prema Sklevicky, razdoblja su postupnog gubitka autonomije AFŽ-a i podređenosti KPJ-u, do njegova konačnog gašenja. Tijekom direktivnog modela, naponi AFŽ-a usmjeravaju se prema većem uključenju žena u radni proces, odnosno, u skladu sa zahtjevima prve petoljetke, te se djelovanje ograničava na pomoć majkama radnicama i socijalizaciju reproduktivnog rada. Već ovim kratkim pregledom aktivnosti i različitih faza u organizaciji AFŽ-a možemo doći do zaključka da se većina aktivnosti svodila zapravo na „mobilizaciju žena koja je vodila instrumentalizaciji tradicionalnih ženskih funkcija (karitativni rad – socijalne akcije i rad za lokalnu zajednicu – obnova)” (1996: 122).

Nakon djelomičnog i nužnog uzdrmanja rodnih odnosa tijekom ratne, izvanredne situacije, ponovno mirnodopsko normaliziranje patrijarhalnog rodnog ugovora s jedne se strane čini olakšano i zapravo nikad prekinutim kontinuitetom baštinjenja tradicionalnih ženskih osobina i uloga. Od požrtvornosti u borbi, do majčinske brižljivosti u širem smislu, prema cjelokupnoj zajednici, podizanju novog društva.

To je nama naša borba dala

Sve su one kada je trebalo bile spremne da grade temelje novog socijalističkog društva ravnopravnih i samoupravnih odnosa. Danas su već dočekale da uživaju u plodovima naše izgradnje. Danas one rade u uvjetima visokoracionalizirane industrijske proizvodnje. Svjesne svojih interesa i svojih samoupravnih prava,

*svjesne da sve što rade za sebe rade.*⁵

Naracija u filmu prati prizore žena na radnim akcijama, izgradnji prometne infrastrukture, tvornica i tako dalje. Zatim, vidimo tekstilne radnice u tvornicama, te naposljetku, prodavaonicu proizvoda sarajevske tvornice čarapa „Ključ” i žene prikazane prilikom kupnje, u ulozi potrošačica. Ovih nekoliko rečenica poprilično dobro može poslužiti kao ilustracija transformacija kroz koji položaj i pretpostavljene uloge žene u socijalističkom društvu prolaze neposredno nakon rata te narednih desetljeća.

Masovnim angažmanom u ratnom razdoblju, žene su izborile niz materijalnih i socijalnih prava, kojima im je omogućeno da u mjeri većoj nego ikad dotad postanu aktivne sudionice društveno-političkog života. Iako formalno postaju ravnopravne, praksa pokazuje izrazitu heterogenost življenog iskustva žena u Jugoslaviji.

Član 24. Ustava FNRJ glasi: „Žene su potpuno ravnopravne sa muškarcima u svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednaki rad žene imaju pravo na jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese majke i djeteta osnivanjem rodilišta, dječjih domova i obdaništa i pravom majke na plaćeni dopust prije i poslije porođaja” (prema Sklevicky, 1996: 144).

Određeni emancipatorni pomaci poput izlaska žena na tržište rada, što predstavlja jedan od preduvjeta neovisnosti žena, zapravo su u većoj mjeri bili nužna mjera za konsolidaciju socijalističkog projekta u poslijeratnom kontekstu i procesa industrijalizacije i urbanizacije, a manje koraci uloženi u sustavno oslobođenje žena i od, osim klasne, specifično rodne opresije. U prilog tome možda nam govori upravo postepen regres u smjeru tradicionalnih društvenih obrazaca već u desetljeću nakon rata.

Tako se već 1946. godine u listu „Žena u borbi” pojavljuju krojevi i recepti (Gonan, 2014: 17), a list 1958. godine mijenja naziv u „Žena”, čime se na neki način u medijskom prostoru briše sjećanje na borbenu prošlost s golemim emancipatornim zalogom.

Jambrešić Kirin navodi da je ta tendencija, takozvane „redomestifikacije revolucije” prepoznata i u drugim socijalističkim društvima. Već od kraja 1950-ih, rivalstvo dvaju kolektivističkih projekata – patrijarhalnog i komunističkog – koji

5 Berković, Z. (1968), *Cherchez la femme*, televizijski esej, RTV Zagreb – Jugoslavenska radiotelevizija.

su, svaki na svoj način, disciplinirali, socijalizirali i koristili žensku radnu i reproduktivnu sposobnost, pronašli su zajednički interes u obnavljanju diskursa ženstvenosti i kućevnosti. Prijelaz iz siromaštva u stanje relativnog blagostanja, praćen počecima masovne proizvodnje kućanskih aparata i potrošnih dobara [...] pratila je pasivizacija žena kao političkih subjekata i komodifikacija njihovih slika u masovnim medijima. (Jambrešić Kirin, Blagaić, 201: 72).

Taj put sažet je u ranije navedenom citatu iz Berkovićeve filma. Jugoslavenska žena prelazi put od dobrovoljke i udarnice s vjerom u emancipatorne tekovine revolucije, dvostruko opresionirane radnice do pacifizirane figure potrošačice.

Radnica — majka

*Žena danas rame uz rame s muškarcem neprestano podiže produktivnost svog rada. Statistike kažu da one daju sve značajniji prinos nacionalnom bruto dohotku.*⁶

Ovoj rečenici Berković će suprotstaviti, nakon prikaza žene na radnom mjestu (radi se o inženjerki ili tehničkoj crtačici) prizore iz rodišta, očito insinuirajući da je prvenstven ženin doprinos bruto dohotku onaj u proizvodnji same radne snage, odnosno u sferi društvene reprodukcije. Zbog divljanja nacionalizama devedesetih godina prošlog stoljeća i tranzicijom prema neoliberalnim tendencijama u ekonomiji ovdašnji eter postaje zasićen konzervativnom retorikom o majčinstvu i tradicionalnim ulogama žena u svrhu nacionalističke legitimacije i kapitalističke aroprijacije. Iz tog nam se razloga može učiniti da postoji stanoviti diskontinuitet u diskursima veličanja majčinstva, no činjenica je da se, naizgled paradoksalno, upravo figura majke može instrumentalizirati u različitim društveno-političkim kontekstima.

Niti desetljeće nakon rata, iste godine kad je ukinut i AFŽ, 1953. Josip Broz Tito u svom govoru u Bjelovaru kaže:

„Tačno je da je žena u prvome redu majka, ali baš zato što ona najviše žrtvuje od sebe, odgajajući nove naraštaje, ona ima još veće pravo da kao majka kaže svoju riječ u zajednici kakva je naša – u socijalističkoj zajednici”, što Jambrešić Kirin tumači kao ilustraciju zaokreta, suprotno nastojanju da potakne žene na jaču participaciju u političkom životu, potvrđuje stereotip o požrtvovnoj majci i odgajateljici (prema Jasić: 2015).

6 Berković, Z. (1968), *Cherchez la femme*, televizijski esej, RTV Zagreb – Jugoslavenska radiotelevizija.

U studiji „Imaginarna majka – Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća”, Ksenija Vidmar Horvat (2017) kroz analizu proizvoda popularne kulture, prije svega ženskih časopisa, analizira konstrukcije javnog portreta majke i diskursa majčinstva, kojima se uspostavlja ženin društveni prostor u dvijema politički i ideološki disparatnim razdobljima poslijeratne povijesti (postratna Jugoslavija i SAD). U njoj tvrdi da žena posljednjih 50 godina nije živjela u razdoblju u kojem se zatiralo štovanje majčinstva, a socijalizmu se ne može pripisati programski, državno kontrolirani projekt ukidanja ženskoga „pravoga” obiteljskog identiteta majke i domaćice. Vidmar Horvat tvrdi da socijalizam posuđuje žensku biološku funkciju, kako bi njome mogao voditi i projekt društvene obnove i za takvu je transakciju između javno-ideološkoga i privatno-društvenoga trebao suradnju žene koja je vjerovala u političku snagu vlastitoga majčinstva. Njena komparativna analiza pokazuje da je kult majčinstva služio zajedničkom cilju društvenog i rodnog podređivanja žena, pri čemu su se razlikovale samo ideološke podloge kojima se opreacionaliziralo štovanje majke: dok je u kontekstima zapadnog, američkog društva to štovanje podvrgnuto rodnoj konsolidaciji podjele rada prije Drugog svjetskog rata, u kontekstima socijalističkih društava je glorifikacija lika majke čvrsto smještena u političko ideološko discipliniranje kolektivnog subjekta. Tako već samo deset godina nakon rata sa scene udaricu istiskuje žena – majka, odnosno radnica – majka, s naglaskom na tri sfere: sfera posla, bračno-obiteljski život i odnos prema djeci. Vidmar Horvat analizira poslijeratna izdanja tiskovine „Naša žena”, te uočava nastojanja ponovnog kodiranja ženskosti kroz reprezentaciju njezine javne slike – od ranih prikaza partizanske majke, žena u uniformi s djecom, od podobne udarnice do pripitomljene domaćice, bilo je potrebno tek nešto više od desetljeća.

Patrijarhalna privatna sfera i dvostruka opresija

U naših 20 socijalističkih godina samo je jedan zakon nepokolebljivo ostao na snazi, zakon o braku. Brak je bio jedino područje u kojemu nije bilo dopušteno Jugoslavenu da eksperimentira.⁷

Zatim, reći će naš filmski pripovjedač „Ma gdje živjela, ma koliko stara bila, svaka naša žena sanja isti san i tiho ga ostvaruje”, misleći pritom na sklapanje braka. Montažom prikaza raskošnih seoskih svadbi i odmjerenih sklapanja bračnog ugovora u gradskim matičnim uredima, zaključit će da je to jedna od rijetkih stvari na kojima čovjek iz grada zavidi onima iz ruralnih sredina, gdje se, čut ćemo tijekom filma „još uvijek živi kao u narodnoj pjesmi”.¹⁴ Takve su observa-

⁷ Berković, Z. (1968), *Cherchez la femme*, televizijski esej, RTV Zagreb – Jugoslavenska radiotelevizija.

cije indikativne jer unatoč brojnim socijalnim politikama koje su umnogome radikalno unaprijedile položaj žena nabolje, transformacija patrijarhalne privatne sfere nije mogla biti ostvarena tek na razini zakonskih, formalnih promjena. *Sugovornice iz Leksikona*⁸ ističu: politika se zrcali u odnosima moći u obitelji, na poslu (Dijanić et al., 2004: 355). Također, skreće se pozornost na važnost dostupne infrastrukture, koja se mijenja uspostavom samoupravnog socijalizma i decentralizacije, kad brojne žene ponovno ostaju bez nužne infrastrukture, u smislu dostupnih socijalnih servisa poput jaslica i menzi u svojim sredinama (Bonfiglioli: 2017).

Zakon o braku iz 1946. godine jedan je u nizu zakona koji su regulirali ravnopravnost, njime je izjednačen položaj žena i muškaraca u braku, tu je i pravo na razvod braka, a zakonima iz područja obiteljskog prava izjednačena su prava bračne i vanbračne djece. No, podaci iz istraživanja provedenog 1965. godine govore o većem broju zahtjeva za razvod braka od strane muževa, koji se mogu tražiti u ekonomskim prilikama u kojima su se žene nalazile: nemogućnost za izdržavanje djece bez muževljeve finansijske pomoći, strah od gubitka starateljstva nad djecom, duboko ukorijenjeno patrijarhalno shvaćanje da je razvod braka sramota za ženu. Potom, ostali razlozi koji su legitimni za muškarčev zahtjev za razvod uključuju i nemogućnost imanja djece, za šta se krivi isključivo žena, kao i situacija da žena nije došla nevinu u brak. Zaključci istraživanja tako potvrđuju da savremena porodica još uvijek nije počivala na potpunoj ravnopravnosti, pa ni u oblasti razvoda braka (Đokanović et al., 2014: 117).

U takvoj zajednici zadržana je rodna podjela rada u kojoj kućanski i reproduktivni rad tradicionalno obavljaju žene. Iako prema istraživanjima, primjerice, Chiare Bonfiglioli (2017) u tvorničkim glasilima radnice artikuliraju i raspravljaju o problemima dvostrukog tereta, „popularna kultura bila je idealan teren za omekšavanje i naturalizaciju tih napetosti” (Mihelj, S., Senjković, R., 2010: 5).

Žene na ljestvici poslovnog ugleda

*Žena danas može da gradi svoju sretnu budućnost. Ona zna da su joj u ovoj zemlji otvorena sva vrata. Ona zna da se na ljestvici poslovnog ugleda može uspeti do vrtočlavih, vratolomnih visina.*⁹

8 Dijanić D., Merunka-Golubić M., Niemčić I., Stanić D., (2004), *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.

9 Berković, Z. (1968), *Cherchez la femme*, televizijski esej, RTV Zagreb – Jugoslavenska radiotelevizija.

Vrtoglave, vratolomne visine ilustrirane su scenama iz cirkusa, gdje žena izvodi akrobacije na trapezu ili sa skijališta prilikom vožnje žičarom, a prethode im scene žena kao radnica u uslužnom sektoru.

„Novi socijalistički poredak nominalno je izjednačio radnike i radnice u plaći, ali je i dalje podržavao podjelu profesija na tzv. muške i ženske, s tim da su žene pretežno bile zaposlene na „ženskim“, službeničkim, slabije plaćenim poslovima, te su u prosjeku manje napredovale na poslu” (Dijanić et al., 2004: 318).

U praksi, onodoban broj zaposlenih žena nikad nije prelazio više od 30–36% aktivne ženske populacije, te su žene mahom zapošljavane kao nekvalificirane radnice ili u feminiziranim, niže plaćenim sektorima poljoprivrede, obrazovanja, uslužnih djelatnosti ili u radno intenzivnim branšama poput tekstilne industrije (Bonfiglioli: 2017).

Poznate su epizode kako u povijesti, tako i danas, kada žene masovno izlaze na tržište rada, uglavnom amortizirajući posljedice različitih ekonomsko-političkih kriza na mikroekonomskoj razini, često preuzimajući ulogu tradicionalno muškog hranitelja obitelji. Tada, uslijed rodne inverzije, bilježi se porast supružničkog nasilja i tako dalje. Nailazim na podatak da „jugoslavenski istraživači/ce ističu rizik da bi zapošljavanje žena na pojedina radna mjesta dovelo do otpuštanja muške radne snage što bi proizvelo konflikte u porodici” (Čaušević, 2014: 116).

Jambrešić Kirin (prema Jasić: 2015), pak, iznosi podatak kako se broj žena u tijelima političkog odlučivanja nije bitnije mijenjao kroz cijelo razdoblje; u centralnim komitetima nije bio veći od deset posto, a u Saboru je najveći broj zastupnica bio dvadeset i pet posto. Također, bilo je vrlo malo novinarki, profesora (za razliku od osnovnoškolskih učiteljica) i sutkinja.

Žene sa sela susretale su se i s protivljenjem roditelja ili bračnih partnera njihovom obrazovanju (Dijanić et al. 2014: 321), stoga mogućnost napredovanja, i to, kao što je navedeno, samo u određenim profesijama, treba analizirati i kroz klasičnu optiku, budući da je često rezervirano za pripadnice srednje i više srednje klase iz urbanih sredina.

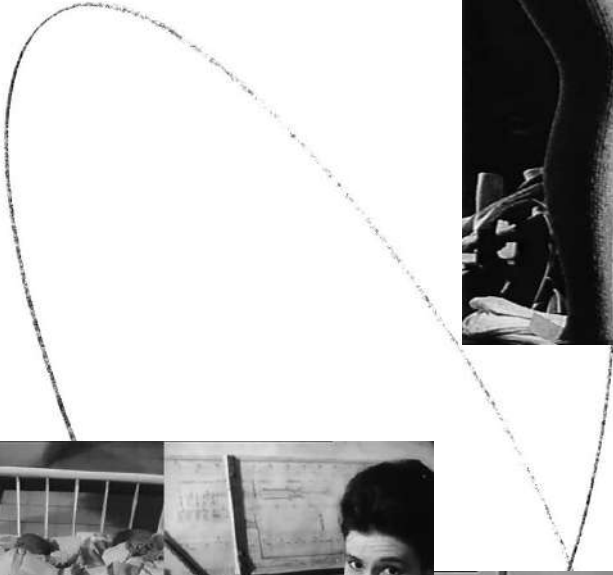
Zaključak

U filmu „Potraži ženu” Zvonimir Berković, da bi iznio niz opservacija o socijalističkom društvu i Jugoslaviji kao takvoj, pojam žene upošljava kao svojevrstnu sinegdohu, te na dovtljiv i dopadljiv način secira onodobnu realnost. Budući da

polazi od žene, u ovom radu analiziram neke od filmom tematiziranih aspekata problema ženske emancipacije i takozvanog ženskog pitanja u socijalizmu. Položaj žene u nekoliko sfera koristim kao svojevrsni lakmus pri testiranju diskrepancije između formalnopravne ravnopravnosti koju su žene tada izborile i njihove življene svakodnevice. Jedan od ciljeva socijalističke revolucije predstavlja i oslobođenje žena, ali, kao što pokazuje ovaj kratki pregled, žensko pitanje zapravo je svedeno pod ono klasno, te se podrazumijeva da do oslobođenja i žena dolazi nekom vrstom automatizma. U praksi, žene su se u socijalističkom društvu, a koje je dobrim dijelom negiralo specifičnost ženske potlačenosti, susretale s problemom patrijarhata u privatnoj sferi, kao i duplim teretom radnica koji čini opterećenje na radnom mjestu te reproduktivni rad kod kuće. Budući da je podjela rada i dalje bazirana na patrijarhalnom rodnom ugovoru, poslovi u kućanstvu i dalje su smatrani zadaćom žena. Nakon rata, postepeno, posredstvom medija, plasira se slika idealne majke i radnice, istovremeno sposobne domaćice koja vješto balansira između svih tih uloga. Valja imati na umu svu različitost iskustva uvjetovanu različitim klasnim i inim sociokulturnim razlikama među ženama.

Berkovićev film nastao je 1968. godine, stoga ga je moguće promatrati i kao svojevrsnu anticipaciju dvije važne konferencije drugog vala feminizma, odnosno takozvanog *neofeminizma*. U Portorožu je 1976. godine održana konferencija „Društveni položaj žena i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu”, a 1978. u Beogradu „Drugarica žena, žensko pitanje – novi pristup”, na kojima su feministkinje „uglavnom kritizirale službenu jugoslavensku politiku rješavanja „ženskog pitanja”, odnosno nerješavanje brojnih teoretskih i praktičnih pitanja. Tvrdile su da je jednakost bila deklarativna [...]” (Šiša, 2015: 107).

U tom kontekstu, film nas možda može podsjetiti da, kao što autorice poput Bonfiglioli (2014) upozoravaju, nakon ukidanja AFŽ-a nije došlo do često podrazumijevanog zatišja ženskih aktivističkih inicijativa u razdoblju „državnog feminizma” i organizacija nasljednica AFŽ-a, već se o tim specifičnim problemima ženskog pitanja u socijalizmu promišljalo i raspravljalo na najrazličitijim razinama, od, primjerice, tvorničkog tiska, putem kojeg su, kao što je ranije navedeno, žene komunicirale o aktualnim problemima svoje svakodnevice, do komentara poput ovog filmskog, skoro desetljeće prije prvih *neofeminističkih* kongresa.

BIBLIOGRAFIJA

- Bonfiglioli, C. (2017). A Working Day that has no End: The Double Burden in Socialist Yugoslavia. Themenportal *Europäische Geschichte* www.europa.clio-online.de/essay/id/artikel-4168.
- Bonfiglioli, C. (2014). Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era. The Case of Yugoslavia. *Aspasia*, vol. 8: 1–25.
- Dijanić D., Merunka-Golubić M., Niemčić I., Stanić D. (2004). *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Đokanović B., Dračo I., Delić Z. (2014). III. dio: 1945. – 1990. Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije. Bošnjak E., Gavrić S. (ur.). *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacije CURE, str. 104–177.
- Đorđević, J. (1975). Marksizam i žene, u: J. Đorđević (ur.). *Žensko pitanje. Antologija marksističkih tekstova*. Beograd: Radnička štampa, str. 5–122.
- Gonan, M. (2014). *Rodni stereotipi u popularnoj kulturi u Jugoslaviji do kraja sedamdesetih godina*. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Jambrešić Kirin, R., Blagaić, M. (2013). The ambivalence of socialist working women's heritage: a case study of the Jugoplastika factory. *Narodna umjetnost*, sv. 1, br. 50: 40–73.
- Jasić, M. (2015). U Jugoslaviji ravnopravne, danas paternalizirane. Antifašistički front žena. *Prosvjeta*, br. 116/117, <http://www.maz.hr/2014/04/08/u-jugoslaviji-ravnopravne-danas-paternalizirane/>.
- Mihelj, S., Senjković, R. (2010). Rod i popularne kulture socijalizma, u: *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, Vol. 16 No. 1. Zagreb: Naklada medijska istraživanja. Str 5–6.
- Šiša, A. (2015). Linije povezivanja i razdvajanja marksizma i feminizma u Sloveniji. *Treća*, br. 1–2, vol. 17: 103–116.
- Vidmar Horvat, K. (2017). *Imaginarna majka. Rod i nacionalizam u kulturi 20. stoljeća*, Zagreb: Sandorf.

8.1. Audiovizualni materijal:

Berković, Z. (1968), *Cherchez la femme*, televizijski esej, Jugoslavenska radiotelevizija.

Premijere kojih nije bilo (1992), igrani program, Hrvatska radiotelevizija, urednik: Branko Bošnjak.

Politička hodočašća u socijalističkoj Jugoslaviji kao proizvodnja multiskalnog nacionalnog prostora

Jugoslovenstvo kao nacionalna ideja i državotvorni projekat je kroz svoje skoro dvovekovno postojanje prošlo kroz nekoliko faza. Izraslo iz ranodevetnaestovekovnog ilirstva u habzburškoj Hrvatskoj i napoleonovskoj Dalmaciji, ono se prelilo u mladu srpsku državu kao romantičarski nacionalni pokret. Nakon svog prvog ovaploćenja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, jugoslovenstvo je prešlo put od ideologije „triju plemena” do unitarističkog integralizma, da bi nakon krvavog sunovrata Drugog svetskog rata vaskrsnulo u vidu ideologije „bratstva i jedinstva” naroda i narodnosti nove, socijalističke federacije. Međutim, čak je i socijalističko jugoslovenstvo postepeno menjalo svoj lik, od Titovog latentno unitarnog supranacionalnog identiteta, ka Kardeljevoj koncepciji ideološke zajednice zasebnih nacija, umnogome poistovećenih sa svojim matičnim republikama.¹ Ipak, kroz sve pomenute vizije jugoslovenstva provejavala je svest da je jedna od glavnih (ako ne i glavna) vezivnih niti koje spajaju sve stanovnike obeju jugoslovenskih država notorna činjenica da obitavaju na istom prostoru. Pod tim se podrazumeva ne samo nastanjivanje konkretnog fizičkog prostora (u ovom slučaju, jugoslovenske teritorije), već i apstraktnija značenja tog pojma (prostor društvene interakcije, kulturni prostor, prostor zajedničke političke participacije, medijski prostor itd.). Dok se u političkom diskursu insistiralo na ravnopravnosti naroda i narodnosti i odsustvu svakog teritorijalnog ekskluzivizma unutar same Jugoslavije, u svakodnevnom govoru i kulturnoj produkciji se geografski opseg ovog prostora slikovito sažimao stihovima „od Vardara pa do Triglava, od Đerdapa pa do Jadrana”.

U skladu s ovim opštim mestima jugoslovenskog iskustva, u ovom radu će biti ispitana mogućnost korišćenja prostornog konceptualnog aparata radi produbljivanja znanja o drugoj jugoslovenskoj državi, i koje se nove istraživačke perspektive mogu otvoriti fokusiranjem na procese produkcije i konstrukcije pro-

¹ Dejan Jović, „Yugoslavism and Yugoslav Communism. From Tito to Kardelj”, u: Dejan Djokić (prirednik), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea* (London: Hurst & Company, 2003): 157–181.

stora² na nivou lokalnih zajednica, regiona, ali i političkih sistema višeg reda, poput republike, ili čak federacije. Kao konkretan primer ovih teorijskih propitivanja poslužiće jedna od vrlo rasprostranjenih, a do sada slabo istraženih sfera svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji, u kojoj je upravo prostor figurirao kao kohezioni faktor države i društva. U pitanju su ritualne prakse kolektivnog ophoda određenih delova jugoslovenske teritorije i na taj način upriličene društvene interakcije stanovnika različitih podneblja. U svakodnevnom žargonu su te vrste praksi nazivane karavani ili susreti bratstva i jedinstva, a njihova verzija, u kojoj je akcenat bio na komemorativnom oživljavanju (*re-enactment*) autentičnih istorijskih trasa, ostala je poznata kao pohodi stazama/putevima revolucije. Za potrebe ovog rada, navedene pojave će se zbirno nazivati *političkim hodočašćima*.³

Cilj rada je da na osnovu autorovog ličnog istraživanja i selektivnog izbora iz recentne teorijske produkcije otvori neke od mogućih novih puteva sagledavanja kompleksnosti socijalističkog jugoslovenstva, ali i raznovrsnost taktika kojima su Jugosloveni kroz ritualne prakse artikulirali sopstvene vizije kreiranja i korišćenja ličnog, političkog, kulturnog i nacionalnog prostora. To ne znači da ovde razmatrani teorijski radovi nisu već bili korišćeni u nekim ranijim istraživanjima jugoslovenskog socijalizma (npr. u istoriji jugoslovenskog urbanizma i arhitekture), ali je premisa ovog rada da prostorni teorijski aparat može biti od naročite koristi za rasvetljavanje političkih hodočašća kao vrlo bitne i rasprostranjene dimenzije življenja jugoslovenskog projekta. S druge strane, sama

2 Pod društvenom produkcijom prostora podrazumevaju se „svi oni faktori – društveni, ekonomski, ideološki i tehnološki – koji za cilj imaju fizičko stvaranje materijalnih struktura“, dok je konstrukcija „fenomenološko i simboličko iskustvo prostora posredovano društvenim procesima razmene, sukoba i kontrole“. Uprošćenim jezikom, produkcija je rezultat delovanja „odozgo“ od strane vlasti i elita, dok je konstrukcija polje akcije „odozdo“ (Setha M. Low, „Spatializing Culture: The Social Production and Social Construction of Public Space in Costa Rica“, *American Ethnologist* 23 (1996): 861).

3 Iz razloga ograničenog prostora i jasnijeg fokusa rada, biće izostavljeno (inače vrlo bitno) razmatranje opravdanosti i potencijalnih problema u vezi s korišćenjem pojma hodočašća za opisivanje sekularnih praksi, kao i problematičnost samog prideva *politička*. Iako je u novijoj literaturi pojam *hodočašća* proširen i na putovanja koja nemaju religijski ili striktno duhovni karakter, pojedini autori su i dalje skeptični prema sve većoj analitičkoj poroznosti granice između hodočašća i drugih pojava poput turizma ili komemoracija. O diskusijama na tu temu, vidi: John Eade and Michael J. Sallnow (prir.), *Contesting the Sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage* (London/New York, NY: Routledge, 1991); Simon Coleman and John Eade (prir.), *Reframing Pilgrimage. Cultures in Motion* (London: Routledge, 2004); William H. Swatos Jr. (prir.), *On the Road to Being There. Studies in Pilgrimage and Tourism in Late Modernity* (Leiden/Boston: Brill, 2006); Peter Jan Margry (prir.), *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008).

priroda fenomena karavana i pohoda može doprineti konceptualnom obogaćivanju teorijskog korpusa i njegovim empirijskim povezivanjem nekoliko raznorodnih akademskih kanona (npr. istorije svakodnevnog života, ritualne istorije, istorije turizma, politike sećanja, studije nacionalizma, kulturne geografije, istorijske antropologije i sl.).

U prvom delu rada biće objašnjeno koji se tipovi ritualnih praksi u drugoj Jugoslaviji podrazumevaju pod gornjim terminom i na osnovu kojih kriterijuma, te na koji se način dosadašnja historiografija bavila ovim temama. Zatim će u kratkim crtama biti predstavljen istorijat *spatial turn-a*, odnosno popularizacije prostora kao teorijskog koncepta u društvenim naukama i humanistici, i s njom povezane revitalizacije pojma *mesta (place)* u kulturnoj geografiji i drugim disciplinama u poslednjih nekoliko decenija. Potom će u kratkim crtama biti predstavljena mogućnost upotrebe koncepata prostora i mesta za izučavanje praksi „oprostoravanja” jugoslovenstva na različitim administrativnim i geografskim nivoima kroz korišćenje multiskalarne analize, a u završnom delu rada biće prezentovan nekoliko primerapolitičkih hodočašća, poput Štafete mladosti, Voza bratstva i jedinstva, i mreže pohoda stazama revolucije, kao i njihove postjugoslovenske varijacije.

Politička hodočašća – otkud, šta i zašto?

Koreni sistema političkih hodočašća u Jugoslaviji mogu se identifikovati u nekoliko transnacionalnih pojava. Pored očigledne srodnosti s vekovima dugom tradicijom verskih hodočašća, nesumnjivo je da su jedan od uzora ovakvom ritualnom formatu bilemasovne parade i javne svetkovine u drugim autoritarnim društvima (pogotovo socijalističkim).⁴ S druge strane, geografska orijentisanost mnogih hodočašća ka bojištima Narodnooslobodilačke borbe i mestima masovnog stradanja upućuje na vezu s tzv. „bojišnim” ili „mračnim turizmom” (*battlefield/dark tourism*), koji vuče korene iz međuratne zapadne Evrope,⁵ ali je bio rasprostranjen i u socijalističkim zemljama.⁶ Neki od razmatranih rituala, poput štafetnih trka, svakako su bili inspirisani sportskim manifestacijama i nošenjem olimpijskog plamena, dok se komemorativnerekreacije tra-

4 Npr. Malte Rolf, *Das sowjetische Massenfest* (Hamburg: Hamburg, 2006).

5 David W. Lloyd, *Battlefield Tourism. Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada 1919-1939* (Oxford: Berg, 1998): 25–44.

6 Npr. u Poljskoj se slična praksa zvala rajdy, po engleskoj reči ride (Patrice M. Dabrowski, „Encountering Poland’s ‘Wild West’. Tourism in the Bieszczady Mountains under Socialism”, in: Cathleen M. Giustino, Catherine J. Plum, and Alexander Vari (prir.), *Socialist Escapes. Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989* (New York/Oxford: Berghahn, 2013): 75–97).

gičnih ili slavni staza iz prošlosti javljaju u brojnim evropskim zemljama, kao i u Severnoj Americi.⁷

Pri njihovoj analizi potrebno je razgraničiti koje vrste kulturnih praksi će biti razmatrane kaopolitička hodočašća, i na osnovu kojih kriterijuma. Prvo, u okviru ovde predstavljenog istraživanja, kao hodočašća su posmatrana ritualna prelaženja određenog dela jugoslovenske teritorije duž precizno utvrđenih trasa, čija je primarna svrha imala simbolički karakter, s ciljem usvajanja ideologizovanog istorijskog narativa. To ih razlikuje od nekih praksi, koje su, iako u sebi sadrže element mobilnosti (kao i određeni stepen ritualizacije i simboličke pregnanosti), imale prvenstveno praktične socioekonomske ili komercijalne ciljeve (radne akcije, učeničke i studentske razmene, muzičke turneje, sportska takmičenja itd.). Drugo, mobilnost hodočasnika je nosila snažan pečat „zbližavanja naroda i narodnosti Jugoslavije”, bilo u svejugoslovenskom ili međurepubličkom okviru. Takva ritualizovana mobilnost je bila višekratno, relativno redovno inscenirana (najčešće na godišnjem nivou), i obeležena privremenom dislociranošću, tj. nakon završetka ritualne radnje, učesnici su se vraćali u prvobitno mesto boravka (na taj način odvajajući hodočašća od unutarjugoslovenskih migracija ili jednokratnih poseta određenih društvenih grupa iz različitih republika). Treće, sistem pomenutih rituala bio je orijentisan ka stanovnicima jugoslovenske teritorije, time praveći distinkciju u odnosu na susrete sa jugoslovenskim iseljeništvom i ekonomskom emigracijom, ili posete inostranih turista istim mestima.

Istoriografija jugoslovenskog socijalizma se do sada nije detaljno ni sveobuhvatno bavila karavanima i pohodima. Izostala je i problematizacija samih ovih pojmova, kao i implikacija koje su oni imali po razumevanje prostornih praksi Jugoslovena, time ostavljajući neodgovorenim važno pitanje uloge prostorne politike i ritualne mobilnosti u procesima gradnje i razgradnje jugoslovenskog identiteta u socijalizmu i nakon njega. U vezi s ritualima koji su predmet ovog istraživanja, najviše pažnje u istoriografiji i publicistici je do sada posvećeno Štafeti mladosti, kao najkarakterističnijoj ritualnoj praksi jugoslovenskog soc

⁷ Vidi: Tim Cresswell, *On the Move. Mobility in the Modern Western World* (London/New York: Routledge, 2006).

ijalizma.⁸ Ipak, u tim inače vrlo vrednim radovima, akcentat je više bio na Danu mladosti i završnoj priredbi na Stadionu JNA (samim tim podređujući trku istraživanju Titovog kulta ličnosti), nego na samoj Štafeti i njenom kretanju kroz federaciju, time izostavljajući bitnost rituala za konstrukciju prostorne dimenzije bratstva i jedinstva. Neki od drugih analiziranih primera, poput Voza bratstva i jedinstva, takođe su bili predmet izučavanja pojedinih autora,⁹ ali bez stavljanja u kontekst šire ritualne celine i procesa oprostora nove države i ideologije. S druge strane, pohodi stazama Revolucije su uglavnom obrađivani kao deo širih studija, poput npr. istorije pionirske organizacije u Jugoslaviji.¹⁰ Stoga, iako hvale vredni, gore navedeni radovi su se bavili pojedinačnim slučajevima ritualnih praksi i to iz drugih istraživačkih perspektiva, bez pokušaja sistematizacije tih rituala u celovitu kategoriju kulturnih fenomena koji su se zasnivali na svesti o zajedništvu življenog prostora kao osnovi društvene stvarnosti jugo-

8 Dušan Nedeljković, „Pojava, karakter i smisao Titove štafete – štafete mladosti”, *Narodno stvaralaštvo* 78–80 (1981); Vladimir Kecman, *Titova štafeta – štafeta mladosti* (Belgrade: Memorijalni centar Josip Broz Tito, 1985); Živadin Stepanović, *Kragujevačka štafeta Titu* (Kragujevac: Okružni komitet Saveza socijalističke omladine, 1985); Momčilo Stefanović i dr., *Titova štafeta mladosti* (Belgrade: Mladost, 1988); Veselinka Kastratović-Ristić i Ana Panić, *Titova štafeta – štafeta mladosti* (Belgrade: Muzej istorije Jugoslavije, 2008); Kosta Nikolić, „Proslava rođendana Tita 1945–1949.”, *Tokovi istorije* 3–4 (2004): 7–25; Radonja Leposavić (prir.), *VlasTITOiskustvo. PastandPresent* (Beograd: Samizdat B92, 2005); Dimitar Grigorov, „Druže Tito, mi ti se kunemo. Ritual and Political Power in Yugoslavia. Tito’s Birthday Celebrations (1945–1987)” u: Joaquim Carvalho (prir.), *Religion, Ritual and Mythology. Aspects of Identity Formation in Europe* (Pisa: Pisa University Press, 2006): 275–292; Tvrtko Jakovina, „Tito je mladost, mladost je radost”, u: Nevena Škrbić Alempijević i Kirsti Mathiesen Hjemdahl (prir.), *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu* (Zagreb: Filozofski fakultet/Srednja Evropa, 2006): 165–176; Dimitar Grigorov, „Računajte na nas. Odlomak o Titovoj štafeti ili Štafeti mladosti”, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3 (2008): 105–136; Marc Živojinović, „Die Stafette der Jugend zu Ehren des Marschalls”, *Südost-Forschungen* 67 (2008): 253–276; Marc Živojinovic, „Der jugoslawische Tito-Kult. Mythologisierte Motive und ritualisierte Kulthandlungen”, u: Benno Ennker i Heidi Hein-Kircher (prir.), *Der Führer im Europa des 20. Jahrhunderts* (Marburg: Verlag Herder Institut, 2010): 181–199; Waldemar Kuligowski, „A Relay of Youth of the 21st Century. A Re-enactment of Ritual or a Grotesque Performance?”, *Cargo* 10/1–2 (2012): 49–62; Marc Halder, *Der Titokult. Charismatische Herrschaft im sozialistischen Jugoslawien* (Munich: Oldenbourg, 2013).

9 Radovan M. Marinković i Miroslav Mile Mojsilović, *Svedočanstva/Pričevanja* (Čačak: Čačanski glas, 1978); Dušan Dražić, *Voz koji neće stati. Vlak ki se ne bo ustavil* (Kraljevo: Slovo, 1985); Radmila Radović i Jasminka Marković, „Voz bratstvo-jedinstvo” *Maribor-Kraljevo 1961–1989*. (Kraljevo: Istorijski arhiv Kraljevo, 2016); Mirjana Pavlović, „Od bratstva i jedinstva do prijateljstva za nova vremena. Maribor-Kraljevo”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIV/1 (2016): 51–65.

10 Igor Duda, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (Zagreb: Srednja Evropa, 2015).

slovenskih naroda. Samim tim, nasuprot izolovanim i najčešće usputnim studijama pojedinih rituala, nameće se kao neophodna sveobuhvatna analiza karavana i pohoda kao svojevrsnih motora „oprostoravanja” druge Jugoslavije.

Od prostora do mesta i nazad

U poslednjih nekoliko decenija, jedna od novouspostavljenih samopodrazumevajućih činjenica u društvenim i humanističkim naukama jeste da je nakon dužeg vremena prostor vraćen u središte pažnje, i kao predmet naučnog interesovanja, i kao analitička kategorija. Ovakav stav, naravno, podrazumeva da je takvom povratku morao da prethodi „nestanak”, te je skoro konsenzualno usvojeno da je još od prevage projekta prosvetiteljstva krajem 18. veka, paradigma nesputanog i teleološkog napretka praktično skrajnula interesovanje za prostor kao faktor ljudskog delanja.¹¹ Umesto prostornosti, vreme je postalo (naj)važnija dimenzija postojanja, neumitno usmerenog ka univerzalno prihvaćenom krajnjem cilju oličenom u zapadnoj modernosti. Kraj ovakvom prioritizovanju vremena nagovestio je još Mišel Fuko 1967. godine u svom predavanju o heterotopijama, predviđajući da će, nasuprot tempocentričnom 19. veku, 20. stoleće biti posvećeno prostoru i s njim povezanoj sinhronosti.¹² Može se navesti nekoliko razloga ovakvom povratku interesovanja za prostor: pojava postmodernizma i njegove kritike teorije modernizacije; globalizacijski procesi u sferama ekonomije, kulture i politike; dramatične geopolitičke promene svet-skih razmera u vidu dekolonizacije i kraja Hladnog rata; i na kraju, galopirajuća tehnološka revolucija, čija se glavna posledica često opisuje kao „brisanje vremena i prostora”.¹³

Za uslovnog „oca” ovakve rehabilitacije prostora najčešće se uzima francuski filozof Anri Lefevr i njegovo seminalno delo *Teorija prostora*, u kojem on proširuje binarnu podelu prostora na mentalni i fizički, uvodeći i treću kategoriju, društveni prostor. U skladu sa takvim trijalističkim viđenjem, Lefevr je izdvojio i tri aspekta produkcije prostora: prostorne prakse (domen planera, urbanista, arhitekata i vlasti), reprezentacije prostora (domen umetnika i ideologa) i prostor reprezentacija (momenat spajanja prethodna dva aspekta, mesto gde se

11 Bernd Hüppauf i Maiken Umbach (prir.), *Vernacular Modernism. Heimat, Globalization, and the Built Environment* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2005): 1.

12 Michel Foucault, „Of Other Spaces”, *Diacritics* 16 (1986): 22–27.

13 Doris Bachmann-Medick, *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2016): 213–214.

čitav društveni život, uključujući i društvene konflikte, zapravo dešava).¹⁴ Lefevrova trijada je inspirisala čitav talas novih teorijskih radova posvećenih odnosu prostora i društva, implicitno uvećavajući ugled geografije među naučnim disciplinama koje se bave kulturom.¹⁵ Edvard Sodža je umnogome preuzeo Lefevrov sistem u sopstvenoj konceptualizaciji triju prostora,¹⁶ dok su istaknuti geografi, poput Endrua Merifilda i Dejvida Harvija, donekle ublažili neke od problema Lefevrove analize, usko usmerene na zapadna društva i urbane sredine.¹⁷ Britanski geograf Dorin Mesi dublje je ušla u odnos kategorija vremena i prostora, naglašavajući važnost sinhronosti kao načina da se okonča „temporalizacija prostora”, nusproizvod evropocentričnog projekta modernosti. Po modernističkoj paradigmi, mogao je postojati samo jedan put (u slučaju hladnoratovskog viđenja sveta, dva puta) ka modernizaciji i napretku. Time se prostorne različitosti i razdvajanja razvojnih puteva simbolički ujednačavaju duž jedne jedine, vremenski iskazane ose, na čijim se krajevima nalaze „nazadna” i „moderna” društva.¹⁸ Umesto takvog ukalupljivanja u jednu vremensku osu, Mesi se zalagala za razumevanje prostora kao mnoštva putanja (*stories-so-far*) koje postoje istovremeno, i povremeno se (ali ne nužno) međusobno dodiruju. Njena teorija sinhronosti odbacuje i zatvorene sisteme strukturalizma, gde su sve dodirne tačke (kao i uloga svakog elementa unutar svake strukture) unapred date.¹⁹ Nasuprot tome, budućnost je i dalje otvorena i podložna aktivnosti

14 Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford/Cambridge: Wiley-Blackwell, 1991): 27, 33.

15 Bachmann Medick, *Cultural Turns*, 215. Zanimljivo je da se Lefevr u poznoj fazi svoje karijere intenzivno bavio mogućnostima urbanog razvoja Novog Beograda, učestvujući na međunarodnom konkursu za unapređenje urbane strukture Novog Beograda 1986. godine. Vidi: Sabine Bitter i Helmut Weber (prir.), *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade* (Berlin: Sternberg Press, 2009).

16 Edward W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real and Imagined Places* (Cambridge/Oxford: Blackwell, 1996).

17 Andy Merrifield, *Henri Lefebvre. A Critical Introduction* (New York: Routledge, 2006); Andy Merrifield, *The Politics of the Encounter. Urban Theory and Protest under Planetary Urbanization* (Athens, GA: The University of Georgia Press, 2013); Neil Smith, „Antinomies of space and nature in Henri Lefebvre's 'The production of space'”, u: Andrew Light and Jonathan M. Smith (prir.), *Philosophy and geography II: The Production of Public Space* (Lanham MD: Rowman and Littlefield, 1998): 49–70; David Harvey, *Justice, nature and the Geography of Difference* (Blackwell: Oxford, 1996); George Benko i Ulf Strohmayer (prir.), *Space and Social Theory* (Blackwell: Oxford, 1997).

18 Doreen Massey, *Power Geometries and the Politics of Space-Time. Hettner Lecture 1998* (University of Heidelberg, 1999): 16–17; Doreen Massey, *For Space* (London: Sage, 2005): 4–5.

19 Massey, *Power Geometries*, 33–38.

pojedinih aktera, time otkrivajući i moralnu poziciju takve nedovršene sinhronosti, koja daje aktivnu ulogu podjarmljenim društvenim grupama.²⁰

Pomenuti teorijski trendovi brzo su našli odjeka van geografske discipline. U studijama književnosti, Edvard Said je započeo istraživanje „imaginarnih geografija”, mentalnih šema koje su služile održavanju kolonijalnih mentalnih obrazaca, kako kod bivših kolonizatora, tako i kod dekolonizovanih naroda (varijacije na ovu tematiku su posebno plodno polje našle i u studijama istočne Evrope i Balkana).²¹ Sociologiju prostora obrazložila je nemački sociolog Martina Lev,²² dok je u antropologiji uticaj nove paradigme, nakon geografije, dao možda i najviše rezultata u vidu studija slučaja.²³ Iako isprva može izgledati kontradiktorno da se i disciplina u čijoj osnovi leži preokupacija vremenom i temporalnošću može okrenuti studijama prostora, ovaj trend je zahvatio i historiografiju, rezultirajući u brojnim inovativnim istraživačkim poduhvatima. Iako je prostor kao objekat analize zauzimao bitno mesto u istorijskoj nauci još od romantičarskih studija nacionalnih kulturnih pejzaža u 19. veku,²⁴ preko čuvene francuske škole Anala,²⁵ ovo nasleđe je postavljeno na viši nivo uz pomoć novih teorija i

20 Pat Jess i Doreen Massey, „The Contestation of Place”, u: Doreen Massey i Pat Jess (prir.), *A Place in the World. Places, Cultures and Globalization* (Oxford: Oxford University Press, 1995): 173.

21 Edward Said, *Orientalism* (New York: Pantheon, 1978); Derek Gregory, *Geographical Imaginations* (Cambridge, MA/Oxford: Blackwell, 1994); Paul Carter, *The Road to Botany Bay. An Essay in Spatial History* (London: Faber and Faber, 1987); Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994); Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York: Oxford University Press, 1997); Derek Gregory, *The Colonial Present: Afghanistan, Palestine, Iraq* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2004).

22 Martina Löw, *Raumsoziologie* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2001).

23 Vidi: SETHA M. LOW i DENISE LAWRENCE-ZÚÑIGA (prir.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture* (Oxford/Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2003); takođe: SETHA LOW, *Spatializing Culture: The Ethnography of Space and Place* (London/New York: Routledge, 2017).

24 Npr. Jules Michelet, *History of France* (New York: D. Appleton & Company, 1845) i Thomas Babington Macaulay, *The History of England from the Accession of James II* (Longman, Brown, Green, 1849).

25 Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc* (Urbana: University of Illinois Press, 1974); Emmanuel Le Roy Ladurie, Montaignou, *The Promised Land of Error* (New York: G. Braziller, 1978); Fernan Braudel, *Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip* (University of California Press, 1996). Za detaljnu analizu odnosa između geografije i istorije u delima pripadnika škole Anala, vidi: Ian R. H. Baker, *Geography and History: Bridging the Divide* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003):2.

metodologija, bilo kroz upotrebu digitalnih GIS i vizualizacijskih pomagala, istoriju kartografije,²⁶ prostornih imaginacija, istoriju komunikacija, transacionálnih i globalnih istorija, bilo kroz istraživanja različitih prostornih praksi u istorijskim kontekstima.²⁷

Nasuprot povratku prostora, koncepta skrajnutog još s početka doba prosvetljenosti, pojam mesta (*place*) je sve do sredine 20. veka bio opšteprihvaćen, da bi potom prošao kroz turbulentne faze političke zloupotrebe, potonje marginalizacije u naučnom diskursu, zaključno sa nedavnom repopularizacijom i širenjem daleko van okvira geografske discipline. Isprva vezivano za aristotelijanski koncept *chora* (veći region) i *topos* (manji geografski prostor),²⁸ mesto, kao predmet analize i način gledanja na svet, umnogome je odredilo razvoj geografije, najdirektnije kroz poddisciplinu horologiju, nauku o mestima. Pod mestom se podrazumevao lokalizovani presek prirode i kulture, jasno omeđena oblast pomoću koje se mogao razumeti lokalni način života. Ovakav pristup je stavljao akcenat na idiografska istraživanja pojedinačnog, naglašavajući regionalne posebnosti nauštrb univerzalnih zakona, implicitno afirmišući predmoder-

26 Philip J. Ethington, „Placing the Past: 'Groundwork' for a Spatial Theory of History”, *Rethinking History* 11/4, (2007): 465–493; Anne Kelly Knowles (prir.), *Placing History: How Maps, Spatial Data, and GIS Are Changing Historical Scholarship* (Redlands: ESRI Press, 2007); Vadim Oswalt i Peter Haslinger (prir.), *Kampf der Karten* (Marburg: Herder Institut, 2013); Susanne Rau i Ekkehard Schönherr (eds.), *Mapping Spatial Relations, Their Perceptions and Dynamics. The City Today and in the Past* (Heidelberg/New York: Springer, 2014).

27 William Cronon, *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: W.W. Norton & Company, 1991); Georges B. Benko i Ulf Strohmayer (prir.), *Geography, History and Social Sciences* (Dordrecht: Kluwer, 1995); Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (Wien/Munich: Carl Hanser Verlag, 2003); Alexander C.T. Geppert, Uffa Jensen i Jörn Weinhold (prir.), *Ortsgespräche: Raum und Kommunikation im 19. und 20. Jahrhundert* (Bielefeld: Transcript, 2005); Bernhard Struck, *Nicht West – nicht Ost. Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850* (Göttingen: Wallstein 2006); Beat Kümin (prir.), *Political Space in Preindustrial Europe: Methodological Approaches to Spatiality* (Farnham/Burlington, VT: Ashgate, 2009); Matthias Middell i Katja Naumann, „Global History and the Spatial Turn: From the Impact of Area Studies to the Study of Critical Junctures of Globalization”, *Journal of Global History* 5 (2010): 149–170; Markus Stock i Nicola Vöhringer (prir.), *Spatial Practices: Medieval/Modern* (Göttingen: V&R Unipress, 2014); Frank Hadler i Matthias Middell (prir.), *Handbuch einer transnationalen Geschichte Ostmitteleuropas, Bd. 1: Von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017).

28 Low, *Spatializing Culture*, 17.

ne izolovane zajednice, nasuprot industrijalizovanim društvima.²⁹ Ova tendencija je svoj vrhunac našla u delu nemačkog geografa Fridriha Racela, bivajući zloupotrebljena za naučno pravdanje ekspanzionističkih i nacionalističkih aspiracija, koje su dovele do katastrofe Drugog svetskog rata. Poratna geografija je stoga odbacila idiografsku analizu mesta kao suviše deskriptivnu i nenaučnu, i umesto toga se okrenula pozitivističkim metodama usmerenim ka približavanju discipline „tvrdim”, prirodnim naukama.³⁰

Čak ni pojava prostornih teorija Lefevra i Fukoa nije uspela da rehabilituje pojam mesta kao validnu analitičku kategoriju, već je to pošlo za rukom novoj generaciji humanistički orijentisanih geografa krajem 1970-ih. Ovaj povratak je doduše počivao na drugačijoj epistemološkoj osnovi u odnosu na idiografsku potragu za jedinstvenim karakteristikama. Umesto toga, tragalo se za univerzalnostima i teoretskom rafiniranošću baziranoj na fenomenološkoj filozofiji Edmunda Huserla i Morisa Merlo-Pontija. Jedan od glavnih pripadnika ove nove generacije, Edvard Relf, tako je video mesto kao osnovno stanje ljudskog postojanja, mesto preseka prirodnog i kulturnog, gde se ljudske namere, iskustva i akcije prostorno manifestuju.³¹ Njegov kolega Ji-Fu Tuan je slikovito opisivao mesto kao sigurnost i statičnost, nasuprot prostoru koji simbolizuje slobodu i pokret. Tuan je, pored samih fizičkih lokacija i materijalnih predmeta, kao deo mesta posmatrao i ljude koji ga nastanjuju, ali i njihov odnos prema svom fizičkom okruženju. Pritom, intenzitet i vrsta tog odnosa bila je važnija od njegovog vremenskog trajanja.³²

Iako su Relfove i Tuanove teorizacije zaslužne za povratak upotrebe ovog pojma u geografiji i šire, njihova interpretacija je istovremeno koketirala sa ekstremom romantizovanog prikaza mesta u vidu skoro manihejske dihotomije „sterilnog” prostora i „intimnog” mesta. Ovakav dualizam je nosio opasnost ponovne arhaizacije pojma kao nečega što je pred uništenjem od strane modernizacije, izjednačavajući ga sa zajednicom, dok bi prostor onda bivao izjednačen s modernim nacionalnim državama.³³ Dorin Mesi je odbacila pomenutu dihoto-

29 Horologija svoje korene vuče još od antičkih naučnika poput Strabona, da bi je zvanično utemeljili evropski geografi Alfred Hetner i Ričard Hartstorn (Tim Cresswell, *Place. A Short Introduction* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2004):16).

30 Bachman Medick, *Cultural Turns*, 212–213; Cresswell, *Place*, 19–20.

31 Edward Relph, *Place and Placelessness* (London: Pion, 1976):43.

32 Yi-Fu Tuan, „Space and Place. Humanistic Perspective”, *Progress in Geography* VI/1974: 246; Yi-Fu Tuan, *Space and Place. The Perspective of Experience* (London: Edward Arnold Publishers, 1977): 1–6, 138–140, 198.

33 Doreen Massey, „A Global Sense of Place”, *Marxism Today* (June 1991): 24.

miju, kao i bilo kakvu mogućnost postojanja autentičnog i savršeno izolovanog mesta. Pošto većina zajednica ionako funkcioniše u mnogim mestima, a i unutar jednog mesta različite društvene dinamike često proizvode vrlo različita shvatanja samog mesta (koja su najčešće u otvorenom međusobnom konfliktu), ona je definisala mesto kao susret određenih društvenih procesa na određenoj lokaciji.³⁴ Ovakva definicija je pomirila potrebu za teorijskim generalizacijama i mogućnost empirijskih istraživanja fokusiranih na specifičnost studija slučaja.

Politički geograf Džon Agnju je, radi sistematičnije analize pojedinih mesta, utvrdio trostruku strukturu koncepta, umnogome sličnu Lefevrovoj prostornoj trijadi. Ova trostrukost mesta sjedinila je prethodno razdvojene istraživačke interese ekonomista i ekonomskih geografa (prostorna distribucija privrednih i društvenih aktivnosti), mikrosociologa i humanističkih geografa (prostori svakodnevnih društvenih kontakata), i antropologa i kulturnih geografa (osećanja koje život u jednom mestu pobuđuje u njegovim žiteljima).³⁵ Ova struktura uključuje lokaciju (*location*, tačku u prostoru sa tačnim koordinatama i merljivim distancama u odnosu na druge lokacije), lokal (*locale*, materijalne strukture na datoj lokaciji) i duh mesta (*sense of place*, individualna i kolektivna značenja učitana u mesto).³⁶

Ono što je zajedničko gorepomenutim tematskim, metodološkim i teorijskim inovacijama proisteklim iz nasleđa Mišela Fukoa i Anrija Lefevra jeste tendencija da se odbaci euklidijanska ideja o prostoru kao „kutiji” u kojoj se odvija ljudska delatnost. Umesto toga, ponuđena je dinamičnija predstava o tome kako pojedinci i grupe kroz svoju telesnu aktivnost i diskurzivne prakse aktivno proizvode svest o prostoru, i kako ta svest zauzvrat utiče na ljudsko ponašanje. Istovremeno s ovim tokovima, koncept mesta je iz relativno nenaučnog deskriptivnog pojma zloupotrebljavanog u geopolitičke svrhe pretvoren u način gledanja na samo čovekovo postojanje i u pogodno sredstvo za najšire teorijske generalizacije. Bezbrojnost reakcionarnih mesta vremenom je ustuknula pred singularnim mestom, osnovnim stanjem iskustva materijalnog sveta.

34 Massey, „Global Sense of Place”, 28.

35 John A. Agnew i James S. Duncan, „Introduction”, u: John A. Agnew i James S. Duncan (prirednik), *The Power of Place. Bringing Together Geographical and Sociological Imaginations* (Boston: Unwin Hyman, 1989): 2.

36 Cresswell, *Place*, 7–8.

Mesta koja čine državu i država kao mesto

Jedan od načina da se prebrodi pomenuta opasnost od poistovećivanja mesta sa lokalističkim i parohijalnim političkim projektima jeste primena samog pojma na šire geografske entitete od neposrednog fizičkog okruženja pojedinaca ili konkretne zajednice, odnosno multiskalarno shvatanje mesta. Još je Ji-Fu Tuan priznao tu multu-skalarost, smatrajući da se koncept mesta može koristiti za analizu kako njegove fotelje, tako i čitave planete Zemlje.³⁷ Štaviše, on je naglašavao upravo širenje geografskog opsega pojedinih mesta kao protivtežu etničkim i drugim šovinizmima.³⁸ Agnjuova trostrukost mesta implicitno podržava ovakvo viđenje koncepta, pošto naglašava preplitanje internih, lokalnih društvenih odnosa sa širim (regionalnim, nacionalnim, globalnim) procesima u oblikovanju konkretnih materijalnih struktura i ponašanja ljudi koji ih koriste.³⁹ Dodatan argument zagovaranju multiskalarosti mesta jeste zdravorazumska činjenica da praktično svi akteri, ali i društveni procesi koji čine jedno mesto istovremeno delaju na nekoliko nivoa, i mesto kao njihov proizvod bi stoga trebalo da bude analizirano u odnosu na sve te različite skale društvenog uređenja.⁴⁰ Pritom, u vezi s jugoslovenskim političkim hodočašćima bitno je reći da su se oni zasnivali na učitavanju simboličkih značenja ne samo u statične lokacije, već i u same trase. Na taj način se u njima stapalo ono što je filozof Edvard Kejsi smatrao dvama odvojenim modusima kretanja, „kretanje kroz mesto” i „kretanje između mesta”.⁴¹

Australijski filozof Džef Malpas nudi alternativu „globalnom/progresivnom” viđenju mesta koje zastupa Dorin Mesi, u vidu „gnežđenja mesta” (*nesting place*). Ovakav karakter mesta podrazumeva da je ono „otvoreno drugim mestima time što je skupa s njima ugnežдено (*nested*) u okviru veće prostorne strukture

37 Tuan, *Perspective of Experience*, 149.

38 Yi-Fu Tuan, *Topophilia. A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1974): 102.

39 Michael Jones i Kenneth R. Olwig (prir.), *Nordic Landscapes. Region and Belonging on the Northern Edge of Europe* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008): XI.

40 JoãoLuis Jesus Fernandes i Paulo Carvalho, „Military Heritage, Identity and Development: A Case Study of Elvas, Portugal”, u: Niamh Moore and Yvonne Wheelan (prir.) *Heritage, Memory and the Politics of Identity. New Perspectives on Cultural Landscape* (Burlington, VT: Ashgate, 2007): 121.

41 Treći modus je uključivao „stajanje u mestu” (Edward S. Casey, „How to get from space to place in a fairly short stretch of time. Phenomenological prolegomena”, u Steven Feld i Keith. H. Basso (prir.), *Senses of Place*, (Santa Fe: School of American Research Press, 1996): 23).

ili okvira aktivnosti”.⁴² Takva povezanost različitih lokacija može se uočiti s trenutne lokacije subjekta, sprečavajući parohijalne ili ekskluzivističke apsiracije reakcionarnih društvenih snaga. Proces „gnežđenja” mesta je bitanjer pomaže sagledavanju međupovezanosti različitih skala na kojima se proizvodio duh mesta u socijalističkoj Jugoslaviji. Ove skale su umnogome bile uslovljene administrativno-političkom strukturom jugoslovenske federacije, iako su često otkrivale i druge vrste hijerarhijskog pozicioniranja raznovrsnih vizija jednog te istog mesta. Ipak, granica između različitih analitičkih skala ne treba da bude postavljena suviše rigidno, kako se ne bi izgubio osećaj za njihovu međusobnu povezanost u stvarnom životu. Ovo pogotovo važi za istorijsku nauku, s obzirom na to da se istorija ne dešava u glatkom prelazu s jedne na drugu jasno omeđenu skalu, već upravo između njih, kao sinhroni i dijahroni odnos tenzije između različitih nivoa posmatranja.⁴³ Ne samo da su stoga granice između različitih nivoa analize propusne, već je takva i sama distinkcija između (opšteg) prostora i (posebnog) mesta, pošto bilo koji objekat analize može istovremeno biti i jedno i drugo, u zavisnosti od ugla gledanja i postavljenih istraživačkih pitanja.⁴⁴

Uprkos opštoj prihvaćenosti gore navedene potrebe za sagledavanjem multiskalarnosti mesta, kao i za neophodnošću „interskalarne” analize,⁴⁵ upotreba koncepta mesta je u humanističkim naukama uglavnom bila rezervisana za relativno male zajednice poput naselja, gradova, sela, ili manjih regiona. Iako je ovako ograničen geografski opseg empirijskih studija uglavnom bio posledica pragmatičnog omeđavanja istraživanja na razumnu količinu materijala i neophodnog istraživačkog vremena, on je istovremeno i dalje održavao parohijalne i partikularističke konotacije koje je ovaj koncept nosio u prošlosti. Mesto i s njim povezani konceptualni aparat je vrlo retko korišćen u istraživanju širih kolektiva (nacionalne ili međunarodne zajednice), a pogotovo retko u smislu „planeta Zemlja kao mesto”. Tako je, između ostalog, nacija kao multiskalarno mesto ostala prilično egzotična istraživačka tema, iako je upravo privrženost sop-

42 Jeff Malpas, *Place and Experience. A Philosophical Topography* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999): 195.

43 Georges Benko, „Theory of Regulation and Territory. An Historical View”, u: *Geography, History and Social Sciences*, 148; Peter J. Taylor, „Places, Spaces and Macy's. Place-Space Tensions in the Political Geography of Modernities”, *Progress in Human Geography* 23/1 (1999):24.

44 Taylor, „Places, Spaces and Macy's”, 12.

45 Jonathan Matusutz, „Collapsing the Global and the Local through Interscalar Strategies: a Glurbanization Perspective”, *Planning Theory* 9/1 (2010): 6–27.

stvenoj državi dokaz da mesta ne moraju biti isključivo lokalna. Kulturna pregnanost nacionalnog identiteta daruje državi odlike mesta, kao središta lojalnosti i osećanja „svoj na svome”.⁴⁶ Kroz učešće u političkim hodočašćima, Jugosloveni su imali priliku da fizički prođu kroz određene geografske lokacije, ostvare neposredni telesni kontakt sa odabranim materijalnim strukturama (spomenicima, prirodnim celinama, naseljima, infrastrukturnim objektima), što je imalo za cilj da podstakne građenje željenog duha mesta, istovremeno lokalnog, nacionalnog, i svejugoslovenskog.

Bitan izuzetak ovakvom zanemarivanju širih geografskih celina jesu radovi koji koriste dva pojma koji se neposredno odnose na „gnežđenu” prirodu grupnog osećaja pripadnosti, od kojih je jedan neposredno bitan za jugoslovenske studije. *Heimat* označava idealistički zamišljenu lokalnu zajednicu, koja obitava u svom autohtonom prirodnom okruženju, ali istovremeno služi i kao metafora za širi proces „zamišljanja zajednice”, odnosno etnički definisanu naciju. Interpretivna fleksibilnost ovog pojma omogućila mu je da bude korišćen kako za opisivanje odbrane lokalnih posebnosti pred naletom homogenizacije nacionalnih država, tako i kao sredstvo same države za jačanje kulturno-etnički zamišljenog i teritorijalno omeđenog jedinstva svih svojih pripadnika.⁴⁷ Uslovno rečeno, jugoslovenska analogija pojmu *Heimat*-a jeste zavičaj, prema Ketrin Bejker, „prostor neposredniji i intimniji od apstrakcije nacije”, koji uključuje „kako materijalno okruženje, tako i mrežu direktno proživljenih društvenih odnosa, vezanih za predstave korena, predaka i doma”.⁴⁸ Kao i germanofoni *Heimat*, južnoslovenski zavičaj takođe označava suptilnu tenzijulokalnog identiteta i regionalne posebnosti, nasuprot širim i institucionalizovanim oblicima pripa-

46 Taylor, „Places, Spaces and Macy's”, 12–15.

47 Kao neke od primera korišćenja pojma *Heimat* u različitim sferama nemačke kulture, vidi: Alon Confino, *The Nation as a Local Metaphor. Württemberg, Imperial Germany, and National Memory 1871-1918* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997); Gisela Ecker (prir.), *Kein Land in Sicht. Heimat – weiblich?* (München: W. Fink, 1997); Elizabeth Boa i Rachel Palfreyman, *Heimat. A German Dream: Regional Loyalties and National Identity in German Culture 1890-1990* (Oxford: Oxford UP, 2000); Peter Blicke, *Heimat: A Critical Theory of the German Idea of Homeland* (Rochester, NY: Camden House, 2002); Hüppauf i Umbach, *Vernacular Modernism*; David Blackburn i James Retallack (prir.), *Landscape and Localism. German-Speaking Central Europe, 1860-1930* (Toronto: University of Toronto Press, 2007); Friederike Eigler, „Critical Approaches to Heimat and the 'Spatial Turn'”, *New German Critique* 115 (2012): 27–48; Friederike Eigler i Jens Kugele (prir.), *Heimat. At the Intersection of Memory and Space* (Berlin/Boston: De Gruyter, 2012).

48 Catherine Baker, „Spaces of the Past: Emotional Discourses of 'Zavičaj' (Birthplace) and Nation in Yugoslav and Post-Yugoslav Popular Music,” *Southeastern Europe* 39 (2015): 171.

danja, poput države ili nacije. Nekad ovaj sukob rezultira potiskivanjem važnosti zavičaja, a nekad njegovim korišćenjem za transfer osećaja pripadnosti s neposrednog okruženja (mesta u konvencionalnom značenju) na šire mesto, tj. čitavu nacionalnu zajednicu.⁴⁹

Ova dva pojma stoga nude važne mogućnosti za razumevanje posredničke uloge lokalnih identiteta u premošćavanju jaza koji postoji između lično proživljenog okruženja i zamišljene zajednice čitave nacije. To ih čini pogotovo važnim za historiografiju, koja je, kao naučna disciplina posebno vezana za procese građenja nacije i stvaranja države, uglavnom ignorisala potencijal koji mesto kao presek međusobno isprepletenih materijalnih struktura i ljudskog delanja i osećanja može ponuditi naučnom ispitivanju ovih tema. Ovakav potencijal analiziranja države kao mesta i mesta koja čine jednu državu⁵⁰ biva još veći u slučaju strukturno kompleksnih višenacionalnih i regionalno raznovrsnih političkih zajednica, poput socijalističke Jugoslavije. S druge strane, iz prethodno izloženog pregleda literature vidi se da je raspon tema istraživanih pomoću konceptualnog aparata mesta, čak i kad je obuhvatao bavljenje prošlošću, uglavnom bio ograničen na društva koja su bila deo kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema, time ostavljajući socijalističke zemlje (i, posledično, „socijalistička mesta”) van fokusa.

Multiskalarnost – politička hodočašća kao proces gnežđenja mesta

Multiskalarna priroda političkih hodočašća u Jugoslaviji podrazumeva da su ona počivala na hijerarhizovanom „gnežđenju” mesta, od neposredne okoline društvenih aktera, pa sve do nivoa čitave političke zajednice Jugoslovena. U ovde predstavljenom istraživanju, raznovrsnost, kao i međusobna povezanost različitih skala na kojima je ovakvo ritualno kreiranje prostora funkcionisalo, biće dočarani uz pomoć nekoliko paradigmatičnih primera. Ti primeri uključuju: mrežu lokalnih pohoda i marševa različitih društveno-političkih organizacija, s ciljem rekreiranja partizanskih ratnih putanja; stapanje komemorativnog i ekonomskog povezivanja gradova u različitim jugoslovenskim republikama na primeru Voza bratstva i jedinstva između SR Srbije i SR Slovenije; i simboličko ocrtavanje čitave federacije kroz format Titovih štafeta/Štafete mladosti. Nakon kratkog predstavljanja navedenih primera, u osnovnim crtama biće razmatrana i mogućnost proširivanja vremenskog opsega istraživanja na postsocijalistički period, s obzirom na činjenicu da produkcija i konstrukcija prostora

49Ibid., 172, 184–185.

50R. J. Johnston, *A Question of Place. Exploring the Practice of Human Geography* (Oxford: Blackwell, 1991), 219–220.

predstavljaju kontinuirane procese koji nikad ne bivaju dovršeni, a u razdobljima drastičnih političkih promena (što su raspad Jugoslavije i kraj socijalizma svakako bili) bivaju dodatno intenzivirani.

1) Lokalna perspektiva

Na najnižoj skali organizacionog mehanizma bili su lokalni marševi i pohodi stazama Revolucije. Prvi ovakav ritual u Jugoslaviji organizovali su pioniri 1947. godine, rekreirajući puteve XIII proletherske brigade i VI ličke udarne divizije,⁵¹ da bi se narednih godina ovaj vid aktivnosti proširio diljem zemlje i na skoro sve od brojnih jugoslovenskih „društveno-političkih organizacija”, među kojima su najaktivniji bili Savez pionira, Ferijalni savez, Savez izviđača i SUBNOR. Neki pohodi su bili organizovani od strane specijalnih koordinacionih komiteta, čiji su članovi delegirani iz različitih gorepomenutih organizacija, ali i uz učešće partijskih funkcionera. Ovaj tip organizacionog mehanizma je bio karakterističan za važnije pohode, koji su pokrivali veću geografsku zonu u više republika, pošto su oni iziskivali veća finansijska i logistička sredstva nego što bi lokalni ogranci pojedinih saveza mogli da priušte. Učešće predstavnika lokalnih političkih, obrazovnih i kulturnih poslenika doprinosilo je većoj uključenosti pohoda u društveni život naselja kroz koja je dotična trasa prolazila, kao i davanju specifičnih regionalnih sadržaja u aktivnosti pohodara. Treba ukazati na terminološku razliku između pojmova *pohod*, *marš* i *zbor*. Dok je pohod opštiji koncept, koji označava kretanje, nezavisno od načina prelaženja trase (peške ili bilo kojim prevoznim sredstvom), maršem se nazivao pohod koji je počivao isključivo na pešačenju (ukoliko je krajnja tačka pohoda uključivala susret više trasa radi dužeg boravka ispunjenog zajedničkim aktivnostima, reč je bila o *zboru*).⁵² Pohodi su bili trasirani na dva načina. Prvi, češći način, zasnivao se na rekreiranju autentičnih putanja konkretne partizanske jedinice ili istorijske ličnosti tokom određene faze rata. Često bi, u saradnji s JNA i SUBNOR-om, ovakvi pohodi uključivali bukvalno rekreiranje konkretnih bitaka vođenih na tim lokacijama, time stavljajući fokus na *re-enactment* istorijskih događaja. Drugi tip trasa je bio slobodnije koncipiran, tematski povezujući raznovrsna mesta u jednoj geografskoj ili istorijskoj regiji (npr. brojne lokalne verzije pohoda *Putevima socijalističke borbe i izgradnje*, zatim, posećivanje mesta bitnih za istoriju radničkog pokreta, mesta vezanih za neku istorijsku ličnost, ili prosto upoznavanje prirodnih lepota određenog kraja).

51 Emil Paravina, *Na pohod! Upute za organiziranje pionirskih pohoda* (Zagreb: Savez pionira NR Hrvatske, 1961): 7.

52 Ibid., 9–10.

Pohodi su služili ispunjenju nekoliko bitnih društvenih funkcija za mesta kroz koja su prolazili, kao i za saveze koji su ih organizovali. Vojna funkcija, pogotovo u ranom periodu socijalizma, ogledala se u doslovnom rekreiranju partizanskih bitaka, čime su pohodi činili neizostavan deo tzv. vanarmijskog vojnog vaspitanja. Komemorativna svrha marševa bila je najočiglednija, kako na simboličkom, tako i na praktičnom nivou, pošto su pohodi često bili jedina prilika za održavanje i dekoraciju brojnih spomen-obeležja, pogotovo u nenaseljenim predelima. Pored toga što su bili korisno sredstvo za direktno učenje mladih Jugoslavena o različitim krajevima svoje zemlje, format partizanskih pohoda im je omogućavao i sticanje brojnih praktičnih veština vezanih za logorovanje, život i orijentaciju u prirodi, ali i podsticanje ekološke svesti i aktivnosti usmerenih na očuvanje prirodne sredine. Nesumnjivo su mnogi učesnici pohode doživljavali i kao svojevrсни „aktivni turizam” i priliku da ne samo uz minimalan trošak vide različite krajeve domovine, već i da upoznaju mlade ljude iz drugih gradova i republika, čime su se univerzalne potrebe mladih zgodno podudarale s ideološkim postulatima bratstva i jedinstva. Na kraju, ne treba zanemariti ni praktičnu stranu organizovanja pohoda po same društvene organizacije, pogotovo na lokalnom nivou. Format pohoda često je bio siguran način da se redovne aktivnosti ovih saveza stave u poželjan politički okvir i tako „popartizanjene” prezentuju vlastima ili višim organizacionim instancama od kojih je zavisila finansijska i druga podrška lokalnih ogranaka. Naravno, ovde pobrojane društvene funkcije pohoda stazama Revolucije ne treba da budu shvaćene kao rigidna kategorizacija motiva, pošto su različiti akteri često participirali iz više razloga, često nedokučivih u raspoloživim istorijskim izvorima. Ono što se svakako može pretpostaviti jeste to da je ideološka komponenta, iako u zvaničnom diskursu stavljana na prvo mesto, često bila tek obavezna fasada iza koje su se krili stvarni motivi organizatora i učesnika pohoda.

2) *Mostovi između republika*

Na višem stupnju organizacione strukture bili su rituali koji su povezivali dve lokacije u različitim jugoslovenskim republikama, služeći kao njihova simbolička veza („Jugoslavija u malom”). Ideološko „opravdanje” ovakvih praksi najčešće je imalo komemorativnu pozadinu, ali bi s vremenom druge vrste povezivanja između datih lokalnih zajednica uzimale primat, poput saradnje u sferama privrede, proizvodnih investicija, trgovine, obrazovanja, kulturne saradnje, razmene učenika i studenata i sl. Tako je na jugoslovenskom nivou postepeno stvorena kompleksna mreža trans-lokalnih veza, umnogome određujući razvojnu orijentaciju uključenih gradova i regiona. Kroz takvo povezivanje stvaran je dijalektički odnos između simboličkih „susreta” i stvarnih interakcija po-

jedinaca i grupa, istovremeno podržanih od strane vladajućeg istorijskog narativa, dajući mu dodatnu legitimaciju.

Primer ovakvih rituala jeste Voz bratstva i jedinstva (Vlak bratstva in enotnosti), koji je od 1961. do 1989. svake druge godine saobraćao između Srbije i Slovenije. Ovaj karavan je počeo kao inicijativa nekolicine novinara mariborske *Večeri* i svetozarevskog Novog puta da se obeleži godišnjica slovenačkog egzodusa u okupiranu Srbiju 1941. godine.⁵³ Akcija je zamišljena kao doslovno ponavljanje putovanja bivših izbeglica i njihovih potomaka u domove svojih bivših domaćina u Srbiji, i to iznajmljenom železničkom kompozicijom, dakle istim prevoznim sredstvom i trasom kao i dve decenije ranije. Nakon velikog uspeha manifestacije, odlučeno je da bude produžena, tako što bi u sledećem ciklusu domaćini iz Srbije posetili svoje bivše goste u Sloveniji. Ovakav dvosmerni ciklus Voza nastavljen je i u narednim godinama, da bi se, s manjom ili većom redovnošću, ustalio na bijenalnom taktu održavanja, svake neparne godine.⁵⁴ Početni opseg od svega nekoliko srpskih i slovenačkih opština koje su podržale akciju brzo se širio, da bi do 1987. godine taj broj narastao na 41 opštinu iz Srbije i 30 iz Slovenije, sa skoro dve hiljade putnika.⁵⁵ Uskoro su i vlasti, kako opštinske, tako i republičke, uvidele značaj ovog rituala, te su podržale njegovo redovno održavanje. O prestižu koji je Voz u međuvremenu stekao svedoči i činjenica da je 1974. godine sam Tito bio pokrovitelj manifestacije.⁵⁶

Kako se mreža opština učesnica širila, a protok vremena neumitno smanjivao broj živih svedoka egzodusa iz 1941. godine, komemorativni aspekt Voza gubio je na važnosti, ustupajući mesto ekonomskom povezivanju, krunisanom desetina povelja o bratimljenju. U svakom vagonu su bile sve brojnije političke i privredne delegacije opština, a medijski napisi i programi boravka su se sve više orijentisali na sastanke i pregovore o različitim vidovima ekonomske saradnje, ali i o razmenama đaka, uvođenju nastave slovenačkog u srpske škole, organizovanju izložbi, turneja, pohoda, zajedničkih omladinskih brigada. Pogotovo su s finansijske strane značajni bili privredni ugovori koji su odredili pravce privrednog razvoja uključenih gradova, poput čitave jedne fabrike podignute slovenačkim kapitalom u kraljevačkom selu Ušće. Ovakvi, i brojni drugi primeri konkretne saradnje, koja se reflektovala i u promenama u fizičkom krajoliku uključenih gradova i sela, ukazuju na to da su bilateralne veze između pobrati-

53 Dražić, *Voz koji neće stati*, 57.

54 Petar Ilić, „*Dvadeset godina bratskog voza*”, *Novi put*, 16. septembar 1981, 1.

55 Radović i Marković, *Voz bratstvo-jedinstvo*, 58.

56 *Ibid.*, 37–40.

mljenih opština Srbije i Slovenije dosegle jedan viši nivo u odnosu na standardne (i vremenom sve ispraznije) floskule o bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti. U vezi s teorijskom orijentacijom ovog rada, zanimljivo je kako su dve jugoslovenske regije, međusobno teritorijalno (ali umnogome i ekonomski i kulturno) nepovezane, preko ritualnog kretanja uspele da uspostave kompleksnu mrežu translokalnih veza u različitim sferama društvenog života. Počevši od intimnog podsećanja na teške dane izbeglištva tokom rata, i obnavljanja davno prekinutih međuporodičnih kontakata, preko upoznavanja sa životom u bratskoj opštini u drugoj republici, do otvaranja novih tokova kapitala, radne snage i znanja, Voz bratstva i jedinstva je istovremeno značio građenje multiskalnog duha mesta, na taj način uistinu bivajući „Jugoslavija u malom”.

3) *Ocrtavanje federacije*

Na najvišem, saveznom nivou, sistem Titovih štafeta i kasnije Štafete mladosti je ocrtavao i povezivao čitavu jugoslovensku teritoriju. Specifičnost ovog rituala je u tome što je podrazumevao simbolički predmet koji je prelazio trasu u njenoj celosti, dok su ljudski učesnici služili kao sporedni mikrokonstituenti putanje. Čitav ritual je izrastao iz inicijative atleičara Kragujevca 1945. godine da prenesu rođendanske čestitke Josipu Brozu u Beograd. Ideja je vrlo brzo uzvišena na savezni nivo, te je svaka jugoslovenska republika organizovala svoju trku, koja bi se završavala u Beogradu. Da je ovakva ritualna struktura imala za cilj demarkaciju državne teritorije, vidi se i po tome što je u tom periodu jedna od štafeta išla iz Trsta, na koji je tadašnje jugoslovensko vođstvo polagalo pravo, dok je za čitavog veka Štafete samo jedna palica stigla iz inostranstva, i to 1947. godine od bugarskog predsednika Dimitrova,⁵⁷ što se može dovesti u vezu s tada aktuelnim planovima ujedinjenja Bugarske i Jugoslavije u Balkansku federaciju. Međutim, u jeku destalinizacije socijalističkog sveta, Tito je 1957. godine inicirao transformaciju rituala u jedinstvenu Štafetu mladosti, koja bi prolazila kroz sve republike na svom putu ka Stadionu JNA, gde bi bila predata predsedniku na njegov rođendan, 25. maja, koji se od tada slavio kao Dan mladosti. Iako nikada nisu bili prihvaćeni predlozi da se Dan mladosti proglasi državnim praznikom, sam 25. maj, kao i štafetna trka koja mu je prethodila, vremenom se razvio u jedan od najbitnijih simboličkih markera jugoslovenskog socijalizma, dok je ceremonija uručjenja palice Titu na Stadionu JNA postepeno prerasla u prvorazredni medijski i scenski spektakl.

⁵⁷ Halder, *Der Titokult*, 195.

Svake godine putanja Štafete menjana je u skladu s političkim jubilejima i prioritetima dotične godine, uz pravilo da je uvek morala krenuti iz druge republike/ pokrajine. Shodno tome, trasa bi recipročno pokrivala sve delove države pre nego što bi završavala u Beogradu (iako je s vremena na vreme bilo predloga da se čak i mesto održavanja završne priredbe menja svake godine). Proces planiranja trase uključivao je komplikovane pregovore organizacionih odbora na više administrativnih nivoa, dok su aktivnosti organizovane u čast prolaska Štafete vremenom sve više dobijale na raznovrsnosti i lokalnom koloritu. Prolazak štafetne palice kroz određeno mesto (grad, selo, fabriku, školu) lokalne zajednice i mediji bi koristili da približe i predstave ostatku federacije svoje etničke, kulturne, privredne ili prirodne specifičnosti, time stavljajući u žižu javnosti kako svoj doprinos razvoju jugoslovenskog društva, tako i probleme koji su ih tištili (ovakva „negativna” samoreprezentacija mesta je pogotovo učestala tokom 1980-ih godina, kada su se u javnosti inače vodile žestoke diskusije o budućnosti samog rituala štafetne trke). Na taj način je Štafeta mladosti spajala kulturnu promociju regionalne raznovrsnosti i lokalističkih samoreprezentacija sa političkim imperativom za ujedinjujućom nacionalnom misijom približavanja svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

4) *Postjugoslovenska hodočašća*

Praksa simboličke demarkacije nacionalnog prostora kroz ritualizovano kretanje i proizvodnju multiskalarnogduha mesta na kraju je nadživela ideologiju čijoj je legitimizaciji služila. Ovaj „zagrobni život” karavana bratstva i jedinstva i pohoda slavnim stazama neki od njih su dočekali u strukturno relativno nepromenjenom obliku, ali sa prilično izmenjenim ideološkim prerogativom, poput pohoda *Pot ob žici okupirane Ljubljane*. Neke novostvorene prakse su služile podržavanju nacionalističkih prostornih narativa, kao npr. *Vlak slobode* (1995) i *Vlak mira* (1997) u oslobođenim teritorijama Hrvatske nakon rata. U Srbiji se čak može govoriti i o svojevrsnom pandanu partizanskim marševima, u vidu komemorativnih pohoda stazama srpskih vojnika tokom Prvog svetskog rata (pogotovo poslednjih godina, kada su komemorativne aktivnosti u vezi s ovim istorijskim iskustvom uzele maha). Istovremeno, pojedini nostalgični pokušaji obnove starih karavana, poput Voza prijateljstva, koji je 2011. godine doveo grupu Mariboraca u nekadašnje bratsko Kraljevo, nisu dali trajnijih, ni dubljih rezultata. Razlozi tome mogu se tražiti u činjenici da su sve navedene manifestacije predstavljale uglavnom individualne inicijative, bez veće institucionalne podrške kako društvenih organizacija, tako ni države. Pošto je sama organizaciona infrastruktura, koja je omogućavala sistem socijalističkih ritualnih mobilnosti, nepovratno nestala, a vladajući istorijski narativi usvojili neke sasvim dru-

gačije vrednosti i ideološke orijentacije, ritualno osmišljavanje prostora u postjugoslovenskim društvima neminovno je prebačeno u neke druge tokove.

Zaključna razmatranja

Ovde prikazani primeri političkih hodočašća u drugoj Jugoslaviji samo su neki od stotina sličnih praksi koje su postojale širom bivše federacije. Na prvi pogled se iz ovde datih primera stiče utisak da se ona mogu klasifikovati na osnovu administrativnog nivoa na kome je funkcionisao organizacioni mehanizam, kao i geografske skale koju su rituali pokrivali, i tona savezni, republički i lokalni nivo. Ipak, ovakva podela se mora uslovno shvatiti, s obzirom na činjenicu da su mnogi lokalni pohodi i karavani u stvari predstavljali translokalne prakse, s ciljem simboličko-ideološkog umrežavanja geografski udaljenih mikro zajednica, što je nužno vodilo preplitanju različitih skala na kojima je ritualno građenje mesta funkcionisalo. U skladu s raznovrsnom administrativnom hijerarhijom hodočašća, i njihove rute su bile trasirane na različite načine, te se tako u okviru hodočašća koja su predmet ovog rada mogu izdvojiti sledeći tipovi trasa: centralizovana varijabilna (Štafeta mladosti), jedinstvena fiksirana (Voz bratstva i jedinstva), razgranata (Titove štafete) i mreža decentralizovanih (pohodi). Iako je prevashodni cilj i glavni zajednički imenitelj ovog vrlo heterogenog ritualnog formata bila simbolička delineacija jugoslovenske teritorije kao ujedinjujućeg faktora za sve njene narode i narodnosti, u samoj konfiguraciji rituala može se opaziti nekoliko specifičnosti. Tako su Titove štafete, odnosno Štafeta mladosti, nastale kao kombinacija sportskog sleta i bojišnog turizma, dok je Voz bratstva i jedinstva objedinjavao komemorativnu funkciju sa ekonomskim umrežavanjem lokalnih zajednica. S druge strane, pionirski, izviđački, ferijalni i drugi pohodi stazama Revolucije doprinosili su, između ostalog, razvijanju lokalnog patriotizma i omladinskog (nekomercijalnog) turizma, ali su imali i didaktičku ulogu obrazovanja mladih na otvorenom, kao i elemente razvijanja ekološke svesti, održavanja borbene gotovosti stanovništva, ali i druge funkcije. Titove štafete i Štafeta mladosti, s druge strane, bile su jedinstvene po tome da je „primarna mobilnost” bila rezervisana za simbolički objekat, dok je za mobilnost samih učesnika rituala zadržana sekundarna uloga prenošenja primarnog objekta.

Jedna od mogućih perspektiva za dalje izučavanje jugoslovenstva kao nacionalne ideje i državotvornog projekta može biti upravo fokusiranje na odnos između lokalnog duha mesta, koji su politička hodočašća podsticala unutar malih zajednica i šireg jugoslovenskog okvira u kojem je čitava federacija figurirala kao „država-mesto”, u stalnom dodiru sa nižim skalama republike-mesta,

regiona-mesta i grada-mesta. S tim u vidu, neopravdano je koristiti konceptualni aparat mesta isključivo za analiziranje ljudske privrženosti i tumačenje neposredne okoline, jer upravo kroz konstantno varirajuće mreže međusobno povezanih i isprepletenih društvenih interakcija, mesto može funkcionisati i na nivou nacija i država, kao logična karika između lokalnog i transnacionalnog. Nasuprot danas uvreženom mišljenju da su komunisti odricali bilo kakvu vrednost nacionalnim ideologijama, socijalistički režimi ipak jesu, i to ne samo u Jugoslaviji, situaciono pribegavali tradicionalističkim praksama i lokalnim identitetima, iako na drugačiji način nego u pre i postsocijalističkim političkim sistemima. U tom smislu, može se reći da nacionalni identiteti, bez obzira na ekonomsko uređenje datog društva, počivaju na procesima umnogome sličnim produkciji i konstrukciji mesta u geografskom značenju te reči. Primer rituala u socijalističkoj Jugoslaviji može ukazati na neke od dosad retko razmatranih političkih, društvenih i kulturnih faktora koji su određivali nastanak, razvoj i konačni slom dinamike lokalnog i nacionalnog u jednoj složenjivšienacionalnoj političkoj tvorevini. U doba kada se skoro čitav jedan kontinent balansira između ujedinjavanja u Evropsku uniju i očuvanja nacionalnih (mesnih?) posebnosti, ovakva istraživačka mogućnost se postavlja čak kao neophodan politički imperativ.

Ponovno promišljanje antikolonijalizma kao jugoslovenske vrednosti u kontekstu istorijskog nesvrstavanja

Ponovno „otkriće” Pokreta nesvrstanih kao teme, koja se obrađuje kroz međunarodne umetničke i naučne projekte u poslednjih desetak godina, korespondiralo je sa globalnim političkim realnostima koje su upućivale na rast ekonomskih i društvenih nejednakosti u svetu. Dramatične migracije velikog broja ljudi iz ratom ugroženih ili ekonomski veoma oslabljenih zemalja u pravcu zapadnoevropskih razvijenih ekonomija otkrile su brojne slabosti savremenih demokratija u domenu ljudskih prava i sloboda. Pojavila se potreba za preispitivanjem uvreženih društvenih odnosa i za reafirmisanjem određenih tema u polju društvenog i kulturnog delovanja, poput tema antikolonijalizma, antirasizma i solidarnosti.

Dok su ove teme u vremenu u kom je nastao Pokret nesvrstanih, dakle, šezdesetih godina 20. veka, bile veoma prisutne u javnom diskursu, zbog samog političkog i pravnog procesa dekolonizacije, koji se upravo odvijao u jednom konkretnom vidu na liniji između zemalja koje su prethodno bile kolonije i kolonijalnih sila, aktuelnost govora o antikolonijalizmu polako je počela da jenjava u narednim decenijama. Problemi sadašnjice navode na pitanje mogu li vrednosti koje su nekada činile sastavni deo političkog i društvenog pejzaža nekadašnje Jugoslavije da se reaktualizuju i da postanu operativne u drugačijem kontekstu savremenih društava, kroz njihovo prepoznavanje kao svojevrsnog kulturnog kapitala i(li) nematerijalnog nasleđa?

Zatajivanje istorije pokreta nesvrstanih u širem evropskom kontekstu

Isprva, umetnici i istraživači koji su pristupili problematici istorijskog nesvrstavanja suočili su se sa ogromnom prazninom koja je zjapila na mestu gde je znanje o ovom istorijskom periodu i pokretu trebalo da postoji. Kako su u međuvremenu pokrenuti projekti u relativno kratkom periodu mapirali građu, proizveli skup značajnih tekstova i rezultirali konferencijama i izložbama, peri-

od brisanja znanja o nesvrstavanju ne može se razumeti samo kao propust istraživača.¹

Ovako veliki nedostatak upućivao je na brojne zaključke, ali bih među njima posebno izdvojila sledeće: da su istraživanja iz hladnoratovskog perioda bila uglavnom skoncentrisana na dva suprotstavljena politička i ideološka bloka, čijoj polarizaciji sveta su zemlje koje su pristupale Pokretu nesvrstanih upravo želele da se odupru, te je time marginalnost „malih” zemalja u odnosu na velesile samo potvrđena; da istorija antikolonijalne borbe, koju je Pokret svakako podržavao, nije dobila adekvatnu afirmaciju niti u vremenu svog delovanja, niti u decenijama nakon što je kolonijalizam prestao da postoji kao zvaničan državni poredak; i naposljetku, da sama istorija kolonijalizma i kritičko sagledavanje posledica koje je kolonijalizam ostavio, nisu bili u dovoljnoj meri prisutni i na kritički način integrisani u savremenu kulturnu i društvenu produkciju.

Sveprožimajuća amnezija u pogledu kolonijalizma, kolonijalnih praksi i njihovog perpetuiranja, relativizovala je ne samo uzroke, već i posledice kolonijalizma. Stoga nije preterano reći da je zatajivanje kolonijalne istorije u globalnim okvirima rezultiralo previđanjem antikolonijalne istorije, koja se javlja upravo kao reakcija na sâm kolonijalizam kao poredak, i u kojoj Pokret nesvrstanih svakako zauzima značajno mesto.

Jugoslavija i pokret nesvrstanih

Za zemlje koje su pristupile Pokretu nesvrstanih, antikolonijalizam je predstavljao značajnu tačku susreta, posebno stoga što između nekih od njih nisu postojale značajnije ideološke sličnosti. U kontekstu jugoslovenske spoljne politike šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, nema sumnje da je nesvrstanost poslužila kao direktan ideološki kanal za promovisanje vrednosti antikolonijalizma, antirasizma i solidarnosti. Jedna takva promocija vrednosti u javnom diskursu imala je svoje dalekosežne posledice za samopercepciju Jugoslovena u međunarodnom kontekstu.

Međutim, da bi ideje antikolonijalizma i solidarnosti dobile stvarnu reafirmaciju

1 Između ostalog, sledeći međunarodni projekti u kojima sam učestvovala: Projekat *Nesvrstani modernizmi*, MSU u Beogradu / *ERSTE Stiftung*, nosilac ideje i urednik edicije dr Zoran Erić, šef kustosa MSU; izložba i izdanje „Tito u Africi – slike solidarnosti”, Muzej Jugoslavije / Univerzitet u Ekseteru (u okviru projekta *Socialism Goes Global*), urednici izdanja prof. dr Radina Vučetić i prof. dr Pol Bets; izložba „Southern Constellations: The Poetics of the Non-Aligned”, Museum of Contemporary Art Metelkova / Moderna Galerija, Ljubljana, kustos izložbe Bojana Piškur.

i eventualnu primenu u savremenom trenutku, ne mogu se prevideti kulturalni konteksti kako pre tako i nakon njihovog pojavljivanja posredovanog nesvrstavanem u našoj sredini – koja je, kako i Sretenović (D. Sretenović, 2004) ističe, u pogledu promišljanja kolonijalizma bila ujedno u kontinuitetu i diskontinuitetu sa evropskim stajalištima. Savremene kulturalne i društvene klime zemalja koje su nekada sačinjavale Jugoslaviju takođe se ne mogu negirati (iako je Srbija društvo koje je u mom fokusu), čije rastući ksenofobne i rasističke realnosti ne odgovaraju idejama ljudskih prava i solidarnosti, koje su promovisane kroz Pokret nesvrstanih.

Generalni jugoslovenski diskurs iz vremena uspostavljanja Pokreta nesvrstanih isticao je kako Jugoslavija, iako evropska zemlja, nikada nije bila kolonijalna, već je bila u neprekidnoj borbi za sopstveno oslobođenje. Ovaj diskurs bio je toliko naglašen u jugoslovenskoj spoljnoj politici, da je imao dugoročne implikacije na jugoslovensko viđenje sebe u širem društvenom okviru. S jedne strane, on je bio afirmativan, jer je omogućavao narativ o solidarnosti i prijateljstvu s narodima širom sveta, koji su tek izašli iz odnosa kolonizovanosti kao državnog uređenja, čime je na svojevrsan način postavljao Jugoslovene u poziciju moralnog preimućstva nad evropskim susedima. S druge strane, taj je diskurs bio toliko snažan i neupitan, da je donekle predupredio bilo kakvu kritiku, odnosno, samorefleksiju: bio je to politički diskurs, stvarajući objedinjenu, iako nedovoljno elaboriranu, realnost za Jugoslovene tog vremena.

Koliko god da je bio poželjan i opravdan u kontekstu socijalističke Jugoslavije, nominalni narativ „nebivanja kolonijalnim” na svojevrsan način udaljio je jugoslovensko javno mnjenje od potrebe za ozbiljnijim razmatranjem sopstvenih pozicija u nekadašnjim (a na nekim metanivoima i dalje postojećim) kolonijalnim porecima društvenih realnosti i proizvodnje i perpetuiranja znanja i odnosa.

Dekolonizacija uma

Ono što nije do kraja tada prorađeno, a svakako nije bilo nepoznato među jugoslovenskim teoretičarima, jeste da je kolonijalizam funkcionisao kroz različite društvene odnose i na različitim društvenim poljima, a ne samo na direktnoj liniji kolonizator – kolonizovani. Takođe, kako ističe Fanon (F. Fanon), ni proces kolonizacije ne može biti sagledan samo kroz taj direktni odnos, već se mora razumeti kao proces koji nije ograničen niti na određenu teritoriju, niti na određeno vreme. Ideje „dekolonizacije uma” (F. Fanon, N. W. Tieng'o), mogu se najbolje shvatiti kao konstantan rad na razotkrivanju

društvenih stereotipa i dekonstruisanju uvreženih modela razmišljanja, zasnovanih na raspodeli društvene moći unutar kolonijalnog poretka. Uspostavljeni kroz široku mrežu društvenog delovanja u periodu evropske dominacije svetom kroz procese kolonizacije, ovi modeli mogu se i danas pratiti kroz ekonomske odnose, obrazovanje, modele društvene reprezentacije i dr.

Kako se sve više ispostavlja, ne bivati kolonijalan bi, na neki način, značilo ne bivati u svetu kakav je bio, i to postaje jasno kada se *kolonijalno* razume kao model, ili matrica koja perpetuira određene odnose. Pa ipak, Jugoslavija jeste bila deo sveta, kao što su bili i oni koji su direktno kolonizovali ili bivali kolonizovanima, i svi oni, uključujući i Jugoslovane, morali su da se poduhvate dekolonizacije uma, kako bi se otvorio prostor za nove društvene odnose i modele saznanja. Ostaje pitanje u kojoj meri je to zaista i učinjeno nakon pada kolonijalnih režima, naročito kada je u pitanju dekolonizacija znanja i reprezentacije.

UMESTO ZAKLJUČKA

Pokret nesvrstanih i retorika koja je u jugoslovenskom kontekstu stvorena oko njega imali su najmanje dvostruku ulogu u procesu dekolonizacije uma. Pokret je doprineo širokoj afirmaciji vrednosti antikolonijalizma, oblikujući specifičnu, iako ne baš sasvim istorijski tačnu sliku Jugoslovena o sebi u kontekstu svetske podele moći. Međutim, umesto uspostavljanja metodologije koja bi imala mogućnost da – čak i u slučaju promene geopolitičkih odnosa, što se neminovno i dogodilo – sačuva i nastavi da afirmiše vrednosti koje su imale svoje utemeljenje u prethodnom poretku, a koje ostaju relevantne i danas, s promenom političkih odnosa, polja obrazovanja, kulture i teorije, izneverila su svoju ulogu medijatora.

Ne samo da su vrednosti koje su se povezivale sa socijalističkom Jugoslavijom tokom devedesetih godina 20. veka odbačene, pa s njima i vrednosti koje su se povezivale s nesvrstavanjem, već je zaustavljen i bilo kakav dalji rad na promišljanju sopstvenih pozicija i razbijanja sopstvenih stereotipa u kontekstu fenomena kolonijalizma i dekolonizacije. Čak i danas postoji inicijalna tendencija među teoretičarima u našoj sredini da, fokusirajući se isključivo na iskustva nesvrstavanja i prisustvo antikolonijalne retorike u javnom diskursu koji je u vreme njegove najveće ekspanzije uspostavljen u Jugoslaviji, negiraju slojeve kolonijalnog razmišljanja i njihov uticaj na diskurse koje smatramo svojim.

Stoga se posezanje za idejama Pokreta nesvrstanih u Srbiji može razumeti kao prilika da se ponovo promisle i nanovo angažuju vrednosti antikolonijalizma, antirasizma i solidarnosti, u društvu u kojem one imaju istorijsko utemeljenje, ali u kojem – uprkos tome – iz različitih razloga nastavljaju da budu otpisivane i relativizovane. Zbog procesa zaboravljanja i brisanja – u svetskim okvirima, ali takođe i u (bivšem) jugoslovenskom kontekstu, ovaj dug i zahtevan poduhvat tek treba da se realizuje.

BIBLIOGRAFIJA

- Bhabha, Homi K., (ed.). *Nation and Narration*. Routledge, London / New York, 1990.
- Eškroft, Bil, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. Ponovno promišljanje postkolonijalnog, Postkolonijalna teorija u: *Treći program*, br. 125–126, I–II, 2005, 107–129.
- Fanon, Frantz. *Black Skin, White Masks*, Foreword: *Remembering Fanon; Self, Psyche and the Colonial Condition* by Homi K. Bhabha. Pluto Press, London, 1986. (first published Editions de Seuil, 1952).
- Guberina, Petar. Pogovor izdanju, u: Davidson, Basil, *Genij Afrike*. Stvarnost, Zagreb, 1977, 297–320.
- Jakovina, Tvrtko. *Treća strana Hladnog rata*. Fraktura, Zagreb, 2011.
- Kebede, Messay. *Africa's Quest for a Philosophy of Decolonization*. Rodopi, Amsterdam / New York, 2004.
- Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Ljevak, Zagreb, 2012.
- Kosu, Bazil. Perspektive i svrha kulturne saradnje nesvrstanih. Časopis *Kultura*. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, broj 51/52, godina 1980/81, 99–114.
- Krstić, Marija. Pokret nesvrstanih kao jugoslovensko nasleđe, u: Kovačević, Ivan, (ur.), *Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa*. Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu, Etnološka biblioteka, knjiga 61, zbornik, SGC i Odeljenje za etnologiju i

antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, 2011, 57–82.

Mek Klinton, En. Genealogija imperijalizma, Postkolonijalna teorija u: *Treći program*, br. 125–126, I–II, 2005, 130–160.

Said, Edward W, Kultura i imperijalizam (1993), u Zdenko Lešić, *Post-strukturalistička čitanka*. Buybook, Sarajevo, 2002.

Sretenović, Dejan. *Crno telo, bele maske*. Muzej afričke umetnosti, Beograd, 2004.

Wa Thiong'o, Ngugi. Decolonising the Mind, *The Politics of Language in African Literature*. Zimbabwe Publishing House, Harare, 1981.

„Totalno izgubljeni” (engl. „Totally lost”) naziv je projekta koji je pre nekoliko godina u okviru svojih programa kulture podržao Savet Evrope. Cilj projekta bio je postavljen tako da „fotografski istraži napuštenu totalitarnu arhitekturu”, a uz obrazloženje na veb-sajtu kao prateća ilustracija nije se našla, primera radi, neka građevina iz Hitlerove Nemačke ili Musolinijeve Italije, već jedan od spomenika koji su podignuti u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji i koji su komemorirali događaje vezane za antifašističku, narodnooslobodilačku borbu (1941–1945) i bili izvedeni uglavnom na samim lokacijama tih događaja. Radi se verovatno o danas najčešće reprodukovanom od ovih spomenika, Spomeniku revolucije naroda Moslavine u Podgariću (1967) autora Dušana Džamonje. Dakle, iako se radi o jednom od spomenika čiji je cilj bio čuvanje sećanja kako na masovna stradanja i fašistička zverstva, tako i na činove otpora i borbenog junaštva partizanskih jedinica, Džamonjin spomenik u Podgariću obeležen je ovde kao reprezentativan primer „totalitarne umetnosti”. A kako je u obrazloženju projekta navedeno, osnovna namera bila je da se postave i sledeća pitanja:

Da li totalitarna arhitektura ostaje zauvek totalitarna i u demokratskom sistemu?

Da li će se ona ikada osloboditi ideologije koju je predstavljala i čije je bila sredstvo?

Ovaj projekat samo je jedan u nizu simptoma sistematične i dominirajuće državno-ideološke retorike u Evropi kojom se danas tumači i vrednuje socijalističko kulturno nasleđe, i uopšte period socijalističke izgradnje. „Totalitarna paradigma”, o kojoj je reč, ima za cilj da izravno izjednači nacističko-fašističke i socijalističko-komunističke političke sisteme 20. veka, ali njen neposredan

1 Videti: <http://www.atriumroute.eu/projects-menu/digital-platforms-and-creative-projects/224-totally-lost>

učinak je pre svega u demonizaciji i istorijskoj diskvalifikaciji socijalističke politike i komunističkog ideala u savremenim političkim borbama.² Kada je, pak, reč o savremenim doživljajima jugoslovenske spomeničke plastike – a ovaj tekst i nastaje povodom eskalacije interesovanja za ove umetničke forme u poslednjih desetak godina – totalitarna paradigma proizvela je određenu ambivalentnost u tim doživljajima koji su se kretali od indignacije do fascinacije. Džamonjin je spomenik tako na portalu CNN-a 2014. godine proglašen čak i za najružniji na svetu,³ dok je s druge strane on postao predmetom estetske fascinacije u popularnoj razmeni mnoštva fotografija na internetu,⁴ što je dovelo i do najrazličitijih vidova komodifikacije ovog i drugih jugoslovenskih spomenika. Sve je 2018. godine kulminiralo kampanjom australijskog brenda „Valley Eyewere”, koji je za potrebe reklamiranja naočara za sunce iskoristio fotografije Bogdanovičevog spomenika u Jasenovcu. Kampanja je posle reakcije javnosti uklonjena s interneta, a kompanija je dala objašnjenje da je ovaj spomenik slučajno pobrkala s Buzludžom, „kućom bugarske komunističke partije”, koju je već upotrebljavala u reklamiranju svojih proizvoda. Buzludža je ikonični spomenik za fascinaciju „totalitarnom arhitekturom”, ali, dok je po onome što obeležava on možda i rezultat samovoljne i samodovoljne odluke političke nomenklature koja podiže samoj sebi spomenik, jasenovački spomenik to nije i ne može biti, naročito s obzirom na to što on obeležava.

Dakle, kada su jugoslovenski spomenici u pitanju, njihova je najveća zamka za totalitarni diskurs upravo to što oni gotovo u svim slučajevima obeležavaju događaje iz antifašističke borbe i stradanja tokom rata, a veoma retko simbolišu nešto što bi se označilo autokratijom ili kultom ličnosti, naročito s obzirom na to da su, primera radi, monumentalni spomenici Josipu Brozu Titu predstavljali zapravo veliku retkost.⁵ Pa ipak, neutralizovani „totalitarnim diskursom” i fasci-

2 Što se, pak, jugoslovenskog socijalističkog uređenja tiče, i najuticajnija teoretičarka totalitarizma, Hana Arendt, nedvosmisleno ga nije svrstavala pod ovaj pojam. Videti Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Houghton Mifflin Harcourt, Orlando, 1973, p. 308.

3 <https://edition.cnn.com/2014/01/24/travel/gallery/worlds-ugliest-monuments/index.html>

4 Kao prvi okidač velikog interesovanja uzimaju se fotografije Jana Kampenaersa, objavljene 2010. godine u knjizi *Spomenik* i koje su postale veoma popularne na internetu. O ovom „clickbait” fenomenu videti: Owen Hatherly, „Concrete clickbait: next time you share a spomenik photo, think about what it means”, *The Calvert Journal*, 2016. (<https://www.calvertjournal.com/articles/show/7269/spomenik-yugoslav-monument-owen-hatherly>)

5 Branislav Dimitrijević, „Titomaginarium – A brief introduction to the ambivalence of the cult of Josip Broz Tito in Socialist Yugoslavia”, *Monuments should not be trusted*,

nirani njihovom estetikom, oni koji danas komodifikuju spomenike narodno-oslobodilačkoj borbi, provode njihovu desemantizaciju, dekontekstualizaciju, pa samim tim i depolitizaciju.⁶ Ako se na početku još malo zadržimo samo na pomenutom Džamonjinom spomeniku, on se našao i na naslovnoj strani jedne u nizu fotografskih knjiga koje svedoče o ovakvoj depolitizovanoj fascinaciji. Knjiga fotografa Džonatana Himenesa, „Spomeniks”, na sledeći način predložena je javnosti: „Spomeniks (sic!) su strani njihovom vlastitom okruženju poput svemirskih brodova upadljivo parkiranih usred neke nedođije – njihova bizarna lepota proizlazi kako iz njihovih apstraktnih lokacija, tako i iz njihovog imaginativnog simbolizma”.⁷ Ako je opis projekta „Totally Lost” upadljiv primer „totalitarne paradigme”, opis Himenesove knjige ilustruje sve prisutniju popularnu optiku iz koje se „spomeniks” danas tumače: misterija, nedostak informacija, apstraktnost, dekontekstualizacija; oni su i lepi i ružni, i totalitarni i imaginativni, i ideološki i apstraktni. U njima se gubi vreme, oni kao da pripadaju nekom nepoznatom vremenu u kom se mešaju mitska prošlost i naučnofantastična budućnost.

Ali, nema sumnje da su obe ove dominantne savremene pozicije čitanja spomeničke kulture socijalističke Jugoslavije prepoznate i kritikovane u recentnoj akademskoj i istraživačkoj literaturi. To se uočava i na najprestižnijem institucionalnom projektu koji je do sada proveden kada je jugoslovensko moderno socijalističko nasleđe u pitanju, na izložbi *Ka betonskoj/konkretnoj utopiji: Arhitektura u Jugoslaviji 1948–1980*, održanoj u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku, od jula 2018. do januara 2019. godine. Na ovoj izložbi jugoslovenski memorijalni kompleksi i spomenici dobili su svoju kontekstualizaciju unutar korpusa istorijskih modernizama, odnosno unutar razvoja posleratne moderne arhitekture, a posebno „brutalističke” arhitekture. Iako oni samo uslovno pripadaju arhitektonskom nasleđu, činjenice da su nastajali u vidu inženjerski zahtevnih golemih betonskih konstrukcija, da su skulpture bile samo deo ambiciozno projektovanih ambijentalnih celina, da su u njihovom oblikovanju radili skulptori zajedno sa arhitektama, pa i da su pojedini njihovi autori i bili arhitekta (pa se na izložbi beogradski arhitekta Bogdan Bogdanović izdvaja kao najreprezentativniji, a svakako najporoduktivniji njihov autor) – bile su sasvim ubedljiv razlog da neke od ovih konstrukcija budu uključene u ovu izložbu. U katalogu objavlj-

Nottingham Contemporary, 2016.

6 Videti više u: Sonja Leboš, „Nepodnošljiva lakoća depolitizacije” (2019), https://vizkultura.hr/nepodnošljiva-lakoca-depolitizacije/?fbclid=IwAR1CzKtpVbT6NjS_RKchwNkqySxkZrTMw9lxff9YEoEpN3KGyKNXBuhzFCM

7 <http://carpetbombingculture.co.uk/book/spomeniks/>

nom tom prilikom nalazi se i tekst danas najaktivnijeg istraživača jugoslovenske memorijalne skulpture i arhitekture, Sanje Horvatinčić, u kojem ona podvlači da je savremeni kontekst njenog i drugih istraživanja i tumačenja ovih spomeničkih obeležja pre svega reakcija na antikomunističku tranzicionu ideologiju, koja ne samo da je uslovila njihovu sistematičnu zapuštenost, već i ciljanu destrukciju (koja je provođena posebno u Hrvatskoj tokom ratova devedesetih), te je stoga njihov ključan značaj danas u obnavljanju kulture sećanja u doba savremenih istorijskih revizionizama. Takođe, Horvatinčić spomenike ne vidi samo kao izraz dominantnog narativa kojim su oni tumačeni unutar glavnog toka jugoslovenske istorije umetnosti – kao izraz trijumfa modernizma nad socrealizmom – već i kao „anticipaciju participatornih strategija, koje će kasnije biti slavljene u memorijalnoj skulpturi i arhitekturi na zapadu”.⁸

S druge strane, i po rečima jednog od kustosa izložbe, Martina Stierlija, glavni cilj projekta – a što je u duhu institucionalnog utemeljenja ovog prvoosnovanog muzeja moderne umetnosti na svetu – bio je da se jugoslovenska moderna arhitektura „kanonizuje” unutar celokupne istorije moderne umetnosti XX veka.⁹ Pitanje „zapadnog kanona” u istoriji umetnosti postao je predmet kritike još od sedamdesetih godina, ali je i dalje taj pojam operativan i referencijalan. U slučaju jugoslovenske umetnosti iz perioda socijalizma, on je posebno kompleksan zbog, rekli bismo, trostrukog identiteta koju je ova umetnost izražavala. Jugoslovenska umetnost je u mnogo čemu nastajala pod uticajem kanonizovanih vrednosti zapadne umetnosti, te je ona od samoga početka bila „zapadna”; s druge strane, ona je posmatrana kao „drugo”, „socijalističko drugo” zapadne umetnosti, i kao takva, delimično i naknadno uvodila u zapadni kanon posle sloma socijalističkih sistema „drugog sveta” (dakle, rekanonizuje se kao *drugost* drugog sveta, odnosno kao tzv. „disidentska umetnost”); i konačno, politička inklinacija Jugoslavije ka „trećem svetu” dalje usložnjava kanonizaciju, jer joj se i specifično opire, pozivajući se na nepodudaranje univerzalne i zapadne istorije. Konsekventno takvom identitetu, (zapadna) istorija umetnosti pre svega disciplina je isključenja za koju postoje (hegelovske) kulture *unutar istorije*, u kojima se razvija umetnost kao razvoj duha, i one kulture *izvan istorije*, koje ne znaju za pojam umetničkog dela, već su samo mesta proizvodnje antropološ-

8 Sanja Horvatinčić, „Memorial Sculpture and Architecture in socialist Yugoslavia”, u: Martino Stierli, Vladimir Kulić (ur.), *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980*, Museum of Modern Art, New York, 2018, str. 104–111.

9 Kako je podvučeno u razgovoru održanom povodom ove izložbe, 3. 12. 2018. godine u njujorškom Muzeju moderne umetnosti: https://www.youtube.com/watch?v=HE-ML_VF7Law

kih „artefakata”.¹⁰ Pitanje koje se postavlja je, dakle, šta se zapravo kanonizuje kada je jugoslovenska umetnost u pitanju, a u slučaju kanonizacije spomenika, ne samo da je ovo pitanje usložnjeno njihovim trostrukim identitetom, već i onim što će biti glavna tema ovog teksta, a to je dinamika unutar jugoslovenske istorije umetnosti i likovne kritike i relativno sporna uloga spomeničke plastike unutar te dinamike.

Čin kanonizacije sproveden njujorškom izložbom jeste akt odbacivanja totalitarne paradigme, ali ostaje akt prenebregavanja dinamičnih odnosa koji su u jugoslovenskom socijalističkom kontekstu strukturirali prvobitnu kanonizaciju spomeničke plastike unutar jugoslovenskih institucionalnih praksi, ali i tu kanonizaciju izložili prvobitnoj stručnoj i društvenoj recepciji, valorizaciji, a pre svega kritici. Upravo kako bi se još jednom odagnala teza o nekom monolitnom i nedodirljivom državno-ideološkom aparatu koji je stajao iza kulturnih i umetničkih pojava u socijalističkoj Jugoslaviji, ovde ćemo pitanje kanonizacije spomenika učiniti kompleksnijim u svetlu kritičke prakse koja je pratila njihovo nastajanje i koja je pokazivala da je uloga ovih spomenika u razvoju socijalističkog društva bila predmet spora, odnosno pitanje suprotstavljenih vizija uloge i razvoja umetnosti u socijalističkim društvenim i ekonomskim okvirima. Ovde se takođe radi i o odnosu koji ova kurentna kanonizacija spomenika ima prema drugim istraživačkim i izložbenim projektima koji su određene aspekte jugoslovenske umetnosti iz vremena socijalizma već i ranije uključili u kanonske narative zapadne istorije umetnosti i gde se spomenička plastika ili nije uopšte pojavljivala, ili se, pak, lakonski označavala kao fenomen „oficijelne umetnosti” u odnosu na koju su se gradile kritičke i radikalne umetničke pozicije po kojima je jugoslovenska umetnost u socijalizmu postala poznata.¹¹ Radi se, naravno, pre svega o kanonizaciji „nove umetničke prakse” u okviru koje su neki jugoslovenski umetnici postali deo „kanona” konceptualne i performativne umetnosti (OHO, Abramović, Iveković, Stilinović, Todosijević, itd.), zatim o zagrebačkim novim tendencijama šezdesetih kao aspektu evropskih neokonstruktivizama, ali i pionirske uloge za istoriju kompjuterske umetnosti, ili pak o umetnicima okupljenim oko grupe Gorgona (Knifer, Kožarić, Mangelos i dr.) kao markantnom izrazu neoavangardnih tendencija šezdesetih, ili o drugim aktivnim činiocima radikalnih promena u jeziku umetnosti (uključujući „kanonizaci-

10 O pitanju razlike između „umetničkog dela” i „artefakta” videti: Mieke Bal, „The Discourse of the Museum”, *Thinking about Exhibitions* (R. Greenberg, B. W. Ferguson, S. Nairne, eds.), Routledge, London, 1999, str. 206.

11 Jedan od najznačajnijih projekata koji ovo utvrđuje projekat je kustoskinje Line Džuverović za „Nottingham Contemporary” (2016), koji se indikativno zove, po naslovu jednog kratkog filma Dušana Makavejeva: *Spomenicima ne treba verovati*.

ju” jugoslovenskog novog filma u istoriji kinematografije) od sredine pedesetih do sredine osamdesetih godina, a što je ujedno i epoha masovne izgradnje spomeničke plastike.

S druge strane, ako se na trenutak osvrnemo na mesto spomenika unutar same postavke njujorške izložbe, zapazićemo da ona kao polazišni okvir usva-ja jednu u jugoslovenskoj istoriji umetnosti već ustanovljenu verziju o razvoju modernističke umetnosti u toj socijalističkoj zemlji: onu o centralnom mestu procesa napuštanja socrealističke „dirigovane” paradigme kao izraza dogmat-ske ideologije, i približavanja tokovima zapadnoevropske moderne umetnosti, koja i po osnovnom načelu osnivača njujorškog muzeja, Alfreda Bara, ističe pojam „apstraktne umetnosti” kao glavno ishodište jedne progresivne naraci-je.¹² Napuštanje realističke figuralike u korist relativno nejasno utanačenog po-imanja „apstrakcije” uzima se kao glavni kvalitet ovih spomenika, kao srž njihove kanonizacije, i kao pokazatelj njihove specifičnosti u odnosu na manje slobodnu i ideološki kontrolisaniju umetnost u zemljama sovjetskog bloka. U oda-biru spomenika koji su prikazani na izložbi, kao i u načinu njihovog prezentova-nja, vodilo se računa o ovom kriterijumu. Tako su se u portfoliju fotografa Valen-tina Džeka, koji sačinjava i uvodni segment kataloga, našle fotografije nekih od najmarkatnijih dela koja treba da pokažu odmak od figuracije i dominaciju „apstrakcije” u jugoslovenskoj spomeničkoj plastici. Tu su se našli Bakićev Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije na Petrovoj gori, Bogdanovićev spomenik u Jasenovcu, Spomenik palim borcima Janeza Lenasija i Žive Bara-ge u Ilirskoj Bistrici, Spomenik Ilindenskom ustanku Iskre i Jordana Grabula u Kruševu, a preko dve strane kataloga i fotografija spomenika na Tjentištu Mio-draga Živkovića. U skladu i sa drugim fotografijama u ovom portfoliju, bespre-korna oštrina i osvetljenje visokog kontrasta, kao i dinamični uglovi i vizure, ne samo da takvom „fetišizacijom” ovih dela doprinose ubedljivosti predložene kanonizacije, već i upućuju na usvojeni standard njihovog tumačenja. Uzmimo tako za primer upravo Valentinovu fotografiju spomenika na Tjentištu, na kojoj vidimo kako u snežnom i magličastom zimskom ugođaju stoji gotovo uglačana betonska dvodelna struktura nalik klasterima kristala koji se presijavaju u do-

12 Ovo se, naravno, odnosi na čuveni Barov dijagram objavljen 1936. godine na na-slovnoj strani kataloga „Kubizam i apstraktna umetnost”, u kojem s jedne strane geo-metrijska, a s druge negeometrijska apstraktna umetnost predstavljaju krajnje ishodi-šte progressa moderne umetnosti. Centralna institucija moderne umetnosti u Jugosla-viji, Muzej savremene umetnosti u Beogradu, izgradila je kao svoj centralni narativ upravo prioretizovanje modernističke apstrakcije kao obeležje napuštanja ideološkog dogmatizma. Osnivač ovog muzeja, teoretičar i slikar Miodrag Protić, nije krio uticaj koji je na njega imao boravak u njujorškom Muzeju moderne umetnosti početkom šez-desetih.

minatnoj belini. Ovakva fotografija afirmiše postupak izvesne desemantizacije ovih konstrukcija, zasnovan na tezi da se radi o apstraktnom spomeniku koji svojim formalnim univerzalizmom prevazilazi dogmatsku figuraliku socijalističkog realizma. Međutim, upravo Živkovićev spomenik ukazuje da jezička „čistoća” apstrakcije ovde zapravo nije sprovedena, niti je to bila autorova namera, jer ovaj spomenik upravo komunicira svojim predstavljачkim i figuralnim svojstvima koji su ovakvom fotografijom na neki način sakriveni. Ova gigantska skulptura iz 1971. godine zapravo ima nedvosmislen predstavljачki okvir: dve konfrontirane betonske mase stilizuju kanjon reke Sutjeske, dok je na njihovim unutrašnjim stranama Živković isklesao stilozvane figuralne fragmente koji predstavljaju i heroizuju borce koji su u proboju tog klanca ostavili svoje živote.

Miodrag Živković s Josipom Brozom Titom, Džemalom Bjeđićem, Brankom Mikulićem i drugima razgleda maketu i izgradnju spomenika na Tjentištu, 11. 8. 1970.
Fotoarhiva Muzeja Jugoslavije

Primer nesporazuma koji produkuje Živkovićev spomenik na Tjentištu deo je još uvek relativno nerasetljenog situiranja monumentalne spomeničke plastike unutar jugoslovenske likovne kritike i istorije moderne umetnosti u vreme njihovog nastajanja. Iako su, kako to podvlači i Sanja Horvatinčić, stručne komisije koje su u Jugoslaviji odlučivale o konkursima za memorijalne komplekse najčešće uključivale i neke prominentne istoričare umetnosti i likovne kritičare, ostaje utisak da su danas najrelevantniji kritičari koji otpočinju svoju spisateljsku praksu u razdoblju kada je najveći broj spomenika podignut (šezdesete i sedamdesete) ili zaobilazili i izostavljali spomeničku plastiku u svojim pisanji-

ma, ili pak imali izrazito kritički odnos prema pojedinačnim spomeničkim rešenjima, kao i prema čitavom projektu monumentalizacije, pa tako i petrifikacije revolucionarne heroike i tragike. Razlog za ovako često izostavljanje spomenika u jugoslovenskoj modernističkoj kritici Horvatinčić vidi u „relaciji spomeničke plastike prema temeljnim poetičkim pretpostavkama modernizma (poput autonomije umetnosti, autoreferencijalnosti, univerzalizma, itd.), koja je često problematična zbog složenog odnosa takve vrste kiparstva i političkih/ideoloških propozicija što ih diktira naručitelj”.¹³ Odnosno, razlog je istovremeno u karakteru modernističke likovne kritike koja se zasniva na autonomiji umetničke forme i njenoj neaplikabilnosti, pa i degradaciji, kada je stavljena u neke narativno-simboličke svrhe, i u, iz toga izvedenom, otporu prema ideologizaciji umetnosti koju sprovodi naručitelj u političkom kontekstu jednog državnog kulturnog projekta.

Ako na ovom mestu uzmemo za primer verovatno najproduktivnijeg, pa i naj-sveobuhvatnijeg autora među modernistički nastrojenim jugoslovenskim umetničkim kritičarima, istoričara umetnosti Ješu Denegrija, zapazićemo da u detaljnom pregledu njegovog kritičarskog opusa spomenici gotovo da ne figuriraju kao posebna tema, i tek se poneki pominje, ali samo u okvirima širih skulptorskih opusa nekih njihovih autora o kojima je Denegri pisao, a prvom redu Bakića i Džamonje. Dok je spisateljski i kustoski rad Ješe Denegrija postao najinstruktivniji za savremena interesovanja za jugoslovensku novu umetničku praksu sedamdesetih, za „Nove tendencije” i druge danas zapažene pojave u jugoslovenskoj modernoj umetnosti, kada je reč o spomenicima ne možemo se gotovo ni na koji način pozvati na njegove inače pouzdane istorijsko-umetničke uvide. Razlozi su pre svega ovi koje pominje Horvatinčić, ali su oni do te mere sistematični, da bi se moglo zaključiti da se radi o jednom krajnje ubeđenom stavu i da je Denegrijevo glasno ćutanje gotovo programskog karaktera, s obzirom na širinu njegovog kritičarskog zahvata u iscrpnom mapiranju jugoslovenskog umetničkog prostora.¹⁴

Podimo od jednog nedvosmislenog primera Denegrijeve kritičke distance, ali i od primera koji pokazuje i kontekst prvobitne kanonizacije spomenika u okvirima jugoslovenske socijalističke institucionalne kulturne politike. Godine 1980. u jugoslovenskom paviljonu na 39. bijenalu u Veneciji bila je postavljena izložba

¹³ Sanja Horvatinčić, “Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma”, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 37, Zagreb, 2013, str. 218.

¹⁴ Ovakav zaključak nameće se i iz razgovora sa Denegrijem koje smo Jelena Vesić i ja obavili za potrebe najavljene knjige *Pravljenje jugoslovenskog umetničkog prostora: Ješa Denegri u prvom licu*, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2020. (očekivano).

– indikativno joj nije dat nikakav konkretan naziv – koja je, rečima njenog kome-sara Zorana Kržišnika, predstavila „jednu specifičnu tendenciju u jugosloven-skoj umetnosti sedamdesetih”: „oblikovanje prirodnog okruženja s monumen-talnim umetničkim intervencijama i ambijentalni dizajn gigantskih dimenzija”.¹⁵ Radilo se o izložbi četvorice autora – Bogdana Bogdanovića, Miodraga Živko-vića, Dušana Džamonje i Slavka Tiheca – koje je Kržišnik posebno izdvojio kao autore monumentalnih spomenika u Jugoslaviji sedamdesetih, a u izložbu uključio takođe i dokumentaciju o drugim delima i autorima ove tendencije. Kao iskusan kulturni diplomata, dugogodišnji direktor ljubljanskog Bijenala grafike i direktor Moderne galerije, Kržišnik je prepoznao danas verifikovani međunarodni značaj ovih spomenika i smatrao da upravo oni predstavljaju „slobodnu kreativnost” umetnika koja je dovela do najvećih dostignuća u jugo-slovenskoj umetnosti sedamdesetih. Iako je još od sredine šezdesetih kao ku-stos Muzeja savremene umetnosti u Beogradu, i kao aktivni likovni kritičar, red-ovno pratio i detaljno pisao o venecijanskim bijenalima, u svom prikazu njego-vog 39. izdanja, Ješa Denegri uopšte ne pominje jugoslovenski paviljon, očigledno ne smatrajući ga iole značajnim u kontekstu centralne teme Bijenala, a to je bila „umetnost sedamdesetih” – *L'arte degli anni settanta*.¹⁶

Denegrijevo ćutanje može se jasnije razumeti ukoliko se pročitaju neki od dru-gih kritičkih tekstova o tom Bijenalu u tadašnjoj jugoslovenskoj štampi, a pre svega prikaz koji je napisala Dunja Blažević, još jedna centralna ličnost za afir-maciju „nove umetničke prakse” u Jugoslaviji. U svom prikazu Blažević piše:

„Svaka zemlja je na temu ‘umetnost 70-ih’ odgovorila na svoj način, shodno uvidu i vrednovanju umetnosti u vlastitoj sredini i shvatanju onoga što se deša-va u svetu. Tako je za naše selektore ono što predstavlja bitnu oznaku jugoslo-venske umetnosti u prošloj dekadi – spomenička plastika, monumenti Džamo-nje, Bogdanovića, Živkovića i Tiheca, uz obilje radova bezimenih autora pred-stavljenih putem slajdova. Stepenn ignorantstva koji selektor pokazuje prema svemu što se u jugoslovenskoj umetnosti desilo posle 1970. godine i generaci-ji koja je nove pojave inaugurisala, upravo je fantastičan. Opredeljujući se za nesporna i proverena imena koja eksploatiše već više od dvadeset godina i spomenički karakter njihovog rada, on ne rizikuje ništa sem potpune anahro-ničnosti u vremenu i prostoru u kojima ovo predstavlja jugoslovensku umet-nost osme decenije. Pokazivati svetu 1980. godine da Jugoslavija ima moder-

15 Zoran Kržišnik, pref. cat, *The XXXIXth Biennial of Venezia – Yugoslavia*, Moderna Galerija, Ljubljana, 1980, str. 1.

16 Ješa Denegri, „Bijenale u Veneciji 1980: umetnost sedamdesetih”, *Treći program*, 47, II – 1980, str. 23–30.

nu skulpturu, da ta moderna skulptura služi i u memorijalne svrhe, što će reći da naša vlast voli modernu umetnost, što baš nije slučaj sa svim socijalističkim vlastima, banalno je u najmanju ruku bar za generaciju koja jednostavno ne pri- staje da bilo ko, iz bilo kojih razloga operiše blokovskom težom o gvozdenoj zavesi što se Jugoslavije tiče.”¹⁷ isecak

Sa otvaranja jugoslovenskog paviljona u Veneciji 1980. Fotografija iz dnevnika Delo, 1980. 6. 4.

Iza ovako oštrog rečnika svakako stoji generacijsko nerazumevanje za Kržišnikovu odluku, ali i nešto mnogo važnije. To da je diskurs kojim se jugoslovenska moderna umetnost počev od pedesetih preporučivala svetu postao krajem sedamdesetih izlišan – onaj diskurs koji je upravo utemeljen na sporu između sorealista i modernista, a na koji se od tada naslanjala jugoslovenska kulturna politika i kulturna diplomatija kako bi pokazala svoju oslobođenost od doktrinarnih kulturnih modela sovjetskog tipa. Ovakva je retorika za generaciju umetnika koja stasava krajem šezdesetih bila ništa drugo do zvanično praznoslovlje koje je kroz modernistički ideal umetničke slobode u praksi sakrivalo vrlo pragmatični spoj umetničkog konformizma i oportunitizma, ali i društvene moći koju su stekli neki od autora spomenika (gotovo isključivo muškarci!) bliski umetničkim i obrazovanim institucijama, državnim fondovima za otkup umetničkih dela, kao i velikim državnim projektima kakvi su upravo bili projekti izvođenja monumentalne plastike. Umesto one umetnosti koja je sedamdesetih razvila društvenu i umetničku kritiku ovakvog modela, i koju su izlagali i o njoj pisali kritičari i kustosi poput Denegrija i Blaževićeve, izbor da se na Bijenalu 1980. godine predstavi spomenička plastika delovao je u najmanju ruku kao

¹⁷ Dunja Blažević, „Mi i Bijenale”, *Književne novine*, 156, Beograd, 21. 6. 1980, str. 34.

konzervativni čin jedne zastarele mandarinske kulturne nomenklature.

U literaturi su već vrlo detaljno analizirane okolnosti u kojima sredinom pedesetih dolazi do promene kursa u jugoslovenskoj kulturnoj politici, kao i konskvence ovakve promene u likovnoj umetnosti i umetničkoj kritici.¹⁸ Na osnovu tih analiza stiče se utisak da od samoga početka kanonska polarizacija na „realiste” i „moderniste” nije ispoljena bez unutarnjih dinamika upravo u „modernističkom” polu ovako predložene diferencijacije. Odnosno, pokazalo se da od samoga početka ne postoji sporazum šta se to konkretno manifestuje u prevazi modernih tendencija u jugoslovenskoj umetnosti pedesetih. Uostalom, i formalna analiza većine izvedenih spomenika u kojima se zapaža nekakav hod ka apstrakciji može pokazati da su oni u najvećoj meri pripadali jednoj određenoj kulturno-političkoj pretpostavci koja je proizašla iz spoja redukcionističke skulpturalne morfologije i htenja da se uspostave veze s tradicionalnim kulturnim matricama. Poreklo ovakve verzije modernizma vodi zapravo do centralnog protagoniste debate koja se, kako unutar kulturnih tako i unutar partijskih rasprava, vodila između zastupnika „realističke” i „modernističke” pozicije, do književnika Miroslava Krleže. Krleža određuje i obrazlaže zahtev za autonomijom umetnosti u socijalističkom kontekstu,¹⁹ ali on takođe i sudeluje u nekim konkretnim državnim projektima kroz koje se neposredno kreira kulturna politika. Na formalnom planu, odmak od socijalističkog realizma nije za Krležu trebalo da podrazumeva „povinovanje pred Zapadom koji nas poriče od početka”, pa samim tim ni nekritičko preuzimanje zapadnih modernističkih trendova, već pozivanje na novo oživljavanje onoga što se smatralo da je „autentična tradicija naše civilizacije”, koju Miroslav Krleža vidi kao „južnoslavensku dinamiku”, koja je „sama po sebi, po svom unutrašnjem zakonu kretanja bila dovoljno jaka da se ne zaustavi i dovoljno otporna da se pasivno ne podredi jačim civilizovanim snagama oko sebe”.²⁰ Krleža ovo piše povodom velike Izložbe jugoslovenskog srednjevekovnog slikarstva i plastike u „Palais de Chaillot” u Parizu 1950. godine, koja je bila prvi primer zvaničnog predstavljanja jugoslovenskog umetničkog nasleđa u nekoj zapadnoj zemlji posle rata.

Ekspoziti na toj izložbi odnosili su se na tri arhetipska kulturna modela koja po Krleži mapiraju jugoslovenski kulturni identitet: bosanski stećci, romanička

18 Videti na primer: Ljiljana Kolečnik, *Između istoka i zapada: Hrvatska umjetnost i likovna kritika pedesetih godina*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006.

19 Miroslav Krleža, „O slobodi kulture”, govor na Kongresu književnika u Ljubljani, *Republika 10–11*, Zagreb, 1952, str. 205–244.

20 Miroslav Krleža, „Izložba jugoslovenskog srednjevekovnog slikarstva i plastike”, *Jugoslavija*, 2, zima 1950.

plastika u Hrvatskoj i srpske srednjovekovne freske. U ovakvoj identifikaciji Krleža nije samo mislio na neku daleku prošlost, već i na živeći model, na koji bi upravo i moderni umetnici mogli biti upućeni. U nekim primerima u slikarstvu pedesetih to postaje sasvim očigledno – na primer kod Petra Lubarde, čije je slikarstvo pod uticajem slikarevog iskustva na restauraciji srednjovekovnog fresko-slikarstva, ili kod Lazara Vujaklije, koji je bio inspirisan bosanskim srednjovekovnim nadgrobnim spomenicima – stećcima.²¹ Hod ka apstrakciji u mnogo čemu bio je informisan narativom da formalna redukcija, kao prepoznata modernistička karakteristika, ima svoje daleko dublje poreklo u lokalnim vizuelnim tradicijama, odnosno da takva redukcija nije neka „novotarija”, već je legitimisana pozivanjem na kulturno nasleđe. Razvijaće se tokom pedesetih i šezdesetih retorika uspostavljanja relacija između moderne umetnosti i takvih ili sličnih arhetipova, uz pomoć kojih će se uspostavljati legitimnost moderne umetnosti i potisnuti komentari koji će u njoj videti nešto odrođeno od kulturnih kontinuiteta. Tako se afirmiše stil koji će biti najzastupljeniji u spomeničkoj plastici i koji možemo odrediti pojmom *apstraktnog simbolizma*. Pod ovim pojmom podrazumevamo kriterijum čitljivosti nerealističkog predstavljanja kao sintezu s jedne strane učenog nadovezivanja na kulturne arhetipove, a s druge, ličnog i originalnog izraza nadarenog pojedinca – umetnika. Na taj način kulturna politika socijalističke Jugoslavije upućuje na poimanje moderne apstrakcije kao razrade neke predstave/simbola i njeno uzdizanje na nivo semantički redukovanog znaka. Mnogi reprezentativni spomenici iz šezdesetih koji su „na ivici” apstraktnog upućuju na ovakvo poimanje: spomenik Ivana Sabolovića na stratištu Bujanj kraj Niša, sa redukovanim/stilizovanim stisnutim pesnicama ubijenih koje prkosno niču iz tla; ili Bogdanovićeve „kameni cvet” u Jasenovcu, kao i čitava lepeza simbolike i ornamentike koje asociraju na drevne nekropole u drugim spomen-kompleksima ovog autora²²; ili pak pomenuti Živkovićev klanac sa stilizovanim figurama boraca na Tjentištu; a konačno i Džamonjino pozivanje na Asirske predstave Gilgameša s krilatim suncem u spomeniku u Pogariću, i tako dalje.

21 Više o uticaju ovog modela iz vizure poljskog umetnika Andžeja Vrublevskog, koji je 1956. godine posetio Jugoslaviju i u čijem slikarstvu će se posle te posete pojavljati motiv stečka: Branislav Dimitrijević, „Folklore, Modernity and Death: Wroblewski’s visit to Yugoslavia”, *Avoiding Intermediary States – Andrzej Wroblewski (1927–1957)*, M. Ziolkowska, W. Grzybala, eds, Hatje Cantz, 2014.

22 Kao vrhunski erudita, Bogdanović je u više navrata iskazao ovakvu poziciju. Videti na primer: Bogdan Bogdanović, *Urbanističke mitologeme*, Vuk Karadžić, Beograd, 1966.

Indikativan je i često pominjan primer Krležine ambivalentne uloge kada je moderna likovna umetnost u pitanju. U isto vreme kada Krleža izlazi sa svojim referatom na Kongresu književnika, on sudeluje i u radu žirija za odabir rešenja za spomenik Marksu i Engelsu, koji je trebalo da bude postavljen u Beogradu. Rešenje koje je predložio skulptor Vojin Bakić – a koji se po mišljenju vodećih istoričara moderne umetnosti smatra prvim modernim predlogom za spomeničku skulpturu koja se, rečima Ješe Denegrija, „nije iscrpljivala u motivskom iznošenju ideje, nego je tražila izražajne vrijednosti mase i njezine površine”²³ – dobilo je izrazito negativnu ocenu žirija. Iako se ovde može govoriti o nekakvoj kontradiktornosti Krležinih stavova, stiče se utisak da sporno nije bilo pitanje razlikovanja manjka ili viška „realizma” ili „apstrakcije” u konkretnom delu, već pitanje pozivanja ili nepozivanja na umetničke tradicije s kojima je Bakić raskrstio u svom rešenju. Posle objavljenog negativnog mišljenja žirija, zagrebački istoričar umetnosti Milan Prelog napisao je kritički tekst u kojem će podvući da: „Sumnjičavost, kojima se kod nas susreću umjetnički oblici, koji se na neki način odvajaju od tradicije, od legalizirane konvencije, nije često ništa drugo, nego izraz nerazumijevenja današnjeg položaja naše likovne umjetnosti, nepovjerenje u njene stvaralačke snage i u potrebu njenog razvoja. Legaliziranje takvih kriterija znači odricati ono pravo umjetnosti, koje je stekla uz krvave žrtve naša zemlja, a to je pravo i čast da kreće još neprohodanim putevima, da traži novo i bolje”.²⁴

Kako je „između redova” slučaj Bakićevog predloga za spomenika Marksu i Engelsu protumačila Ljiljana Kolečnik, osnovna je prepreka za prihvatanje Bakićevog rešenja bila ta što je u njemu prepoznat „formalni repertoar kubizma”,²⁵ koji je kod Krleže bio aspekt prokazanog zapadnog uticaja. Redukcija koju je Bakić sproveo nije bila utemeljena na „autentičnim tradicijama naše civilizacije”, već na jednom zapadnoevropskom novumu. Kao što je i socijalistički realizam otpisan kao sovjetski uticaj kom nije bilo mesta u jugoslovenskom društvu posle raskida sa Informbiroom, ni modernistička paradigma nije trebalo da se shvati tek kao uticaj zapada, već kao jedan autentičan izraz koji se poziva na duboke kulturalne arhetipove, ali koji nisu postojali u Bakićevom rešenju. Ono što je zanimljivo sa stanovišta istorije umetnosti je to što je upravo jugoslovenska verzija modernizma u likovnoj umetnosti bila mnogo bliža kubističkom svetonazoru, nego nekim drugim i radikalnijim putanjama razvoja

23 Ješa Denegri, „Skulptura Vojina Bakića”, *Umetnost*, br. 20, Beograd, 1969.

24 Milan Prelog, „Djelo Vojina Bakića”, *Pogledi*, br. 12, Zagreb, 1953.

25 Videti: Lj. Kolečnik, Između istoka i zapada: *Hrvatska umjetnost i likovna kritika pedesetih godina*.

moderne umetnosti u 20. veku. Upravo je kubizam inaugurisao geometrijsku stilizaciju, pozivajući se na tradicionalne oblike vizuelne redukcije (na primer, Pिकासова inspirisanost afričkom umetnošću), nikad ne napuštajući predstavljačko kao referencijalni okvir i figuru kao centralni motiv. Ipak, Bakićevo rešenje nije prepoznato u tom ključu, jer nije posedovalo ništa od nekog lokalnog tradicijskog prauzora.

Međutim, i pored neuspeha u pomenutom konkursu, Bakić će se nametnuti u istoriji umetnosti danas kao verovatno najznačajniji autor spomeničke plastike u Jugoslaviji upravo po tome što je otišao najdalje u izbegavanju nasleđenih referencijalnih okvira u potrazi za, kako je napisao Prelog, nečim „novim i boljim”. Bakić će biti autor jednog od prvih rešenja u jugoslovenskoj spomeničkoj plastici u kojem će odbaciti tradicijske okvire simbolizacije i uspostaviti težnju ka potpuno nereferencijalnoj verziji „apstrakcije”: danas srušeni Spomenik pobedi revolucije naroda Slavonije u Kamenskom. Rešenje za spomenik pobedilo je na konkursu sprovedenom 1961. godine, dok je spomenik završen 1968. godine i važio je za tada „najveću apstraktnu skulpturu na svetu”. Godine 1970. Bakić će, opisujući ovaj svoj spomenik, odbaciti bilo kakav simbolizam po kojem bi se njegova skulptura doživljavala kao „simbol plamena revolucije” ili nešto slično: „Ja mislim da to nije plamen, već jedna plastika, koja u svojoj konstrukciji, svojoj logici ima neke elemente, i kad se to negde raskrili, izražava tu radost pobede”. I dalje, Bakić će ustvrditi da „bilo kakva bezvezna apstrakcija može biti simbol borbe ili spomenik borbi”, dok će na pitanje šta njegov spomenik predstavlja, odgovoriti: „To ne predstavlja ništa, kao upravo što ni obelisk ne predstavlja ništa”.²⁶

Međutim, bez obzira na njegov radikalni formalizam u odnosu na simbolizam drugih protagonista spomeničke plastike, Bakić je takođe pripadao miljeu zaslužnih umetnika koji su redovito dobijali priliku za izvođenje javnih skulptura. Tako se ni kritika postojećeg modela i diskursa spomeničke plastike nije u to vreme završavala samo na pitanju da li, kada govorimo o „apstrakciji” kao sublimaciji modernističkog projekta govorimo o nereferencijalnoj apstrakciji kakvu zagovara Bakić, ili o apstraktnom simbolizmu kakav zapažamo kod većine izvedenih spomenika. Postavilo se zapravo pitanje šta je to zbilja bilo *novo i revolucionarno* u spomenicima revoluciji. Odnosno, da li su uopšte masivni skulpturalni oblici u čvrstim materijalima zbilja jedini način da se prenese heroika i tragika revolucije, i da li se bez prepoznavanja potencijala u nekim druga-

26 Vojin Bakić, „Apstrakcija i simboli” (1970), navedeno u: WHW, „Vojin Bakić”, *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti*, Prelom kolektiv i Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2010, str. 54.

čijim umetničkim jezicima, bez razmatranja idejnih i tehnoloških promena, bez shvatanja društvene dinamike, može govoriti o spomenicima jednoj revoluciji koja je trebalo da bude korenita promena ne samo političke, već i šire društvene, ali i kulturne paradigme. Ovakva kritika dolazila je pre svega iz krila onih umetnika i kritičara koji su umetnost socijalizma doživljavali ne kao adaptaciju starih ideja u nekom modernijem ruhu, već kao izgradnju drugačijeg vrednosnog sistema, onog koji polazi od pozivanja ne samo na revolucionarno kao politički čin, već i na revolucionarno u umetničkom činu. Ovakve ideje uglavno su pripadale korpusu umetničkih aktivnosti koje je Ješa Denegri prepoznao u delovanju grupe EXAT 51 pedesetih godina i u programima „Novih tendencija” šezdesetih, i njih odredio pojmom „umetnosti konstruktivnog pristupa”.²⁷

Samo u malom broju slučajeva moglo bi se zaključiti da su se spomenici približili idejama „umetnosti konstruktivnog pristupa” u deklarisanom odbacivanju razlike između likovne i primenjene umetnosti, između skulpture i arhitekture. U većini slučajeva i dalje je postojao izražen dualizam između skulpturalnog i arhitektonskog, prvog koji pripada ekspresivnom oblikovanju monumentalnog objekta, i drugog koji pripada konstruktivnom oblikovanju i uređenju prostora u kom je taj monumentalni objekat smešten. Umetnici konstruktivnog pristupa verovatno su se retko i prijavljivali na raspisane konkurse za spomen-obeležja, ali ako bi to i učinili, njihovi projekti nisu bili odabrani. Primer toga može biti projekat koji je za konkurs za spomenik Lenjinu u Beogradu (1971) predložio Aleksandar Srnec, jedan od formativnih članova EXAT-a 51. Ne samo da se projekat po svojoj tehnološkoj prirodi razlikovao od uhodane prakse spomeničke plastike, već je i Srnecova prijava na konkurs bila radikalna jer je bila u formi filma, a ne pisanog obrazloženja. Srnec će prilikom projekcije ovog filma u Zagrebu 1972. godine ovako objasniti svoj predlog: „Umjesto bilo kakvog simbola, pred nama se uzdiže stvarnost revolucionarne umjetnosti. Polazeći od teze realističkog manifesta, autori ovog natječajnog rada stvorili su egzaktnu konstruktivističku kompozicijsku osnovu horizontala-vertikala-dijagonala koja kinetički i dinamički tvori nikad izvedeno konstruktivističko djelo o kojemu su sanjali El Lisitski, Tatlin, Rodčenko i drugi. Ovo je vrlo određen način vraćanja duga avangardi Oktobra, čije su ideje vrlo rano našle ovde odjeka. Te ideje još od pedesetih godina na ovamo, stalno predstavljaju avangardu naše suvremene umjetnosti, bogatu stvaralačkim rezultatima i eksperimentalnim ostvarenjima, uzbudljivu i polemičku, koja danas, kao i jučer, uvijek nailazi na očinsku brigu nadležnih. Pažnju, podozrivost – rekli bismo ovdje – jer njima, nadležni-

²⁷ Ješa Denegri, *Umetnost konstruktivnog pristupa: Exat 51 i Nove tendencije*, Horetzky, Zagreb, 2004.

ma, međutim, *još uvijek je bliži Egipat od Oktobra*”.²⁸

Srncet izgovara ono što bi se moglo identifikovati kao centralni argument u kritici spomeničke plastike kod onih umetnika i kritičara koji su u odnosu na umetnički i kritičarski glavni tok u socijalističkoj Jugoslaviji zauzimali radikalnije ideje, a reći ćemo i ovom prilikom, i ideje za koje su držali da su više socijalističke od onih koje su dominirale zvaničnom kulturnom politikom. Još od manifesta EXAT-a, preko novotendencijskih pozicija, i sve do nove umetničke prakse – dakle, u jednom krhkom kontinuitetu koji Ješa Denegri naziva „Drugom linijom” u jugoslovenskom umetničkom prostoru – vodi se rasprava o tome šta to zapravo socijalistička umetnost može *postati* a ne šta ona jeste, dok se polarizacija između „modernista” i „realista” promatrala kao neka vrsta lažne dileme. Za razliku od, s jedne strane, doktrinarnog ždanovističkog modela, a s druge, građanskog poimanja umetničke autonomije, predstavnici „Druge linije” zastupali su saglasje sa revolucionarnim stanovištima avangardi, posebno sovjetskim konstruktivizmom i produktivizmom dvadesetih (ali i jugoslovenskim avangardnim tendencijama iz tog vremena) i promišljali umetnost oslobođenu sputavajućih naslaga prošlosti i otvorenu ka idejama društvene vizije i tehnološkog napretka, koje treba da obezbedi socijalističko društvo kao nova istorijska epoha u izgradnji.

Među umetničkim kritičarima koji su zastupali ovakva stanovišta izdvaja se svakako Matko Meštrović, koji je već početkom šezdesetih u nekoliko kritičkih tekstova problematizovao politiku i praksu podizanja spomenika u Jugoslaviji. U tekstu iz 1963. godine, u kojem oštro kritikuje upravo Bogdanovićev projekat za spomenik u Jasenovcu, njegova „kriva polazišta” i „pseudopoetsku simbolizaciju” njegovog dela, Meštrović tvrdi sledeće:

„Čini mi se da bi krajnje ispitivanje razloga komemorativnih i memorijalnih spomenika koji svoju svrhu ispunjavaju jedino pozitivnim obraćanjem na historijsku, moralnu i svaku drugu svijest građana, pokazalo da su takvi oblici spomenika u današnje doba neadekvatni i nesuglasni s pravim načinom, ritmom i duhom života suvremenog društva i suvremenog svijeta. Neka druga alternativa, neka utilitarnija forma koja se može direktnije i neposrednije uključiti ne samo u krug misli, nego i u praksu današnjih ljudi, bila bi po mom mišljenju da-

28 Aleksandar Srncet, najava projekcije filma o natječajnom radu za spomenik Lenjinu (Filmoteka, 16, Zagreb, 1972). Navedeno u: Ješa Denegri, „Povijesno djelo Aleksandra Srnceca”, *Aleksandar Srncet: Prisutna odsutnost*, Edicija Sudac, Zagreb, 2008, str. 34.

leko podesnija. No, napominjem, o tome se i na taj način u nas još ne misli i ne sudi”.²⁹

Iste godine Meštrović piše o „ideologiji novih tendencija”, gde zastupa dijalektički i materijalistički stav da je „historijska nužnost umjetnosti” sadržana u „probijanju društvenih barijera, mentalnih okoštalosti, rutinskih shema i svih otpora nepreustrojenih proizvodnih odnosa”.³⁰ Za njega je praksa izgradnje spomenika bila upravo u koliziji s takvom dijalektičko-materijalističkom osnovom onoga što umetnost u socijalizmu ima potencijal da postane, i umesto prodora u „vanpoetsko”, ostaje da se „uzaludno batrga i konačno potčinjuje imaginativno-empativnoj domeni”.

Jedan od svojih prvih kritičkih tekstova na temu spomenika Meštrović je napisao već 1961. godine, i to upravo povodom pomenutog konkursa za idejni projekat za Spomenik pobjedi revolucije naroda Slavonije u Kamenskom. U prikazu nagrađenih radova na konkursu, Meštrović ističe skulpturalnu čistoću i vitalnost plastičke forme prvonagrađenog Bakićevog rešenja, ali potencira njegovu „shematičnost” i „neživost” i neuklapanje u arhitektonsko rešenje platoa i neuspostavljanje odnosa s konkretnim prostorom u koji je smeštena. Kod Meštrovića još je gore prošlo Živkovićevo rešenje, označeno kao „predimenzionirano”, „neuverljivo” i „kontradiktorno” (nb: Živković će slično rešenje dve godine kasnije primeniti na svom spomeniku u Šumaricama kod Kragujevca). U Meštrovićevoj kritici slično je prošlo i rešenje Luketića i Mutnjakovića, dok je jedino projekat skulptora Ružića i arhitekta Ivanovića za njega imao značaja. Umesto vrha brda Blažuja, na kome su bila smeštena sva druga rešenja – u skladu s ceremonijalnom ulogom monumentalne plastike da postane dominantna u odnosu na prostor – Ivanović i Ružić su svoje rešenje smestili na njegovu blagu padinu, a sâm spomenik nije bio osmišljen kao samodovoljna simboličko-ekspresivna forma, već kao „škola-spomenik”. Te 1961. godine, kada se ovim konkursom potpuno ustoličava praksa monumentalnih memorijalnih celina, i kada društvo počinje da izdvaja sve veća sredstva za njihovu izgradnju, Meštrović svoju kritiku ovakve tendencije završava rečima: „Zaista, možda ćemo uskoro na mjestu budućih spomenika graditi škole”.³¹

29 Matko Meštrović, „Bogdanovićevo projekt za spomenik u Jasenovcu” (1963), *Od pojedinačnog općem*, DAF, Zagreb, 2005, str. 127–128.

30 Matko Meštrović, „Ideologija novih tendencija” (1963), *Od pojedinačnog općem*, str. 211–219.

31 Matko Meštrović, „Idejni projekat za spomenik u Kamenskom” (1961), *Od pojedinačnog općem*, str. 123–124.

Svakako je zanimljivo da je tih istih godina zbilja jedan objekat, koji se može smatrati reprezentativnim arhitektonskim delom jugoslovenske moderne arhitekture (uključen kao takav i u izložbu njujorškog Muzeja moderne umetnosti), stekao svoju neočekivanu reutilizaciju i tako postao i danas živeći primer Meštrovićevog htenja. Radi se o zgradi jugoslovenskog paviljona na briselskom EXPO-u 1958, projektu Vjenceslava Rihtera, koji je, posle svoje demontaže, prebačen i ponovo sastavljen u malom belgijskom gradu Vevelhemu i u njega je smeštena lokalna srednja škola, koja radi i dan-danas. Iako ova građevina ne pripada korpusu spomeničke plastike, a čak se i ne nalazi na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, ona je jedan od retkih, mada neplaniranih, spomenika idejama umetnosti konstruktivnog pristupa: primer da jedan oblikovni postupak može biti otvoren i multiutilitaran i da u ovakvom pristupu arhitekturi postoji konstruktivni potencijal koji se može realizovati u budućnosti.³²

Ovakva pozicija da umesto monumentalnog komemoriranja („Egipat”), događaj revolucije, odnosno, kako bi Meštrović podvukao, *smisao borbe i revolucije*, treba biti obeležen aktivnim, utilitarnim, neekspresivnim, konstruktivnim objektom samo je donekle postala aspekt memorijalnog graditeljstva u Jugoslaviji. Iako se danas spomenici tumače uglavnom ili kao izraz totalitarne ideologije, ili kao izraz prosvetlene modernističke kulturne politike, njihova „kanonizacija” unutar istorije umetnosti nije moguća ako se ne ukaže na ova i ovakva dinamična kretanja u kritičkom preispitivanju njihove društvene, kulturne i memorijske uloge i funkcije. Referiranjem na kritičku dinamiku i argumentaciju neslaganja sa poimanjem spomeničke memorijalizacije u socijalističkim društvenim okvirima ne samo da još jednom govorimo o otvorenosti konstruktivnog kritičkog dijaloga kao karakteristici jugoslovenskog socijalističkog društva, već upućujemo i na određene dileme prilikom određenja pojma i tipologije „socijalističkog kulturnog nasleđa”. Jer, radi se o tome da politički subjekt nastao u narodnooslobodilačkoj revoluciji – a na tu borbu referiraju gotovo svi spomenici o kojima je reč – nije subjekt poretka, nego „subjekt borbe protiv poretka”, kako to naglašava teoretičar Boris Buden.³³ Ta „pobunjenička univerzalnost” bila je sadržana u stalnom prevratničkom redefinisaju umetnosti, u pobunjeničkoj univerzalnosti kroz koju se umetnost bori protiv sopstvenog poretka. Pojam

32 Videti: Branislav Dimitrijević, „Novi život jugoslovenskog modernizma”, *Novi magazin*, 139–40, Beograd, 2013, str. 80–83.

33 Boris Buden, „Muzej praznih ruku: Čemu jugoslavenski studiji?”, *Jugoslavija zašto i kako* (ur. B. Dimitrijević, I. Erdei, T. Toroman), Muzej Jugoslavije, Beograd, 2019. (*forthcoming*)

„socijalističke umetnosti” (umesto neutralnijeg pojma „umetnost u socijalizmu”) za protagoniste umetnosti konstruktivnog pristupa bilo je pitanje iskorka u nepoznato. Protagonisti monumentalne spomeničke skulpture, pak, pre su stajali na poziciji prilagođavanja modernih formi nasleđenom poretku umetnosti, koji se sve vreme održavao u socijalističkom sistemu.

I konačno, svako proučavanje socijalističke Jugoslavije, njene kulture i umetnosti, neminovno mora biti sučeljeno sa činjenicom ratnog okončanja njene četrdesetpetogodišnje uloge u istoriji. Socijalistička Jugoslavija nastaje u ratu u kojem se stvara revolucionarni događaj, i na taj rat skoro svi spomenici referiraju, a nestaje, pak, u kontrarevolucionarnom ratu u kojem se sprovodi devastacija tih istih spomenika. Ratni početak i ratni završetak Jugoslavije uokviruje i temu kojom se ovde bavimo i povodom koje ne možemo da ne postavimo re-toričko pitanje – kako je to moguće da tako impozantna spomenička produkcija, koja je upravo nastojala da održi kulturu sećanja na užase rata i na revolucionarna pregnuća, nije uspela da kulturom sećanja, koju je u čvrstom materijalu otelotvorila i gajila, utiče na društvo da ne dopusti novi rat, a samim tim i kontra-revoluciju. Umetnosti ne možemo da dodelimo društvene moći koje nema, ali jedan, makar i krnji odgovor, koji bi došao iz perifernog ugla istorije umetnosti, možemo, na primer, pronaći u izlaganju umetnika i kustosa Petera Vajbela na simpozijumu pod nazivom „Živeti sa genocidom”, održanom u ljubljanskoj Modernoj galeriji 1996. godine, povodom pitanja odnosa umetnosti prema ratu u Bosni. Vajbel koristi Frojdov pojam *Gefühlsbindung* za onu vrstu „emotivne vezanosti” koju umetnost proizvodi unutar određene identitarne grupe. I, bez obzira što neki umetnik može biti humanitički i deklarativno protiv rata, zaključuje Vajbel, ukoliko njegova umetnost proizvodi „emotivne veze” i „identifikacijske procese”, on „ponavlja strukturu civilizacije koja proizvodi ratove” i „sudeluje u sistemu koji može stvoriti rat u svakom trenutku”. Ekspresivna, simbolička i monumentalna spomenička skulptura, a na to su ukazivali njeni savremeni kritičari, nije u najvećem broju slučajeva proizvodila ono na čemu Vajbel insistira: „deidentifikaciju, deemocionalizaciju i desublimaciju”, kao umetničke strategije koje neće učestvovati u sistemu koji proizvodi rat.³⁴ Upravo nešto slično tvrdio je i Matko Meštrović, kada je u jeku spomeničke izgradnje zagovarao umetnost u socijalizmu, koja ima potencijal da prodre u „vanpoetsko”, a ne da ostane da se „uzaludno batrga i konačno potčinjuje imaginativno-emotivnoj domeni”: „ona mora izvršiti prodor u vanpoetsko i izvanljudsko, jer se bez toga danas više ljudsko ne da obogatiti”, zaključio je tada Meštrović.³⁵

34 „Living with Genocide: Art and the War in Bosnia”, M’Ars: Časopis Moderne Galerije, 11, 1999, str. 56.

35 Matko Meštrović, „Ideologija novih tendencija” (1963), str. 219.

Zgrada jugoslovenskog paviljona sa briselskog EXPO-a 1958. u kojoj je danas smešten Sint-Paulus College u Vevelhemu, Belgija. Fotografisao Branislav Dimitrijević.

INICIJATIVE,
INTERVENCIJE I
STUDIJE SLUČAJA

Mlodost u 60?

Muzij kow o blak
zajedništva

Met od Proje

Lomovi s
konstrukciji

Spusti na
jovu tagvan

Politička praksa *

(...)

Mladost u šezdesetoj:

Istraživanje emancipatorskih poduhvata malih zajednica

Baveći se istraživanjem industrijskog nasleđa u Požegi i istorijatom fabrike „Mladost – trikotaža i konfekcija”, u februaru 2018. godine započet je projekat „Mladost u šezdesetoj”, kao kolektivni istraživački rad grupe umetnika i istoričara umetnosti u saradnji s bivšim radnicima fabrike i širom zajednicom. Koncept ovog projekta podrazumeva kontekstualizaciju bogatog nasleđa jugoslovenskog samoupravnog socijalizma kroz recentnu umetničku praksu. Bogati izvori arhivske fotografije i drugih artefakata vezanih za istoriju fabrike, sačuvani u vlasništvu današnjeg preduzeća „Mladost a. d.”, zavičajnog odeljenja Narodne biblioteke Požega i u okviru privatnih foto-arhiva, kao i brojni razgovori obavljani s bivšim radnicima fabrike, predstavljaju značajan audio-vizuelni arhiv pogodan za istraživanje tekovina posleratnog perioda industrijalizacije, društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, radničkog samoupravljanja, obrazovanja i emancipacije društva.

„Mladost u šezdesetoj” preispituje i različite parametre nematerijalnih vrednosti koje je stvorila jedna zajednica okupljena oko fabrike tekstila u Požegi, s ciljem da zabeleži i arhivira, kao i da kroz savremenu umetničku praksu reinterpretira različite pristupe istraživanjima fragilnih društvenih odnosa nekada i sada. Kroz bavljenje temama izgradnje zajednice, radništva, radničkih i ženskih prava, kao i temama solidarnosti i kolektivizma „Mladost u šezdesetoj” u okviru fotografske i video-produkcije, radom s fotografskim arhivama i arhiviranjem živog sećanja istražuje postignuća proteklih vremena, sagledavajući ih kroz odnos bivših radnika prema nasleđu koje su sami izgradili.

Produkcija nastala u okviru ovog istraživačko-umetničkog projekta podrazumeva, između ostalog, fotografije autorke Milice Đorđević, nastale tokom 2018. godine, kao i prikupljene i obrađene arhivske fotografije nastale u samoj fabrici u periodu između 1960. i 1990. godine. Pomenute dve serije fotografija mogu se čitati kao *dva portreta Mladosti*. Milica Đorđević portretiše *današnju Mladost*, njene izmenjene i prenamenjene prostore, vremesne bivše radnice, njihove naborane ruke, zaboravljeno plastično cveće i „konzervirane” prvomaj-

ske zastave. Kao određena vrsta kontrapunkta, fotografije iz arhive svedoče o nastanku snažne i moćne tekstilne industrije, o *nekadašnjoj Mladosti* koja gradi društvo jednakosti i solidarnosti, koja radi i odlučuje, koja se veseli i smeje, koja pred sobom ima jasnu viziju budućnosti.

Međutim, danas često postavljamo pitanja i pokušavamo da spoznamo – kako se dogodilo da je ta jasna vizija budućnosti postala jalova sadašnjost? Temom kraha i ponavljanja grešaka u smislu kontinuranog procesa, bavi se video rad Sretena Vukovića „ERROR_PATH_NOT_FOUND”, strukturisan kao beskonačna audio-vizuelna forma, nastala od serije makrosnimaka bezuspešnih pokušaja šivenja i grešaka, praćenih karakterističnim kontrapunktnim zvukom same industrijske proizvodnje, koji ipak delimično nagoveštava potencijale razrešenja.

Ono što je nadživelo vreme *nekadašnje Mladosti*, biva pronađeno u međuprostoru ili međuvremenu, u vakuumu nematerijalnog, nezabeleženog, na prvom mestu je to živo sećanje koje beleži dokumentarni film. Takođe, ono što pretrajava u sadašnjost jesu i određene vizuelne forme prepoznatljive užoj mikrozajednici, kakav je zaštitni znak „Mladosti”. Njegov izgled pažljivo opisuje član 7. Statuta fabrike iz 1973. godine, bez navođenja imena autora. Uroš Pavlović današnjim dizajnerskim i tehnološkim postupkom reinterpretira *zaštitni znak „Mladosti”*, odajući priznanje njegovom nepoznatom kreatoru, ali i društvu koje je posedovalo svest o značaju vizuelnih komunikacija, što potkrepljuje činjenica da je pre skoro pola veka jedno tekstilno preduzeće u maloj provincijskoj sredini u svoj najznačajniji dokument uvrstilo i detaljan opis logotipa¹.

„Mladost u šezdestoj” samo je jedna od brojnih inicijativa na teritoriji bivše SFRJ danas, koja biva pokrenuta od strane umetnika i kuturnih radnika, a kojom se nastoji transponovati sećanje na emancipatorske poduhvate posleratnog jugoslovenskog perioda u polje savremene umetnosti. U današnjem kontekstu dehumanizovanih radnih odnosa na marginama neoliberalno-kapitalističkog poretka, u osvjet četvrte industrijske revolucije koja *briše* čoveka iz proizvodnog procesa, pronalazi se važnim govoriti o temama radništva i radničke klase, budući da se danas ova klasa fragmentiše i atomizira, kako bi se onemogućila reprezentativnost i kolektivna borba za bolji položaj i opstanak. „Mladost

1 Izvodi iz Statuta „Mladost trikotaža i konfekcija” Požega – Srbija. 7. decembar 1973. godine, Požega, Član 7. Preduzeće ima svoj zaštitni znak koji se sastoji iz tamnog kružnog polja sa svetlom paukovom mrežom u kojem se nalazi svetla silueta balerine u poletu. Na tamnom polju paralelno s obimom kruga iznad balerine stoji natpis „Mladost”, a ispod balerine „Požega”.

u šezdesetoj” nastoji da dekodira kulturno nasleđe jedne mikrozajednice i otvori prostor kritičkog razmišljanja unutar postojeće sociokulturne stvarnosti.

Fabrika „Mladost – trikotaža i konfekcija” – Požega bila je jedna od većih i značajnijih fabrika tekstila na tržištu nekadašnje Jugoslavije. Sve do kraja osamdesetih godina 20. veka upošljavala je oko 1200 radnika i bila je „najuspešnija radna organizacija u požeškoj opštini i jedna od boljih među konfektionarima Srbije”². U proizvodnom objektu koji se prostirao na 8500 m² nalazile su se stotine šivaćih mašina, na kojima su radile žene iz Požege i okoline, proizvodeći tekstilne proizvode za jugoslovensko tržište i izvoz. „Mladost” je izvozila u SR Nemačku, Holandiju, Poljsku, Mađarsku, Čehoslovačku i DR Nemačku³. Kraj 2007. godine fabrika „Mladost” sačekala je s ukupno deset radnika i u dugovima. Privatizovana je 2008. godine.

Pojekat „Mladost u šezdesetoj” realizovao je NFC „Filmart” iz Požege najpre u okviru programa „Hrabri iskoraci u novim kulturnim praksama”, a uz podršku Fondacije „Jelena Šantić”, Balkanskog fonda za demokratiju (BTD) i Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije (SIPRU), kao program koji je fokusiran na inkluzivnu ulogu kulture i umetnosti u cilju doprinosa društvenoj promeni u lokalnim zajednicama.

2 M. Pavlović, Večernje novosti, *Mladost „bez poreza”*, 1988. godina.

3 Đ. P. Politika, *Izvoz „Mladosti” 559 miliona dinara*, 28. april 1987. godine.

Fotografije iz arhive fabrike Mladost

RADNIČKI MUZEJ TRUDBENIK

Muzej kao oblik zajedništva

Godine 2018., 29. novembra, u radničkoj koloniji u beogradskom naselju Konjarnik otvoren je Radnički muzej Trudbenik. U opustelim prostorijama nekadašnjeg samačkog hotela, u ulici koja i danas nosi ime narodnog heroja Luneta Milovanovića, ispisana je istorija jugoslovenskog giganta, Kombinata montažne gradnje Trudbenik. Nekadašnji dom radnica i radnika ovog građevinskog preduzeća, nekadašnje mesto njihove zajedničke menze, biblioteke i ambulante, danas oronulo zdanje koje je samo po sebi spomenik istoriji Trudbenika, postalo je i mesto gde će ovoj istoriji biti dat glas. Međutim, ono što progovara kroz eksponate ovog atipičnog muzeja nije samo istorija jednog preduzeća, već istorija hiljada radnika i radnica, istorija njihovih borbi, ali i sadašnjost u kojoj borba i dalje traje.

Bivši radnici Trudbenika danas su rasuti po preostalim radničkim kolonijama i nevidljivi za društvo. Ipak, s rezultatima rada Trudbenika susrećemo se u svakodnevnom životu. Od osnivanja, marta 1947. godine, do privatizacije u martu 2008. godine, ovo građevinsko preduzeće izgradilo je preko tri hiljade objekata. Kao jedna od prvih građevinskih kompanija u SFRJ, Trudbenik je učestvovao u obnovi zemlje izgradnjom termoelektrana „Kolubara” i „Skoplje” i fabrike kablova u Svetozarevu (današnjoj Jagodini). Trudbenik je dao i značajan doprinos u izgradnji industrije. Fabrika automobila u Priboju, „Zlatara” Majdanpek, kombinat „Servo Mihalj” u Zrenjaninu, Hemijska industrija u Pančevu – samo su neki od primera. Među poznatije građevine u Beogradu ubrajaju se Klinički centar Srbije, Glavna železnička stanica, Aerodrom „Nikola Tesla”, fudbalski stadion „Crvena zvezda”, sportski centar „Pionirski grad”, „Sava centar”, Jugoslovensko dramsko pozorište, Narodno pozorište, Narodna banka Srbije, Hram Svetog Save. Među projekte Trudbenika se ubrajaju i stotine stambenih zgrada u naseljima Konjarnik, Braće Jerković, na Banjici, Novom Beogradu, Zvezdari – ukupno preko petnaest hiljada stambenih jedinica u glavnom gradu. Na vrhuncu svog poslovanja Trudbenik je zapošljavao preko sedamnaest hiljada radnika i bio jedno od vodećih građevinskih preduzeća u svetu.

Ekonomska osnova za gigante poput Trudbenika nestala je zajedno sa jugoslovenskim socijalizmom. Ratovi i ekonomska kriza zamrzili su rast preduzeća. Iz devedesetih godina Trudbenik izlazi sa svega 2200 radnika. Preostali

radnici stupaju u štrajk na jesen 2001. godine, zahtevajući da se uposle proizvodni kapaciteti preduzeća i isplate zaostala primanja. Nakon što su mehanizacijom blokirali Pančevački put i izazvali kolaps saobraćaja, predstavnici Trudbenika odlaze u Vladu na pregovore. Obećani su novi projekti i obezbeđen socijalni program za 1600 radnika – deo odlazi na biro, deo u penziju, a KMG Trudbenik ulazi u proces restrukturiranja sa preostalih 400 radnika.

Privatizacija 2008. godine označila je kraj preduzeća. Novi vlasnik, kompanija Montera, otpuštanjima, neisplaćivanjem zarada, prodajom mehanizacije, raskidima ugovorenih poslova, prekršila je Zakon o privatizaciji. Sindikat avgusta 2009. godine stupa u štrajk i istovremeno zahteva od Agencije za privatizaciju raskid ugovora o kupoprodaji Trudbenik gradnje. Agencija za privatizaciju proglasila se kao nenadležna za raskidanje ugovora o privatizaciji. Ogorčeni zbog prevare, štrajkači stupaju u ulične proteste. Menadžment Trudbenik gradnje reaguje tako što svim štrajkačima daje otkaze. Usledio je borbena štrajk, koji je trajao devet meseci, nakon čega je država isplatila štrajkače sa po 300 evra po godini radnog staža. Novembra 2013. godine sud je pravosnažno utvrdio da je Montera prekršila ugovor o kupoprodaji Trudbenik gradnje. Ova presuda je bivšim radnicima donela samo „moralnu satisfakciju”, jer je Trudbenik gradnja još jula 2011. godine otišla pod stečaj. Sudski sporovi za vraćanje na posao nisu okončani do današnjeg dana.

Zajedno s preduzećem prodato je i zemljište koje je pripadalo Trudbeniku. Radnicima koji su ostali da žive u radničkim barakama i samačkim hotelima na Konjarniku i Novom Beogradu nestalo je tlo pod nogama. Oni koji su čitav radni vek gradili hiljade stanova, preko noći su postali provalnici u svojim domovima. Usledile su tužbe novog vlasnika koji je angažovao javne izvršitelje da izbace radničke porodice iz njihovih domova. Zajedno sa stambenom organizacijom Združena akcija Krov nad glavom, radnici su u prethodne tri godine uspeali da spreče tri pokušaja prinudnog iseljenja. Odbijaju da napuste svoje domove dok im se ne obezbedi trajni alternativni smeštaj.

Ideja da sudbina KMG Trudbenika bude zabeležena u formi izložbe nastala je upravo tokom solidarnih odbrana radničkog naselja, kroz razgovore stanarki i stanara kolonije s aktivistkinjama i aktivistima udruženim u odbrani prava na dom. Pokretačka sila za nastanak Radničkog muzeja bila je želja samih radnika i radnica da sačuvaju od zaborava istoriju Trudbenika, njene najsvetlije momente kojima se i danas ponose, ali i sopstvenu borbu za opstanak preduzeća, za svoja radna mesta i domove. Ovaj početni impuls podstakao je višemesečni proces njihove saradnje s neformalnim kolektivom Muzeja. Kroz zajednički rad

početna zamisao se iskristalisala u viziju Radničkog muzeja kao mesta posvećenog ne samo Trudbeniku, već i svim radnicama i radnicima koji su doprinedli izgradnji SFRJ i današnje Srbije, onima čija su preduzeća zatvorena, a čije plodove rada i dalje ubiremo svakodnevno koristeći puteve, bolnice, stanove ili škole, pa i onima koji i sada izgaraju u nekim novim, drugačijim preduzećima – svima onima čiji rad danas ostaje potplaćen, potcenjen i nevidljiv. Postavka muzeja prati turbulentnu istoriju KMG Trudbenik, od osnivanja, preko uspona i padova u periodu socijalizma, rasparčavanja tokom 1990-ih, konačnog udara koji preduzeću zadaje privatizacija, a zatim i velikog štrajka, do posledica privatizacije oličenih u problemima koje danas žive nekadašnji trudbenici i njihove porodice. Rad na postavci podrazumevao je istraživanje arhivske građe, s posebnim fokusom na radnički list „Trudbenik”, beleženje sećanja nekadašnjih zaposlenih u KMG Trudbenik, te prikupljanje ličnih predmeta koje su zaposleni odlučili da poklone Muzeju, kao i zaboravljenih predmeta pronađenih u samačkom hotelu i drugim lokacijama povezanim sa preduzećem. U težnji da postavka spoji aktivističko, istorijsko i umetničko istraživanje, važan doprinos dale su umetničke intervencije Vladana Jeremića i Rene Raedle.

Postavka kojom je Radnički muzej otvoren zamišljena je tek kao polazna tačka za otvoreni radni proces kolektivnog promišljanja relevantnih istorijskih, društvenih i ekonomskih pitanja, i to kroz nadogradnju postavke, gostujuće izložbe, diskusione programe i druge formate. Istorija Trudbenika, koja odslikava i istoriju brojnih drugih jugoslovenskih preduzeća, tu je da podstakne refleksiju o prošlosti – jugoslovenskom iskustvu socijalizma, posledicama procesa restauracije kapitalizma na nekadašnjem prostoru SFRJ, ali i odgovoru na ovaj proces koji se često zaboravlja: otporu privatizaciji koji jeste pružan, u slučaju radnika i radnica Trudbenika, i po cenu fizičkog i mentalnog zdravlja, sukoba s različitim akterima moći, ucena, pretnji i života u strahu. Ovo je, uostalom, cena koju stanari i stanarke radničke kolonije plaćaju i danas. Na to ukazuje poslednji segment izložbe koji, iako je zatvara, postavku ne zaključuje. Dalji razvoj ove priče i – ono što s nestrpljenjem iščekuju njeni glavni akteri – njen epilog, tek sledi. Upravo zbog toga što radnice i radnici Trudbenika konačno razrešenje još uvek nisu dočekali, ali i iz uverenja da se na ovaj rasplet još uvek može i mora uticati, i sadašnjost je našla svoje mesto na postavci muzeja posvećenog preduzeću kojeg više nema. Ona je tu ne samo radi refleksije, već i kao poziv na akciju. Radnički muzej zamišljen je kao mesto izgradnje i jačanja solidarnosti, i to na dva fronta, „iznutra” i „spolja”. S jedne strane, cilj muzeja je da aktivira samački hotel, nekadašnji prostor suživota stanara i stanarki, u ponovno mesto njihovog okupljanja, mesto za razgovor, povezivanje i razvijanje osećaja zajedništva. Naime, stanarke i stanari radničke kolonije povezuje isti problem i

ista pozicija. Međutim, u sistemu koji nastoji da atomizuje svaku vrstu otpora represiji, uz konstantno ubeđivanje da smo sami sebi krivi za nedaće u kojima se zadesimo, jer nismo dovoljno sposobni, pametni ili snalažljivi, zajednički problem i zajednička pozicija lako izmiču iz vidika, a s time i svest da upravo u tom zajedništvu leži najveća snaga. Imajući to na umu, Radnički muzej stvaran je s ambicijom da bude mesto koje će kroz izložbe i njihove prateće programe podsećati na zajedničku prošlost i sadašnjost radnika i radnica Trudbenika, ali i ukazivati na činjenicu da uzroci njihovih problema ne leže u njima samima, pa ni isključivo u sudbini njihovog preduzeća, već da je ta sudbina tek jedan od simptoma širih društveno-političkih procesa; mesto sastanaka, razmene informacija, operativnih dogovora i osmišljavanja strategija osnaživanja zajedničke borbe za svoje i svačije pravo na dom; konačno, i mesto opuštanja, druženja i zbližavanja komšija, koje ne mora ujedinjavati samo zajednička nesreća. S druge strane, Muzej ima za cilj da skrene pažnju šire javnosti na pomenute probleme, da pozove na preispitivanje uvreženih predubedenja o onima koji se nađu u ovakvim problemima, da opomene koliko lako svako od nas može da se nađe u sličnoj situaciji, te da ukaže na značaj i moguće načine pružanja podrške kako stanarima ulice Luneta Milovanovića, tako i svima onima koji žive u svakodnevnom strahu da će iz svojih domova biti prognani na ulicu.

Dosadašnji koraci na putu ka ostvarivanju pomenutih ciljeva podrazumevali su saradnju s brojnim kolektivima i pojedincima koji su se prepoznali u vrednostima koje nastoji da baštini Radnički muzej Trudbenik. Osim što su u prostoru Muzeja održavali sastanke sa stanarima i stanarkama radničke kolonije, aktivistkinje i aktivisti Združene akcije Krov nad glavom su, s ciljem informisanja lokalne zajednice i šire javnosti o samom o slučaju Trudbenika, ali i uopšteno o borbi za pravo na stanovanje, u Muzeju organizovali razgovore s komšilukom i javne tribine. Prilikom jedne od njih, svoja iskustva iz borbe za stanovanje s posetiocima Muzeja podelili su gosti iz Rumunije, aktivisti Zajedničkog fronta za pravo na stanovanje (*Frontul Comun pentru Deptul la Locuire*). U saradnji sa Samoobrazovnim univerzitetom „Svetozar Marković”, u Muzeju su održane projekcije filmova i prateće diskusije na teme jugoslovenskog samoupravljanja, pokreta za zauzimanje fabrika, kao i socijalističke arhitekture i brutalizma na filmu. Radnički video klub Zrenjaninskog socijalnog foruma prikazao je posetiocima Muzeja svoj dokumentarni film „Socijalistička proizvodnja u IPK Servo Mihalj”, praćen razgovorom s akterima filma. Narodna biblioteka Bor donela je u Radnički muzej fotografije iz bogate foto-zbirke RTB-a Bor i nekoliko privatnih kolekcija u okviru prve gostujuće izložbe, „Portret kao industrijski pejzaž”. Dan žena je u Muzeju obeležen tribinom „Društvene borbe – feministički ugao”, koja je otvorila ciklus razgovora o feminističkim borbama u orga-

nizaciji Socijaldemokratske unije. Od samog otvaranja, Radnički muzej bio je mesto nastupa, kao i otvorenih proba antifašističkog hora „Naša pjesma”. Od 28. do 30. juna 2019. godine održan je „Festival solidarnosti: Odbranimo zidare društva!”, čiji je program okupio brojne kolektive, udruženja, neformalne grupe i pojedince koji su se odazvali na poziv ZA Krov nad glavom, da se uključe u akciju koja je za cilj imala da konjarničko radničko naselje na tri dana pretvori u kulturni i umetnički centar grada. Sa željom da se održi kolektivni karakter rada na osmišljavanju i realizaciji programa Radničkog muzeja Trudbenik, trajno je otvoren poziv za sve one koji su voljni da se trajno ili privremeno pridruže ovom poduhvatu.

Iz arhive Radničkog muzeja
Trudbenik

Što je Motel Trogir?

Motel *Trogir* od svog začetka 2013. godine funkcionira kao projekt i građanska kampanja, usredotočen na društvenu valorizaciju i formalnu zaštitu arhitektonske ostavštine kasnog modernizma u Hrvatskoj, graditeljske baštine kojoj još uvijek nije posvećena sustavnija institucionalna pažnja, s posebnim naglaskom na zaštitu jadranskih motela arhitekata Ivana Vitića te arhitektonskih i urbanističkih vrijednosti srednjodalmatinskog modernizma druge polovine 20. stoljeća. Vitićev motel rijedak je primjer izuzetno vrijedne modernističke arhitekture u Trogiru, gradu koji danas broji 13 000 stanovnika, od kojih otprilike 1000 živi u staroj gradskoj jezgri uvrštenoj na Popis svjetske baštine UNESCO-a 1997. godine.

Strategijom prikupljanja potpore istaknutih stručnjaka, javnim informiranjem putem medija i društvenih mreža te partnerstvom s lokalnim udrugama koje se bave baštinskim aktivizmom, motel *Trogir* nastoji preusmjeriti javni diskurs prema konstruktivnim idejama za očuvanje nasljeđa modernizma te artikulaciji društveno odgovorne pozicije nasuprot privatizaciji upravljanja prostornim politikama. Projekt je razvio specifičnu metodologiju koju možemo opisati kao spoj građanskog aktivizma te znanstvenog, publicističkog, kustoskog i edukativnog rada. Održane su javne rasprave i predavanja za građanstvo, kontinuirano se organiziraju umjetnička događanja i umjetničke rezidencije međunarodnog karaktera, kao i redovite, stručno vođene šetnje za građanstvo te izložbeni projekti koji širu javnost senzibiliziraju za modernu arhitektonsku baštinu jadranske regije, ali i šire. Projekt provodi Udruga za suvremene umjetničke prakse Slobodne veze iz Zagreba, s nizom suradnika, a jezgru projekta čine Nataša Bodrožić, Lidija Butković Mićin i Saša Šimpraga.

Motel Trogir, ishodišta

Arhitektura kasnog modernizma i postmodernizma u Hrvatskoj u posljednjih je desetak godina postala zanimljiva državnoj službi zaštite spomenika, premda se i taj interes primjećuje sporadično, prije svega u većim urbanim središtima. U Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske do lipnja 2017. godine upisano

je 71 kulturno dobro poslijeratne arhitekture, najviše na području Grada Zagreba, njih 40, a veća koncentracija još se može zamijetiti u Splitsko-dalmatinskoj županiji (13 upisa) i Ličko-senjskoj (7). Prijedlozi i provedba formalnih zaštita najčešće ovise o osobnoj motivaciji i predanosti djelatnika regionalnih Konzervatorskih odjela, u situaciji odsustva nacionalne strategije kojom bi se na sustavniji način započela inventarizirati, valorizirati i afirmirati najnovija arhitektonska i urbanistička baština.

Razdoblje od 1950-ih do 1980-ih godina i kvantitetom i kvalitetom predstavlja izuzetno razdoblje hrvatske arhitekture, no riječ je i dalje o zapostavljenom segmentu arhitektonskog nasljeđa koji uslijed manjkave (ili nepostojeće) formalnopravne zaštite, nerazvijene društvene svijesti ili problematičnih privatizacijskih procesa tijekom 1990-ih godina, biva prečesto izložen neadekvatnim adaptacijama ili prepušten ubrzanom propadanju. Projekt Motel Trogir udruge Slobodne veze pridružio se aktivnostima na domaćoj izvaninstitucionalnoj sceni, odnosno udrugama civilnog društva koje su prepoznale nužnost većeg društvenog i stručnog angažmana na polju istraživanja i suvremene prezentacije dosega iz razdoblja SFR Jugoslavije, prvenstveno kako bi kompenzirale manjak institucionalne pažnje. Projekt Motel Trogir fokusirao se na pitanje društvene valorizacije materijalne ostavštine iz socijalističke epohe, i to ne samo radi kanonizacije pojedinih objekata ili arhitektonskih sklopova, već i radi očuvanja kulturne memorije te društvene afirmacije modernizma i njegovih vrijednosti, kao i otpora revizionističkim tendencijama u historizaciji Jugoslavije. Neposredni povod okupljanju aktera bila je javna kampanja za uvrštavanje bivših motela Sljeme u Trogiru i Rijeci, arhitekta Ivana Vitića, na popis zaštićenih kulturnih dobara Republike Hrvatske, koja je i polučila uspjeh. Trogirski motel stekao je status trajno zaštićenog kulturnog dobra RH 2013. godine, a isti status dodijeljen je motelu u Rijeci 2015. godine koji je tako postao i prvi arhitektonski spomenik sa formalnom zaštitom izgrađen nakon Drugog svjetskog rata u Rijeci i okolici.

Razdoblje djelovanja projekta od 2013. do 2016. godine opisano je i dokumentirano u knjizi *Motel Trogir: nije uvijek budućnost ono što dolazi* (Slobodne veze / Onomatopee, Zagreb, Eindhoven, 2016.).

Druga faza projekta

Četvrtu godinu djelovanja projekta Motel *Trogir* obilježio je novi poduhvat. Započeli smo kritičku evaluaciju, interpretaciju i propitivanje mogućnosti zaštite poznatog splitskog repera, sportsko-trgovačkog centra *Koteks Gripe* (1979. – 1981.) arhitekata Živorada Jankovića i Slavena Rožića. Nakon jadranskih mote-

la Ivana Vitića, u Trogiru i Rijeci, kompleks *Koteks Gripe* predstavljao je sasvim drugačiji izazov, pa time i podrazumijevao nešto drukčiji način djelovanja.

U februaru 2016. godine uputili smo pismo Konzervatorskom odjelu u Splitu, kojim smo predložili da se kompleks zaštiti kao jedno od ponajboljih arhitektonsko-urbanističkih ostvarenja modernog Splita, još uvijek ne ulazeći u razine, odnosno stupnjeve zaštite, prikupivši već tada značajnu listu potpisnika, prvenstveno arhitekata i kulturnih radnika te Splitskana, koji su spremno podržali inicijativu. Činjenica da je kompleks izgrađen prije manje od četrdeset godina te njegova relativna ušćuvanost, činili su se dobrim razlogom da se o modernoj arhitekturi – u ovom slučaju i splitskom *landmarku*, počne misliti na vrijeme, kako ne bi izgubio spomenička svojstva preinakama, ili doživio sudbinu nekih nepovratno izgubljenih vrijednih modernističkih građevina. Tim više što se o iracionalnoj ideji rušenja kompleksa već govorilo u javnosti unatrag nekoliko godina (2010.), i to s najviših gradskih pozicija, odnosno od strane tadašnjeg splitskog gradonačelnika i većinskog vlasnika *Koteksa*, čemu se usprotivio tada još živući arhitekt Slaven Rožić, dok se sama struka o tome, uz neke iznimke, nedovoljno jasno očitovala.

Centar *Koteks Gripe* jedan je od rezultata kompleksnih prostornih zahvata i razvoja Splita uoči VIII. mediteranskih sportskih igara 1979. godine. Riječ je o suradničkom projektu sarajevskog profesora Živorada Jankovića, koji je dotad već afirmirani arhitekt u osmišljavanju složenih arhitektonsko-urbanističkih sustava za sportsku, kulturnu i trgovačku namjenu, i njegovog učenika, mlađeg splitskog arhitekta, sarajevskog studenta Slavena Rožića.

Započevši od lokalne situacije, Splita i kompleksa *Koteks Gripe*, istraživanje nas je postepeno odvelo izvan granica Hrvatske. Slijedeći tragove arhitektonske prakse arhitekta Živorada Jankovića, tj. realizacije srodnih multifunkcionalnih objekata u Sarajevu, Prištini i Novom Sadu, započeli smo intenzivnu komunikaciju s kolegama u navedenim gradovima. U posljednjih par desetljeća, a posebno tijekom tri godine rada na ovoj knjizi, sva četiri Jankovićeva kompleksa došla su na udar investitora i novih prostornih upravitelja. Dok je u Prištini velika dvorana kompleksa Boro i Ramiz (danas Adem Jashari) 2000. godine misteriozno gorila u požaru, sarajevska KSC Skenderija početkom 2018. godine postala je metom lokalnih vlasti u sprezi s investitorima iz Dubaija. Tada su javnosti predstavljene namjere da se kompleks rekonstruira te da se od Skenderije napravi „mali Dubai”, čemu se struka i velik dio sarajevske javnosti oštro usprotivio. Nedavno se, krajem avgusta 2018. godine, i u Novom Sadu gradonačelnik oglasio u vezi s kompleksom SPC Vojvodina (SPENS) riječima „da bi

taj objekat trebalo srušiti i na njegovom mestu izgraditi manji, koji ne bi bio na teretu gradskog budžeta” (on je, kasnije, pod pritiskom javnosti, ipak, promijenio mišljenje). Ono što se ovdje naslućuje i zabrinjava jest da se pod krinkom „rekonstrukcije” ili argumenata o „neodrživosti ovakvih megastruktura”, krije privatizacija i njihovo polagano otuđivanje, tj. promjena vlasničke strukture i načina njihova korištenja te polagano ukidanje ili reduciranje njihove javne namjene.

Odgovor koji smo dobili od splitskog Konzervatorskog odjela jest da je kompleks *Koteks Gripe* važan i nesumnjivo vrijedan arhitektonsko-urbanistički sklop, ali da nema dovoljno materijala, stručnih argumenata koji bi „omogućili preciznije mjere neke buduće zaštite”. Stoga smo odlučili poraditi na tome i za tri godine uspjeti izdati prvu publikaciju koja obrađuje, kontekstualizira i historizira ovo značajno ostvarenje na splitskim Gripama. Koncem 2018. godine završili smo i drugu knjigu naziva „Pejzaži potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji” (Slobodne veze / Onomatopee, Zagreb, Eindhoven, 2019.) Knjiga je predstavljena u martu 2019. godine u Zagrebu, nakon čega je uslijedila promocija u desetak gradova bivše Jugoslavije i u inozemstvu.

Pejzaži potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji, publikacija

Socijalistička Jugoslavija predstavljala je jedinstveni pokušaj uspostavljanja progresivnog društvenog uređenja koji je, između ostalog, rezultirao specifičnim arhitektonskim i prostornim razvojem. Razdoblje od sredine 1960-ih, do raspada zemlje 1990-ih godina u suvremenoj je historiografiji obilježeno različitim tumačenjima. Dok su prema nekim istraživačima tržišno orijentirane gospodarske reforme vodile potrebnom otvaranju i liberalizaciji zemlje, prema drugima su ta desetljeća označila početak kraja revolucionarne težnje za ravnopravnošću. Svojevrsni antiutopijanizam države blagostanja time se odražavao u porastu srednje klase – potrošača, sa svojim prepoznatljivim navikama i ukusom.

Slijedeći specifičnu arhitektonsku tipologiju, knjiga donosi pogled na to vrijeme velikih društvenih i ekonomskih promjena. Fokus je na sportskom i trgovačkom centru *Koteks Gripe* u Splitu te bliskim arhitektonskim kompleksima u Sarajevu, Novom Sadu i Prištini koje je projektirao sarajevski arhitekt Živorad Janković sa suradnicima. Prateći njegovu „nomadsku” arhitektonsku putanju, knjiga ulazi u šire razmatranje arhitektonske prakse toga vremena, trenja i preplitanja unutar jugoslavenskog modernističkog projekta.

Motel Trogir: Odjeci

U posljednjih sedam godina aktivnosti projekta Motel *Trogir*, ali i još dužeg razdoblja djelovanja drugih aktera, od kada se tema zaštite modernističkog arhitektonskog i drugog kulturnog naslijeđa (druge polovice 20. stoljeća) nekako probila do šire javnosti, i lokalno i u širim evropskim okvirima, učinjen je priličan napredak. Prvenstveno, započelo je manje-više sustavno istraživanje i kritička valorizacija te baštine, pri čemu se u domaćem i regionalnom kontekstu neizostavno ušlo u polje znanstvene evaluacije, ali i „borbe za (interpretaciju) jugoslavenskog naslijeđa”. Tijekom tog razdoblja, pomalo su se afirmirali i pojam i praksa „baštinskog aktivizma”, koji se vezuje uz zaštitu modernističkog izgrađenog okoliša, ali i politike (javnih) prostora koji su često u (in)direktnoj vezi. Djelovanje istraživača i aktivista u Hrvatskoj upisuje se i u širu, globalnu priču o potrebi zaštite modernističkog naslijeđa te se ove dvije razine neprestano prepliću, pritom ponekad stvarajući i trenja, zbog artikulacije različitih političkih stajališta u procesu historizacije tog naslijeđa. Ne treba izgubiti iz vida da recentni trend historizacije različitih dimenzija prostorno-fizičkog razvoja socijalističke Jugoslavije ima svoju ideološko-političku funkciju, a tu spadaju i politike i prakse konzervacije modernističke baštine. Ti užestručni koncepti i metodologije zaštite, kako ističe politički aktivist i teoretičar Milan Rakita, ne mogu se promatrati izvan općih obrazaca društvene valorizacije historijske prošlosti, koji su dio još širih procesa kreiranja tzv. politike sjećanja, i koji o tim procesima ovise. Drugim riječima, ti koncepti i metodologije zaštite dio su odnosa cjelokupnog društvenog sistema prema vlastitoj historijskoj prošlosti.

Bez obzira na rasprave koje se u tom polju vode, mnogi istraživači, arhitekti i aktivisti mišljenja su da je zaštita najboljih primjera modernističkog naslijeđa urgentna te da se s tim ciljem trebaju koristiti sve raspoložive metode, a jedna od njih, za kojom često posežu aktivisti, jest formalna zaštita istaknutih objekata, tj. nastojanje da steknu formalni status kulturnog dobra, kako bi se dobio kakav-takav garant institucionalne skrbi koja često izostaje kod ove „nov(ij)e kulturne baštine”.

Osvrćući se na proteklo razdoblje djelovanja projekta Motel Trogir 2013. – 2019., mogli bismo reći da su njegovim djelovanjem otvorena neka nova polja interesa, akcije i angažmana, ali i da je pomalo postao referentna točka za mnoge druge projekte i (kulturne) aktere, posebno u domeni tzv. baštinskog aktivizma. Proizvedeni su i neki paralelni efekti, strukture, mreže te bismo, umjesto zaključka, završili upravo izdvajajući neke od njih:

– Nakon skoro četiri godine prisustva u Trogiru, nastojanja za podizanjem vid-

ljivosti remek-djela modernističke arhitekture, Vitićevog motela, ali i pionirskog istraživanja razvoja grada 1945. – 1990., koje je provodila Lidija Butković Mićin sa suradnicima, pokrenuli smo Građansku akciju Trogir (GAT) početkom 2017. godine. S nizom Trogirana, utemeljena je prva građanska platforma usmjerena na poboljšanja grada s fokusom na očuvanje javnih prostora i javnih dobara.

– Važan dio naše strategije u borbi za očuvanje modernističkih okoliša srednje Dalmacije, kontinuirana je produkcija kulturnih događanja. U 2014. godini raspisan je prvi međunarodni javni natječaj za produkciju nekoliko umjetničkih djela u specifičnom i zadanom kontekstu. Od tada se u okviru projekta kontinuirano organiziraju umjetničke rezidencije, studentski boravci, produciraju umjetnički radovi i izložbe koje se odvijaju paralelno s javnim kampanjama i istraživanjima. U međuvremenu, nekoliko umjetničkih djela nastalih unutar projekta Motel *Trogir* (ili u bliskoj vezi s njim) postalo je dio javnih zbirki muzeja u Hrvatskoj: video instalacija umjetnice Neli Ružić pod nazivom „Ukradena budućnost / Stolen Future” ušla je u kolekciju Muzeja suvremene umjetnosti u Zagrebu, a fotografski ciklus *Koteks Gripe* umjetnice Duške Boban u Galeriju umjetnina u Splitu.

– Projekt Motel *Trogir* od samog početka komunicira na međunarodnoj razini, s posebnim naglaskom na postsocijalističke i mediteranske zemlje. Od 2015. radimo na uspostavljanju dugoročnog projekta – Mediteranske mreže modernizma, poticanjem suradnje sa zemljama sjeverne Afrike (Maroko, Alžir, Tunis), ponovno istražujući razdoblje Pokreta nesvrstanih. Nakon našeg prvog studijskog putovanja u Casablancu i intenzivne razmjene, arhitekti iz *Ecole d'Architecture de Casablanca* osnovali su platformu po uzoru na projekt Motel Trogir. Organizacija imena *MAMMA – Memoire des Architectes Modernes Marocains* utemeljena je sa sličnim ciljevima očuvanja arhitektonske baštine 20. stoljeća u Maroku, posebno one iz slabije obrađenog perioda, od stjecanja nezavisnosti Maroka nadalje.

[...]

Gildo Bavčević, Balans Bijele, performans, 2017.

Panoramski pogled na novoizgrađeni kompleks Koteks Gripe i splitsku luku Gripe u Splitu, arhivska fotografija

Duška Boban, 2013.

Istraživanje „Kontinuitet društvenih sukoba 1987. – 1991.: Borovo” započelo je na zimu 2013. godine i u idućih se pet godina provodilo u suradnji Centra za mirovne studije (CMS) i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID) iz Zagreba. Istraživanje je bilo potaknuto jednim od velikih jugoslavenskih štrajkova s kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća, kada su radnice i radnici vukovarskoga kombinata Borovo na ljeto 1988. godine zauzeli Saveznu skupštinu u Beogradu. Kada smo krenuli u istraživanje, o ovom smo štrajku znali malo ili gotovo ništa, ali je našu pozornost privukao zbog činjenice da su, samo tri godine prije rata, čiji će početak obilježiti tragično uništenje grada Vukovara, pred jugoslavenski parlament pravdu zajedno krenuli tražiti radnici Borova bez obzira na nacionalnost i bez upliva nacionalističkih politika. Logičnim se učinilo pitanje: zašto danas ne znamo za ovaj događaj i što se događalo među ovim radnicima u tri godine koje su uslijedile? U istraživanje smo krenuli otvoreno, ne znajući točno što nas čeka, ali sa željom da osvijetlimo ovaj period, zapostavljene događaje koji su ga obilježili, te da pronađemo neke odgovore na brojna pitanja koja su se otvarala dok smo rekonstruirali iskustvo Borovčana u ovom turbulentnom razdoblju. Ubrzo se ispostavilo da je početno pitanje moguće uopćiti: Kako su se masovni radnički štrajkovi iz ovog perioda, definirani prije svega sukobom između radništva i nositelja političke moći, pretvorili u sukobe između društvenih skupina i republika (ili država) koji su bili određeni etno-nacionalnom logikom? Na ova smo pitanja naumili odgovoriti baveći se jednim, istovremeno i specifičnim i paradigmatiskim slučajem: Jugoslavenskim kombinatom gume i obuće Borovo. Pritom nam je namjera bila navedenim problemima pristupiti krećući iz sfere rada i iz perspektive radništva. U nastavku ćemo se ukratko osvrnuti na problemske i metodološke okosnice ovoga istraživanja, kao i na njihove šire implikacije.

Zašto baš Borovo? I zašto fokus na iskustvo rada? Razlozi za ovakav odabir višestruki su.

Prvi i vjerojatno najočitiji tiče se činjenice da govoriti o Borovu znači govoriti o Vukovaru, gradu koji je od negdašnjeg regionalnog industrijskoga centra i modela bratstva i jedinstva pretvoren u jedan od temelja nacionalnog narativa o samostalnoj hrvatskoj državi. Dakako, događaj koji je za ovaj narativ ključan razaranje je ovoga grada od strane JNA i srpskih paravojnih formacija s jeseni

1991. godine. Vukovar je u današnjoj memoriji hrvatskoga društva sveden na status nacionalne žrtve i heroja, a njegovi su stanovnici, sada prvenstveno određeni svojom etničkom pripadnošću, lišeni osobne povijesti i životnog iskustva nepovezanih s ratnim stradanjima. Slika Vukovara koja se pojavljuje kada gradu pridemo kroz temu Borova drukčija je i iz sjećanja hrvatskoga društva praktički je izbrisana. Zapitamo li se o povezanosti sudbina Borova i Vukovara, posebno u trenutku krize s kraja osamdesetih, vidjet ćemo da grad i društvene veze koje ga sačinjavaju nisu uništeni tek ratom i njegovim posljedicama, već i posljedicama napuštanja socijalističkog i prelaska na kapitalističko društveno uređenje u zadnjim godinama Jugoslavije.

No, Borovo može poslužiti i kao početna točka za razmatranje širih društvenih procesa. Razlog zbog kojega se Borovo često i opravdano nazivalo „Jugoslavijom u malom” nije bila samo njegova multietnička radna snaga (koja je odražavala tradicionalno multietnički sastav stanovništva vukovarskoga kraja) i njegova prisutnost diljem Jugoslavije, već i činjenica da je njegov razvoj bio neodvojiv od razvojnoga puta jugoslavenskoga socijalizma, koji je bio baziran na ubrzanju industrijalizaciji i urbanizaciji nakon Drugog svjetskog rata. U Borovu, kao svojevrsnom modelu društvene logike čitavog jugoslavenskoga socijalističkog projekta, tako možemo pratiti procese bitne za zemlju u cjelini. U tom smislu, Borovo predstavlja reprezentativan slučaj, budući da je s ovim projektom bilo strukturno i materijalno povezano. Naravno, prilikom bilo kakvog poopćavanja, uvijek je potreban oprez i razumijevanje za lokalne prilike. Ipak, imajući ovo u vidu, specifičnosti borovskog slučaja možemo promatrati i kao simptome općenitijih društvenih kretanja unutar SFRJ.

Borovo, dakle, naš pogled skreće u dva smjera: prema našoj socijalističkoj (jugoslavenskoj) prošlosti – pitanjima rada, industrije, socijalizma – i prema našoj sadašnjosti – pitanjima rata, uništenja jednoga grada, razaranje jedne (plurinacionalne) i stvaranja druge (etnonacionalne) države. Drugim riječima, Borovo nam pruža priliku za drugačiji pogled na povijesni trenutak koji označuje granicu naše suvremenosti: trenutak u kojem se isprepliću tranzicija i rat, odnosno trenutak u kojem se sumrak socijalizma i dolazak kapitalizma isprepliću s nasilnim raspadom SFRJ i stvaranjem postjugoslavenske Hrvatske.

Da bismo razumjeli paradigmatički status koji Borovo zauzima u našem istraživanju, potrebno je nešto reći o njegovoj povijesti, ali i o trenutku u kojem se Borovom bavimo. Počeci Borova sežu u 1931. godinu, kada je češki industrijalac Tomaš Bata kraj Vukovara odlučio sagraditi jednu od tvornica cipela u svom globalnom poslovnom carstvu. Slijedeći fordističke principe,

Bata je uz tvornicu sagradio naselje za radnike, stvorivši tako integriran prostor rada, stanovanja i dokolice. Uz to što je predstavljao ključan događaj u modernizaciji vukovarskoga kraja (Bata urbanizira ovaj kraj, te educira i rekreira svoje „suradnike”, kako je firma nazivala svoje radnike), dolazak ovog internacionalnog kapitalista u pretežito seljačku Kraljevinu Jugoslaviju predstavljalo je i značajan događaj u formiranju naše industrijske radničke klase. Upravo će ova društvena klasa postati (ne samo nominalni) nositelj društvenoga razvoja u socijalističkoj Jugoslaviji, budući da je isti u desetljećima koja su uslijedila nakon njezine uspostave počivao upravo na industrijskim poduzećima. Iako se danas često naglašava tek njezina geografski nejednaka razvijenost, Jugoslavija je bila industrijska zemlja: udio industrijske proizvodnje u BDP-u zemlje 1983. iznosio je 41%, a Borovo je od Batine tvornice izraslo u jedan od velikih industrijskih sistema, kakvi su predstavljali temelje društvenoga razvoja i lokalne zajednice (općine) i čitave zemlje. Borovo je pri kraju osamdesetih zapošljavalo preko 22.000 radnika i imalo preko šest stotina prodavaonica po Jugoslaviji.

Period kojim se u istraživanju bavimo (kraj osamdesetih i sâm početak devedesetih godina dvadesetoga stoljeća) odredila je duboka ekonomska, a zatim i politička kriza, koja je svoje korijene imala u svjetskoj ekonomskoj krizi sedamdesetih godina. Pokušaji njezinoga razrješenja Jugoslaviju su doveli u situaciju duboke ovisnosti o međunarodnim financijskim institucijama, čiji su uvjeti kreditiranja kroz osamdesete diktirali poteze političkih struktura u zemlji. Pred kraj osamdesetih, Jugoslaveni, a posebno industrijsko radništvo, bili su već dobro iscrpljeni različitim vrstama mjera štednje, koje su vlasti implementirale pod pritiskom stranih kreditora, kao i vrlo velikom inflacijom. Iste su politike, koje se posebno intenziviraju pred kraj osamdesetih i početkom devedesetih godina, nekad socijalističku Jugoslaviju sve nedvosmislenije vodile u kapitalizam. Ovi su trendovi za posljedicu imali kontinuirani pad životnog standarda radnika. Reakcija na ovu situaciju bili su brojni samoorganizirani (i uglavnom nekoordinirani) radnički štrajkovi. U 1989. godini broj jugoslavenskih radnika u štrajku premašio je pola milijuna. No, ono što je slijedilo ovaj ogroman val radničkoga nezadovoljstva – višestranački izbori, nastavak reformi koje su predstavljale uvođenje kapitalističkih društvenih odnosa, institucionalizacija etničkoga nacionalizma i izbijanje oružanih sukoba pod znakom etničke razlike – predstavljalo je, uopćeno rečeno, strategiju njegova ograničavanja i zatiranja. (Ovi nas telegrafski uvidi mogu navesti na zaključak da su udar na jugoslavensku radničku klasu i njezino fragmentiranje pred kraj dvadesetog stoljeća bili povezani s raspadom čitave jugoslavenske političke zajednice.)

U istraživanju smo ove općenitije procese pokušali sagledati na primjeru iskustva krize, kako su je živjeli radnici velikog industrijskog sistema Borova. Pritom smo ovom periodu prišli prvenstveno iz sfere rada, u kojoj su se, kako se pokazalo, vrlo dobro mogle osjetiti naznake nadolazećih, postsocijalističkih i postjugoslavenskih (tj. kapitalističkih i nacionalističkih) vremena. Također smo pokušali radničko iskustvo ovoga vremena sagledati „odozdo”, uzimajući u obzir institucionalne okvire i ideološki, odnosno kulturni materijal, koji je radnicima stajao na raspolaganju za razumijevanje i krize, i njihove vlastite pozicije. Naš pristup problemu društvenih sukoba koji su obilježili kraj socijalističke Jugoslavije uključuje pokušaj rekonstrukcije svakodnevnog iskustva krize jugoslavenskoga radništva, opis klasnih odnosa u kasnom socijalizmu, njihove promjene u trenutku restauracije kapitalizma, kao i klasni aspekt nastanka samostalnih nacionalnih država na ruševinama jugoslavenske federacije.

Ovakvo polazište i ovakav pristup omogućili su nam da se izmaknemo onim pogledima na našu recentnu prošlost, koji je vide tek kao korak ka neupitnoj i neproblematičnoj sadašnjosti postjugoslavenskih država. Vremensko razdoblje kojim se bavimo, od ljeta 1987. do ljeta 1991., neizbježno smješta ovo istraživanje u red onih koja se bave raspadom SFRJ. Iako je to djelomično točno, najveći se dio već napisanog o raspadu Jugoslavije ne dodiruje centralnih pitanja kojima se u istraživanju bavimo. U kapitalnim djelima o raspadu bivše države teško je pronaći informacije o radničkom iskustvu reorganizacije ekonomskog i društvenog života u posljednjim godinama SFRJ. U postojećoj literaturi, procesi kojima se u istraživanju bavimo često se podređuju analizi odnosa između političkih elita i nacionalnih grupa, ponekad se potpuno izuzimaju iz jednadžbe, ili se, u gorim slučajevima, falsificiraju. Pritom, nije neuobičajeno naići ni na umjetno ispisivanje povijesti etničkih (nacionalnih) grupa, pa je tako i bavljenje poviješću Hrvatske unutar SFRJ svedeno na dokazivanje kako, premda žive u istoj republici, konstitutivni narodi žive odvojene povijesti primarno određene njihovom etničkom pripadnošću. Ukratko, u konzultiranoj literaturi o ovom periodu susretali smo se najčešće s ponovnim ispisivanjem povijesti nacionalnih (etničkih) grupa, gdje se etnička pripadnost pojavljuje kao centralni princip organizacije društvenog života – ili kraće, kao pokretač povijesti – a stvaranje samostalne nacionalne države kao njezina svrha. Nerijetko, u takvim interpretacijama, događaji su onoliko bitni, koliko ukazuju na linearno kretanje povijesti koje nužno vodi ka ostvarenju samostalnosti i nezavisnosti nacionalnih država. Oni fenomeni i događaji koji ne ukazuju na neminovnost takvog raspleta, radije se izostavljaju iz analize. Umjesto ovakvoga pristupa, u našem istraživanju pokušali smo se usredotočiti

na tri priče: onu o radnicima Borova i njihovom životu u vremenu krize, zatim priču o jugoslavenskom socijalističkom projektu i njegovom kraju, te priču o restauraciji kapitalizma u kontekstu globalnog napada na rad i socijalnu državu.

Detaljnija analiza bila bi potrebna da bismo objasnili zašto je restauracija kapitalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji – temeljita reorganizacija ekonomske i političke zajednice – u mnogima od postojećih analiza ovoga perioda od marginalnog značenja. Jedan od razloga koji se zdravorazumski nameće je da takvu analizu uvjetuje naša sadašnjost: povijest ispisuju pobjednici. U ovom slučaju, ono što je pobijedilo su nacionalne države s ekonomijom utemeljenom na privatnom vlasništvu i „slobodnom tržištu”. U novim uvjetima, baviti se pitanjem rada u Jugoslaviji kao transnacionalnom kategorijom znači dovesti u pitanje novouspostavljeni hegemonijski okvir u kojem su kapitalizam i etnonacionalizam neupitni državotvorni elementi, temelji nove, „postsocijalističke” normalnosti. Drugim riječima, baviti se pitanjem rada u ovom periodu znači progovoriti upravo o uspostavljanju nove normalnosti koju danas živimo, ali i iznijeti na vidjelo široki i zaboravljeni otpor procesu njezina uspostavljanja. Ukratko, predmet našega bavljenja, kao i način na koji mu pristupamo, dovode u pitanje povijesnu nužnost temelja današnjih postjugoslavenskih društava.

Više informacija o istraživanju dostupno je na <http://borovo1988.radnickaprava.org>, kao i u dosad objavljenim člancima (svi su dostupni na navedenoj adresi):

Ivčić, Snježana, Martina Nekić i Jasna Račić. Čiji smo mi ovdje u Slavoniji? – Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i

uspona nacionalizma u SFRJ, *Diskrepancija* 19, 2014, 6–23.

Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. Jugoslavensko radništvo u tranziciji – Borovo 1989. *Politička misao*, god. 52, br. 2, 2015, 7–34.

Račić, Jasna, Snježana Ivčić i Sven Cvek. Neko se za to znojio, *Nepokoreni grad* 5, 2015, 34–37.

Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. Rad u interpretacijama jugoslavenskih sukoba. *Interpretacije jugoslavenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*, ur. Goran Tepšić, Radmila Nakarada i Nemanja Džuverović. Fakultet političkih nauka i Forum Ziviler Friedensdienst: Beograd, 2016, 109–130.

Cvek, Sven. Novine Borovo: O životu kolektiva. *RAD*. br. 7, studeni 2016.

Račić, Jasna, Snježana Ivčić i Sven Cvek. Tržište, država i kraj socijalizma: slučaj Borova. *Socijalizam: izgradnja i razgradnja*, ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman, Sveučilište Jurja Dobrile i Srednja Europa: Pula–Zagreb, 2017, 129–152.

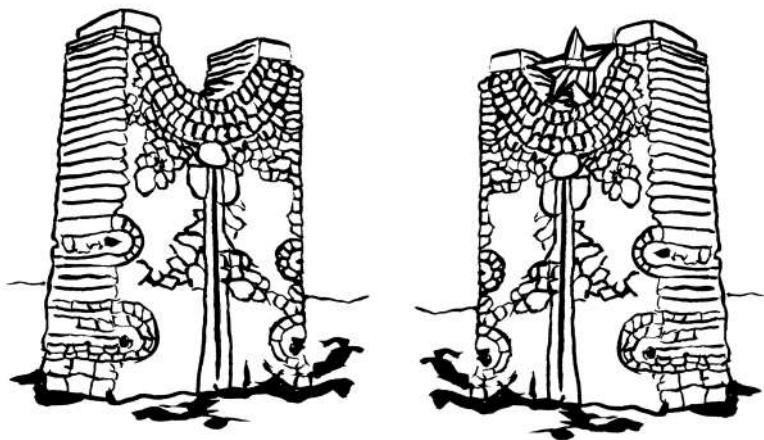
Račić, Jasna, Snježana Ivčić i Sven Cvek. Zanemareni kontinuiteti društvenih sukoba: studija slučaja kombinat Borovo 1988. – 1991. *Društvena promjena kroz objektiv mirovnih studija 1997. – 2017.*, ur. Iva Zenzerović Šloser, Centar za mirovne studije:

Zagreb, 2017, 50–56.

Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. Rad, klasa, nacija: radnički štrajkovi u Hrvatskoj 1990. godine. *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslavenskog socijalizma*, ur. Vida Knežević i Marko Miletić. Centar za kulturnu dekontaminaciju: Beograd, 2018, 75–88.

Račić, Jasna, Sven Cvek i Snježana Ivčić. Kombinat Borovo u tranziciji: perspektive radništva i promjena paradigme 1988. – 1991. *Bata–Borovo (1931.– 2016.): Povijesno naslijeđe i perspektive*, ur. Živić, Dražen, Ivana Žebec Šilj i Sandra Cvikić. Zagreb–Vukovar: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2019. 179–186.

Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. Zavađene plave kute: radnički štrajkovi i nacionalizam oko 1990. godine. *Devedesete: kratki rezovi*, ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2019. (u tisku)

Spomenik revolucije arhitekta Bogdana Bogdanovića u Vlasotincu, skica. Aproximacija sa petokrakom dodata u periodu antibirokratske revolucije.

Da li će Vas, možda, neko, zbog izostavljene petokrake staviti u isti koš s ovima kojima danas iz ideoloških razloga smeta taj simbol, pa dižu histeričnu hajku?

– Nek me povezuje ko kako zna i ume. Petokraka je bila loše odabran simbol, imao sam hrabrosti da to davno kažem. Ona je jedna od tipskih pozicija, imate je svuda – u američkoj armiji, na američkim avionima, Pentagon je takoreći u obliku petokrake, i nije to bilo nešto što bi nam leglo na srce. Ja sam uvek govorio da mi je mnogo draži naš grb s buktinjama. O tome sam pisao posle Titove smrti, smatrao sam da je to originalna heraldička forma. Naša. Nema je ni u jednom grbu i ona se nadovezuje na neko naslućivanje daljih puteva revolucije, socijalizma, ka nekoj stvarnoj demokratiji. Plamen i buktinja simboli su slobodne misli. Slobodni mislioci u osamnaestom veku, kad nisu hteli da stavljaju krstove na grobove, stavljali su buktinje. Meni je uvek taj simbol bio draži i mislio sam da njega treba forsirati. Nisam baš video kakva je razlika između, na primer, bugarske ili albanske petokrake, pa kad se plače za jugoslovenskom petokrakom, ne vidim zašto je ona jugoslovenska. Mislim da je velika stvar, mada to izaziva grčeve, što su ljudi bili pametni da na Titov kamen ne stave petokraku. Ako prihvatimo

*petokraku kao armijski znak – na kraju krajeva, u svim armijama imate petokrake ili šestokrake na naramenicama, šta može da bude treće – ona može da pod određenim uslovima nešto znači. Ali, ona ne sme da bude funeralni znak, ne sme da bude na grobu, na posmrtnoj listi. Mislim da je to naš težak primitivizam, odraz naše komunističke mentalne zaostalosti. Mene je uvek užasavalo kada putujem po Jugoslaviji i gledam posmrtne liste, pa vidim crni krst (pravoslavci), plavi krst (katolici), zeleni znak (muslimani), pa se pojavi crna petokraka. To je suludo. Jedan znak, koji se eventualno izborio da bude znak političkog i socijalnog opredeljenja, najedanput se pretvara u čisto verski znak. Pa se on izjednačuje s krsom.*¹

Tekst o preoblikovanju, redizajnu petokrake nije samo razmišljanje o društvenom progresu, već i likovna analiza društvenih problema. Likovni koncepti, koji su deo prekomponovanja ovog revolucionarnog i kasnije državnog simbola, utemeljeni su u iskustvu predratnih avangardi (konstruktivizam i nadrealizam), ali i partizanskoj umetnosti.

Iskustva partizanske borbe, odluke AVNOJ-a, kontinuiteta i diskontinuiteta s Kraljevinom, delovanje KPJ-a i zatim SKJ-a, SKOJ-a i AFŽ-a uticala su na oblikovanje ovog simbola.

Ako postavimo istorijsku hronologiju pored promotivnih rešenja za kongrese Komunističke partije, odnosno Saveza komunista, videćemo da su inovacije u dizajnu i dizajnerska rešenja bila inspirisana debatama u društvu i samoj matičnoj organizaciji jugoslovenskih komunista. Potreba da se verno promisli postojeći politički momenat nadjačava u često potrebu za prostom promocijom, ilustruje raskole između različitih partijskih struktura, generacijske i ideološke sukobe.

Takođe, videćemo da su eksperimenti bili pre pravilo nego izuzetak, pa čak i u rigidnim partijskim okvirima. Bilo bi jednostavno zaključiti da se samo nije marilo za dizajnerska rešenja, te da nisu ni bila predmet neke ozbiljne pripreme ili rasprave. Pre bismo mogli da se zapitamo da li se i kako marilo za kongresne zaključke i odluke.

Jugoslavija jeste najbolja kada se malo klima, kada se menja, kada može iz raznih pravaca da se shvati... Kada se stegne gvintovima i kad neko hoće čvrstu, tvrđu Jugoslaviju, onda ona puca. To je moja generacija videla 1940. godine i to

¹ Iz intervjua s Bogdanom Bogdanovićem: Milan Rakovac, *Nedjelja*, Sarajevo, 29. april 1990, preneseno u Grad i glib, str 122.

*je strašno iskustvo. Jugoslovenstvo ne podnosi dogme, ni socijalne, ni nacionalne, ni verske, ono mora da prihvati, ako govorimo o nacionalnim i religioznim vrednostima – polimorfiju. I još nešto što se u ovoj zemlji ne radi – jugoslovenstvo se mora učiti.*²

Zvezda petokraka ima ambivalentnu ulogu u istoriji Jugoslavije: ona se pojavljuje u partizanskoj borbi kada nastaje jedna nova zemlja, pa nestaje s rezolucijom Inforbira, zatim se rastače u modernizacijskim procesima šezdesetih godina, da bi se potpuno razložila kao uvod u krvavi raspad države.

Zato će ovaj tekst i crteži pratiti evoluciju zvezde petokrake u dve emanacije Jugoslavije: Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (1945–1963) i Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (1963–1992) i više ustavnih promena, sledeći likovna oblikovanja kongresa SKJ kao promotivnog dela najznačajnijeg političkog događaja u zemlji i važnog elementa u kreiranju ideološkog identiteta krovne organizacije jugoslovenskih komunista.

*Kongresi su bili pažljivo osmišljeni spektakli s velikim budžetom i ambicijama, a autori vizualnog identiteta od osamdesetih su godina uglavnom birani na natječajima koji su nagradom i opsegom posla privlačili naše najbolje dizajnere.*³

Ove promene, koje svoj krešendo dosežu kada i politička disolucija države, u osamdesetim godinama, obiluju bogatstvom ideja i rešenja, koje prate nesigurnost i potreba za preispitivanjem.

Nasuprot ovoj liniji mišljenja možemo postaviti zaključak Borisa Grojsa, koji kaže kako je funkcija „Proletreskog dizajna” da predstavi kolektivnu dušu, koja se ovaplotila u političkoj organizaciji. Po Grojsu, iskustvo Oktobarske revolucije 1917. godine bilo je ključno za ruske konstruktiviste. Oni su revoluciju shvatali kao radikalni čin pročišćavanja društva od svake ornamentacije. Revolucija je za njih najbolji primer modernog oblikovanja. Ona uništava sve tradicionalne društvene običaje, rituale, konvencije i forme predstavljanja kako bi totalitet političke organizacije mogao da se pojavi. Tako su ruski konstruktivisti zahtevali ukidanje svake autonomije umetnosti. Po njima umetnost mora da se u ce-

2 Intervju s Bogdanom Bogdanovićem: Milan Rakovac, https://www.xxzmagazin.com/jugoslovenstvo-se-mora-uciti?fbclid=IwAR3E_px2oEF9aNv0YNLBREC-kL65oh_g_1n1M6zrzGHRVYbplXzUPXw4cCl4

3 Koraljka Vlajo, *Svakodnevnica državnih simbola, Dizajn za novi svet*, str. 28, prateći katalog Muzej istorije Jugoslavije.

lini stavi u službu utilitarnog oblikovanja. Suštinski, to je bio zahtev da se umetnost podredi dizajnu.

Ukoliko evoluciju jugoslovenske petokrake posmatramo kroz ove ideje o dizajnu, prateći njen put od eksplozije, u žurbi i žaru borbe iscrtane zvezde na zidu, do partijskog zvaničnog simbola koji završava svoj vek, narastao van svake zadate forme do bezobličnosti, možemo da tvrdimo da se socijalističko oblikovanje ne očitava samo kao svesni propagandni alat, već i kao samo nesvesno protivrečnosti socijalističkog razvoja.

Narodi današnje Jugoslavije nemaju kontinuitet povijesti ni pojedinačno, a još manje združeni. Naša država slavi tek 42. rođendan, što znaci da imamo tek prvu generaciju koja je u njoj rođena i odrasla. AVNOJ-evskim dokumentima udaren je temelj novoj Jugoslaviji, a grb i zastava postali su službena vizualna obilježja u svim prilikama. Razmotrimo li malo njihov dizajn (koji ne možemo pohvaliti), uočićemo da im je zajednički element zvijezda s pet krakova. Nismo jedina zemlja s takvim obilježjem: zvijezda petokraka krase mnoge zastave zemalja američkog kontinenta, i ne samo njih. Porijeklo naše zvijezde novijeg je datuma: prijeratni grafiti i oznaka na kapi u NOB-u. Zanimljivo je da smo mi jedina zemlja u Evropi s tom oznakom (uz SSSR i Albaniju), iako je polovina Evrope socijalistička. Činjenica da bi naša zastava bez zvijezde bila ista kao zastava Kraljevine Jugoslavije i još nekih zemalja Evrope, i bez društveno-političkih atributa dovoljna je da se ne dvoumimo. Ali, povijesni slijed nije tako jednostavan. Nova država uvodi nova obilježja na tri nivoa: državno-partijski, privredno-ekonomski i društveno-kulturni. Aplikacije u duhu i izrazu socrealizma i danas postoje. Gotovo svi državni organi i službe nose zvijezdu ili grb kao službenu oznaku... Vizualni identitet najlegitimnije predstavlja jednu zemlju, a odnos njenih građana prema njemu odnos je prema njoj samoj. Naš grb i zastava imaju dizajnerskih nedostataka koje treba otkloniti. Na plavom dresu sportaša vidimo grb koji samo mi Jugoslaveni možemo identificirati, jer se „od šume ne vidi stablo”. Vizualnost je zanemarena, a sadržaj nije perceptivan. Na nedavnoj nogometnoj utakmici s Englezima mogli smo vidjeti na njihovim majicama jednostavan linearni crtež lava na štitu, iako je riječ o višestoljetnoj kraljevini, da ne govorimo o još jednostavnijim primjerima, čiji je civilizacijski tok nama primjerenički. Zastava Jugoslavije na srednjem bijelom polju ima zvijezdu koja duboko zadire u polje iznad i ispod, što umanjuje vidljivost zvijezde, posebno na crvenom polju. Zvijezda ima žuti porub, koji ne doprinosi vizuelnom ugođaju, naprotiv, on kao četvrta boja unosi nesklad, šarenilo i primitivizam. Zanimljivo je da ova „packa” ne postoji od početka,

*postoje fotografije na kojima se vidi da je nekad zvijezda bila samo na bijelom polju.*⁴

Bogdan Bogdanović će i u svom posljednjem pismu saborcima i partijskim drugovima neposredno posle Osme sednice Saveza Komunističke Srbije 1987. godine, (objavljenim kasnije u njegovim Mrtvouzicama), reći kako nikad nije posebno voleo petokraku, te je čak bio i protivnik njenog stavljanja na grb Jugoslavije. Mapirajući povampireni staljinizam kroz analizu jezika u novinskim člancima toga vremena, rezignirano ilustruje stanje stvari u Jugoslaviji na samrti anegdota kako su mu na neki spomenik čak i doctrali petokraku.

Bogdanovićeve mistične simboličke polemike ukazuju na postojanje mnogo različitih perspektiva koje su stvorile mogućnost da ovakva, nekada i čudna rešenja, ugledaju svetlost dana. Ova alhemija na najvišem državnom nivou daje svojevrсни legitimitet rekonstrukciji i dekonstrukciji petokrake, u duhu dijalektičkog materijalizma otelotvorenog u geometriji. Osnovni postulati na kojima počivaju ova pradoxalna, pa čak i duhovita grafička rešenja, dobro su poznata, ali ih valja ponoviti, jer igraju veoma bitnu ulogu u našem razumevanju evolucije jugoslovenske petokrake.

Zvezda petokraka jedan je od najpopularnijih evropskih heraldičkih simbola. Iz mitologije u istoriju ulazi kao simbol plebejskih vojnih snaga, pod okriljem crvenog boga Marsa, u starom Rimu, dok u doba alhemijskih misterija i religioznih i alegorijskih interpretacija sveta u srednjem veku stoji kao znak za čoveka i njegovu distinktivnu prednost u svetu životinja – šaku. Za Islam, ona je simbol pet stubova vere.

U modernim vremenima metafizika alhemije prerasla je u metafiziku ideologije: zvezda se vraća svojim plebejskim korenima i postaje simbol nastajuće radničke klase, ali takođe i simbol rasprostanjenosti komunističke ideje na svih pet kontinenata. U komunističkom kontekstu ona iskrsava u jurišu na Zimski dvorac, kao spontani simbol na kapi jednog od jurišnika, prema svedočenju novinara i anarhiste Viktora Serža.

Peti kongres Sovjeta usvojio je srp i čekić kao oficijelni amblem 10. jula 1918. godine, dok im se zaštitnička petokraka (makar zvanično) pridružila 1923. godine odlukom Centralnog izvršnog komiteta. Crvena petokraka je tako postala

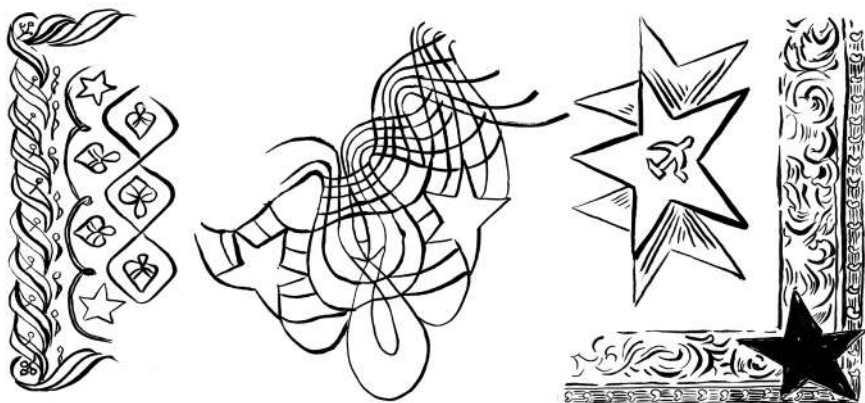
4 Borislav Ljubičić, *Čovjek i prostor*, 1/1988, str 24–25.

simbol komunizma i kasnije je opštešrihvaćena kao simbol antifašističke borbe u Drugom svetskom ratu.

Ilegalni list Čačanskog okruga iz 1943. godine kaže kako se: *kroz istoriju nad srpskim mačevima lepšala trobojka, kako nema slobode u svetu, pa ni za srpski narod, dok se ne uništi banditski fašizam, a znamenje, koje su istakli još prvi veliki španski antifašistički borci, jeste crvena petokraka zvezda. Zato su srpski partizanski odredi poneli i to drugo znamenje na svoju trobojku, svesni da samo ruku pod ruku s drugim narodima u zajedničkom anifaššističkom frontu mogu izvojevati slobodu i svoga srpskog naroda.*

Petokraka zvezda, oivičena žutom bojom ponekad je prikazivana sa srpom i čekićem u sredini. Sovjetski amblemi i heraldika dozvoljavali su mali stepen varijacije petokrake. Za razliku od zvezde, spoj srp i čekić, savez seljaka i radnika, bio je široko apliciran i modifikovan da prati tematsku formu, kao, na primer, kada se prikazuje na planeti zemlji ili na zastavi. Varijacije je moguće videti i u plastici.

Tokom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, crvena zvezda petokraka postala je, u brojnim varijacijama, na kapama titovkama, šajkačama i radničkim kačketima, simbol antifašističke borbe ali i zalog budućeg ustrojstva države. Nakon završetka rata preselila se iz spontane masovnosti ka formalnosti državne, ali i partijskom simbolu.

Sleva nadesno: detalji dekoracije na pozivnicama za Peti i Šesti kongres KPJ

KONGRESI I ZVEZDA

Od uzbuđenja oka nisam sklopio

Dolazi jutro.

Srećan idem u susret prvom zraku svitanja:

O, dajte

još

jedno zasedanje

radi

*ukidanja svih zasedanja!*⁵

Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije (21–28. jul 1948, Beograd), prvi nakon rata i prvi nakon dvadeset godina održan je u velikoj dvorani Vojnopeša-dijskog učilišta, istoj onoj u kojoj je 1946. godine održano suđenje Draži Mihailoviću. Na kongresu je učestvovalo 2344 delegata.

Istoriografija smatra se da je u periodu bez kongresa (1928–1948) došlo do rigidne staljinizacije KPJ-a, a ovaj, peti po redu, održan je u senci Rezolucije Informbiroa i obeležio ga je ideološko odvajanje Jugoslavije od sovjetskog bloka.

Na promotivnom plakatu (autor Mate Zlamalik) petokrake nema. Autor je veran ikonografiji sovjetskog stila tridesetih godina, redukovanog kolorita i bez neočekivanih rešenja. Proleter drži zastavu, a prati ga proleterka, dok siluete naznačavaju prvi i treći plan slike. Blizanačka fizionomija proletera udarnika takođe je karakteristična za ovaj period, jer likovi na plakatu predstavljaju popularno mnoštvo, a ne pojedince – svi smo mi heroji i udarnici. Prosta paleta od samo par zemljanih tonova od terra verde do umbre asocira na rad i izgradnju, zemljoradništvo i udarništvo koje diže zemlju iz pepela, u trećem planu slike, jednostavnom linijom naznačeni, naziru se traktor, fabrički dimnjak i dalekovod.

⁵ Konferencijaši, Vladimir Majakovski, 5.marta 1922. dnevne novine „Izvestija” izbor: <http://afirmator.org/majakovski-konferencijasi-i-gadovi/>

Prizor je uokviren granama lovora – simbol pobjede u ratu.

Peti i Šesti kongres KPJ, pozivnica i značka

Iako je petokraka izostala na plakatu, ona je ostala na značkama koje su nosili svi učesnici, kao i na drugim pratećim materijalima.

Koliko su značke bile važne, kako tada, tako i kasnije, svedoči i stenografska beleška s jednog od pripremnih sastanaka za Osmi kongres, gde je naznačeno da postoji pritisak od članstva i kolekcionara da se posebno obrati pažnja na značke, jer su izuzetno popularne i tražene.

Značka za Peti kongres petokraka je, prekrivena crvenim emajlom i ovičena žutom bojom, koju krasi srp i čekić. Iza zvezde vijori se poderana zastava odbranjena u partizanskoj borbi. Poderana zastava simbol je jedinstvenog partizanskog otpora, ali i simbol krvavo izvojevanе slobode. Barjak će ostati motiv sve do Osmog kongresa, a petokraka će se preseliti sa znački na plakat. Značka na poleđini poseduje delegatski broj i, iako je u pitanju bio veliki tiraž, delegatska značka poseduje određenu vrednost i u kolekcionarskim krugovima koji su i dalje naklonjeni jugoslovenskim memorabilijama. Ovo se rešenje zbog zastave već razlikuje od tvrdih simetričnih propagandnih materijala sovjetskog bloka tog perioda.

*Vizualni identitet najlegitimnije predstavlja jednu zemlju, a odnos njenih građana prema njemu odnos je prema njoj samoj. Naš grb i zastava imaju dizajnerskih nedostataka koje treba otkloniti.*⁶

Šesti kongres, održan novembra meseca u Zagrebu 1952. godine, bio je posvećen konceptualnoj reorganizaciji partije (Komunistička partija Jugoslavije

⁶ Borislav Ljubičić, *Čovjek i prostor*, 1/1988, str. 24–25.

menja ime u Savez komunista Jugoslavije) ali i transformaciji političkog sistema države kao dela samoupravnog eksperimenta. Napušten je sovjetski model ekonomije, a Savez komunista Jugoslavije treba da bude nosilac političke promene i pokret različitih ideja, a ne politička stranka.

Petokraka se pojavljuje samo na značkama i pratećim materijalima. Nova značka ima unekoliko stilizovani srp i čekić, koji su priljubljeni uz štap na kojem se vije barjak s petokrakom. Petokraka je malo izvijenja, ona stremlje u visine. Ovaj kongres ne pokazuje pomeranje od sovjetskog modela, iako je otpočela deboljševizacija partije kao da se htelo formalnom strogošću odgovoriti na otrovne kritike nekada bratksih partija iz Istočnog bloka za politički revizionizam.

Poštanska marka za ovaj kongres izdata je 2. novembra, a štampano je 300 hiljada kompletnih serija (crvenosmeđa, crnosmeđa, ljubičastocrna, i plavozelela). Za likovni predložak odabrana je modifikovana slika Slavka Pengova „Litoštroj”. Ovo delo se negde pojavljuje i pod nazivom „Pohod graditelja socijalizma” i nastalo je 1949. godine, a nalazi se u *Muzeju novejšje zgodovine Slovenije*, gde se vodi pod nazivom *Litoštroj* i posvećena je završetku izgradnje istoimene fabrike alatnih mašina. Slika je ikonička i ima uporište u Pengovljevom predratnom zanimanju za sakralnu umetnost. Iza povorke radnika i graditelja vide se delovi građevinske konstrukcije, a dim iz fabričkog dimnjaka ukazuje da je proizvodnja otpočela. Ženska figura se i ovde pojavljuje u centralnoj ulozi. Ova jugoslovenska Marijana je krupna, ona ima osobine i simboliku karijatide, te predstavlja stub društva i njegovu primarnu pokretačku snagu.

Nacrt za marku, po slici Pengova, pod nazivom „Socijalistička izgradnja” izradio je Slobodan Grujić. Na marki je došlo do manjih izmena: Na crvenu zastavu sa srpom i čekićem koju nosi socijalistička verzija Marijane, dodat je još i Šesti kongres KP (poslednji put pod tim nazivom).

Prva dva kongresa svesno duguju sovjetskom sočrealističkom ikonopisu, kada je bilo značajno naglasiti i očuvati vernost revoluciji. O tome govori i nota iz pripreme dokumentacije, gde je Tito dopisivao organizacione sugestije, skrećući pažnju na držanje „pravog” kursa. Stoga bi se moglo zaključiti da Peti i Šesti kongres, iako obuhvataju politički raskid sa SSSR-om, ne podrazumevaju ikonoklazam: rešenja prate tipizovane boljševičke modele i drže se sovjetskih uzusa sočrealizma.

Kao što piše Anatolij Lunčarski u tekstu objavljenom u *Brigadi hudožnoj*, „umet-

nik ne treba samo da opisuje ono što jeste, već treba da ide i dalje i da prikaže one sile koje još nisu ispoljene. Drugim rečima, od tumačenja zbilje neophodno je nastaviti ka razotkrivanju suštine života, koja proizilazi iz ciljeva i principa proletera”.

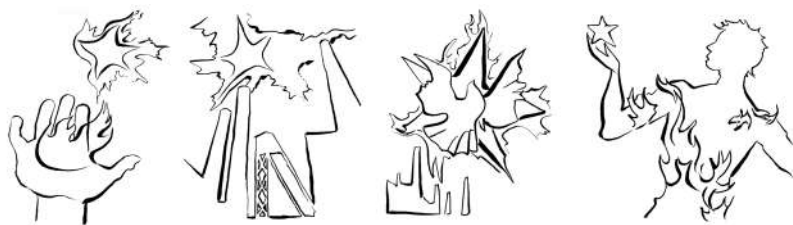
Kako primećuje Viktorija Boneli u svojoj seminalnoj studiji *Ikonografija moći*, ovaj zahtev Lunčarskog, istovremeno metafizički i vizionarski, unapred definiše stremljenja socijalističkog realizma, ali i dobro oslikava teškoće koje su pred sovjetskim dizajnerima postera tih ranih tridesetih godina dvadesetog veka. Nakon što su napustili standardizovane predstave koje je sovjetska kritika označila kao „stereotipne” i „buržijske”, pred umetnicima je bio izazov kako da načine likovno precizne prikaze društvenih tipova koji bi odgovarali ne njihovom svakodnevnom iskustvu, već tekućoj partijskoj analizi „suštine života”, koja će biti ostvarena tek u nadanoj budućnosti. Ova reformulacija zadatka umetnika označila je fundamentalan prelaz od simboličke reprezentacije prošlosti i sadašnjosti ka novom modelu likovnog predstavljanja, koji sadašnjost nije slikao kakva jeste, već kakvom treba postati. Gvint se sastojao u tome da je trebalo kreirati iluziju zamišljene budućnosti, koristeći likovne izraze sadašnjosti.

Međutim, Sedmi kongres, održan u Ljubljani, od 22. do 26. aprila 1958. godine, već donosi i izvesna nova rešenja, koja i pored formalne razbarušenosti ostaju verna interpretativnim mehanizmima boljševičkog shvatanja uloge umetnosti.

Praksa radničkog samoupravljanja bila je prevazišla Program KPJ-a, usvojen na Petom kongresu KPJ-a. Bio je to treći program SKJ-a, usvojen posle Vukovarskog kongresa, 1920. godine. Na nacrtu programa radila je posebna komisija više od godinu dana. Po svom karakteru, Program je bio teorijski dokument, pisan s antidogmatskih i antibirokratskih pozicija.⁷

U periodu između dva kongresa, Šestog i Sedmog, Hruščov je izneo svoj čuveni tajni referat u kojem je osudio Staljina, posle čega je usledila i njegova poseta Jugoslaviji. Međutim, kao antidogmatski dokument, Program SKJ-a naišao je na žestoke napade staljinističkih snaga u svetu. Svedočio je i o činjenici da su snage SKJ-a mogle sintetizovati iskustvo svog samoupravog razvitka tek osam godina posle uvođenja samoupravljanja, rešene da to urade bez obzira na odjeke u socijalističkim zemljama i komunističkom pokretu.

7 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knjiga III – SOCIJALISTIČKA JUGOSLAVIJA 1955–1988, str. 1076: http://www.znaci.net/00001/138_86.pdf.

Osmi i Sedmi kongres SKJ. Motivi sa postera i poštanskih marki

Samokritičnost, nepomirljivost prema dogmatizmu i od vernosti revolucionarnom stvaralačkom duhu marksizma. Sedmi kongres fokusirao se na različite oblike „socijalističkog bića”, s osvrtom na tendencije u svetu, i uloge koje Partija treba da ima u procesu samoupravljanja. Razvijena je koncepcija socijalizma kao svet-skog procesa. Na odumiranje države gledalo se kao na jedno od fundametalnih pitanja socijalizma.⁸

Kroz dostupnu dokumentaciju može se videti kako su grafički dizajn, arhitektura i slikarstvo sve više uticali na strukturu i celokupan izgled kongresa.

Poštanska marka za Sedmi kongres predstavlja možda prve naznake promene iz krute likovne interpretacije socijalističke vizije državnih simbola. Izdata je 22. aprila, a nacrt je uradio Miljenko Stančić. Izvedena je u smeđe-karmin nijansi i izdata u tiražu od milion primeraka.

Zvezda ovde prvi put počinje da se transformiše. Ljudska figura je razložena: od heroine i heroja s Petog kongresa, preko karijatidne Marijane, sada su heroji i simboli nestali i ostala je samo plamteća silueta.

Ovakva stilizacija je uobičajeni metod reprezentacije ideje čoveka i njegovog kreativnog potencijala još od doba francuske revolucije i ona ovde „razotkriva suštinu života, koja proizilazi iz ciljeva i principa proletera”, baš kao što je zahtevao Lunčarski. Silueta izlazi iz vatre, rađa se iz nje i na dlanu drži plamteću zvezdu petokraku kao pticu, kao poetsku poruku.

⁸ Branko Petranović, ISTORIJA JUGOSLAVIJE, knjiga III – SOCIJALISTIČKA JUGOSLAVIJA 1955–1988, str. 345, http://www.znaci.net/00001/95_12.pdf

Uz značke, ovo je jedan od poslednjih kongresa s pozivnicama koje nisu pretrpele redizajn. Mreža floralanih motiva, dekorativnog karaktera, predviđena za masovnu upotrebu, s predratnim baroknim elementima upotpunjenim petokrakama koje krase uglove pozivnica.

Ako je Sedmi kongres momenat kada su dizajn i kulutra uopšte dobili zadatak da odgovore političkoj zbilji, onda su plakat i marka za Osmi (7–13 novembar 1964, Beograd) svakako razrada ove ideje.

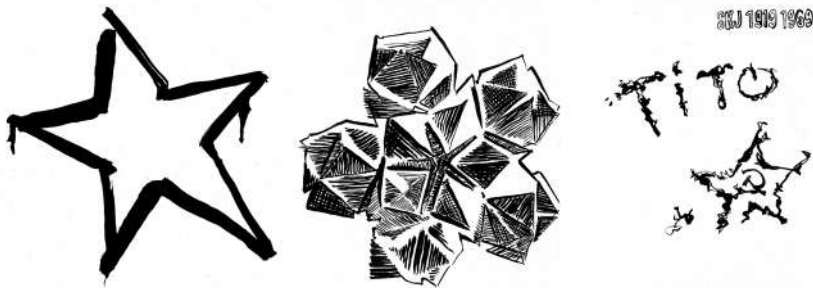
Autor vizuelnih rešenja opet je proslavljeni zagrebački slikar Miljenko Stančić, poznat po oniričkom štafelajnom nadrealizmu, a serija je izvedena u dva miliona primeraka.

Poput kadrova na filmskoj traci ili stripovskih kaiševa, tri različita plakata tvore niz, linearni sled slika, predstavljajući ideju koja putuje od čoveka (čije cele figure nema, ostala je samo šaka) preko kolektiva (fabrike), transformišući ideju socijalizma u ono što ceo svet razume kao poruku mira: belu golubicu.

Interesantno je da je većina značajnih događaja u svetu i zemlji, periodima između kongresa i njihova problematika, počev od slučaja Đilas (između Šestog i Sedmog), mađarske revolucije, slučaja Ranković, studentskih demonstracija, obrađena na sastancima i plenumima specijalno zakazanim za tu priliku. Kongresi su imali drugačiju ulogu određivanja generalnih smernica u spoljnoj i unutrašnjoj politici.

Ovaj prelomni period u ekonomskoj strukturi SFRJ, njenom formalnom opredeljenju za Pokret nesvrstanih i liberalizaciju ekonomske politike, prati novo formalno bogatstvo inetrpretacija. Proslavljeni slikari već su sredinom pete decenije dali formalnu osnovu za ovakvu interpretaciju državnih i partijskih simbola.

Tako su, na primer, rešenja Mila Milunovića na plakatima za proslavu Prvog maja i 20. oktobra (1954, Beogradski politički plakat 1944–1974, likovni deplijan) slobodno primenjivala slikarsku gestu na političke teme. Plakat Đorđa Andrejevića Kuna, koji obeležava dvadeset godina od podizanja ustanka naroda Jugoslavije, pod nazivom „Smrt fašizmu – sloboda narodu – 1941.,” predstavlja nam petokraku, kao i prateću parole nacrtanu u žurbi, rukom „otpisanog” ilegalca, a boja s nje je još toliko sveža, da se sliva sa zida.

Sleva nadesno: petokraka, detalj sa plakata Đorđa Andrejevića
Kuna i rešenja za Deveti kongres SKJ

Ovo formalno skretanje dobar je uvod u prizore s Devetog kongresa SKJ-a, održanog 11–15. marta 1969. godine u Beogradu.

U idejnom rešenju za kongres, slikar Boris Cikalovski tematizuje petokraku i cvet, i kroz spomenik, povezujući dve epske i značajne bitke – Neretvu i Sutjesku. Bole Miloradović povezuje ortodoksne simbole srpa i čekića s belom golubicom, povezujući tako proletersku borbu s univrezalnom porukom jedankosti, slobode i mira.

Petokraka čiji je autor Aleksandar Ljahnicki kao da odgovara Kunovom plakatu – razliveni dečji crtež petokrake sa srpom i čekićem u sredini, daje nam pogled novih generacija.

Značke za ovaj kongres posvećene su jubileju pedeset godina od osnivanja Komunističke partije Jugoslavije. Izrađena su dva vizuelna rešenja znački. Prvo je rešenje plamteća buktinja ispod koje je naznačena godina. Drugo je rešenje nešto vernije strožim socijalističkim uzorima – iza stilizovane grane nalazi se i dalje petokraka sa srpom i čekićem, zaklonjena listovima.

Oslanjanje na tradicionalne, jubilarne teme pratiće i naredna dva kongresa. Osnov idejnog rešenja Desetog kongresa je stilizovana zastava, a jedanaestog monohromni portret maršala Tita. Titov portret će se pojavljivati i kao deo vizuelnog identiteta tri sledeća kongresa. Bilo da je na markici, posteru ili znački, crte lica su pojednostavljene kroz fotografski negativ i grafički tretirane da liče na bareljef. U jednom upečatljivom slučaju spajanja modernog senzibiliteta i političke poruke, Titov portret će biti bareljefna kontura na teksturi džins platna.

Takođe, grafički će biti obrađen i Titov potpis, koji od sedamdesetih godina polako prerasta u politički simbol.

To je bila zapravo struktura apsolutno prosvećene samoupravne socijalističke monarhije, kakva je bila Jugoslavija. U SFRJ na vlasti nije bila ni Komunistička partija, ni radnička klasa, bio je govor, i to u tri paradoksalna oblika ćutanja, distanciranja od govora i mišljenja koje zastupaju disidenti, tako da svako ko je prisvojio pravo na govor, napravio je enormnu političku akumulaciju. Enormnu političku akumulaciju. To je fenomen Dobrice Ćosića. On je prvi koji je uzeo pravo da govori. Mogao je da govori šta god hoćeš, idiotluke, budalaštine, ali samo borba za akt, izboriti se za pravo na govor... Vi se sećate kada je u Mladini izašlo „Mamula go home”. To je bio jedan naslov u novinama o kome su raspravljale sve partijske strukture u Jugoslaviji, izjašnjavale se o tome, itd. To je samo moglo u toj situaciji i državi... danas smo u državi kao i svi, gde je na vlasti kapital i gde ono što govoriš ima unutrašnju granicu i vezano je za mesto koje ti je dodeljeno unutar reprodukcije kapitala. Dakle, postoji jedna unutrašnja granica govora. Tada govor nije imao granicu, zato je bio krivično sankcionisan. Postojala je odredba o verbalnom deliktu... Jer, govoriti o totalitarizmu, to je smešno. SFRJ nije bila totalitaristička zemlja, to vidimo već po tome što su svi ključni disidentni pravili milionske tiraže, pravili neverovatnu količinu uspešnih izložbi, na koje je dolazilo po trista, četiristo hiljada ljudi. Totalitarizam je vezan za realsocijalizam. Tamo, kad si disident, onda nestaneš, nestane tvoje ime iz matične knjige rođenih i nestaneš sa svih fotografija na kojima si bio. To je totalitarizam. Ovde je to bio diskretni šarm igre oko publiciteta i prvobitne akumulacije politič-

Sleva nadesno: amblem sa publikacije i kongresni poster i marka za Deseti i Jedanaesti kongres SKJ

Deseti kongres, koji slavi jubilej 70 godina partije, ima tri suptilna nagoveštaja rastakanja i redefinisanja petokrake: plakat i marka imaju zastavu s petokrakom. Sama zastava se pretvara u broj sedamdeset, tako obeležavajući jubilej partije. Na dokumentima se petokraka od jedne umnožila u tri različite pozadine, koje kao da hvataju odsjaj ili senku one prve.

*„Ustav SFRJ, iz februara 1974, i Deseti kongres SKJ prihvatili su koncepciju samoupravljanja, zasnovanu na udruženom radu. Podrobno regulišući društveno-ekonomske odnose, Ustav je prevazilazio „klasični konstitutivni akt organizacije političke vlasti. Prema Ustavu, socijalističko društveno uređenje SFRJ zasnovano je na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi, i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba.“*¹⁰

Međutim, u javnoj sferi, sedamdesetih godina, delovalo je da su nove odluke samo dodatno uzburkale polemiku i konflikte u pojedinim elitama. Ovoj tezi možda ide u prilog i stav kod pojedinih istoričara da su komunisti Jugoslavije nakon burnih studentskih demonstracija i otopljanja odnosa sa SSSR, na koncu i praškog proleća napravili određeni zaokret u liberalizaciji. Tako Želimir Žilnik na jednom mestu ovako opisuje kontekst u kojem su se država i društvo nalazili: „Kao što je u prvo vreme, pre sukoba sa Staljinom, estetski kodeks u umetnosti, filmu, bio socijalistički realizam, tako na jedan zaprepašujuć način, za mene i moje kolege iz novog jugoslovenskog filma u momentu neostaljinizacije, u godinama posle 1968, kada je očigledno taj čitav državni socijalistički korpus bio zaljuljan okupacijom Čehoslovačke, izgubio je svaki, ne samo moralni kredibilitet, već i ideološke postulate – proleterski internacionalizam zamenila je proleterska okupacija. U tom je momentu u Jugoslaviji, koja se deklarativno izjasnila protiv sovjetske intervencije, rukovodstvo upalo u veliki strah – šta će se desiti. Jugoslavija je bila u korpusu tih socijalističkih država“.

Ovde treba imati u vidu da, iako su umetnici doživljavali period posle studentskih protesta kao uspon cenzure i okretanje ka sovjetskom modelu, ta atmosfera nije dolazila iz nekog tajnog centralnog komiteta, već je sledila samoupravni model (koji je partija etapno počela da primenjuje još od razlaza sa SSSR-om 1948. godine). Cenzura je često dolazila, na primer, od radničkih kolektiva, koji su odbijali da štampaju knjige. Radništvo, koje je postajalo sve

10 Branko Petranovic, knjiga III – SOCIJALISTIČKA JUGOSLAVIJA 1955–1988.

više izmešano sa srednjom klasom, zahtevalo je više reda i poretka. Decentralizacijom političkog sistema stvorio se prostor za pluralizam mišljenja, a zakonskim i ustavnim promenama data je sloboda odlučivanja u osnovnim radnim jedinicama, odnosno u ekonomiji. Zato i u slučajevima cenzure postoji toliko potpuno različitih primera, od tolerisanja otvoreno fašističkih koncepata, do situacije da se glasovi koji s levih pozicija kritikuju sistem – zabranjuju. Liberalizacija, koja je otvorila polje za debate, takođe je otvorila i prostor za rekonzerativizaciju i krvavi nacionalni sukob .

Ni Jedanaesti kongres ne odstupa od ove likovne forme – Titov portret na jednom likovnom rešenju i srp i čekić, u pokretu i u proizvodnji, kao da referišu na stari sovjetski poster anonimnog autora „Dole sa lažnim udarnicima”, ali i na postere za kongrese republičkih Saveza komunista. Srp i čekić su, dakle, u usporenom pokretu predstavljeni položeno iznad zamišljenog nakovnja. Na drugoj slici nalazi se Titov portret, već obrađen u popularnom posterizovanom stilu. Osnovu rasprave vođene na Jedanaestom kongresu SKJ, održanom juna 1978. u Beogradu, činila je studija Edvarda Kardelja, „Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja”. Centralno mesto ove studije čini pojam „pluralizam samoupravnih interesa”, u kojem nastaje politički sistem socijalističke demokratije, označen kao suprotan jednopartijskom i višepartijskom sistemu.

Dvanaesti kongres, prvi posle Titove smrti, donosi reorganizaciju u rukovodećem telu države. Tito se, kao što smo videli na primerima poštanskih marki i znački s poslednja tri kongresa i pre fizičke smrti, našao odvojen od političkog odlučivanja i preselio u simboličko jugoslovenske nacije, a sada je u likovnom smislu ovo stanje ozvaničeno repetativnim ikonografskim kultom ličnosti kao osnovnim elementima političke propagande.

P. S. Zastava i Zvezda

J. V.: Interesantno, na primeru nedostatka zvezde na zastavi na koricama ona dva kataloga prestižnih jugoslovenskih izložbi u inostranstvu možemo da pravimo razliku između umetnosti u socijalističkim društvima i umetnosti u postsocijalističkim društvima. Ove prve jugoslovenske izložbe evociraju modernizam, državne reprezentacije umetnosti su uobličene u katalog koji na koricama nosi neke državne insignije, ali su date kroz modernističku apstrakciju i te pruge crvenog, belog i plavog, i mahom bele pozadine kao ultimnog predznaka modernističkog dizajna štampe. Skidanje petokrake nije samo pitanje autocenzure i nekog vođenja državne politike na međunarodnom planu u kontekstu Hladnog rata, već i deo jedne šire modernističke svesti – politike i apstrakcije. Na koricama kataloga

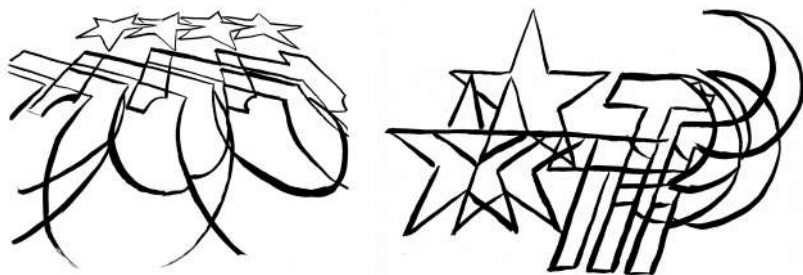
„Tendencije jugoslovenske umetnosti danas” imamo tri linije koje su različite boje, pa u krajnjoj konsekvenci mogu da nose reminiscenciju na zastavu, a možda i ne. To je interesantno, jer ako državnim reprezentacijama umetnosti u socijalizmu suprotstavimo jednu drugu situaciju, koja nastupa osamdesetih godina, specifično osamdeset devete godine – i pokazujem ovde katalog izložbe koja nosi naziv: „Jugoslovenske avangarde”, izložba koju je radio Davor Matičević (koja se održala u Karkasoneu u Muzeju lepih umetnosti, zatim u Tulonu, i zatim u Luonu. Galerija grada Zagreba, i Univerzitet Kiril i Metodij u Skoplju. Susovski i Petkovski. Vrlo zanimljiva organizacija. Znači, Susovski je u organizacionom komitetu kao direktor Galerije grada, a Petkovski koji će posle postati direktor muzeja u Skoplju, tu je kao profesor, uopšte ne piše da je ispred muzeja. Tu je potpisan i Božidar Gagro, tadašnji ambasador Jugoslavije u Francuskoj. Tu je i Žak Lang i počasni komitet izložbe.) Na koricama je zastava, koja više nije apstraktna, već je sada to jedan socijalizam koji želi da bude oči. Socijalizma nestaje u realnom društvenom kontekstu, ali on želi da bude oči u umetničkom kontekstu – to je nešto što je veoma karakteristično za savremeni korpus „Istočnoevropska umetnost”. I ova zvezda koju nalazimo ovde na koricama, nalazi se tu kao oznaka avangarde/retrogarde i ponovo je pronalazimo u katalogu i reprodukovanim radovima – vidimo Marinu Abramović u zvezdi od plamena, Tomislav Gotovac takođe prikazuje rad koji sadrži zvezdu, srp i čekić, i to političko ili postpolitičko se nastavlja u postmodernu od Irvina do Damjana, Mrdana Bajića i Milete Prodanovića – radova koji koketiraju s nekim drugim nasleđem.

B. D.: Mi ovde nećemo adresirati epohu s kraja osamdesetih, ali taj primer nam je važan.

J. V.: Važno nam je da nađemo neke tragove kroz koje se može adresirati razlika u izlagačkim politkama jugoslovenske umetnosti od pedestih, šezdesetih i sedamdesetih godina, do onoga što je postalo politika izlaganja pred raspad Jugoslavije. U katalogu izložbe Jugoslovenske avangarde, iako ova zastava sa zvezdom petokrakom „bode oči”, okvir reprezentacije, naročito sa današnjom distancom, možemo odmah prepoznati kao antijugoslovenski. Na planu vizuelnog jezika, on operiše tako što umesto jugoslovenskog modernizma i nekakve minimalnosti jezika jugoslovenskog socijalizma sada maksimizuje tu zvezdu petokraku, predskazujući epohu postsocijalizma prepoznatljivim znamenjima umetnosti istočne Evrope – „recikliranjem socijalističkog otpada”, što bi rekao Buden (Boris Buden, „Recycling the R-waste (R is for Revolution)”, *L’Internationale: Post-War Avant-Gardes Between 1957 and 1986*, ed. Christian Höller, JRP–Ringier, Zurich, 2013 str. 125–133). Jugoslovenske avangarde uvode taj jedan vizuelni diskurs, unutar kojeg se socijalistička znamenja pojavljuju u jednom prenatlaženom obliku, a to su

uvek pozicije nekakvog pastiša, retromode i uopšte svega onoga što kasnije prevladava i postaje apsolutni kanon savremenosti (Jelena Vesić, *The Annual Summit of Non-Aligned Art Historians; TOPIC (2016): Eastern European Art and Its Discontents: The Politics of the Distribution of Global Contemporaneity*), *Extending the dialogue*, Igor Zabel Society, ERSTE Foundation, and Archive books, Ljubljana-Berlin-Vienna)¹¹

Studija Borislava Ljubičića, objavljena u časopisu *Čovjek i prostor*, donekle pojašnjava likovno usmerenje novih interpretacija petkokrake i evoluciju u dizajnu likovnih rešenja kongresa, tumačeći različite autorske pristupe. Ljubičić u svom tekstu „Redizajn petokrake” kaže kako je kreiranje vizuelnog identiteta najsloženija forma grafičkog dizajna, i dodaje da se već krajem pedesetih godina prošlog veka slovenski dizajn okrenuo temama iz masovne proizvodnje, a zagrebačka škola kulturi.¹²

Osmi kongres SK Slovenije

Jedno grafičko rešenje napravilo je veliki korak i najavilo eksperimentalni pristup dizajnu jugoslovenskog političkog plakata, ali i otvorilo put za širu interpretaciju zadatah tema. Miljenko Licul je sa svojih šesnaest plakata za Osmi kongres Saveza komunista Slovenije napravio veliku inovaciju ne samo u grafičkom pristupu i modernizovanjem likovnog oblikovanja, već i u samoj metodologiji rada. Ovo je pionirski poduhvat kompjuterskog dizajna u Jugoslaviji. Prema nekim neformalnim istorijama, u kompjuter su uneti parametri i osnovni oblici (zvezda, srp i čekić), a kompjuter je sâm generisao likovno rešenje, u svojevrsnu raspšenu disonantnu kompoziciju, koja kao da predoseća raspad celokupnog političkog sistema. Matematička funkcija koja je uneta, na osnovu koje je kompjuter generisao likovno rešenje, kao i tip kompjutera, jer je Jugo

¹¹ Authors and editors: Branislav Dimitrijević and Jelena Vesić, tbp 2019, Yugoslav Artistic Space: Inside and Beyond Ješa Denegri in first person, Deo intervju s Jerkom Denegrijem.

¹² Borislav Ljubičić, *Čovjek i prostor*, 1/1988, str 24–25.

slavija imala i svoje protoipe u to vreme, nažalost, nisu poznati. Navodno je Stane Dolanc ponosno pokazao Titu ovo rešenje „kao dobar primer dobre javne komunikacije, svojom kombinacijom fotografske dokumentarne građe, crvenim slovima odštampanim stihovima slovenačkih pesnika i mislima o dobu izgradnje posleratne Jugoslavije, podseća na Ejzenštajnovu montažu i na inscenacije revolucionarnog pohoda na Zimski dvorac, dok računarski varirani logotipi događaja – po triput ponovljeni srp, čekić i zvezda – idejom i duhom podsećaju na vizionarsku umetnost jednog Tatlina”¹³. „Savez komunista, koji mora biti avangarda na svim poljima, mora to biti i na ovome. O sebi mora pružiti avangardni grafički utisak (imidž)”, napisao je Licul 1978.¹⁴

*Od-lič-no! To je upravo ono što je potrebno. I podvucite da to nisu blatišta i tresetišta, već predivna lečilišta blatom; da to nije drveće što skače, već produkt visokorazvijene nauke; da se ne radi o starosedeocima, o divljacima, već o drevnoj civilizaciji ljudi ponositih, slobodnih, sa visokim zamislima, skromnih i silnih.*¹⁵

*Nažalost, u simbologiji je poznat i fenomen inverzije simbola. Navešću samo jedan primer: pitagorejska, pa zatim alhemičarska petokraka u srednjem je veku, vrhom nagore okrenuta, označavala božanski princip apsoluta, dok je vrhom prema dole, a nožicama nagore jednostavno iskazivala blisko prisustvo – đavola. Dakle, svaka amblematska ideja može se okrenuti naopako, invertovati se ili pervertovati, što će sasvim jednostavno reći da i vatre, naopako okrenute, nisu više amblemi slobodne misli, već piromanska alatka... Toliko za uvod.*¹⁶

Dvanaesti i Trinaesti kongres SKJ

¹³ Polona Balantič, Miljenko Licul – oblikovalec vseh nas, <http://pogledi.delo.si/kritike/miljenko-licul-oblikovalec-vseh-nas>

¹⁴ isto

¹⁵ Prokonzul Percu, *Golač na urvini, Braća Strugatcki*, str 21–22.

¹⁶ Bogdan Bogdanović, *pismo CK SKS, Mrtvouzice: Mentalne zamke staljinizma, preneseno u Grad i glib*, str. 64.

Ove velike formalne i metodološke promene će biti vidljive na saveznom nivou s likovnim oblikovanjem simbola za Trinaesti kongres SKJ. Petokraka je centralni motiv, ona je svedena, prepolovljena, međutim, ne s ciljem da se ukine, već da svođenjem iscrta ideološki horizont. To je trenutni odgovor na jugoslovensku krizu i krizu na Kosovu, koja prerasta u jugoslovenski problem. Na anonimnom javnom konkursu pobedio je novosadski autor Branislav Dobranovački, koji je uneo inovacije i u grafičko oblikovanje političkog plakata za Štafetu mladosti i Dan republike. On uvodi savremene elemente iz popularne rok i kontrakture – od stripa, anarhističkih pamfelta, do psihodeličnih rok albuma.

Na političkoj sceni, neupunih godinu dana nakon Titove smrti, Beograd je postao epicentar zahteva za detitoizaciju. U sastavu CK SKJ-a od 1982. do 1986. obrazovana je radna grupa za proučavanje odnosa između pokrajina i Srbije, koju je vodio Milan Kučan. Vodile su se teške bitke oko ustavnih amandmana i u Saveznom ustavu, i u Ustavu Republike Srbije, i u ustavima pokrajina, kako bi se našlo neko rešenje – opisivao je situaciju u jednom intervjuu Stipe Šušvar. U Jugoslaviji se osećao pečat velikih demonstracija Albanaca na Kosovu, koje su se zbile 1981. i u kojima je bilo i ljudskih žrtava.

Četrnaesti vanredni kongres SKJ

Četrnaesti vanredni kongres bio je poslednji kongres koji je Savez komunista Jugoslavije održao. U njegovoj najavi i pripremnom dizajnu kao da se može nazreti atmosfera najavljene smrti.

Poslednja slika u ovoj priči je slika loma: prelamanje svetlosti kroz staklenu prizmu, kroz petokraku, na tamnoj strani meseca. Nalazi se na poslednjoj sve-

čanoj poštanskoj markici, markici koja promovise sastanak političke elite, elite čije će ideje s kongresa voditi zemlju u narednom periodu. Ova markica promovise sastanak na kome će se pričati o budućnosti višemilionske zemlje. Ušla je u opticaj u vreme Četrnaestog vanrednog kongresa SKJ-a 1990. godine. Nju nije blokirala cenzorska komisija, komisija koja se starala o likovnim rešenjima koja prate kongres, kao i sâm partijski vrh. Ova poštanska marka preživela je krvavi građanski rat i raspad zemlje, te se i dalje može kupiti po veoma maloj ceni kao filatelistička memorabilija. Štampana je u tiražu od pedesetak hiljada primeraka, a druga na kojoj se nalazi kompjuter sa srpom i čekićem, u istom broju. Autor je naš poznati karikaturista, profesor na Fakultetu primenjenih umetnosti i dizajna i član poznate umetničke grupe koja se bavila konceptualnom umetnošću A3, Jugoslav Vlahović. Ova, tada već i ne toliko drska postmoderna gesta, inspirisana je već tada prestarelim, ali kultnim koricama albuma grupe *Pink Floyd, Dark Side of the Moon*. U pitanju je konceptualni rok-album, koji na svoj način tematizuje problematiku sukoba, pohlepe i mentalnih oboljenja, a delimično je bio inspirisan sve lošijim zdravstvenim stanjem nekadašnjeg lidera benda, Sida Bereta. Ilustracija mentalnog sumraka partije trebalo bi pre da se pojavi u slovenačkoj Mladini ili Studentu, ili nekom sličnom omladinskom časopisu, međutim, ona je završila na poštanskoj marki, koja obeležava finalni kongres vodeće političke snage države. Zvanični logo kongresa – zvezda u brišućem letu – imala je nešto brojniji tiraž od stotinu hiljada primeraka.

U knjizi „Jugoslavija, država koja je odumrla”, Dejan Jović definiše jugoslovenski marksizam kao antietatistički, smatrajući da su jugoslovenski komunisti smatrali da državu treba ukinuti, te da je koncept samoupravljanja rešenje da se vlast izmesti iz krugova političke elite na samu radničku klasu. Mnoštvo slojeva nije pastiš, već pluralizam ideja: ako socijalistički savezi postoje da bi radni narod mogao da debatuje probleme društva, tako i likovni koncepti mogu da prate polemičke tonove i da iznesu sve teške i problematične teme na javnu raspravu.

Ja ne znam kakva si ti. To ne znaju čak ni oni koji su u potpunosti ubeđeni u to da to znaju. Ti si onakva kakva si, ali ja mogu da se nadam da si ti onakva kakvu sam celog života hteo da te vidim: dobra i pametna, snishodljiva i razumna, pažljiva i, možda čak i zahvalna. Mi smo istrošili sve to, mi za to nemamo ni snage, ni vremena, mi samo gradimo spomenike, sve više, sve više, sve jeftinije, a da se sećamo – to mi više ne možemo. Ali, ti si ipak drugačija, zato sam i došao kod tebe iz daljine, ne verujući u to da ti u stvari i postojiš uopšte. Zar je moguće da ti nisam potreban? Ne, govoriću suštu istinu. Bojim se da ni ti meni u stvari nisi potrebna. Videli smo jedno drugo, ali bliži od toga nismo postali, a trebalo je sve da bude sasvim drugačije. Možda to oni stoje između nas? Njih je mnogo, ja sam sâm, ali ja sam — jedan od njih, ti sigurno ne možeš da napraviš razliku, ne možeš da me raspoznaš u gomili, a možda me ne treba ni razlikovati od ostalih... Možda sam ja sâm izmislio te ljudske kvalitete koji bi trebalo da ti se dopadaju, ali ne tebi kakva si, već tebi kakvu sam te ja zamislio...¹⁷

17 Braća Strugacki, *Golać na urvini* str 32.

Izložba dugog naziva *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* simptomatično je izazivala semantičko gužvanje i mucanje u izgovoru onih koji su želeli da je na brzinu pomenu ili da na nju referiraju, bilo kroz afirmaciju, ili kritiku. „Postpolitičke prakse jugoslovenske umetnosti” ili „Postjugoslovenske umetničke prakse” – bila su najčešća rešenja te rasprostranjene ignorancije da se nešto ispravno zapamti i kaže, da se pozove ili prozove jedna politika izlaganja po svom pravom imenu. Izložba je bila popularna u krugovima akterki i aktera scene zainteresovanih za probleme pisanja *novih istorija umetnosti* u globalnom kontekstu i veoma nepopularna u krugovima onih koji su nastojali da zadrže status kvo u okviru kanonskog poretka: *veliki autor – akumulirana istorija umetnosti – država – region – svet*.

Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01 izvedena je kao „horska” i „jurišna” intervencija unutar autoritativnog procesa globalnog zaravnjivanja politike umetnosti po modelu regionalnih specifičnosti (baš kao i izgradnja brendova dobrih vina s regionalnim poreklom), a unutar velikog narativa o postpolitici, kojim upravljaju pobedinici nekadašnjeg hladnog rata. Pojam *jugoslovenska umetnost* tu se našao između čekića i nakovnja i raspršio u krhotine. S jedne strane, jugoslovenska umetnost naknadno je asimilovana u istočnoevropski kamp, što se može videti i kao konačno svrstavanje politike nesvrstanosti kroz uspostavljanje mreže Soros centara za savremenu umetnost u istočnoj Evropi (koja je obuhvatala i prostore bivše SFRJ). S druge strane, naknadno je asimilovana u nacionalne narative tranzicionih država-nacija izraslih iz pepela Jugoslavije, u neku vrstu farsičnog povrtaka na devetnaestovekovnu političku gestu istorije umetnosti kroz pojam nacionalne škole ili tradicije.

Naslov izložbe izveden je kao određena vrsta matematičko-lingvističko-ideološke formule, koja se može razložiti na konstitutivne delove i primeniti na tvrdnje, polazišta, metode i koncepte na kojima je izložba stajala.

1. Prvi su konstituent *Političke prakse (u) umetnosti*, kojima smo se bavili dvo-smerno: s jedne strane, bavili smo se pitanjima proizvodnje političke umetnosti, tj. odnosa između umetničke produkcije i domena realpolitike, a s druge strane, bavili smo se onim što natkriljuje Godarovski *moto pravljenja umetnosti politički*, tj. pitanjima refleksije kolaborativnih, interpretativnih i drugih okolnosti proizvodnje umetnosti, uključujući i pitanja umetničke forme.

2. Drugi pojam je *Jugoslavija*, takođe upotrebljen u dvostrukom značenju. S jedne strane to je sinegdoha progresivne politike XX veka, koja je izbrisana reakcionarnim revizionizmima – revolucionarna borba i antifašistička politika koju možemo imenovati „Jugoslavija”. S druge strane, to je konkretna istorijska, hronološka i geopolitička kategorija kojom smo se diferencirano bavili kroz pojam kritičke istorizacije. Istoriografski govoreći, koncentrisali smo se na period između 1941. i 1980. godine, kada je uvertira u raspad zemlje već počela.

3. Treći je konstituent prefiks *post*, postavljen u zagrade. On aludira na „postso-cijalističko stanje kao ideologiju”, koja je duboko ukorenjena u savremenim shvatanjima umetnosti i kulture u bivšim zemljama realno postojećeg socijalizma (ideološki fenomen tzv. postsocijalističkog stanja ekstenzivno je elaborirao Boris Buden u svom eseju „Dve leve cipele u muzeju komunizma”, ili Rastko Močnik u svom ranom/vizionarskom tekstu „Istok”).

4. Napokon, četvrti konstituent „*Retrospektiva*”, u našem slučaju značio je skicu za novu istorijsku perspektivu – izložba je predstavljena kao metodološka propozicija otvorenog koda; *Retrospektiva 01* implicira da može postojati *02*, *03* i tako dalje; ona je metodološka podloga s koje se može krenuti u dalje kritičko propitivanje, radije nego zatvorena tvrdnja koja izlazi iz koncepta retrospektive kao „sveobuhvatnog pogleda”. Drugim rečima, produkcionni okvir unutar kojeg se izložba razvijala podrazumevao je mišljenje retrospektive kao otvorene kolektivne forme, nasuprot zatvorenoj, individualističkoj formi muzejskog „kana-na retrospektive”. Izložba je izgrađena kao kooperativa autonomnih istraživačkih celina, koja se sastoji od devet izložbenih postavki i šest umetničkih radova. Moja uloga kustoskinje izložbe takođe je podrazumevala delovanje u ime i za tu novouspostavljenu kolektivnost, nasuprot autorsko-individualističkim formama izlaganja. Kustoska uloga tu je za mene slična onome što je Vladimir Tatlin definisao kao dijalektičku formu inicijatora-pojedinca i kolektivne kreativnosti (tekst *Initiative individual in the creativity of the collective*, 1919).

Zajedničko polazište ovog kolektivnog projekta činio je protivstav naspram dominantnih (moglo bi se reći i kanonskih) istorijskih reprezentacija jugoslovenske umetnosti i kulture.

Unutar danas vladajućeg diskursa koji prati stvaranje „regionalnih” istorija umetnosti, reprezentacija umetnosti socijalističke Jugoslavije artikuliše se na dva različita, ali međusobno povezana načina. S jedne strane, na globalnom planu, ona se predstavlja kao deo nečega što se može nazvati disidentskom umetnošću istočne Evrope – narativ o hrabrim umetnicima kao glasovima pobune protiv „totalitarnog komunističkog sistema” i boricima za osnovno ljudsko pravo, pravo individua na slobodno izražavanje. S druge strane, na lokalnom planu, jugoslovenska umetnost se rasparčava i (pre)raspodeljuje u niz nacionalnih istorija umetnosti, koje počivaju na „oslobađanju” individualnih umetničkih doprinosa od „komunističke stege” i njihovom „vraćanju” pod okrilje matične nacionalne kulture, što čini sastavni deo procesa konsolidacije novonastalih država-nacija – proces koji traje od ratova devedesetih godina pa naovamo.

Ovakvi okviri i tumačenja prošlosti uspostavljaju ideološke narative koji su projektni u odnosu na koncept „savremena umetnost”, drugim rečima, one uokviruju istorijsku stvarnost u odnosu na koju savremenost treba da se proizvede i u koju treba da se uklopi. U pitanju su narativizacije prošlosti koje u širem društvenom smislu zapravo služe učvršćavanju dominantnog antikomunističkog konsenzusa i koje ujedinjuju nazigled suprotstavljene političke opcije kao što su panevropski demokratizam i etnonacionalizam.

Izložba *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* u tom je smislu predstavljala poziv na istraživanje ili, barem, propitivanje dominantnih predstava o jugoslovenskoj umetnosti, kulturi i društveno-političkom sistemu. Ona nije predstavljala nekakav totalni i zaokruženi istorijski pregled kulturnog i društvenog života bivše zajedničke države, niti parcijalni arhiv nekih, dosad nedovoljno istorizovanih, umetničkih pokreta i praksi; njen cilj je pre svega bio (samo)edukativni, u smislu postavljanja modelâ za nezavisno istraživanje manje poznatih istorija, koje nam mogu dati drugačiju perspektivu za pozicioniranje i delovanje unutar današnje situacije.

Kada je Grizelda Polok govorila o kritici istorijsko-umetničkog kanona, formulisala ga je (iz sopstvene feminističke perspektive) upravo kroz koncept *intervencije* u nečemu što možemo nazvati institucionalnom reprodukcijom autoriteta i istine istorije umetnosti. Prema njenom tumačenju, intervencija je čin koji „dolazi iznutra”, iz jednog dela celine, i koji ukazuje na strukturalne probleme akademskih disciplina i savremenih politika izlaganja, istovremeno ukazujući i na njihove veze s materijalnim i društvenim praksama koje nas okružuju. Čak i ako govori jezikom manjine, lokalnog ili partikularnog, njeni efekti su univerzalni. Osobina intervencije nije „popunjavanje praznina” ili „dopunjavanje istorije”

nečim što je izostavljeno, propušteno ili manje poznato – njena osobina upravo je prozivanje, ukazivanje i imenovanje kanona, dakle, nečega što je sveprisutno u naraciji, vrednovanju i kategorizaciji umetničkog delovanja.

Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01 može biti opisana i kao projekat kritike dominantnih politika istorizacije jugoslovenske prošlosti, koji kao sredstvo govora koristi izložbu savremene umetnosti. Drugim rečima, upravo se izložba kao „sažeta forma govora” (u odnosu na studijsko i akademsko pisanje, npr.) koristi kao medij i sredstvo intervencije unutar kanona istorije umetnosti. Neposrednost pojavljivanja celine koju generiše izložba kao odabrani medij (u odnosu na trajanje i procesualnost akademskog istoričarsko-umetničkog rada), ta prostorno-vremenska karakteristika izložbenog jezika omogućava kondenzovani prikaz jednog kontraodnosa prema „celini” istorije umetnosti. Ovde svakako govorimo o novim čitanjima periferalnih istorija umetnosti koje su tokom poslednje dve dekade u fokusu razmatranja.

U okviru specifičnije problematike zahvaćene ovom izložbom, u fokusu je sklop ideoloških konstelacija koje karakterišu tzv. postkomunističko stanje i koje (društvene) okvire tumačenja umetnosti u zemljama bivše istočne Evrope i bivše Jugoslavije svode na niz pojednostavljujućih binarnih opozicija. Generisanje binarizama prenosi se na polje istorije umetnosti XX veka i zadobija univerzalni karakter. Jedan binom obuhvata koncept *autoritarne umetnosti* (koji stavlja pod zajedničkog imenitelja Socijalistički realizam, *Nazi Kunst i fašističku umetnost bez ideološko-političke diferencijacije*), nasuprot konceptu *slobodne umetnosti* (koja obuhvata različite avangarde i modernizme). Drugi binom obuhvata koncept *zvanične umetnosti* (koja se razvija u odnosu na diktat države), nasuprot konceptu *alternativne umetnosti* (koja stoji u frontalnoj opoziciji u odnosu na državu i „skriva” se u mračnim alternativnim prostorima, umetničkim stanovima ili u prirodi – daleko od pogleda javnosti). Na ovu problematiku posredno je ukazao i poljski istoričar umetnosti Pjotr Pjetrovski u svom tekstu *How to write a history of Central-East European Art?* („*How to write a history of Central-East European Art?*”, *Third Text*, 23: 1), odbacujući „uniformnu ideološku pozadinu” Istoka, naspram „pluralističkog i heterogenog Zapada”, i uvođeci umesto toga koncept horizontalnog i komparativnog čitanja istočnoevropskih istorija umetnosti. Međutim, za razliku od pokušaja „objektivističkog” pogleda na pisanja novih istorija umetnosti Pjotra Pjetrovskog, izložba *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* postavlja akcent na jedno radikalno-subjektivističko i subjektivizirajuće čitanje, koje prilazi istoriji kao „terenu borbe” i koje je blisko Benjaminovom konceptu „istoričnosti kao aktuelizacije”.

Izložba *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* uspostavlja i razmatra tri istorijske reference, ili tri oblika kritičkog mišljenja u umetnosti, razvijenih u okviru socijalističke Jugoslavije, ili kao prethodnica samom političkom konceptu Jugoslavije – to su *partizanska umetnost*, *socijalistički modernizam* i *nove umetničke prakse*. Ova tri pojma predstavljena su kao istorijske reference koje možemo uzeti u obzir kao relevantne za današnju konceptualizaciju političkog delovanja u polju savremene umetnosti, ali su ove reference, kako u tematskim celinama izložbe, tako i u pojedinačnim umetničkim radovima, upotrebljene na način na koji dosad nisu korišćene i koji nije „očekivan” u okviru uvreženih „kanona istorizacije”.

Partizanska umetnost ukazuje na istorijski primer objedinjenosti umetnosti i društveno-političkog angažmana u zajedničkom gestu. U pitanju je novi istoriografski pojam koji se pojavljuje na „upražnjenom mestu” socijalističkog realizma. *Partizanska umetnost* stajala bi na pozicijama suprotnim vizijama umetničkog delovanja u okviru autonomne kulturne sfere, a pak, bliskim avangardističkom konceptu umetnosti kao revolucionarne prethodnice. Ovde svakako nije reč o majestetičnim slikama partizanske borbe kao dominantne ideološke reprezentacije jugoslovenske države – radije, reč je o propitivanju odnosa politike i umetnosti, koncipiranom kroz simultanost umetnosti i otpora, akcije i misli – sposobnosti da se misli izvan okvira postojeće društvene racionalnosti.

Drugi kritički termin bi se odnosio na set strategija, pristupa i statusa umetnosti koje pronalazimo u istorijskom nasleđu modernizma, a čiji su problemi, konflikti, potencijalnosti i ograničenja istraživani u okviru odrednice *socijalistički modernizam*. Socijalistički modernizam svojevremeno je predstavljao neku vrstu „zaštitnog znaka” specifičnosti jugoslovenske državne kulturne politike, kao i specifičnosti njenog socijalističkog puta u odnosu na kulturne politike unutar Varšavskog pakta ili, pak, u odnosu na zapadni koncept modernizma. Specifičnost ovog umetničkog koncepta čini afirmacija stanovišta prema kojem je moguće povezati političku (državnu) sferu i autonomni jezik umetnosti. Dok prema uopštenom modernističkom stanovištu politika umetnosti leži u njenom jeziku, socijalistički modernizam predstavljao bi usvajanje autonomije umetnosti na nivou državnog koncepta socijalističke Jugoslavije; on bi, takođe, ukazivao na mogućnost da apstraktni jezik umetnosti postane eksponentom zvanične ideologije. Termin *socijalistički modernizam* – koji je u nekim interpretacijama nazivan i *socijalističkim estetizmom* – često je tumačen kao oblik neutralizacije umetničkog jezika za potrebe jasne distinkcije kulturne politike socijalističke Jugoslavije u odnosu na propagandne metode SSSR-a i doktrinu socrealizma, ali takođe i u smislu blokiranja kritičkih potencijala umetnosti, koji

bi se eventualno suprotstavili birokratizovanom sistemu kulture SFRJ i drugim oblicima reakcionarnog delovanja.

Tokom poslednjih dekada, ne samo u lokalnom kontekstu, već i na međunarodnoj umetničkoj sceni, bilo je dosta osvrta na modernističko nasleđe i celokupan umetnički projekat modernizma. Mnogi od njih bili su zasnovani na retro-modi novog formalizma i opštoj „nostalgiji za XX vekom”, kao vremenom društvenih projekata i političkih događaja koji su nestali s horizonta „savremenosti”. U tom svetlu, izložba *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* kroz svoje je bavljenje politikama socijalističkog modernizma postavila akcenat na kritiku ideoloških i institucionalnih konstelacija koje proizvode nostalgичne i romantizirane slike prošlosti. Istražujući praktične manifestacije i partikularne situacije modernističkog nasleđa u socijalističkoj Jugoslaviji, ova izložba pokušala je da istakne one progresivne ideje koje su bile zasnovane na bliskosti univerzalizma moderne umetnosti i univerzalizma društvene emancipacije.

Konačno, termin *Nova umetnička praksa* u istorijskom je smislu uspostavljen kroz globalno čitanje konceptualne umetnosti i formulisan od strane umetničkih kritičara aktivnih na jugoslovenskim prostorima sedamdesetih godina, kao intervencija unutar modernističke paradigme „autonomije umetnosti” i kao radikalni zaokret u polju umetničke proizvodnje. Taj zaokret podrazumevao je premeštanje mimetičke funkcije umetnosti s polja „predstave” na sâm ideološki aparat, koji uspostavlja kriterijume vrednovanja umetnosti. Dva su osnovna doprinosa *Novih umetničkih praksi* koja se razmatraju i danas: jedan je demistifikacija procesa umetničke proizvodnje, u kojem se „rad” predstavlja kao proces, tj. otvoreni eksperiment, a ne nužno i proizvod; drugi je pitanje demokratizacije umetničkih praksi zasnovane na gestu „otvaranja koda” umetničke proizvodnje, te prikazivanju samog umetničkog čina kao mogućeg i svima dostupnog, a ne zatvorenog u formu postojanog umetničkog dela kao ekskluzivnog objekta. Reč je o kritičkom i političkom zaokretu u umetnosti, koji je zasnovan na dijalektici „govora u prvom licu” i samoorganizovanog kolektivističkog delovanja. U jugoslovenskom prostoru, za ove oblike samoorganizacije karakteristično je društveno okruženje samoupravnog socijalizma, koji na konceptualnom i praktičnom nivou delovanja pokazuje značajne sličnosti sa savremenim neoliberalizmom. U nekim od poglavlja ove izložbe prvi se put postavlja u odnos projekat samoupravnog socijalizma i projekat *Novih umetničkih praksi*. *Izložba Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* u tom je kontekstu postavila akcent na propitivanje „utopijskih projekcija” i „savremenih institucionalnih asimilacija” *Nove umetnosti* sedamdesetih u korpusu.

Izložbu sam kurirala zajedno s grupom nezavisnih kolektiva kustosa, teoretičara, istraživača, umetnika i aktivista i otvorena je u Muzeju istorije Jugoslavije – 25 maj, 29. novembra 2009. godine. Istraživačko-izlagački projekat *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti* pokrenule su četiri nezavisne organizacije – Centar za nove medije kuda.org (Novi Sad), kustoski kolektiv WHW (Zagreb), Prelom kolektiv (Beograd) i SCCA/pro.ba (Sarajevo). *Retrospektiva 01* izrasla je iz ovog projekta i u međuvremenu se razvila do koncepta monumentalne, istraživačko-dokumentarne izložbene forme, koja se sastoji od devet izlagačkih celina i šest umetničkih radova. Izložbi se pridružuju umetnici, istraživači, istoričari umetnosti i aktivisti u nekoj vrsti „dugog marša” kroz prostor bivše Jugoslavije u vidu prezentacija, izlaganja i diskusija tokom kojeg se formira određena estetsko-politička zajednica, koja istupa s ovom izložbom kao stavom. Izložba *Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01* obuhvatala je političke fenomene i pokrete, kritičke termine i estetske koncepte, delovanje individualnih umetnika, izlagačke eksperimente, alternativnu institucionalnu praksu, amatersko filmsko stvaralaštvo u kino-klubovima i različite modele kolektivizma i samoorganizacije.

Izlagačke celine: *Kako misliti partizansku umetnost?* (Miklavž Komelj, Lidija Radojević, Tanja Velagić, Jože Barši, saradnja s Branimirom Stojanovićem), *Didaktička izložba* (WHW), *Vojin Bakić* (WHW), *Čim ujutro otvorim oči, vidim film* (Ana Janevski), *TV Galerija* (SCCA/pro.ba, kuda.org, WHW), *Trajni čas umetnosti* (kuda.org), *Izvađeni iz gomile: Disocijativna asocijacija* (DeLVe, saradnja sa Bad.Co), *Dva vremena jednog zida: Slučaj SKC-a sedamdesetih godina* (Prelom kolektiv) i *Kunsthistorisches Mausoleum*.

Umetnički radovi: *Umirovljena forma* (David Maljković), *Žurnal br. 1 — Umetnička impresija* (Hito Štajerl), *O Solidarnosti* (Darinka Pop-Mitić), *Crni Peristil* (Igor Grubić), *Partisan Songspiel. Beogradska priča* (Chto Delat, saradnja sa Renom Redle i Vladanom Jeremićem), *Staza sećanja i drugarstva* (Tanja Lažetić i Dejan Habiht).

Predavanje Miklavža Komejla „Kako misliti partizansku umetnost?“
Izložba Političke prakse (post)jugoslovenske umetnosti: Retrospektiva 01, Muzej istorije Jugoslavije, 30.11.2009. (Photo: V. Jerić)

Ka muzealizaciji Jugoslavije? Osvrt na izložbu Otvaramo depo

„*Anti-Edipa*” smo napisali udvoje. Kako smo obojica bili nekoliko nas u jednom, to je već bilo pravo mnoštvo. (Delez, Gatari, u: Čekić, Blagojević, 2012: 3)

Na sajtu Narodnog muzeja Australije, pre nego što se pristupi glavnom sadržaju, pojavljuje se tekst ispisan krupnim belim slovima na crnoj pozadini: „Narodni muzej Australije priznaje prve Australijance i prepoznaje njihovu kontinuiranu vezu sa zemljom, zajednicom i kulturom”. (<https://www.nma.gov.au>, 22. 8. 2019). Druga ključna rečenica, koja se pojavljuje na stranicama o zbirka i programima, govori o tome kako se u *srcu Muzeja* nalazi kolekcija od 210 000 predmeta, a osim uobičajene ponude i aktuelnosti, na sajtu se mogu istražiti zbirke i hronologija ključnih događaja iz australijske istorije. Sve u svemu, već na prvi pogled sajt nudi pregled sastavnih elemenata jednog kompleksnog *nacionalnog muzeja* čiji je fond onda sledstveno odraz australijske istorije i nasleđa (koliko god komplikovani i sporni oni bili). Prepoznavanje i priznavanje doprinosa urođeničkih zajednica istoriji Australije, iako formulisano u politički korektnom maniru, može da deluje kao jedan uzoran osvešćeni pristup, otvoren i spreman na suočavanje. Međutim, ono automatski unosi sumnju: može li uopšte muzej s nedefinisanim i osporavanom baštinom artikulirati neupitan iskaz/stav na osnovu koga bi definisao sopstveno delovanje? A možda je pitanje zapravo, treba li? I kako bi glasilo taj iskaz za Muzej Jugoslavije?

Autorefleksija i(li) muzej kao katalizator

Suočavanje s prošlošću sastavni je deo muzejske prakse, bilo da je muzej istorijski, etnografski, umetnički, ili dr. Nasleđe je po sebi promenljiva kategorija, a njegovo kreiranje aktivan i živ proces uslovljen mnogim faktorima, pa se i odnos prema njemu konstantno redefiniše. Situacija se, svakako, dodatno komplikuje u muzejima kojima je sama prošlost zapravo predmet istraživanja i tumačenja.

Na koji način se pojedini muzeji u postkolonijalnom diskursu suočavaju sa svojom kolonijalnom prošlošću? Kako se u muzejima tretira nasleđe komunizma nakon rušenja Berlinskog zida? Ili, da budemo sasvim *lokalni*, kako se u postjugoslovenskom, ili pre, postsocijalističkom kontekstu sagledavaju kolekcije na-

stale u doba Jugoslavije, odnosno socijalizma? Jer, ne samo da je Jugoslavija država koje više nema, već je i komunizam poredak koji više (gotovo) globalno da ne postoji. Mnogi od tih muzeja nalaze se na lokacijama duboko obeleženim konotacijama iz prošlosti i *bore se* s nasleđenim kolekcijama.

Barbara Kiršenblat-Gimblet navodi nekoliko načina na koje muzeji pokušavaju da redefinišu odnos prema sopstvenoj (institucionalnoj) prošlosti. Pojedini, poput muzeja Novog Zelanda *Te Papa*, pokušavaju da zaborave sopstvenu prošlost i započnu novi život, kao nova i drugačija institucija (Kirshenblatt-Gimblet, 2000: 1). Taj se pristup često ogleda i u napuštanju samih istorijskih objekata i formiranju novih entiteta u novim zgradama i na novim lokacijama, neopterećenim istorijom.

Drugi primer su samorefleksivni *metamuzeji*,¹ koji promišljaju sopstvenu poziciju, status i istoriju i koji upravo u tom osvetljavanju svoje (muzejske) prošlosti, pronalaze nove mogućnosti.

Dok prvi pristup zagovara tezu da je nemoguće reformisati stare muzeje i redefinisati prošlost na mestima već opterećenim istorijom, drugi upravo u tome vidi šansu. Nasleđene kolekcije u tom kontekstu ne sagledavaju se kao balast koga se treba otarasiti, već kao nova mogućnost. Muzej je samoreferencijalni sistem, što ne znači da je izolovan ili odvojen od društva, već da fokusiranjem na specifičnosti samog muzeja generiše sasvim nova i osobena iskustva i značenja. S promenom paradigme, od informativne ka performativnoj muzeologiji, on se više ne tretira kao neutralni transmiter informacija, već i sâm zapravo postaje medij, a sam proces vidljiv posetiocima. Time muzej prevazilazi sopstvenu zastarelost i stvara neku vrstu *savremene istoričnosti* (Kirshenblatt-Gimblet, 2000: 11).

Treći pristup bliži je socijalnoj skulpturi (u savremenoj umetnosti), nego konvencionalnoj muzejskoj praksi. Izložba se, na primer, u ovom slučaju ne vidi kao kraj, već kao samo jedna od faza u procesu, koji je često mnogo značajniji od same izložbe. Posetioci nisu samo publika, krajnji recipijenti muzejskih sadržaja, već i proizvođači (Kirshenblatt-Gimblet, 2000: 12). Granica između tumača i tumačenog, subjekta i objekta nije više oštra, pa i muzeji istražuju u tim liminalnim zonama autoriteta. U potrazi za nijansama višeglasja, (samo)kritičnost i (samo)refleksija postaju etički imperativi.

¹ Koncept *metamuzeja* razvila je Mike Bal, preispitujući muzej kao kolonijalni projekat.

Muzejska arheologija – „Izložiti problem, a ne rešenje”²

Vratimo se na naš slučaj.

Muzej Jugoslavije čuva, proučava i interpretira nasleđe nekadašnje države Jugoslavije.

Zvuči jednostavno i relativno jasno. U realnosti, međutim, Muzej Jugoslavije nije *tabula rasa* na nasumično odabranoj lokaciji / nije formiran od nule niti osmišljen kao Muzej Jugoslavije, već je sastavljen od dve nekada konstitutivne institucije za socijalističko nasleđe i nalazi se na mestu (*site specific*) bivšeg rezidencijalnog prostora Josipa Broza Tita, gde je i Titov grob. Kao takav, i danas predstavlja jedno od najznačajnijih mesta sećanja koja se vezuju za Jugoslaviju i njenog doživotnog predsednika. Specifikum muzeja čini i fond koji se sastoji od zbirki koje je on nasledio od dve prethodno ukinute institucije Memorijalnog centra Josip Broz Tito i Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije,³ s jasnim konceptualnim i ideološkim determinantama. Posetu muzeja čini nasledena publika, koja je nekada redovno posećivala Memorijalni centar Josip Broz Tito, turisti zainteresovani prevashodno za ličnost Josipa Broza, ali i publika koja očekuje da muzej opravda ime koje nosi.

Glavna neuralgična tačka Muzeja je, dakle – kako s prostora koji je tako snažno obeležen vladarskim habitusom nastaviti pravcem dodeljenog imena / Muzeja (istorije) Jugoslavije?⁴ Ova suočavanja (sa sobom) intenzivirana su u proteklih desetak godina, kako interno kroz diskusije, formulisanje misije, vizije i strategija Muzeja, tako i javno, na debatama, izložbama i društvenim mrežama.⁵

2 Karp, Krac, u: Silverman 2015: 281.

3 Muzej revolucije imao je zadatak da istražuje i prezentuje konstantnu „revoluciju u pokretu”, odnosno višedecenijsku borbu radničke klase (v: Vasiljević, Kastratović-Ristić, Cvijović, <https://www.muzej-jugoslavije.org/predistorija-osnova-za-razumevanje-muzeja-jugoslavije/>)

4 Osnivanje Muzeja istorije Jugoslavije 1996. godine, spajanjem dveju spomenutih institucija, bilo je *politička odluka*. Kroz dve se decenije postojanja, manje-više spontano formira raznolik jugoslovenski orijentisan tematski opus. Promena imena u Muzej Jugoslavije predstavlja težnju da se delokrug istraživanja i muzealizacije preusmeri s *istorije Jugoslavije* na spektar različitih fenomena koji obeležavaju *jugoslovensko nasleđe i jugoslovensko iskustvo*. Oblasti istraživanja su i dalje usmerene na razvoj jugoslovenske ideje pre formalnog ujedinjenja i fenomene iz perioda Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Jugoslavije, zatim, socijalističke Jugoslavije i SR Jugoslavije, ali sada i na društvene, kulturne i identitetske forme jugoslovenskog nasleđa koje opstaju i nakon političkog nestanka zajedničke države.

5 Prve međunarodne konferencije održane u MIJ na kojima je diskutovano o ovim pita-

Izložba *Jugoslavija: od početka do kraja iz 2012. godine* bila je, unekoliko, ostvarenje idealtipske slike stalne postavke jednog muzeja istorije Jugoslavije koji bi mogao biti bilo gde i koji nije skoro ni u kakvoj vezi s fondom koji čuva i mestom na kome se nalazi.⁶ Možda je upravo kao reakcija na takav pristup, rad na novoj stalnoj postavci postavljen kao konceptualni i metodološki zaokret. Uzimajući u obzir metodologiju i iskustva prethodne izložbe, zauzet je bitno drugačiji stav kad je reč o tretmanu kolekcija koje su sada prepoznate kao primaran izvor za interpretaciju nasleđa Jugoslavije. U situaciji kada se još vode žive debate oko opsega, sadržaja i uopšte prepoznavanja nasleđa koje bi moglo biti jugoslovensko, vratili smo se opipljivom. Novo čitanje fonda trebalo je da ponudi solidan temelj muzejskoj interpretaciji i preokrene smer toka tumačenja koji je u prethodno pomenutoj izložbi išao linijom od ključnih događaja / društvenih pojava ka predmetima koji bi ih ilustrovali. Sada je trebalo u fokus postaviti postojeći fond MJ s njegovom biografijom, viškovima i nedostacima i *iščitati iznova*, u sadašnjem kontekstu, uzorak odabran prema kriterijumima kustosa. Ovo je ujedno dovelo i do formulisanja ideje o javnom istraživačkom radu na fondu kao osnovnom resursu za preispitivanje i definisanje jugoslovenskog nasleđa. Ideja je prevedena u formu izložbe koja je trebalo da reflektuje unutrašnje procese transformacije Muzeja. Identitetom institucije trebalo se baviti što transparentnije, kroz raspoložive muzejske medije.

Ka laboratoriji nasleđa, na pola puta od depoa do izložbe

„Zbirke nekog muzeja obrazovane su kroz brojne odnose između ljudi koji su izvorno pravili i razmenjivali predmete, te kolekcionara tih objekata i muzeja u kojima se oni trenutno nalaze. Neophodno je razumeti te odnose kako bi se razumele i prošlost i sadašnjost muzeja” (*Muzej Pit Rivers*, 2002, prema T. Besterman, 2014: 630) .

Upadljiv raskorak između imena muzeja i sadržaja fonda jedno je od važnijih pitanja koja je izložba *Otvaramo depo* trebalo da otvori. Kreiranje postavke smešteno je u prostor *Starog muzeja*, najmanje upadljivog objekta kompleksa koji svojom arhitekturom i pozicijom više podseća na prostor za odlaganje, nego za izlaganje predmeta. Baš je takav idealan i za artikulisanje konceptualnih i identitetskih dilema Muzeja. Štaviše, i u Titovo vreme, *Stari muzej* funkcio-

nijima bile su *Novi stari Muzej* 2009. i *The museum as forum and actor* 2010. (v. Kisić, 2016: 201 i Živanović, 2010: 55).

⁶ Za detaljnu analizu i evaluaciju promene kursa MIJ sa izložbom *Jugoslavija: od početka do kraja* kao krajnjim proizvodom jednog strateškog zamaha v. Kisić, 2016: 189–237.

nisao je kao jedan od depoa za poklone. Otvoreni depo je koncept dobro poznat i čest u muzejskoj praksi. Depoi i galerije / izložbeni prostori približavaju se jedni drugima u oba smera. Dok jedni doslovno otvaraju depoe stavljajući kustose i konzervatore u *izlog* ili pretvarajući ih u otvorene konzervatorske studije, drugi simuliraju depoe na postavkama. Ovo nekada predstavlja izlaznu strategiju za interpretaciju *teškog nasleđa*, kakav je slučaj u praksi nekih postkolonijalnih ili postkomunističkih muzeja, ali ne i u slučaju Muzeja Jugoslavije, gde ambijent depoa igra ulogu scenografije za analizu i kreiranje novih vrednosti.

U izložbenom prostoru jukstapozicionirane su kolekcije dve negdašnje institucije,⁷ Muzeja revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije i Memorijalnog centra Josip Broz Tito, čije su zbirke nastajale u slično vreme, sa sličnom svešću o baštinjenju, ali na sasvim različit način i sa, može se čak reći, suprotnim motivima.⁸ Polazni motiv izložbe bilo je razotkrivanje načina na koje je nasleđe istorizovano i muzealizovano u okviru ove dve institucije. Ove kolekcije, nastajale sinhrono s postojanjem države, predstavljaju dva paralelna primera muzealizacije (delova) nasleđa Jugoslavije. Prema definiciji Suzan Pirs o tri osnovna načina prikupljanja: suvenirskom, fetišističkom i sistematskom, fond Muzeja revolucije pripada sistematskom tipu, dok Titova kolekcija, s memorabilijama – poklonima i ličnim predmetima, ima suvenirski i fetišistički⁹ karakter. Taj fond ima suvenirsku romantičnost, međutim, karakter fetiša ne dobija opsesivnim kolekcioniranjem,¹⁰ već gotovo *opsesivnim* darivanjem. (upor. Pirs, 2003: 195, 196) Svaki predmet upućen Titu ima auru tog primopredajnog odnosa. Druga sličnost fetišističkom tipu kolekcije je ponegde masovna istovrsnost predmeta koja potiče ne od opsesivnosti kolekcionara, već od posvećenosti i revnosti darodavaca. Teško saglediva masa poklona, iako jednosmerna i strogo reprezentativna, ima višestruki saznajni i doživljajni potencijal kao bitan element jugoslovenskog nasleđa.¹¹ Tvori li ta masa artefakata nekakav interni simbolički žargon?¹² Darodavci su kreirali reprezentativni narativ savremenog trenutka u

7 Treba naglasiti da je reč o uzorku zbirki koji su birali kustosi.

8 O muzeju kao gigantskom artefaktu v. Đorđević, u: Hudaes, Roženberger, 2017: 56.

9 Kako sama Pirsova kaže, iako termin *fetiš* zvuči grubo, toliko je široko prihvaćen u humanističkoj literaturi, da bi više zabune uvelo njegovo izbegavanje, te se i ovde upotrebljava bez pežorativnih konotacija (v. Pirs, 2003: 196).

10 O Titovim kolekcionarskim ambicijama v. Radić, 2012: 115–120.

11 Izložba *Efekat Tito* otvorena u M(I)J pre desetak godina, ukazivala je na ovu pojavu i donekle ju je problematizovala.

12 Ovaj jezik materijalne kulture, kao alternativa pismu, „posebno može biti pogodan

kojem su živeli, neku vrstu *imago mundi*. Obe institucije, zapravo, rastući u periodu od preko 30 godina, formirale su *spomenik* jedne zemlje (Momčilović-Jovanović, u: Hudales, Roženberger, 2017: 185).

Namera nam je bila da omogućimo neposrednije tumačenje ideja koje su iza tih tvorevina stajale i ujedno predstavimo resurse za dalji rad i dinamičan pristup definisanju i oblikovanju jugoslovenskog kulturnog nasleđa. Kroz jedan arheološki postupak trebalo je testirati i predstaviti *kakva* se sve Jugoslavija nazire na policama naših depoa, kako se sve ta građa može strukturisati, sistematizovati i interpretirati i kakve se nove vrednosti i shvatanja mogu generisati. Jer „muzeji ne postoje zbog predmeta koji su pohranjeni u njima, nego zbog koncepata koje ti predmeti pomažu prenijeti” (Šola, 2003: 24).

Odlučivši se za prostorno sučeljavanje zbirki, računali smo na nekoliko neposrednih efekata na posetioce. U ekspoziciji smo podražavali karakter kolekcija i originalne kontekste njihovog nastanka. Linearni i hronološki tok Muzeja revolucije u suprotnosti je s razuđenom strukturom Memorijalnog fonda. Kao takvi, oni grade specifičan koordinatni sistem jednog vremena i društva. Ili bar neke od ključnih koordinata. Titovi pokloni i memorabilije naslagani su duž leve strane prostora, relativno gusto i razbarušeno, tako da izlaze u prostor i *preplavljuju* posmatrača. Desna strana uredno je spakovana u zidne vitrine po hronološkom sledu materijala. Na prvi pogled deluje kao da se rizomatska priroda raskošnog i raznolikog Titovog fonda ogleda u jasnoj strukturi toka istorije radničkog pokreta.¹³ Posredovan minimalnim kustoskim intervencijama, materijal ostavlja blago neudoban i zbunjujući utisak.

Prostorni narativ izložbe, zapravo, proizilazi iz *odnosa predmeta jednih prema drugima*, a u njihovom susretu, dolazi do zanimljivih preklapanja. Eventualna protivrečnost ili prevratnički potencijal ovakvog rasporeda kolekcija, kao i *razlika između tekstualnog i prostornog narativa*, ide u prilog tezi da muzejski stručnjaci ne kontrolišu značenje, već je sâm posetilac aktivni učesnik u procesu njegovog stvaranja (Mejson u: Makdonald, 2014: 43–45). To je ujedno i pokušaj da se muzej kao model moći (u fukoovskom smislu) učini vidljivim.

za komunikaciju u situacijama kada je teško, opasno ili neoportuno verbalno se iskazivati” (Hoder, prema Olsen, 2002: 63).

¹³ Rizom je antigenealogija (Delez, Gatar *Rizom*, 2012: 13), a mi, kustosi, ipak stvaramo strukture, sa grozdovima značenja, makar i grupisanjem u zbirke.

Otvorenom, dinamičnom i kolaborativnom postavkom kao dugotrajnim fluidnim procesom trebalo je pokrenuti (ili obnoviti) za Muzej ključna konceptualna i identitetska pitanja. Kolaborativni rad na izložbi *Otvaramo depo*, koji je podrazumevao kreiranje postavke s kustosima Muzeja, u drugoj svojoj fazi – *Muzejskoj laboratoriji*, nastavljen je saradnjom kustosa Muzeja s odabranim stručnjacima i naučnicima, rezultirajući predlogom stalne postavke. Prema prvobitnom planu, saradnja je zamišljena nešto šire, s ciljem da se izloženi predmeti sagledaju kroz prizmu višestrukih interpretacija i konteksta, a da se jugoslovensko nasleđe i sama institucija Muzeja promišljaju kroz otvoren zajednički rad. U *preispitivanje i kreiranje nasleđa* trebalo je uključiti raznovrsne saradnike: istraživače i umetnike, ali i svedoke vremena i zainteresovane posetioce.¹⁴ Iako je obim i način saradnje dosta sužen, platforma *Otvaramo depo* omogućila je kustosima i saradnicima jasnije formulisanje ključnih fenomena iz jugoslovenskog iskustva, koji čine strukturu novog predloga stalne postavke.

Budući da stalna postavka tek treba dobiti svoju finalnu artikulaciju, trenutak njene realizacije još uvek je otvoren. U međuvremenu, *Muzejska laboratorija*, suprotno prvobitnoj ideji, figurira kao stalna postavka. Ovakva kakva je, bez aktivnih interakcija i najavljene fluidnosti, postavka postaje nešto od čega smo jednom već pobjegli – *skamenjena trauma*.¹⁵ Da ne bi ostala spomenik frustraciji, treba joj malim koracima vratiti život, jer i dalje postoje mnoge *strane zainteresovane* za učešće u zajedničkom *preispitivanju i istraživanju nasleđa Jugoslavije*.

Jugoslavija muzealizovana?

Dakle, odgovor na pitanje: može li muzej s osporavanom baštinom artikulirati neupitan stav na osnovu koga bi definisao sopstveno delovanje je – svakako da može. Pravo pitanje je – treba li? Današnji identitet EU počiva na istorijskom konsenzusu o izjednačavanju fašizma i komunizma, te širom Evrope nailazimo na muzeje koji, bez obzira koju temu obrađuju i koju strategiju izlaganja koriste, šalju jasnu poruku zasnovanu upravo na ovakvim zvaničnim evropskim politikama sećanja. Ono što je nekada u *Kući terora* u Budimpešti plasirano, normi-

¹⁴ Platforma za savremenu umetnost Kiosk je, kao rezultat saradnje sa MJ, kreirala i postavila u Muzejskoj laboratoriji *Projekat Jugoslavija* – 100 video-zapisa intervjua inspirisanih podacima iz muzejske dokumentacije o 100 odabranih predmeta. Intervjuisane su javne ličnosti i akteri događaja, nekadašnji stanovnici Jugoslavije različitih generacija, profesionalnih profila i etničke pripadnosti.

¹⁵ Prethodna postavka u Starom muzeju opstala je od osamdesetih godina i vremena Memorijalnog centra Josip Broz Tito, uz manje izmene, gotovo trideset godina, postajući glavni simptom traume Muzeja (istorije) Jugoslavije.

rano je u *Kući evropske istorije* u Briselu.¹⁶

Ni kolonijalno iskustvo i postkolonijalni diskurs, međutim, nisu ekvivalentni postkomunističkim iskustvima, pogotovo jugoslovenskom. Muzeji s kolonijalnim zbirka iznalaze načine kako da ih *dekolonizuju* i javno govore o problematičnoj prošlosti. Kako da dekonstruišu koncept drugosti, afirmišu potomke kolonijalizovanih i zajedno prevrednuju kolonijalno nasleđe. Njihov je cilj uvesti *ne-prijatne činjenice* u javnu sferu i obrazovni sistem. Međutim, i jedni i drugi (post) muzeji čuvaju intrigantne artefakte (i ambijente), koje ljudi različito vide i snažno osećaju. Često ambivalentno ili potpuno oprečno. Zbog toga je na muzejima odgovornost da se postaraju da se ti različiti uglovi vide i glasovi čuju. A spominjani nedostatak konsenzusa o jugoslovenskoj prošlosti, u međuvremenu, može ostaviti prostor za istinska autentična delovanja odozdo, uprkos i prigrlivši nasleđene prostore, izbegavajući stroge dihotomije, a osećajući i imajući sluha za bogatstvo nijansi.

U tekstu o koncepciji Muzeja Jugoslavije kao jedno od glavnih polazišta navodi se otklon od „formiranja muzeja kao totaliteta stvarnosti” i „razumevanje nasleđa kao dinamičnog procesa u kome se ono konstantno iznova stvara” (Đorgović, Momčilović Jovanović, Toroman, Cukić, <https://www.muzej-jugoslavije.org/projekat-otvaramo-depo-u-kontekstu-pormisljanja-jugoslovenskog-nasljedja/>). Kao što muzealizacija Australije, Nemačke, Rusije, Amerike, Bugarske, ili čak, muzealizacija Otomanskog carstva, Sovjetskog saveza ili Čehoslovačke zvuči rogobatno, tako tek kada se glagol muzealizovati iskombinuje i s drugim zemljama, postaje jasan apsurd tog poduhvata. *Muzealizacija Jugoslavije* ne može biti jednosmeran, centralizovan proces koji je moguće strogo kontrolisati. Iskustvo, pa i nasleđe, ne ograničava se na police muzeja. Kompleksno i partikularno, ono je sagledivo kroz fragmente koji mogu reći više od istorijskog konsenzusa o bilo kojoj prošlosti. Zato ne treba težiti master narativu i reprezentativnoj monolitnoj predstavi jugoslovenske istorije. Čak ni iz pozicije jednog Muzeja s tendencioznim imenom.

16 Kuću evropske istorije osnovao je Evropski parlament, te ona transponuje i u muzejski narativ direktno prevodi stavove iz Rezolucije Evropskog parlamenta iz 2009. (v: European Parliament Resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//EN>).

Postavka izložbe Otvaramo depo, 2016.

BIBLIOGRAFIJA

- Ball, Mieke. Telling, Showing, Showing Off, u: *Critical Inquiry* 18, 1992.
- Besterman, Tristram. Muzejska etika, u: *Vodič kroz muzejske studije*, ur. Šeron Makdonald, 627–643, Beograd: Clio. Narodni muzej, 2014.
- Delez, Žil, i Feliks Gatari. Rizom, u: *Moć i Mediji*, ur. Jovan Čekić, Jelisaveta Blagojević, 3–30, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije, 2012.
- Đorđević, Marija. From a museum to an artifact, u: *Collecting and Collections in Times of War or Political and Social Change*, ur. Jože Hudales i Tanja Roženberger, 45–59, Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, 2017.
- Karp, Ivan, i Corinne Kratz. The interrogative museum, u: *Museum as Process: Translating Local and Global Knowledges*, ur. Raymond A. Silverman, 279–298, New York: Routledge, 2015.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. The museum as catalyst, uvodno izlaganje u okviru *Museums 2000: Confirmation or Challenge, Vadstena, 2000*.
- Kisić, Višnja. Governing Heritage Dissonance: *Promises and Realities of Selected Cultural Policies*, Amsterdam: European Cultural Foundation (ECF), 2016.
- Mejson, Rijanon. Kulturna teorija i izučavanje muzeja, u: *Vodič kroz muzejske studije*, ur. Šeron Makdonald, 29–52, Beograd: Clio. Narodni muzej, 2014.
- Momčilović-Jovanović, Aleksandra. Chronicles of anxiety in times of ideological shift – context, process and current standpoint in developing the collections of the Museum of Yugoslav History, u: *Collecting and Collections in Times of War or Political and Social Change*, ur. Jože Hudales i Tanja Roženberger, 179–187, Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, 2017.
- Olsen, Bjornar. *Od predmeta do teksta: Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*, Beograd: Geopoetika, 2002.
- Pearce, Susan, M. Collecting reconsidered, u: *Interpreting Objects and Collections*, ur. Susan Pearce, London: Routledge, 2003, 193–204.
- Petrović, Tanja. Yuropa: *Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
- Radić, Nenad. *Pusen i petokraka: Zbirka slika druga predsednika*, katalog izložbe, Novi Sad: Galerija Matice

srpske, 2012.

Šola, Tomislav. *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji: Prema kibernetičkom muzeju*, Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 2003.

Živanović, Katarina. *We are building the museum – the museum is building us*, u: *The Museum as Forum and Actor*, ur. Frederik Svanberg, 55–60, Stockholm: Statens historiska museum, 2010.

RAZGOVORI

Redak (Gruje):

Priglasenje

Priglasenje Partic' ←

↓
Priglasenje Partic'

(O nekih su
vjerovnik)

Desimir Tošić istinski je svedok istorije Jugoslavije. Rođen u osvit „kratkog 20. veka”, 1920. godine u Beloj Palanci, od rane mladosti je bio političko biće, naj-savesnije zainteresovan za javne poslove. Osnovnu školu završio je u Nišu, a Treću mušku gimnaziju u Beogradu. Posle završene gimnazije, 1938. upisao se na Pravni fakultet u Beogradu, gde počinje njegova politička aktivnost pod okriljem univerzitetske omladine Demokratske stranke Ljube Davidovića. Početkom 1940. izabran je za sekretara Demokratske omladine. Nakon okupacije Jugoslavije bilo je zabranjeno delovanje političkih partija, tako da je i DS prešla u ilegalu. U to vreme, Tošić je član Izvršnog odbora Demokratske stranke.

U februaru 1943. Gestapo je uhapsio Desimira Tošića sa još petoricom članova rukovodstva DS, zbog nedozvoljenog političkog delovanja. U septembru 1943. interniran je na prinudni rad u nacističku Nemačku, odakle beži u junu 1944. i vraća se u Beograd. U oktobru 1944. napušta Beograd i odlazi u emigraciju. Najpre je otišao u Austriju, odatle u Francusku i u SAD. U Evropu se vratio 1956. i naselio se u Velikoj Britaniji, gde je ostao do kraja svog emigrantskog života, 1990. godine. Bio je politički aktivan sve vreme tokom boravka u emigraciji, najpre u rukovodstvu Srpske demokratske omladine, potom i kao jedan od vodećih ljudi Saveza „Oslobođenje” – retkog pokušaja demokratske alternative među emigrantskim jugoslovenskim političarima. Bio je član uredništva, a potom i urednik mesečnika „Naša reč”, koji je od 1948. do 1990. izlazio u Parizu i Londonu. Bio je i član uredništva biblioteke „Naše delo”.

Desimir Tošić se u septembru 1990. vratio u Srbiju i na prvoj izbornoj skupštini obnovljene Demokratske stranke izabran je za potpredsednika, kao jedna od retkih ličnosti koja je trebalo da svedoči o kontinuitetu sa predratnom DS. Na izborima za Saveznu skupštinu međunarodno nepriznate SR Jugoslavije 1992. izabran je za saveznog poslanika. Zajedno sa Dragoljubom Mićunovićem napustio je Demokratsku stranku i učestvovao u osnivanju Demokratskog centra (1996). Vratio se u Demokratsku stranku 2004, gde je u više mandata biran za člana Političkog saveta.

Osim aktivnim političkim angažmanom, jugoslovenskim 20. vekom bavio se i

teorijsko-istraživački. Objavio je više knjiga: Totalitarizam i prava čoveka (1948), Srpski nacionalni problemi (1952), Adam kao seljački i nacionalni ideolog (1958), Stvarnost protiv zabluda – srpsko nacionalno pitanje (1997), Snaga i nemoć – naš komunizam 1945–1990. (1998), O ljudima (2000), Kolektivizacija u Jugoslaviji 1949–1953. (2002), Ko je Milovan Đilas – disidenstvo 1953–1995. (2003), Crkva, država i društvo (2005), Demokratska stranka 1920–1941. (2006), Lične beleške (2007), Kritikom ka prosvetavanju (2008). Urednički komentari iz „Naše reči” koje je objavljivao sa Božidarom Vlajićem sakupljeni su u knjizi Nesentimentalni idealisti: Desimir Tošić, Božidar Vlajić i uvodnici časopisa Naša reč, priredio Dejan Đokić (2013).

Desimir Tošić preminuo je u Velikoj Britaniji 7. februara 2008. godine. Sahranjen je u Aleji zaslužnih građana u Beogradu.

Razgovaramo u prostorijama Fonda „Ljuba Davidović”, u čemu ima izvesne simbolike. Paleći lulu, kaže da nije istoričar, i dodaje: „Istorija naša je više epska i herojska... I zašto naši ljudi pate od toga da prave odmah komparacije i analogije sa Amerikancima, Nemcima? Svi narodi imaju neku epiku ili mitologiju, pitanje je – da li je upotrebljavaju u političke svrhe? Naravno, ne. Mnogo je veća mitologija jedan Nibelung, nego Kosovski boj.”

„Imali ste istoriju koja je bila kombinovana prema ideologiji, partiji za vreme komunizma a onda su sada prešli na „ideologiju feljtona”. Jedno more feljtona gde se pričaju priče, u njima ima nešto tačno, ima mnogo netačnosti, i to naš svet, koji nije navikao na kritičnost zato što nije živeo u jednom civilizovanom poretku – ne samo pod komunizmom, nego ni ranije, to guta te feljtone. Jedna nekritička javnost, a onda istoričari, kao da su se uplašili, da l’ zbog toga što ima toliko problema koje treba objasniti, ili zato što su kukavice, oportunisti ili populistii”, kaže zabrinuto i ljutito.

Milivoj Bešlin: Imate aktivno sećanje na period međuratne Jugoslavije, već tada ste bili „političko biće” i aktivni učesnik. Kako su ljudi u Srbiji gledali na Kraljevinu Jugoslaviju, kao Srbiju, proširenu Srbiju, srpsku državu ili su bili svesni složenosti i multietničnosti te zemlje, koje je elita uglavnom teško prihvatila?

Desimir Tošić: Što nisu ljudi, građani bili svesni, ja bih to oprostio, nego ni elita nije bila svesna. To je bilo neko srpsko jugoslovenstvo. Ono nije bilo neiskreno, ono je samo bilo nepolitičko, neracionalno. Mi smo postupali kao da je to

proširena Srbija. Nije to bila srpska hegemonija, nego srbijanska, beogradsko–šumadijska. Mi pojavu nesrbijanskih elemenata smatramo antijugoslovenskom politikom. Ako ste hteli Jugoslaviju, morali ste voditi jugoslovensku politiku, a ne srpsku, to je suština.

M. B. *Pravni fakultet upisujete 1938, kada se mladi oštro dele na revolucionarne komuniste i razne pojavne oblike fašizma, ljotićevece i ostale. Otkud Vi u jednoj umerenoj, centrističkoj stranci, kakva je bila Demokratska?*

D.T. Ja sam komunistima priznao da su bili izuzetno sposobni i velikog uspeha imali u pridobijanju mladog sveta. Priznajem njima da su u mlađoj generaciji, srednjoškolskoj, imali toliko pristalica da bi oni verovatno bili većina na Univerzitetu, da nije bilo rata. Naša pozicija je bila slabija i od jednih i od drugih. Mi se razlikujemo od njih po tome što smo imali neku ideju. To nije bila ideja o budućnosti i o modernom društvu, ali je očividno naša ideja bila civilizacijski ispred i jednih i drugih. I u to vreme nas je mučila ogromna apstinencija intelektualne omladine. Na korzou je šetalo kao ludo 2–3 hiljade ljudi, koji su se micali kao mravi. I tu su šetali satima, ali Vi za neku političku akciju niste mogli da skupite 100 ljudi. Komunisti su 20 godina bili ilegalna partija, pa su skupili 300 ljudi na Univerzitetu, a držali u šaci 10.000 ljudi, drugih studenata. Mi smo bili slabi, iako smo bili svesni šta se dešava.

Komunisti su zahvaljujući tome što su bili ilegalna partija tako dobro ispekli zanat organizacije. Znae, ilegalna organizacija zahteva mnogo više i discipline i rada. A onda, znate, oni su imali nesrazmerno veliki broj Crnogoraca, koji su bili borbeni. I to je bila jedna vrsta političkog terora. Ali su oni i tukli... Vi uđete u aulu Pravnog fakulteta i neko kaže: „ljotićevec“, oni se na Vas sruče, niko ne pita jeste li stvarno ljotićevec. Dok Vi dokažete da niste, onda već bude kasno.

M. B. *Bili ste predsednik Univerzitetske omladine DS u to vreme. Da li ste znali lično Ljubu Davidovića i kakva je tada bila uloga stranačkog podmlatka?*

D. T. Dok je vladao parlamentarni režim, koji nije bio savršen, još manje nego savršen, demokrati su bili broj jedan po broju glasova na Univerzitetu. Međutim, kada je nastao režim diktature i lažnog parlamentarizma, onda su komunisti jako porasli, jer su znali metode rada u tim uslovima. Ove druge partije nisu deystvovala, jer su bile pod embargom, zabranjene. Tek posle pogibije kralja Aleksandra počinje otvoreniji život za političke stranke. Opozicija se nije smela nigde javiti na ulici, tek na sahrani kralja Aleksandra, ja sam bio đak petog razreda gimnazije, sa 14 i po godina, i stajao sam ispred „Ruskog cara“, tu je bio špalir i tad sam video Geringa, kralja Karola i iza njih je išla opozicija prvi put

zajedno, Davidović i Korošec... Nikad oni nisu smeli da se pojave na ulici zajedno... Možda bi ih uhapsili...

M. B. *Kako se sećate sahrane kralja Aleksandra?*

D. T. Tu smo stajali u knez Mihailovoj ulici... Masovno je bilo. Onda je uveče njegovo telo krenulo prema stanici, atmosfera je bila jeziva. Onako... mračna, svirao je stalno marš neki posmrtni, možda je neko imao suze u očima, ali da se neko drao, alaukao, ne.

M. B. *Vratimo se Ljubi Davidoviću.*

Ljuba Davidovića sam slušao prvo decembra 1938, kad su bili izbori. Na Banjici, bila neka kiša užasna... To je bio jedan omanji čovek, vrlo lep, a imao divan bariton glas, tako da je bilo uživanje slušati ga. A stil je bio neka čudna kombinacija narodnog govora i epske pesme, nekako prihvatajući za čoveka koji ga sluša, jer vidite, osećate da je iskren, da ono što kaže nije demagogija, populizam. A onda sam bio u jednoj studentskoj delegaciji, kad smo se mi sukobili s komunistima, pa smo išli da ga obavestimo, on je još bio živ, to je bio decembar 1939, bili smo u njegovoj kući. On nas je primio, sećam se da je bio uvijen u čebe, bila je zima i tako smo razgovarali, razgovor nije bio nešto specijalno, to je bila demokratska omladina...

M. B. *Kako se sećate 27. marta 1941?*

D. T. Komunisti su se pred 27. mart najedanput zbnunili... Jer, oni su vodili politiku posle 1939: mi ne treba da se vezujemo za Zapad, mi treba da se vežemo za Rusiju, jer Rusija je neutralna i ona će nas spasiti, to je bila otprilike njihova teza. Naša teza je, naravno, bila drugačija, da mi nemamo ništa protiv neutralstva, ali da bismo morali da se branimo od Nemaca. Prvi put u istoriji posle 1918. komunisti neće štrajk povodom 25. marta. Tada niko nije ni znao da postoje zaverenici. I mi 27. marta dođemo na Pravni i Tehnički fakultet da napravimo štrajk. Komunisti prvi put neće štrajk. I to je bilo natezanje koje je potrajalo dva-tri sata, ako ne i više. Rifat Burdžević ih je predvodio. Na kraju su oni pristali. Verovatno su čekali odluku gradskog komiteta, oni su bili veoma ozbiljno organizovani i bili su spremni i za fizičku borbu. To je situacija.

M. B. *Kako su ljudi u Beogradu -Vaše okruženje -primili potpisivanje Pakta? To, ipak, nije bila neutralnost, Jugoslavija je do tada bila neutralna.*

D. T. Povodom potpisivanja Trojnog pakta, ljudi su se strašno teško osećali. Mi smo bili već neutralni, Vi imate pravo. Niko nije bio protiv neutralnosti, to što se

sad priča, da je 27. mart srušio neutralnost, ne – mi smo bili neutralni, i to zvanično od dana kada je počeo rat. Ljudi su osećali da je zemlja nesposobna za rat. Nije se govorilo, ali ljudi su pretpostavljali da se Hrvati neće tući. To je bio racionalizam. Stariji ljudi su to uviđali, iako nisu priznavali. Maček je u tom pogledu bio iskren da ne ide u rat.

M. B. *Da, ali Jugoslaviju, ipak, ne vodi Maček, već knez Pavle.*

D. T. Knez Pavle, koji je bio inteligentan čovek, i kulturna, civilizovana, on je bio slabić, neborac, mislio je da će svojom inteligencijom, pojavom da ubedi Hitlera da nas ostavi na miru, da nas zaobiđe. Mi smo trebali da damo garancije da nećemo podržavati Veliku Britaniju. Ali, Hitler je bio lud, a ovde je bilo ljudi koji su njemu počeli da veruju. Tako i sad ovde imate ljude, vrlo školovane, koji kažu: „E, da smo ostali na 25. martu...” Mi smo čekali poslednji trenutak, 27. mart je poslednji trenutak. Mi moramo da zadocnjavamo. Vrlo je važna još jedna činjenica – snažan pritisak nemačke propagande, to se osećalo svuda, u Beogradu i šire. S druge strane, Englezi su od nas tražili da ne potpisujemo Trojni pakt, da sačuvamo neutralnost, to je bila engleska politika. Nemačku propagandu Srbi nisu jako prihvatili, ali u Sloveniji i Hrvatskoj jesu. Komunisti su 27. marta imali slogan: „Savez sa SSSR-om” (smeh – prim. M. B.), evo, ja se i dan danas smejem... A onda vidite koliko je to bio širok narodni pokret, da čak ljotićeovci, uveče, 27. marta – ja sam to video oko 6 sati – vide da ne možete da nađete pticu koja nije za državni udar, onda i oni oko 200 mladih... Oni nisu imali ni radnike, ni seljake, ni građane, oni su imali čak i gimnazijce i nešto studenata, uglavnom iz onih gradova u kojima su komunisti bili vrlo aktivni, Čačak, Valjevo... I ja sam video kad oni prelaze preko glavne ulice i oni sad nasuprot komunističkom SSSR-u, viču: „Petar II, Petar II...”

M. B. *Hitlerov odgovor na 27. mart i zbacivanje Vlade koja je potpisala Pakt je bio napad na Jugoslaviju i bombardovanje 6. aprila.*

D. T. To je bilo ozbiljno. To je trajalo od 7 ujutro do 7 uveče bez prekida. Samo talasi izbacuju tepihe. Ne gledaju oni šta gađaju, bacaju redom. Ljudi su samo ćutali, niko nije pričao, ja mislim da je to bilo takvo iznenađenje od bombardovanja, da je svet zanemio. Nisu se ljudi ljutili na Nemce što nas bombarduju. Smatralo se da je to normalno zbog 27. marta. Šta drugo i očekivati. Dok sam se za bombardovanje 1999. osećao vrlo teško, ja sam osećao i strah. Da ja, koji sam proveo tolike godine na Zapadu, budem 1999. godine bombardovan u Beogradu, pa to je užas. A tada, 1941, svet je bio iznenađen tim burnim događajima koji su se ređali – 25. mart, pa 27. mart, državni udar, 6. april, bombardovanje, odlazak 300.000 ljudi u ropstvo.

Takoreći, cela oficirska, vojnička klasa je odvedena, mnogo seljaka. Onda je nastala beda, glad. Ja pamtim tu glad 1941, a imao sam još nekoliko faza gladi. Posle sam bio u logoru, tako da sam se nagladovao. Imam jedan utisak... sve su to lične impresije... Nismo mi govorili da pripadamo herojskom narodu, ali moram da Vam kažem da su ljudi prilikom hapšenja i u zatvorima – ovde je bio zatvor – lepo su se držali naši ljudi. Evo, posle toliko godina, ja mogu da kažem – bilo je prijatno biti Srbin.

M. B. *Od 1941. do 1943. bili ste u okupiranoj Srbiji, ali lično na slobodi, i imali ste mogućnost izbora?*

D. T. Odmah smo počeli da se organizujemo. Svet je bežao. Ljotićevci su imali nekoliko hiljada ljudi, to je bila vrlo ozbiljna vojska. Nedić je bio totalno neinteresantan, njegova straža, to je bila više komedija. Ona je imala neki ugled u malim gradovima, ali nije on imao nikakvu snagu, ni kod Nemaca, ni kod Srba. Nemci su to sve držali i držao je taj sukob četničko-partizanski.

M. B. *Kada u Beogradu saznajete za ustanak u zapadnoj Srbiji 1941?*

D. T. Vrlo malo znamo. To je vrlo važno što ste me pitali. Ljudi su manje-više slučajno, razvojem situacije, išli u partizane ili četnike. Ode neki oficir, Crnogorac, Piletić, u Homolje u četnike, svi Vlasi postaju četnici. Odete na Kozaru, tamo sve partijski radnici, svi Srbi sa Kozare su partizani. Šta oni znaju... Ja nisam čuo reč ravnogorstvo, to se više sad pravi. Bilo je ravnogoraca, to je jedna mala grupacija oficira, mladih, i Srpski kulturni klub.

M. B. *Kako ste se obaveštavali?*

D. T. Ljudi su slušali „Radio London”, pa posle „Slobodnu Jugoslaviju”. „London” vesti o Srbiji gotovo da nije imao. Bilo je vesti o frontovima, Africi, bombardovanju... Mi smo bili totalno neobavešteni. Imali smo Nedićevo „Novo vreme” na dve strane, niko nije slušao nemački radio, iako je emitovao na srpskom. Tada smo bili potpuno dezinformisani. Za „Užičku republiku” smo saznavali, znate kako, kad su Nemci krenuli sa avionima i tenkovima, i to razjurili sve, i iščezli partizani, onda je Nedićeva štampa pisala da se srpski narod pobunio i likvidirao komuniste. Kretanje nije bilo slobodno. Morate da idete u policijsku stanicu da dobijete dozvolu za putovanje. Policijski čas posle 8 sati uveče. Mi smo pokušavali sa ilegalnim radom, da se vežemo za stranku. Stranke su bile u čudu, pošto one već nisu bile stranke u pravom smislu reči. Kad je došla okupacija, još je bilo teže. Oni koji su učestvovali kod partizana ili četnika, oni su to individualno, a kažu da su stranke podržale. Ogromna većina

nije se angažovala uopšte. Okupacija je bila teška, prvenstveno iz ekonomskih razloga. To je bila zaista glad, mesa nije bilo uopšte.

M. B. *Kako su Vas odveli u logor 1943?*

D. T. Pa, s puškama... (smeh – prim. M. B.) Pohapsili su nas, ja sam bio s jednom grupom od petoro-šestoro ljudi iz Demokratske omladine. Dvojica su dobili Mathauzen, a nas četvorica smo poslani na prinudni rad u Nemačku. Kod nas (u Demokratskoj omladini – prim. M. B.) je bila velika borba, mi smo bili protiv partizana, ali nisu ljudi bili oduševljeni ni da idu kod Draže Mihailovića. Bila je kod nas jedna ogromna diskusija u vrhu, da li ćemo ići u četničke jedinice, i tu je bila borba pola-pola. Na kraju je odlučeno, ja sam uhapšen 8. februara 1943, a to je bio naš poslednji sastanak Izvršnog odbora, 2. ili 3. februara, doneta je odluka da jedna grupa ode kod četnika. I oni su od februara do, mislim, septembra ispitivali kudada odu, jer su se plašili lokalnih četničkih komandanata, jer – mi smo čuvali svoje političko mišljenje i nismo dozvoljavali da nas neko pretvori u ravnogorce, mi smo bili protiv te ideje o ravnogorstvu jer ona nije bila baš demokratska.

M. B. *Sledi bekstvo iz nemačkog zarobljeništva, ali ubrzo i bekstvo u emigraciju iz tek oslobođene Jugoslavije. Ipak, moram prvo da Vas pitam, desetak godina ste u emigraciji bili u kontaktu sa Slobodanom Jovanovićem. Kako ga se sećate?*

D. T. Slobodan je bio... možda je to malo oštra ili stroga ocena, protivrečan. Da li je razlog te protivrečnosti bila emigracija, ili je možda takav bio, ne bih znao da kažem. Ja sam o tome pisao... kad Vi razgovarate o prošlim stvarima, on je najveći Srbin svoga vremena, kad razgovarate o prošlosti, o istoriji, o ljudima, o problemima, to je bila jedna „lovčenska pamet“, bez poezije, ali sa jednom pronicljivošću, poznavanjem i objektivnošću. Tako da, to je bio Slobodan, ali kad se govori o stvarima izvan današnjice. Međutim, kad Vi razgovarate o današnjici, onda je on bio mali, kao svaka naša čovečina sa ulice: „Jao, niko nas ne voli, Englezi nas mrže...“ Nisam se tada setio da ga pitam, jelte, a možete li da mi kažete koga Francuzi vole, da li uopšte među narodima to postoji? U onim razgovorima sa Kostom Pavlovićem (Slobodan Jovanović u emigraciji – prim. M. B.) Slobodan izgleda tako jadno. Slobodan je to u stvari ćaskao sa Kostom Pavlovićem, a nije pisao istoriju. Ja sam njega slušao jedanput u Srpskom kulturnom klubu, prvi put sam ga sreo uživo u Londonu i razgovarao sam sa njim, sve do njegove smrti, sve sam to opisao u tim člancima (nekoliko članaka u knjizi O ljudima – prim. M. B.) i bilo je uživanje govoriti o prošlosti, o 19. veku, pa čak i o velikim silama u 19. veku, ideologijama komunizma, fašizma. On je bio konzervativan, ja bih rekao u instinktu kao građanin, ali je bio kao intelektualac

liberal.

M.B. *Neretko se pomnije kontroverza u vezi sa navodnom podrškom Slobodana Jovanovića u zavodaženju Šestojanuarskog režima. Njaga je kralj Aleksandar zvao u Dvor pred Proklamaciju. Jeste li pričali o tome?*

D.T. To je jedno potpuno netačno tumačenje da je on odobravao diktaturu. Njaga su zvali mnogi da dâ svoje stručno mišljenje, e sad, naši ljudi to iskorišćavaju. On je bio protiv zbog toga što je bio za Jugoslaviju, tako što je legitimisao srpski nacionalizam, preko Srpskog kulturnog kluba. Svi su se posle 1918. odricali srpskog nacionalizma, da bi sačuvali Jugoslaviju. Na to Hrvati nisu davali pet para, pošto su znali da je to potpuno neiskreno. Slobodan je mislio da Jugoslavija treba da bude srpska ili, kako je meni profesor Radoje Knežević govorio, da Srbi budu primus inter pares, prvi među ravnopravnima. Međutim, ne možete na tome konstruisati dugoročnu nacionalnu politiku.

M.B. *Kako ste Vi iz emigracije, koji ste živeli na Zapadu, videli odnos prema Titovoj Jugoslaviji, koja je posle 1948. bila podržana od zapadnih vlada?*

D. T. To je interesantno pitanje. Slobodan je bio jedini u emigraciji, i mi oko „Naše reči”, da smo evoluciju posle 1948. priznavali kao činjenicu. U emigraciji je ogromna većina Srba verovala da je to nameštaljka. Da su Sovjeti poslali Tita da skuplja novac, pa će on da se vrati. Postojao je još jedan problem u kome smo Slobodan i mi bili zajedno, iako se nismo dogovarali – Đilas. Slobodan je i Đilasa posmatrao sasvim ozbiljno, a ne da je on lažov i ubica, kako ga je gledala većina emigranata. Slobodan je tu video problem i dosta je pisao o njemu.

M. B. *Kako je izgledao život u emigraciji?*

D. T. Mi smo na Zapadu živeli jedan miran život, nismo imali velikih problema. Kad pričam ljudima da sam ja bio u policiji u Engleskoj samo jednom za 32 godine, niko mi ne veruje. Administracije tamo gotovo da nema, sve se završava poštom. Vi živite jedan miran, gospodski život. Ne maltretira Vas domar zgrade, ne špijuniraju Vam poštu. Bilo je i mogućnosti da materijalno napredujete. Iako je Velika Britanija bila jako razrušena, više nego mi.

M. B. *Vrlo je zanimljiv Vaš odnos sa najznačajnijim jugoslovenskim disidentom, Milovanom Đilasom?*

D. T. Ja sam Đilasa slušao kao student, on je čitao neku priču, vodio se kao mladi književnik. Ja nisam znao da je on u književnosti „zaorao brazdu”. Interesantne su te

priče, dosta sentimentalne, nema neke socijalne literature, izuzev toga što govori o sirotinji. Ništa mi o Đilasu nismo slušali, za vreme rata smo čuli samo o Titu i o lokalnim partizanskim komandantima. Obaveštenost je bila totalno slaba.

Posle rata Vi ste ga videli da „drma” štampom, medijima, ali ništa drugo se nije videlo, tek kad su došli ti njegovi članci u „Borbi”, „Naša reč” i Slobodan Jovanović su to shvatali ozbiljno, svi drugi su smatrali da je to namešteno. Čim su došli ti članci, 1953/54, nama je bilo odmah jasno da je to bila jedna nova teza, mi nismo znali za taj njegov govor na Pravnom. Bilo je vrlo važno da posle 1948. naš komunistički režim ozbiljno evoluirao, nažalost, dok god je Tito bio živ, to nije bilo moguće, jer on nije mogao da zamisli nikakvu drugu vlast, samo jednopartijsku i njegovu lično. A kad je umro, oni su bili suviše slabi da bi zagrizli tako težak zalogaj kao što je totalna reforma.

M. B. *Kada ste upoznali Đilasa?*

D. T. Đilasa sam upoznao 1968, kad se vratio prvi put iz Amerike, u Londonu. Onda je on već bio pušten na slobodu, vratio se iz Amerike, gde je primio neku nagradu. Sedeli smo tri sata dr Ljubo Sirc i ja. Bio sam dosta prijatno iznenađen sa kojom je on lakoćom i jednostavnošću, bez osvetoljubivosti, koja je, kao što znate, kod našeg naroda vrlo jaka... Kod njega se nije osećalo ništa od osvetoljubivosti, ni srpske, ni antikomunističke, ni komunističke, on je raspravljao o stvarima kao da je reč o nekom drugom narodu i nekoj drugoj zemlji. Tri sata smo ga slušali taj Slovenac i ja, ništa nismo pitali. Posle je on pisao neke članke u „Našoj reči” i mi smo to štampali, pre nego što smo upoznali „Nesavršeno društvo”. A onda smo izdali, zajedno sa njegovim sinom, „Vlast”, „Razgovore sa Staljinom”, „Robiju i ideje”. Ja sam strašno voleo „Memoare jednog revolucionara”, unutrašnji život partije pred 1941. Njegov „Njagoš” je najznačajniji, ja mislim. Ja ne znam da li neko može da mu se postavi kao konkurent.

M. B. Intelektualac, disident svetskog formata, Đilas, krajem 80-ih, kada se rušio komunizam, nije u Jugoslaviji imao nikakvu ulogu. Sam je govorio da je spreman...

D. T. Pa, nije imao ulogu, mi smo se odmah podelili. Miloševićeva pojava nas je odvela od stvarnosti. Znate, potpuno netačno što se na njega (Slobodana Miloševića – prim. M. B.) juriša kao na nacionalistu i diktatora, niti je bio jedno, niti drugo. Njaga je zanimala samo vlast. Ali, on je uveo višepartijski sistem, taj sistem, naravno, nije bio pravi, ali to nije bilo samo zbog njega, nego i zbog nas.

Mi smo, očividno, po svojoj psihologiji još uvek bliski nekoj čvrstoj ruci. Miloševića ja ne mogu da uhvatim, on je dosta radio po instinktu, ne po ideologiji, njegova žena je imala ideologiju. On nije hteo da vodi borbu protiv komunizma, ali je on taj svoj komunizam jako pročešljao i stavio pozadi. Povodom nacionalizma, on je očividno bio Jugosloven do kraja, ali – to je bilo srpsko jugoslovenstvo. Jugoslavija, ali da mi vladamo, tj. da on vlada. Ja mislim da je njegova glavna ideologija bila vlast.

M. B. *Kada govorimo o Jugoslaviji, komunisti su govorili da su rešili nacionalno pitanje pravom naroda na samoopredeljenje, federativnim ustrojstvom države...*

D. T. Ne samo što ga oni nisu rešili, nego što su naši ljudi verovali da su rešili. A u stvari, ja mislim da je nacionalno pitanje 90-ih godina 20. veka bilo teže nego 1941. Bez okupacije i davanja vlasti ustašama, ne bi bilo klanja, a sada bez okupacije imamo klanje po Bosni i Hrvatskoj... Đilas je živeo u ravni u kojoj je živela „Naša reč“, kako da prevaziđemo komunističko-antikomunistički sukob i da dođemo u jedno novo civilizacijsko stanje, to je bila naša ideja, i Đilasova. Miloševićeva krivica je što nas je odvojio od tog pravog civilizacijskog razvoja. Uveo nas je u tu borbu sa Slovencima. On jeste bio bistar čovek, ali ne za politiku. Sve što je radio, radio je protiv sebe, protiv svoje porodice, protiv Saveza komunista, Jugoslavije kao celine i protiv srpskog naroda, iako je hteo da ih brani, on je doživeo poraz.

M. B. *Dobro ste poznavali i vidali ste se u emigraciji i sa kraljem Petrom II?*

D. T. Ja sam ga viđao pet godina, dok nije izbio neki veliki skandal, posle nisam hteo... Dao je neki ček nepokriven, bilo je to na prvoj strani novina, pa policija ušla u hotel i bio naslov kako su oni uzeli samo donji veš kraljice Aleksandre. Ali ja posle nisam išao tamo, dotle sam ga viđao dva puta godišnje, od 1946. godine. On je bio jedan čovek simpatičan, bez ikakvog osećanja odgovornosti. Jedno derište koje je živelo bez oca i bez majke, sa nekim našim oficirima, da ne kažem oficirčićima. Nije mnogo znao, ali je bio jednostavan, nije bio neki lukav. Tomislav je bio mnogo više politički čovek, ali je Tomislav imao mnogo više političkih ambicija. Petar, ja mislim, da nije bio kralj, teško da bi imao nekih ambicija. Ali je bio bistriji od svog naslednika, a to nije teško.

M. B. *Kad ste došli u Srbiju iz izbeglištva?*

D. T. Prvog septembra 1990. godine.

M. B. *Kako ste se osećali posle toliko godina?*

D. T. Ja nisam osetio nešto. Mada sam se lično, prvog trenutka, osetio đavolski prijatno. Velika je stvar kada se vratite u svoju zemlju, naročito ako ste imali političkih ambicija, da radite, ne da imate funkciju. S te strane, ja se nikada nisam osećao tako dobro kao sada. Ali, kad živimo u ovakvoj zemlji, sa ovakvim društvom, ne samo vladajućim, već sa društvom, to je užasno teško.

U Beogradu, 23. mart 2006.

BRANISLAV DIMITRIJEVIĆ, TATOMIR TOROMAN

Fragment iz razgovora s Dobrivojem Toškovićem:

O susretima sa Njerereom

Dobrivoje Tošković (1927, Draginac kod Loznice) jugoslovenski je urbanista koji je profesionalnu karijeru počeo u KMG „Trudbenik”, da bi početkom šezdesetih prešao u biro preduzeća „Ivan Milutinović” kao glavni arhitekta. S ovim preduzećem učestvuje na međunarodnom konkursu za Master plan Nove Kalkute, gde dobija prvu nagradu 1964. god. Njegov dalji rad vezan je za Libiju, gde je bio u svojstvu regionalnog planera Tripolitanijske (1966–1970). Zatim je izabran za direktora urbanističkog planiranja Republike Tanzanije (1970–1972). Po povratku u Srbiju radi u Zavodu za urbanizam, a zatim u Institutu za arhitekturu i urbanizam Srbije, gde do odlaska u penziju radi kao naučni savetnik. Nastavnu aktivnost započeo je na Geografskom fakultetu u Beogradu, potom je bio profesor na Departmanu za arhitekturu univerziteta u Mosulu u Iraku, a bio je nastavnik i prodekan na Internacionalnom master programu na Fakultetu za arhitekturu Univerziteta u Helsinkiju. Za svoj rad nagrađivan je brojnim stručnim priznanjima i nagradama u zemlji i inostranstvu.

Razgovor s Toškovićem vođen je 18. juna 2018. godine. Fragment koji ovde objavujemo odnosi se na njegov boravak i rad u Tanzaniji i njegove susrete s tanzanijskim predsednikom Đulijusom Njerereom.¹

B. D.: Glavno polazište ovog razgovora potreba je da ukažemo na jedno vreme u kojem je postojala sprega između stručnih i kreativnih pojedinaca i političkog sistema koji je podržavao napredna i kreativna mišljenja u različitim oblastima. Ovakva sprega ogleda se u jugoslovenskoj spoljnoj politici, koja je nastojala da „izveze” ekspertsko znanje u manje razvijena područja u svetu, s kojima je Jugoslavija održavala aktivnu saradnju, pre svega kroz projekat politike nesvrtaivanja. Jugoslovenska građevinska preduzeća, arhitekti, urbanisti, inženjeri, sudelovali su u izgradnji mnogih zemalja koje su se tek oslobodile kolonijalne

¹ Đulijus Kambarage Njerere (1922 – 1999) bio je borac protiv britanskog kolonijalizma i oslobođenje Tanganjike, premijer i predsednik Tanganjike, koju je ujedinio sa Zanzibarom u novu državu Tanzaniju. Bio je potom prvi predsednik Tanzanije od 1964. do 1985. godine u kojoj je razvijao afričku verziju socijalizma.

dominacije...

D. T.: Da. Moj život se upravo kretao u tom smeru.

B. D.: Vi ste kao urbanista dosta radili u Africi i Aziji. Nova Kalkuta je Vaše životno delo, ali ste takođe radili u Tanzaniji i Libiji...

D. T.: Možda bih najpre Vašu pažnju svratio na Tanzaniju, gde sam bio saradnik predsednika Džulijusa Njererea. Bio sam tamo u dva maha početkom sedamdesetih, prvo kao direktor urbanističkog planiranja cele zemlje, a posle sam, na njihov poziv, bio i rukovodilac tima za izradu jednog regionalnog prostornog plana. Njerere nije hteo ni Istok ni Zapad, nego se ograničio na saradnju sa skandinavskim zemljama, Kanadom i Jugoslavijom.

B. D.: Kako ste tamo došli? Kada ste prvi put bili u nekoj afričkoj zemlji?

D. T.: Pre Afrike moje prvo putovanje bilo je u Indiju i tamo sam dobio nagradu za Master plan Kalkute 1964. godine. Kada je Libija tražila da dobiju nekog urbanistu koji je već afirmisan, mene su tamo poslali. Još je tamo bilo negde desetak naših kolega. Tamo sam postao regionalni planer Tripolitanije. Doživio sam tamo i Gadafijev državni udar. To je sad posebna priča.

B. D.: Znači, Vi ste zapravo pre Gadafija došli u Libiju?

D. T.: Da. Ali, pazite, tamo sam radio dve godine ranije, pa sam 1969. došao na odmor. S odmora sam se vratio 31. avgusta u Tripoli. Sutradan je već bio državni udar.

B. D.: Vi ste, dakle, tamo radili još u vreme kralja Idrisa?

D. T.: Da. Ali je možda najinteresantnije da Vam ispričam ovo s Tanzanijom. Kad sam došao tamo kao direktor, zatekao sam zakone koji su bili kolonijalni, a ja nisam imao nameru da budem neokolonijalista! Odem kod našeg ambasadora i kažem mu: „takva i takva stvar”. On kaže: „nemoj, Toškoviću, ti mene da petljaš u to, ti si direktor, ti vidi šta ćeš”. Ja onda rešim da napišem amandmane – da napišem amandmane na zakon koji su pravili Englezi pre 15 godina. Po tom su zakonu samo najbogatiji mogli da grade u Dar es Salamu.

B. D.: Predložili ste tanzanijskoj vladi da izmene zakon?

D. T.: Da. Ja napišem te amandmane, i dam ih ministru. Ministar – nisam ja pojava imao – pošalje to ne samo predsedniku vlade, nego i predsedniku države, koga oni na svahili jeziku zovu Mualimu, učitelj nacije. Posle jedno mesec i po

dana, zove me ministar i kaže: „Sidite dole, idete kod Mualima”. Ja kažem: „Je l' on tu, u Dar es Salamu?” „Ne”, kaže, „on je u svom selu, blizu jezera Viktorija. A to je hiljadu i po kilometara od Dar Es Salama. Ja kažem: „Pa čekajte, ja ću znači tamo da spavam, treba da poneseš pidžamu”. „Ma, kakva pidžama”, kaže, „Evo”, kaže, „ne zove ni mene, nego samo Vas – šalje po Vas avion!” Malo sam se i uplašio, reko' – „majku mu, sigurno hoće da me bace u Indijski okean zbog onih amandmana”. Meni stalno amandmani u glavi. I kad smo, posle nekih sat vremena vožnje, aterirali u mestu Musoma pored jezera Viktorija, tu me sačeka devet partijskih lidera s dva land rovera, i mi krenemo u selo Butijama, gde je Njerere provodio svoj odmor učeći seljake. Imao je žuljeve na rukama, berba kukuruza je bila – učio je seljake kako treba radom da steknu nešto. Jer, on je imao jedan svoj projekat, koji se zvao Udžama. To je bilo slično našim zadrugama. Znači, ne sovhozi i kolhozi, ne kinesko-ruski model, nego zadruga, kao naše. I kad smo ušli unutra – skromna kućica od šljaka blokova. Ide Njerere, nosi poslužavnik s čajem mešanim sa mlekom. Za onu klimu, to je bilo idealno. Ide on i nosi, zamalo da prospe. Pokazuje rukom na mene: „Vi ste”, kaže, „iz Jugoslavije?” Ja se digao i mislim – sad će da me riba. „Vi ste stranac”, kaže on, „ali ja ne smatram Vas za stranca, jer ste Vi iz prijateljske zemlje”. „Ja sam čitao Vaše amandmane”, kaže on, „Vi ste jedini koji nam je rekao šta je belo da je belo, a šta je crno da je crno.”

T. T.: Znači, Njerere je bio zadovoljan Vašim amandmanima?

D. T.: Jeste, ali on tada kaže i ovo: „Ja sam Vas pozvao da Vi pomognete meni i mojoj zemlji da mi uredimo i sela, a ne samo gradove”. I on kaže meni: „Vi znate, naša zemlja ima oko 30 plemena. Mnoga plemena su raštrkana po bušu. Moja ideja je da ih skupim na jedno mesto, da nauče da privređuju i da od toga očekuju boljitak u životu. Država će da im dâ majstora koji će ih učiti kako da prave čerpič. Dakle, prvo privremena naselja, pa kad steknu iskustvo, onda ćemo ići dalje. Država će dati majstora za čerpič, država će im dati vodovodne cevi, električne cevi, ali, oni moraju sami da kopaju kanale, jendeke... Ja – oduševljen njegovim idejama – i onda se dogovorimo da stvorimo nekih 10 timova sa po 10 članova u svakom timu. Na čelu tima bio je hidrogeolog, koji treba da pokaže gde ima vode, jer Tanzanija ima i veliki sušni predeo. U to vreme ide i plan za izgradnju nove prestonice, Dodome, upravo u sušnom predelu.

T. T.: Dobili ste, dakle, punu podršku od Njererea?

D. T.: Sutradan, u listu Standard, glavnom dnevnom listu u Tanzaniji, na prvoj strani moja slika na Njerereom. Krupan naslov: „Mualimu primio direktora urbanističkog planiranja”. Sad se i naš ambasador povampirio, pa me zove: „Je li,

bre, Toškoviću, ja čekam 3 meseca da predam akreditivna pisma, a ti pravo pa kod predsednika države!” „Molim lepo, Vi ste mi pomogli što niste hteli da se mešate, a ja sam se snašao.” Tako je to bilo.

T. T.: Ko je bio ambasador, da li se sećate?

D. T.: Bio je neki Milan Knežević, dobar čovek, ali nije znao mnogo engleski. U njegovoj sobi od pušenja ste mogli ste da sušite meso u tom dimu. On je bio direktor Oslobođenja u Sarajevu.

T. T.: Da li se sećate tih amandmana, nekih konkretnih stvari koje ste predložili u tim amandmanima?

D. T.: Pa konkretni amandmani su se odnosili na postojeći zakon po kojem su, na primer, regulisani standardi građenja u Dar es Salamu – da mora sve da bude od kamena – što, naravno, sirotinja nema pare da plati. Dalje, da niko bez dozvole ne može da gradi, što je opet rampa za...

T. T.: Za siromašne...

D. T.: Da. E sad, ja sam se onda, pošto sam završio razgovor s Njerereom, vratio u Dar es Salam.

T. T.: A Njerere?

D. T.: On je još ostao u selu. Odlazio sam posle kod njega još 3-4 puta. On nije imao poverenja u ministre zbog korupcije, pa je vodio mene na sastanke. Direktor je referisao, ministar je samo bio prisutan. Ali, nisam hteo da budem tamo neki direktor koji samo nadzire. Ubacim ja tako crtači sto u moj kabinet i počnem da pravim planove nekih sela. Napravim im jedno prototip selo. To je bilo baš u vreme kada je pokojni Ulof Palme došao, jer su Šveđani i Danci najviše materijalno pomagali Tanzaniju – izgradili su novi univerzitet, izgradili su mnogo stvari, ali su bili i drčni. Na primer, kad je naš Horvat, čuveni ekonomista, bio tamo da propagira samoupravljanje, ti su isti Šveđani zabranili studentima da idu na njegova predavanja, jer su se plašili konkurencije, Jugoslavije.

B. D.: Branko Horvat je držao predavanja u Tanzaniji?

D. T.: Jeste. Da se vratim na Palmeovu posetu. Njemu su tada priredili doček. Tanzanija nije imala vojsku, to im je bilo skupo, nego neku narodnu miliciju. I narodna milicija mu organizuje neku počast, na fudbalskom igralištu. Oni su bili preko puta, a ja s druge strane, s kmetom sela, i držim neke rolne, planove tog

sela. I sad, neću ja da se namećem predsedniku, pogotovo, ima visokog gosta. Ali, Njerere me je video s tim rolnama, i kad je završena ceremonija, pošalje on ađutanta koji juri prema meni: „mister, mister”, kaže, „zove Vas president!”. I ja dođem tu. On me upozna s Palmeom, a Palme – ovalike oči. One se pitaju: „šta ćete vi tu, kad smo mi tu”. Jer, oni su pomagali, a mi smo držali sva direktorska mesta.

B. D.: Jugosloveni?

D. T.: Jugosloveni. Jedan Makedonac je bio direktor mlekare, jedan naš s Voždovca, veterinar, bio je direktor klanice – a ja bio direktor urbanizma, a Skandinavci davali pare...

B. D.: I Vi sada pred Palmeom pokazujete Njerereu Vaše planove?

D. T.: Kažem mu sledeće: „Gospodine predsedniče, ovo je plan, ali oko njega imam s kmetom jedan mali problem, da ne kažem konflikt”. Predvideo sam da svaka okućnica u selu bude pola hektara, da ljudi mogu da zasade cveće, malo paradajza, i to. A on je tražio dva hektara. A ja kažem: „Ako okućnica bude 2 hektara, selo će biti dugačko 15 kilometara – i ko će da Vam reši vodu, cevi od 15 kilometara, kablove za struju i to?” Njerere je znao da ako hoće da uspe u svojim reformama, mora prvo da se veže za urbanističko i prostorno regionalno planiranje. U to vreme je Tanzanija imala samo 14 učitelja. Njerere je završio fakultet, odbranio je doktorat o Šekspiru u Londonu. Kao Gandi u Indiji, nije pravio vojne akcije da bi dobio nezavisnost, već je to radio postepeno, pa su Englezi morali na kraju da pristanu. Kada su me ponovo zvali u Tanzaniju, došao sam kao rukovodilac tima, da radim na regionalnom planu, baš za region odakle je predsednik vlade. Taj region se zove Ruvuma, po reci Ruvumi, koja je granica s Mozambikom. A ovi drugi, Skandinavci, svi su se otimali da uzmu da rade planiranje tih regiona. Švedska je uzela 5 regiona, Danska 4, Finska 2, Norveška 3, Kanada opet nekoliko... Mi smo uzeli samo jedan, jer smo znali koliko je to ozbiljan posao, koji dosta i košta, a mi nećemo naplatiti ništa, to je bio naš dar. I onda sam shvatio, kad smo završili posao, kada sam video šta su ovi Skandinavci uradili. Oni su ili namerno ili nenamerno, pogrešno shvatili regionalno planiranje kao ekonomsko planiranje, pa kažu: „vi imate ovde plodno zemljište, ovde nije, ovde gde je plodno, tu ćemo kukuruz, košta kilogram toliko, i vi ćete imati prinose te i te”, i tako dalje. Njihovi regionalni planovi bili su negde na 70, 80 stranica, a naš je bio 500 stranica jer smo shvatili da pravimo integralne planove – uostalom, to se od nas tražilo: „Ruvuma regional integrated plan”. Znači, mi smo prostudirali demografiju, školstvo, zdravstvo, ekonomiju, hidrotehniku, vodovod, kanalizaciju, i sve aktivnosti koje se dešavaju u tom pro-

storu.

B. D.: A kako ste to istražili, kako ste došli do podataka o svemu tome?

D. T.: Formirao sam tim od 6 ljudi: tu su ekonomista, hidroinženjer, jedan za vodovod i tako dalje. Tri meseca smo proveli u tom regionu idući po onom bušu, po razbacanim selima, pa smo se snašli. Svuda su bile crkve, katoličke, pa smo spavali kod njih...

B. D.: Kako su ta sela izgledala?

D. T.: Dosta ruševina. Ljudi su bili raštrkani po bušu... Kuće su bile od trske, od blata, i tako dalje. Onda smo se vratili u Jugoslaviju i posle jedno mesec dana predali smo elaborat. Ja sam ga branio, naravno, pred državnim organima. Posle dobijem pismo, imam ga tu negde, pismo predsednika vlade, gde kaže: „vi ste jedini tim koji je ostvario naše ciljeve, ciljeve naše zemlje, i ciljeve naše partije”.

UMESTO
POGOVORA

To hast shogt
vodi per majem

Ro majem
vodi w
maj

Zašto zajedno, zašto odvojeno? Epistolarna rasprava o Jugoslaviji i ovima posle nje¹

PROLOG

Michael Walzer kaže da su osnovna pitanja na koja neka politička zajednica mora dati odgovor „tko je unutra, a tko vani?“, ili, tko je uključen a tko isključen iz političke zajednice. Čini mi se da ipak jedno pitanje prethodi tome tko je s ove, a tko s one strane granica političke zajednice, a ono glasi: „A zašto smo uopće zajedno“? Kako se to dogodilo? Kako je nastala određena politička zajednica, i zašto i dalje postoji? Da li se svi slažemo s postojećim pravnim, političkim, društvenim i teritorijalnim uređenjem države čiji smo državljani? Možda želimo da su stvari drugačije, a neki među nama da pripadaju nekim drugim zajednicama i državama, onima koje postoje i onima koje će tek možda biti stvorene. Nailazimo često i na nostalgične težnje da se pripada nekim prošlim zajednicama. Mnogi među nama voljeli bi više da su mogli ostati državljanima socijalističke Jugoslavije nego što su morali postati i ostati državljanima država koje su je zamijenile. Neki bi se pak vratili u vremena rasnih zakona, drugi duboko natrag u 19. stoljeće, a treći bi rado umjesto građanima republika bili podanicima nekog monarha. Iako je teško naći sveopći konsenzus oko ovih ključnih pitanja, ono što se čini nužnim za svaku zajednicu jest dati odgovor na pitanje *zašto* ta zajednica uopće postoji i potom uvjeriti njezine članove, ili barem dovoljno veliki broj njezinih članova, da zapravo pripadaju *zajedno*. Odgovor na pitanje zašto smo zajedno nazivam, s prilično muka pri prevođenju engleskog *citizenship argument*, državljanski argument ili argument državljanstva (ili bi možda ipak bilo bolje, argument građanstva?).

Zajednice postoje i reproduciraju se kroz međusobno osnaživanje i podupiranje između državljanskog argumenta (zbog jednostavnosti koristit ću takav prijevod) tj. narativa o tome zašto smo zajedno i zašto se priznajemo i prepo-

¹ Ova korespondencija je prvi put pročitana uživo, na poziv Tatomira Toromana, u Muzeju Jugoslavije, u sklopu programa *Razgovori o Jugoslaviji*, 11. juna 2015. U samom događaju učestvovala je i ekipa predstave „Nije to crvena, to je krv“ (režija Bojan Đorđev, produkcija Teorija koja Hoda, 2014), a stihove su čitali Ana Mandić i Miloš Đurović. Na poziv Predraga Šarčevića, korespondencija je snimljena 29. maja 2017. i emitovana 7. juna 2017. na Trećem programu Radio Beograda.

znajemo kao „svoji”, pripadnici iste zajednice, spram onih koji to nisu, i pravne regulacije pitanja državljanškog statusa koja definira sam korpus državljana i pripadajuća im prava i obaveze. Taj odnos između narativa i legalne kodifikacije je ključan za moderne države. No, kao što smo napomenuli, u velikom broju zajednica postoje stalna sporenja i sukobi oko državljanškog argumenta. Iz toga možemo zaključiti da je svaka politička zajednica rezultat onog državljanškog argumenta koji je u danom trenutku hegemonijski. Taj argument ostaje u stalnoj polemici s kontra-hegemonijskim argumentima, uključujući alternative koje mogu biti radikalno različite, ali i s argumentima na kojima su počivale historijske zajednice. Dakle, nijedna zajednica nikada nije sasvim stabilna niti to može biti. Kolizija različitih državljanških argumenata može dovesti do *krize* koja pak može voditi preokretima hegemonijskih pozicija i promjenama (unutarnjim ili vanjskim redefinicijama političkih zajednica). Ako se oko temeljnog argumenta i ostvari sveopći dogovor, ostaje uvijek pitanje kako urediti život u toj i takvoj zajednici.

Jugoslavija, prva i druga, kao i postjugoslavenske države nam nude obilje materijala kao i mnoštvo argumenata koja odgovaraju na temeljna pitanja ove korespondencije: *zašto zajedno, zašto odvojeno?* Moja studija o *one hundred years of citizenship na tom prostoru je pod naslovom Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj: jedna povijest Jugoslavije i postjugoslavenskih država* 2016. godine prevedena s engleskog i objavljena u Hrvatskoj u izdanju zaprešićke Frakture. Vjerujem da ovo ostaju četiri ključne figure za posljednjih sto godina, kao što bi rekao Danilo Kiš, „jedne zajedničke povesti”. Njima se želim vratiti ovdje kroz pisma prijateljima, Ivanu Đorđeviću i Biljani Đorđević.

Dragi Ivane,

Rođeni smo iste, 1977. godine, ti u Beogradu, a ja u Sarajevu, u zemlji koja se zvala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Želim ti pisati o toj zemlji, kao i državama koje su nastale na njenim ruševinama. Zato se moramo vratiti ravno stotinu godina unatrag do tog „fatalnog revolverskog hica”, kako je rekao Lawrence Durrell u svojoj pjesmi *Sarajevo*, do onih čuvenih stopa u koje sam i sam kao dijete stavljao vlastita stopala, zamišljajući taj trenutak u kojem je bilo nešto i strašno i uzvišeno, a možda i nešto banalno lokalpartiotiski: naša veza sa svjetskom povješću, na obalama Miljacke, s mjesta s kojeg, kako je stajalo na spomeniku Voje Dimitrijevića, odmah povrh stopa, „Gavrilo Princip svojim pucnjem izrazi narodni protest protiv tiranije i vjekovnu težnju naših naroda za slobodom”.

Pretpostavljam da ste vi, beogradska djeca, išli na neke druge edukativne izlete, na neka druga mjesta, ali mi se čini da je poruka uvijek bila, ili trebala biti, ista: svi kraci naših povijesti, iako ponekad suprotstavljenih ili odvojenih, zapravo su rasli k jednome, k društvu za koje je ispaljen taj pucanj, društvu narodne slobode i društvene pravde. Mi smo rođeni u sistemu koji je za sebe tvrdio da je konačni stadij razvoja naših naroda. Uostalom, što je trebalo doći kasnije? Samo više bezdržavnog socijalizma? Povratak na ono staro bio je nezamisliv. I mi smo u to vjerovali, slaveći 29. novembar ili 25. maj školskim priredbama, piknicima i teferičima, mitologijom natjecanja „Titovim stazama revolucije“, herojskom smrću Ahmeta Fetahagića, španskog borca po kojem se zvala moja škola... Imali smo uži zavičaj, Bosnu, i širi zavičaj Jugoslaviju. Imali smo socijalizam i samoupravljanje, ma što da je to nama djeci tada značilo. Možda činjenica da se čitalo *7000 Dana u Sibiru* Karla Štajnera i da smo mi bili pravi socijalizam, a oni, Rusi i ostali... nešto puno gore. Bili smo, tad se već znalo, i *Informbiro* s čuvenim *Ne*, ali i Golim otokom i pili smo *cappuccino* u Trstu. Za mene se osobno cijela geografija, dobar dio mog djetinjstva svodila isključivo na prostor između Sarajeva i Dalmacije. Otkriće ostatka svijeta koji je ležao izvan tog limesa bilo je u vrlo bliskoj budućnosti koja se iščekivala s radošću i nestrpljenjem. Avantura je baš trebala početi tamo negdje oko 1990, 1991... kad nam je, dragi Ivane, bilo tek 13, 14 godina.

Obojica se danas bavimo akademskim i istraživačkim radom. Čini mi se da smo obojica zapravo arheolozi i da kopamo po ruševinama pokušavajući razumjeti, svaki na svoj način, kako i zašto se dogodilo to što se dogodilo. Dozvoli mi da ti pišem u ovom pismu o mom pristupu ili jednom od pristupa povijesti Jugoslavije i postjugoslavenskih država. U mojoj knjizi sam pisao o tome kako su nastajale političke zajednice u tim državama i kako su nestajale. Pisao sam o problemu državljanstva i građanstva, o eksperimentima koje smo izvodili ovdje, na ovom prostoru u posljednjih stotinu godina. U godini našeg rođenja, američki istraživač Dennison Rusinow je sazeo „jugoslavenski eksperiment“ na sljedeći način:

„Povijest Jugoslavije tokom četvrtine stoljeća od početka eksperimenta 'zasebnog puta' 1949., prema tome, nije ustvari 'dokazala' ništa drugo osim zapanjujuću prilagodljivost Jugoslavena, kako vođa tako i vođenih, te nestrpljivu, naizgled neiscrpnu i često zbunjujuću spremnost na eksperimentiranje (1977: 344)“.

Da ponovim „...nestrpljivu, naizgled neiscrpnu i često zbunjujuću spremnost na eksperimentiranje”. Ubi nas na kraju, čini se, prejaki eksperiment.

Kroz to eksperimentiranje, kroz to baratanje s uvijek eksplozivnim političkim sastojcima, različiti su argumenti korišteni za odgovor na pitanje zašto biti zajedno. Kada je onaj sarajevski pucanj doveo do kraja 1918. godine i ujedinjenja Slavenkog Juga, mogli smo i tada čuti različite argumente. Ako smo već zajedno, pitanje je bilo a *kako* ćemo biti zajedno, unitarno ili federalno? Oko toga su se stvorila dva tabora, jedan zagovarajući unitarnu državu i imajući uglavnom podršku srpskih partija, drugi, federalni kurs koji su uglavnom držale hrvatske i slovenske stranke, ali i komunisti. Bilo je tu i onih koji su smatrali da Jugoslavija ne treba postojati, npr. ekstremni hrvatski i makedonski nacionalisti, ali i komunisti koji su pod utjecajem Moskve između 1924. i 1934. Jugoslaviju smatrali versajskom tvorevinom. Neće se rado prisjećati tih stavova kasnije.

Ipak, njihova će vizija federalne Jugoslavije izići iz rata kao pobjednička. U tom su ratu nadvladali razne programe ili, ako hoćeš, brojne konkurentne državljanske argumente prije svega jugoslavenski unitarizam, ali i brojne nacionalističke i naci-fašističke ideje o etnonacionalnim i etnički očišćenim državama, kao što su bile ustaška *Endehazija* ili zamišljena velika Srbija, unutar Jugoslavije ili bez nje, za koju su se borili Mihailovičevi četnici. Ta je pobjeda, izvojevana uz nevjerojatne žrtve, počivala na formuli koja je uključivala tri ključna obećanja koja su komunisti dali na početku ustanka. Prvo obećanje: oslobođenje zemlje od okupatora i kvislinga. Drugo obećanje ticalo se pravedenog rješenja nacionalnog pitanja. Dok je treće, ne i manje važno, bilo obećanje društvene emancipacije.

Šaljem ti u ovom pismu pjesmu² *Sunce u rukama* Jovana Popovića koji je o tom vremenu izgradnje nove države pjevao na entuzijastičan način:

*...probudićemo sunce što pod zemljom spi,
da svojom snagom nove snage budi.
Prenećemo sunčani žar u rukama,
mi gospodari sudbine a ne više tuđe sluge, –
da gvozdene mišice mašina izvršuju našu volju,*

² Pjesme korištene u ovoj korespondenciji su uvrštene u izbor „jugoslovenske komunističke, partizanske i revolucionarne poezije” iz predstave „Nije to crvena, to je krv”.

*da brodovi povrve našim lukama,
da šume dimnjaka niknu na pustom polju,
da vozovi puni darova preletaju nove pruge.*

I dalje, zaključuje:

*To naše snage rade po našem,
po našem rade za nas...*

To „mi”, to „naše”, to „za nas”... kako se zapravo gradila ta politička zajednica? S pravne strane, državljanstvo je, kao i danas u Evropskoj uniji, bilo postavljeno na dvije razine, republičkoj i federalnoj. Na republičkoj razini dominantan princip je bio građanski tj. republikanski, dakle, republički državljani bili su oni rođeni u toj republici ili od roditelja iz te republike bez obzira na etničko porijeklo. Republike same, sve osim Bosne i Hercegovine, bile su definirane po titularnoj naciji, a etnički balansi su se više-manje poštovali. Federalno državljanstvo samo bilo je supranacionalno.

Uz te pravne definicije državljanškog statusa, treba dodati da je suverenost bila definirana na kompleksan i originalan način. Bila je to država u kojoj su suvereni bili radnička klasa i radni narod, narodi i narodnosti, kao i građani Jugoslavije. Političko djelovanje bilo je otvoreno za članove partije, koja je sama bila podijeljena tj. federalizirana na saveze komunista republika i kasnije pokrajina, zatim za članove sindikata i Socijalističkog saveza ranog naroda Jugoslavije, omladinskih organizacija itd. Bilo je čak i izbora kao i delegiranja u političkom sistemu samoupravljanja odozdo kojim se nadomjestio, kako je tvrdio Kardelj, nepravedni buržoaski parlamentarizam u kojem, kako je pisao tvoj djed Jovan, „predstavnički čovek’ teži da se prema drugom odnosi kao prema sredstvu – koji se bori da drži vlast i stiže privilegije”. Danas, živeći u tim „predstavničkim” demokracijama znamo što je mislio.

Socijalistička Jugoslavija ostaje najveći eksperiment u ekonomskoj demokraciji ikada sproveden. Kroz samoupravljanje vlastitim radnim mjestima i tvornicama, svaki je radni građanin bio uključen, s više i manje intenziteta, više i manje učinkovito, u mehanizme odlučivanja na radnom mjestu. Kompleksna struktura, uistinu, posebno ako tome pridodamo da je, po mom mišljenju, federalni državljanški argument dominirao od 1945. do 1967. i da ga od ustavnih

promjena između 1967. i 1971. i definitivno nakon 1974. nadomješta *konfederalni* argument koji je podrazumijevao sve veću moć republika spram federalnog centra. Dva su neprijatelja stalno prijetila ovom dominantnom argumentu: unitarizam, često pripisivan najbrojnijoj iako ne i većinskoj naciji, i separatizam koji se obično vezivao uz manje nacionalne grupe.

Ta je političko-pravna struktura stajala nad našim glavama kada smo primljeni u pionire, 1984. godine. Struktura koju sam oslikao dobro se držala i činilo se da će trajati još dugo skoro svakome tko je gledao Branka Mikulića kako otvara Olimpijske igre. Za nas, u Sarajevu, ključna godina, mitska Olimpijada, od koje pamtim tek hokejski meč tokom kojeg ni jednom nisam uspio ugledati pak, plamen olimpijske baklje na Koševu ravno ispred našeg prozora zbog kojeg petnaest dana nismo spavali pa smo tako bili i, čini se, ostali u postolimpijskom jet-lagu, valjda sve do rata...

Kako se samo brzo nakon toga sve počelo urušavati. I sam se sjećaš kako se drmala ta zgrada, kako je pucala fasada, kako su se počela zatvarati vrata te budućnosti koja nam je bila obećana. Mnoge su stvari proizašle direktno iz intelektualnih kuhinja, da ne kažem salona, iz književničkih rasprava uz povišenu nacionalnu temperaturu. I sam ćeš poslije mapirati navijački nacionalizam koji je preko tribina najavio „godine raspleta”.

Sa prvim višestranačkim izborima stigla nam je, tvrdili su, demokracija i donijela skoro potpunu delegitimizaciju jugoslavenskog socijalističkog federativnog argumenta, a ona tri ratna obećanja našla su se pod znakom pitanja. Odjednom nije bilo jasno da li smo se doista *oslobodili* te '45. Ili smo, tvrdili su mnogi nacionalni a i tzv. građanski tribuni, potpali pod totalitarizam a-nacionalnih boljševika? Nacionalno pitanje po tome ne da nije bilo riješeno već ga je, kako su tvrdili, trebalo tek „odmrznuti”. A što se tiče društvene emancipacije, jednako sti, samoupravljanja... to je tek bez otpora bačeno na smetlište u općoj euforiji nakon pada Zida kada nam je slobodno tržište došlo kao prazni označitelj snova o neograničenom konzumerizmu.

Ipak, moramo pisati ovdje i o konačnom padu, o ras-padu, o ratu... bili su rezultat, tvrdim, tog preokreta u hegemonijskom argumentu. Etnički nacionalizam postao je dominantni argument koji je tvrdio, očito uspješno, da jedina politička zajednica unutar koje je moguća liberalna demokracija nije ona unutar republika kao građanskih zajednica a još manje na razini federalne Jugoslavije, te „nedovršene države”, već isključivo u okrilju etnonacionalnih zajednica. Taj etnonacionalni argument je tako potkopao i konačno uništio, uz pomoć liberalno-demokratskih mehanizama vladavine većine, institucionalno postojeće

zajednice na razini republika ili same federacije.

Tako smo i nas dvojica, nakon 15 godina, prestali biti dio iste političke zajednice, bez da nas je, kao i mnoge druge, bilo tko pitao što želimo i bez da smo bilo što mogli učiniti. Tako smo se rastali, dragi moj Ivane, tuđom odlukom. Drago mi je da me je život doveo u tvoj grad i da smo, bez obzira na državljanstva i na to da sam ja sada službeno stranac ovdje, pronašli onu bolju stranu barikade gdje zajedništvo ne ovisi o papirima niti promjenjivoj političkoj geografiji već o zajedničkom pogledu u istom pravcu, tamo negdje gdje nastaje jedna nova politička zajednica, tamo negdje gdje

naše snage rade po našem,

po našem rade za nas.

Tvoj Igor

Dragi Igore,

Hvala ti na ovoj pesmi Jovana Popovića koju si mi poslao, zaista sam uživao čitajući je. Istovremeno, dosta sam mislio o energiji koja iz nje izbija, energiji koja svedoči o verovanju u jedno društvo u kome solidarnost predstavlja osnovni postulat i pokretačku snagu. To danas deluje tako nestvarno i utopijski. No, Igore, mislio sam o još nečemu. Ti i ja smo generacija. Pisao si mi kako smo odrastali verujući u viziju društva koja je bila zasnovana na tekovinama jedne velike borbe, borbe za oslobođenje i borbe za izgradnju. Ali, sećaš se i vremena kada smo išli u školu sredinom osamdesetih i slušali i recitovali pesme poput ove koju si mi poslao. Sećaš se, sve smo manje osećali prema tom mitskom rudaru iz pesama, intuitivno razumevši da je njegov trud uzaludan, da nema nikakvog smisla. Ponavljajući u nedogled parole koje su još preživljavale u to vreme, imao sam osećaj da učestvujem u nekom besmislenom ritualu, očičćenom od bilo kakvog naboja i značenja, jednoj ljušturi, praznoj formi u koju nisu verovali ni naši učitelji, ni roditelji, niti mi sami. Jedini rudar koga smo mi tada mogli videti nije kopao rudu kako bi se zemlja gradila, već je stajao u jami boreći se za postojanje jedne suštinski drugačije zajednice, u kojoj će centralno mesto zauzeti njegova etnička grupa ili nacija. Gledajući sve to, nismo bili ni svesni da se pred nama rastače jedan sistem, povlačeći se pred radikalno drugačijim zamišljanjem toga kako bi, i po kojim osnovama zajednica čiji smo bili

članovi trebalo da funkcioniše.

Principi koji su određivali to „novo doba” danas su nam dobro poznati. Nekadašnji narodi i narodnosti koji su činili Jugoslaviju ratom su razrešili problem koji je političkim elitama krajem osamdesetih delovao kao apsolutno ključan za presecanje čvora nefunkcionalnosti političke zajednice zvane SFRJ. Etnonacionalni inženjeri ratom su ostvarili manje ili više sve svoje snove, izgrađivši države u kojima će dominirati njihova etnička grupa, a zatim se svim silama trudivši da uđu u novu supranacionalnu zajednicu kakvu predstavlja Evropska unija. Ti principi nacionalističkih gospodara rata i danas dominiraju širom nekadašnje države, rame uz rame sa neoliberalnom ideologijom, odnosno tržištem kao drugom svetinjom u tom pomalo oksimoronskom paru u kome „ponosni” pripadnici nacije savijaju kičmu pred naletom divljeg kapitalizma. I sâm sam, devedesetih, boreći se protiv Miloševićevog nacionalističkog ludila, verovao da će nas, jednom kada dođe, liberalna demokratija zasnovana na tržišnoj privredi izvaditi iz blata u kome smo se našli. Odavno sam prestao da verujem u tu bajku.

Ali, za mene danas nije jedino pitanje šta nam se dogodilo u poslednju četvrt veka. Tvoje pismo, Igore, nateralo me je da mislim o nečemu drugom, o onome o čemu svi mi mislimo da znamo sve – o tome kako je živela, i na kojim postulatima je funkcionisala ta naša bivša zemlja. Moram ti reći da nisam siguran kako se danas dovoljno promišlja ideja na osnovu koje je tokom Drugog svetskog rata uspostavljena socijalistička Jugoslavija. Ona možda nije bila najidealnija zajednica koja se mogla zamisliti, i svakako je imala jako mnogo problema. Ipak, mislim da su principi na osnovu kojih je ona nastala i živela svoj život danas više nego ikada vredni promišljanja, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga da vidimo šta smo dobili od alternative koja je te principe izazvala i odbacila.

Pisao si mi o tome da su tri osnovna obećanja, koja je tokom rata formulisala narodnooslobodilačka vojska, bila oslobođenje zemlje, rešenje nacionalnog pitanja i socijalna emancipacija. Tvoje pismo jasno govori kako je to, dok je Jugoslavija postojala, funkcionisalo u praksi. Naterao si me, međutim, da razmišljam, a o tome i želim da ti pišem, šta je od nasleđa te ideje danas ostalo, u vreme kada slavimo, ili bi bar trebalo da slavimo, preko sedamdeset godina od pobeđe nad okupatorom.

Krenuću od oslobođenja zemlje. Pre svega, imam utisak da mi danas i ne znamo ko je ovu zemlju oslobodio. Deca u školi uče da su sve vojske u Srbiji bile antifašističke, do te mere da će, na kraju, i nemački okupatori biti proglašeni za

antifašiste. Proces devalvacije partizanske uloge u oslobođenju Jugoslavije doveo je do svoje kulminacije rehabilitacijom Dragoslava Mihailovića i drugih opskurnih vođa, u jednom krešendu licemerja, gde se navodne pravne manjkavosti u sudskom procesu, o čemu se sudovi poslednjih godina i izjašnjavaju, suštinski reperkutuju na političko polje, u praksi lišavajući Mihailovića i njemu slične bilo kakve odgovornosti za kolaboraciju i zločine. Formalno opravdanje proizvelo je političku posledicu, u rangu one koju bi izazvala rehabilitacija maršala Petena u Francuskoj, čije suđenje bi, prema ovdašnjem tumačenju, takođe bilo proglašeno manjkavim. Osim što to u Francuskoj, bar još uvek, nikome nije palo na pamet. Antifašizam, kao osnovna tekovina oslobođenja, činom te rehabilitacije postao je prazna referenca, prostor u kome se danas može naći bukvalno bilo ko. Takva relativizacija na kraju će kao posledicu imati većinsko uverenje da mi zapravo nikada nismo ni bili oslobođeni, kao što je, uostalom, to nedavno primetila i predsednica Hrvatske. Draža i njemu slični u ovom smislu nisu nimalo važni kao ličnosti, oni su svojevrсни antikomunistički totemi, čija je jedina funkcija da delegitimišu navodnu komunističku uzurpaciju borbe protiv fašizma.

Upravo ovo pitanje ukazuje na ključ konsenzusa koji su političke elite širom bivše Jugoslavije uspostavile krajem osamdesetih godina. Antikomunizam je postao i ostao praktično jedina tačka oko koje se svi slažu i u kojoj se bilo čiji angažman, bilo da su u pitanju ljotićeveci, ustaše, četnici ili domobrani, relativizuje i pravda njihovim antikomunističkim delovanjem. Rešenje nacionalnog pitanja koje je ponudila komunistička vlast kroz formulu bratstva i jedinstva, uspostavljajući, da tako kažem, kontrolisani suverenitet, nije se nikako moglo uklopiti u viziju koju su nudile nacionalističke elite, koje su dosledno diskreditovalе svako nastojanje da se sama ideja političke zajednice na kojoj je bila zasnovana Jugoslavija potencijalno ponovo promišlja, proglašavajući je komunističkim reliktom, i samim tim vrhovnim zlom. Pitam te, Iгоре, šta smo time postigli, da li je nacionalno pitanje danas rešeno? Ogroman broj mrtvih, raseljenih, zločini i spaljena zemlja, najgora su i najružasnija posledica toga. Ali, ono o čemu ja, Iгоре, danas razmišljam, jesu političke posledice uspostavljanja nacionalističke hegemonije. U današnjem dominantnom narativu bilo kakvo pominjanje eventualnih rešenja koje je nudila SFRJ predstavlja jeres, dosledno diskreditovanu povezivanjem sa baukom komunizma. Prostor u kome je dozvoljeno delovati kreće se unutar usko omeđenog vrhunskog ideala nacije, ali i jednog novog sistema u kome surovo tržište nema alternativu, i gde su svaki drugi model i svaka druga vizija u startu odbačeni kao, odgovor već znamo, komunistička utopija.

I tu, Igore, dolazimo do trećeg obećanja, socijalne emancipacije. Šta je to što je nudila vizija koju su zamišljali tvorci nekadašnje zemlje? Ravnopravnost žena, prava radnika, pravo na dostojanstven život svim građankama i građanima bez obzira na nacionalnu, rasnu ili versku pripadnost. Šta je ostalo od toga danas, kada smo konačno, kako se često kaže, pobedili komunistički bauk? Zatvorene fabrike, trka do dna u kojoj bilo kakav posao, loše plaćen ili čak neplaćen, predstavlja nedostižni ideal; duboko patrijarhalno društvo; i, povrh svega, potpuni nedostatak nade da alternativa postoji. Strah od sutra uvukao se u sve nas, strah bez nade, u društvima u kojima je jedina ideologija isključivanje alternative. U društvima čiji pripadnici po potrebi ponovo ponosno dižu svoje nacionalne barjake, jer im surova stvarnost evropske periferije jedino to i nudi, kao kratkotrajni beg od realnosti u kojoj je mala egzistencija njih i njihove „ponosne” nacije potpuno nevažna.

Ja te pitam, Igore, kako se to nekada govorilo, „gde smo sada, drugovi”? I, nekako, mislim da je možda vreme da ponovo počnemo da zamišljamo Jugoslaviju. Ne kao realnu političku zajednicu, ali kao viziju i ideju na kojoj je ona bila zamišljena. Možda to može biti polazna tačka za promišljanje alternative, u kojoj antifašizam neće biti prazna reč, gde vrhunsko dostignuće neće biti to da se međusobno ne ubijamo, i gde socijalna emancipacija neće značiti da rast na socijalnoj lestvici podrazumeva da one oko sebe gurnemo u ambis. Naša generacija još uvek pamti i Jugoslaviju, ali neke druge generacije posle nas, odrasle u drugim režimima i na drugim vizijama, možda bi trebalo da se, kao i mi, podsete na čemu je bila zasnovana zajednica u kojoj smo svi zajedno nekada živeli. Da ponovo promislimo ove stihove Jovana Popovića: „Naše snage rade po našem, po našem rade za nas”.

Dragi moj Igore, duboko verujem da je ova poruka danas aktuelnija i važnija nego ikada.

Tvoj Ivan

Draga Biljana,

Pišem ti kao mlađoj kolegici, ali i kao teoretičarki koja se bavi pitanjem konstituiranja i funkcioniranja političkih zajednica i problemom demokracije u njima. Pišem ti, dakle, kao nekome tko pripada mlađoj generaciji za koju je jedina poznata politička realnost i politička geografija ona koja je *nastala* upravo nakon 1991. godine i *nestanka* Jugoslavije. Želim zato s tobom raspraviti što je to uisti-

nu nastalo nakon tog nestanka i koji su argumenti prevladali u tim novim zajednicama te koji ih kontra-argumenti danas osporavaju.

Prvo želim opisati u *kakvim* političkim zajednicama živimo, a tek onda govoriti o tome *kako* u njima živimo te kakve su nam mogućnosti da mijenjamo to, i mojoj i tvojoj generaciji, nametnuto stanje stvari.

Tvom kolegi i prijatelju Ivanu Đorđeviću sam pisao uglavnom o socijalističkoj Jugoslaviji koja je kao federalna država počivala na supranacionalnom principu. Za vrijeme svog života svjedočio sam kako se raspala jedna supranacionalna zajednica da bi neke zemlje (za sada samo dvije) iz te zajednice ušle u jednu novu uniju koja se barem načelno drži istog principa. Od republičkog bosanskog i federalnog jugoslavenskog zatekao sam se od ranih devedesetih s bosanskim i hrvatskim državljanstvom, a sada sam preko tog hrvatskog također i evropski građanin koji može uživati i neke blagodati, uglavnom mobilnosti, supranacionalnog evropskog građanstva. U realnosti, što to znači? Pa da ovisno o tome da li ću izvaditi *pasoš ili putovnicu* ovise moj status i prava. Možda – ne možda, sasvim sigurno – je i moj interes za pitanja državljanstva i građanstva vezan uz iskustva različitih statusa na vlastitoj koži. Od raspada Jugoslavije, ponekad i istodobno, bio sam i punopravni državljanin, privremeni i stalni rezident, legalni i ilegalni imigrant, apatrid, kao i izbjeglica. Česta seljenja podarila su mi brojne administrativne persone. Još uvijek sam, barem se meni tako čini, i dalje ista osoba. I sad, tko je tu stvarno lud? Svijet u kojem se umnožavaju razdvajanja i shizofreni statusi ili čovjek koji u svemu tome pokušava ostati koliko toliko sabran i, konačno, izvući ispravni *papir* kad se to od njega traži?

Vratimo se na pitanje što je zamijenilo taj supranacionalni princip. Možemo reći da smo generalno govoreći svjedočili i svjedočimo sukobu civilnog (građanskog) i etnocentričkog argumenta u kojem potonji pobjeđuje. Prvi bi, barem u teoriji, morao zastupati statusnu pravnu jednakost svih građana ujedinjenih u državljanstvu te ignorirati partikularne etnokulturne identitete. I taj princip donosi neke probleme jer nerijetko dovodi do situacije u kojoj se građanskim principom zapravo favorizira dominantna grupa. Etnocentrički argument upravo taj grupni identitet stavlja u prvi plan, razlikuje između većine (kojoj obično pripada država tj. etnička grupa ju ustavno *posjeduje*) i manjine ili manjina kojima se nude razna manjinska i kulturnosenzitivna prava. Stvar je jasna, temeljna zajednica, etnička grupa, narod ili nacija dominiraju državom kulturno, društveno i ekonomski što često vodi k dva rezultata, otvoreno diskriminatorskoj državi koja može diskriminirati, ali čak i ubijati i protjerivati one koji joj se ne sviđaju, ili, u slučaju relativnog demokratskog funkcioniranja, onome što sam po izraelskom politologu Sammyju Smoohi, nazvao *etničkom demokracijom*. Tu nam se

pojavljuje i četvrti ključni argument, naime multi-etnički, uglavnom rezerviran za mirovne intervencije u tzv. etničke sukobe s multi-etničkim ili konsocijalnim aranžmanima koji često vode k etnofederalnim rješenjima i cementiranju podjele na terenu. Etnocentrički princip se, dakle u tim situacijama, prebacuje s državne na sub-državnu razinu i tamo funkcionira jednako kao i u etnocentričkim državama. Ukratko, pokušaj da se ne nađeš u poziciji manjine u tim sub-državnim jedinicama iako ti državni okvir, na papiru, jamči jednakost i sva prava.

Bez obzira što u samom pravno-političkom smislu, često imamo kombinaciju ovih argumenata, hajde da ipak jasno imenujemo o čemu govorimo. Etnocentričke države su, po meni, na razne načine Slovenija, Hrvatska i Srbija. U njima često možemo čuti građanske argumente koji zahtijevaju jednakost svih građana, a ponekad i za više multi-etničnosti, a ponegdje, kao u Vojvodini, za više autonomije. Multi-etnički argument vlada, kao što sam rekao u Bosni, na Kosovu i, konačno, u Makedoniji nakon sukoba iz 2001. godine kada je etnocentrička Makedonija pretvorena u konsocijalnu državu. Jedni danas tamo traže povratak na etnocentrizam i unitarizam, a drugi više multi-etničkih teritorijalnih prava. Treći, u manjini, prizivaju građansku državu. U Bosni ćemo naći razne kontra-argumente dejtonskom ugovoru, od građanskog, unitarističkog pa do separatističkog. Kosovo se čini prilično homogenim teritorijem, ali je ustavno pomalo čudno definiran kao građanska i istodobno multi-etnička država. S jedne strane, tome se protivi etnocentrički argument da je Kosovo samo još jedna albanska država pa se kao takva može i ujediniti s Albanijom, a, s druge, srpske strane, traži se ili poštovanje multi-etničnosti kao u Bosni, ili podjela. Konačno, jedina čak ustavno određena građanska država je Crna Gora. Možda zato što Crnogorci koji se tako i etnonacionalno izjašnjavaju, ne čine većinu i možda zato što se time opiru zahtjevima za više multi-etničkih prava koji uglavnom dolaze od srpske manjine.

Što nam otkriva ova panorama ključnih državljskih argumenata? Možda to da većine traže da svoju dominaciju jasno uspostave kad god to mogu, od zakonskih rješenja do državnih simbola. To im uglavnom i polazi za rukom. Ako im to ne ide na državnom tj. ako dijele državu s drugim grupama, onda će to učiniti na sub-državnom nivou. Manjine uvijek potežu multi-etnički argument priznanja svoje različitosti kako bi ostvarile više prava. Civilni, građanski argument uglavnom je rezerviran za civilno društvo i NGO-ove s antinacionalističkom, liberalnom ili lijevom orijentacijom.

Što je sa supranacionalnim argumentom? On je ostao vezan za Evropsku uniju pa je odnos prema njemu upravo onakav kakav nam je i odnos prema

funkcioniranju EU same. Etnički nacionalisti su ga, zanimljivo, učinili kompatibilnim s njihovom agendom kako na Balkanu tako i u Mađarskoj, Rumunjskoj i drugim državama. Ponekad će im se u tome pridružiti liberalni i lijevi antinacionalisti iz uglavnom podijeljenih država koji u supranacionalnom okrilju traže mir i stabilnost (iako je i njima sad jasno da je daleko blagostanje obećano članstvom u EU).

Draga Biljana, ti i tvoja generacija ste odrasli i živite (a neki su već pobjegli ili to upravo namjeravaju učiniti) u tim i takvim političkim zajednicama unutar kojih se lome ova tri ili četiri argumentativna koplja o tome kako bi one trebale biti ustrojene (kad ih se već kao takve prihvatilo kao nepromjenjive činjenice). Ipak, s tobom, a preko tebe i s tvojom generacijom želim razgovarati, ili polemizirati, o još nečemu, o još jednom važnom kako koje se tiče ideološkog sukobao društvenim i klasnim odnosima u tim državama, kao i generalnom društveno-ekonomskom stanju. Svedimo to na dva argumenta, socijalistički i kapitalistički.

Kolega Ivan Đorđević i ja svjedočili smo zadnjim godinama jugoslavenskog socijalističkog samoupravnog sistema, tada već zapalog u smanjenu stopu rasta, vanjske dugove i mjere štednje. Dozvoli mi da simplificiram stvari, ali čini mi se da je taj sistem ukinut uz pomoć jedne jednostavne prevare: naivnim glasačima željnim višepartijstva kao garanta pluranosti i demokracije obećalo se da će ne samo zadržati sve materijalne privilegije samoupravnog socijalizma već da će i imati još više i moći kupovati raznovrsnije. O sreći izlaska na izbore svake četiri godine da se i ne govori.

Rezultat je jasan: izgubili su ono što su imali a ono za čim su žudjeli dostupno je samo onoj manjini koja si to može priuštiti. Tužna bilanca. Od socijalističkog argumenta koji je radničku klasu i radni narod držao jednakopravnim nosiocima suverenosti kao i republike i narode, i koji je podržavao supranacionalnu jugoslavensku zajednicu pa i dalje, u ime solidarnosti, internacionalnu borbu, došli smo u situaciju u kojoj su homogenizirane etnonacionalne zajednice nametnule kao osnovne arene liberalne demokracije koja nam je došla neodvojivo od neoliberalnog inženjeringa klasno hijerarhiziranih društava.

Liberalna vizija bi spram tog pejzaža određenog etnonacionalnim zajednicama tražila barem poštovanje pravne jednakosti kao i ljudskih prava. Za uvjerenje liberalne kraj postsocijalističke tzv. tranzicije nalazi se u članstvu u Evropskoj uniji. Liberalni argument, ne dovodeći u pitanje kapitalizam kao takav, tako inzistira na građanskim vrijednostima u sklopu supranacionalnog okvira Evropske unije. Tu su limiti tevizije, a mnogi su mislili i povijesti same.

Ipak, želim te pitati što misliš o akteru koji se pojavio neočekivano u posljednjih desetak godina, a koji dobrim dijelom čini tvoja generacija? Njega danas nalazimo skoro svuda na postjugoslavenskom području i tamo uporno kvari zabavu kako etnonacionalističke desnice tako i građanskih liberala. Taj novi subjekt, nazovimo ga tako, dovodi u pitanje ne samo dominantni etnonacionalni karakter tih država (kao diskriminirajući etnički, rodno, seksualno itd.) i ne samo liberalnu demokraciju (kao nedovoljno demokratsku i zapravo oligarhijsku) već i samo kapitalističko restrukturiranje ovih društava koje prati klasni razdor i društvene nepravde. Ovaj novi argument kojeg danas donose novi progresivni i lijevi pokreti možda prihvaća postojeće granice kao date – ne zanima ih obnova Jugoslavije – ali ih prekoračuje u svom širem regionalnom i internacionalističkom djelovanju inzistirajući na tome da svaka politička zajednica mora biti zajednica ne samo pravno već i politički i društveno jednakih građana koji sami stvaraju nove demokratske oblike svoje samouprave.

Želim na kraju svog pisma podvući tu emancipacijsku borbu koja je započela i u kojoj se spajaju naše generacije. Da li je to utopijska vizija? Možda. Ipak, vjerujem u nju, kao i u tu pobunu koja će, kao u onoj pjesmi Oskara Daviča, doći *jednoga dana umesto noći* i tada

*blesnuće rafal iz mitraljeza
kad drukče svetlost ne može doći,
ah, jednog dana, jednog dana...*

Tvoj Igor

Dragi Igore

*..biće sve lepo neizbežno,
i strasno, biće ko duša blaga
i kad je toplo i kad susnežno,
življenje biće svima ko draga,
jednoga dana, jednoga dana.*

Oskar Davičo, U spomen na tamnovanje Svetozara Markovića (XI)

Da, tako je pevao Oskar Davičo tada, ali ja nisam bila Titov pionir kao Vi... Kad sam pošla u školu 1991. godine, moja učiteljica došla je kao izbeglica iz Bosne, pa ne čudi što nam je, verovatno mimo svakog nastavnog programa, pokazivala mapu raskomadane Jugoslavije. Moj drug iz klupe i ja u drugom smo razredu osnovne vodili razgovor za koga će glasati naši roditelji – Milošević ili Panić? Nismo imali pojma šta to znači, ali smo svejedno pričali o tome, prenoseći razgovore odraslih. Poslednji put sam se iskonski uplašila marta 1999. godine. Kada sam 2001. godine videla tenkove u bujanovačkom parku u kom sam napravila prve korake, bilo je već nepristojno da se uplašim. Bila sam tinejdžerka koja je verovala u 5. oktobar i otrežnjenje je bilo bolno. Prvi put sam u Zagreb otišla za potrebe snimanja dokumentarca o postjugoslovenskoj deci 2006. godine.

Ima onih koji misle da su generacije često odvojene jedne od drugih poput nezavisnih država/nacija i da im stoga treba dati pravo na samoodređenje. Mojoj generaciji je to pravo sasvim ukinuto. Drugi su se opredelili u naše ime i sada nam kažu da je vreme opredeljivanja završeno i da nema alternative.

Ne mislim o sebi kao o predstavniku svoje generacije, ali u nečemu mislim da delimo sličnost – ne verujemo u „jednoga dana, jednoga dana”. Verujemo u *sada ili u nikad* – delimično zbog diskontovanja vremena, ali i nesposobnosti da se borimo za neizvesnu i daleku budućnost u kojoj nas neće biti (tu smo proizvodi svoga vremena), a delimično zbog opšteg razočarenja i parališućeg pesimizma.

Mi ovakvima ne bismo postali da nije bilo vas i onih, i svega onog pre vas – konstituisani smo zbrkom svih prethodnih procesa izniklih iz politika nade i očaja. Na isti će način naša deca biti konstituisana našim pravim ili pogrešnim odlukama. Zato se, samo naizgled paradoksalno, ne treba boriti za njihovu budućnost, već pre svega za našu. Odbraniti ili ponovo osvojiti suverenitet nas kao građana i dela naroda jeste istovremeno i čuvanje „dovoljno i dovoljno dobrih” javnih dobara za njih. Toliko im dugujemo, mada toliko sami nismo dobili.

Na tvoje pitanje „zašto smo u ovome zajedno?” ili „ko smo i zašto smo uopšte zajedno?”, kao ono koje prethodi pitanju „ko je unutra, ko je izvan”, kažem da je pitanje „ko je unutra” kontekstualno neodvojivo od toga „zašto smo zajedno” – i ne tiče se samo enumeracije nekih pasivnih članova, koji će zbog članstva imati političku obavezu prema političkoj zajednici, već se tiče odgovora o aktivnom članstvu – pitanje ograničenja onih koji su unutra uvek je istovremeno pitanje crtanja spoljašnjih i unutrašnjih granica, državljana i građana, onih koji definišu i redefinišu političko. Ko zaista čini narod koji zaista ima mogućnost

samovladavine? Pitanje o tome ko i čime konstituiše narod u trenutku nastanka, kako se određuje ko je unutra a ko je van, istovremeno je i pitanje šta može da mobiliše narod u trenutku pokretanja kolektivnih akcija koje dalje inoviraju i konstruišu drugačije odgovore.

Državljski argumenti, kako ih ti zoveš, ili argumenti o građanstvu, kako ih ja zovem (insistirajući i na spoljašnjim i na unutrašnjim granicama među državljanima i građanima) koje si spominjao, više nisu prava tema o kojoj treba mnogo da raspravljamo – građanski, etnonacionalni, multietnički i supranacionalni argumenti nikako nisu nevažni, ali oni sve više maskiraju činjenicu da politički postajemo *ne-suvereni* svojih političkih zajednica, i da više gotovo ni kao fikcija naroda ne služimo da legitimišemo nekakve politike. U tom smislu, ovi argumenti o građanstvu postaju izlišni kad ih razotkrijemo – građanski prikriva u najboljem slučaju liberalni nacionalizam, multietnički prikriva pluralni etnonacionalizam i etnonacionalnu ortačku podelu političkog plena, a supranacionalni argument sve više prikriva imperijalni kapitalistički kosmopolitizam i našu kompletnu nebitnost i perifernost. Argumenti o kojima se nije govorilo već više od 25 godina (četiri petine mog života) jeste socijalistički argument građanstva i kapitalistički argument građanstva, i šta oni uopšte znače – tek u okviru njih ima smisla postaviti pitanje uključenja/pojačivača liberalnog, multietničkog, supranacionalnog argumenta kao dodatka... Socijalistički je sistemski delegitimizovan, kapitalistički je nepisan temelj argumenata o kojima si govorio.

Pitao si me šta mislim o novom subjektu koji se pojavio. Teško ga je nazvati jednim imenom, posebno jer očekujem da se tek pojavi kao konstitutivna moć. Ja ga zovem demosom i postavljam pitanje „ko je izvan, ko je unutra, i zašto”, unutar tog demosa. Prema oksfordskom političkom teoretičaru Dejvidu Mileru (David Miller), neki su od kvaliteta i odnosa neophodnih za demos/narod – one koji su u nečemu zajedno – *saosećajna identifikacija, sporazum o etičkim principima, interpersonalno poverenje i stabilnost grupe*. Uobičajeno je da se misli kako širenjem granica demosa, bilo zbog prostorne distance, bilo zbog kulturne raznolikosti, solidarnost među članovima demosa slabi – naše postjugoslovenske političke konstrukcije suzile su granice demosa, a bogami i solidarnost, te na sreću nisu najbolji primer za te tvrdnje.

Igore, mi sada moramo raditi upravo na novom demokratskom argumentu, rekonstituisanjem drugačijeg demosa kao subjekta inkluzivnije demokratije na temelju nekog potencijalnog saveza među različitim progresivnim snagama. Demokratske granice se konstituišu prema opsegu dveju vrsta društvenih odnosa – odnosa političke solidarnosti i odnosa moći. Dva objašnjenja konstitui-

sanja demokratskih granica odgovaraju različitim metodološkim i filozofskim pristupima: „idealističkom pristupu”, koji se oslanja na normativne ideale solidarne demokratske jedinice, i „realističkom pristupu”, koji izvodi političke granice iz empirijskih činjenica vezanih za strukturu moći, koje su, u stvari, činjenice o tome, kako to kaže politička teoretičarka Teri Mekdonald (Terry Macdonald), „nad kim, i od strane koga se moć vrši”. Naš je zadatak da uskladimo granice političke solidarnosti sa granicama moći upravo zbog toga što je značenje demokratske samovladavine da zajednice političke solidarnosti vrše moć u okviru sopstvenih granica. Ali, koja je početna pozicija ovog usklađivanja – da li je to normativni ideal ili realistična ocena situacije? Mi moramo težiti rekonstrukciji strukture moći da bismo dostigli naš ideal zajednice odeljene od drugih zajednica upravo opsegom solidarnih veza, umesto da pristanemo na rekonstrukciju normativnih ideala i tako legitimizujemo trenutnu strukturu moći. Ali, Igore, priznajmo još i ovo – naša je situacija tragična. Pored toga što postajemo *ne-suvereni*, postajemo i suvišni ljudi – nismo čak svi ni potrebni ovom sistemu radi njegovog održavanja sve dok ne postanemo rizik. Nemojmo govoriti o utopiji. Ona ne dolazi. Ali tragičnost naše situacije može da oslobodi i može da nas ujedini u stvaranju svakodnevnih utopija. Mi moramo priznati i *limite naše sposobnosti za solidarnost* i međusobno priznanje, ali moramo raditi na sebi i drugima da te solidarne veze širimo i produbljujemo. Ratovima je razrušeno toliko toga, i na tako korenit način, i samo je tako moglo i doći do ovoga što živimo sada.

Priznanje da bi i potencijalna hegemonija novog demokratskog argumenta građanstva bila kontingentna, parcijalna i isključujuća, i da je podložna daljem osporavanju, znak je trajne i radikalne posvećenosti idealima jednakosti i inkluzivnosti. To je upravo nauk iz procesa delegitimizacije socijalizma o kojem ti pišeš – mi smo konstituisani tim procesom, i za mnoge je trebalo vremena da ga se oslobode, da postave pitanja očevima koji su predavali marksizam u školama, a onda izbacivali sve marksističko iz silabusa. Baš zato imamo odgovornost reflektivnijeg pristupa socijalizmu u kome zapravo nismo živeli, tranzicione postdemokratije u kojoj živimo, radi radikalne demokratije koju sada svakodnevno moramo da gradimo.

I to sve u nadi da ćemo postati aktivna većina. Jer, mnogi danas, umesto sada, ili jednog dana, kažu – nikada – „sve je uzalud”, ili „nema više razloga da budemo zajedno”, ili „mi bismo sami napolje”. Njihovi su razlozi različiti – neki možda veruju da je problem u tome što su svi argumenti o građanstvu propali, neki su ogorčeni zbog osećanja ovlašćenja, da imaju prava koja de facto nemaju, i da će ih negde drugde imati.

Neće *biti sve lepo i neizbežno jednoga dana, jednoga dana*, čak takvo obećanje na duže staze ubija političko na isti način na koji ga navodna racionalnost i objektivnost tvrdnje da nema alternative ubijaju. Ali, ne moramo pristati na korupciju nemoći, ne moramo pristati na to da smo suvišni ljudi. Otpori u vidu protesta i pokreta su početak probijanja granica solidarnosti i širenja demosa, ali, mora se pristupiti ozbiljnijoj organizaciji i pitanju „a šta posle”, kako će samokonstituisani akter rekonstituisati zajednicu – šta treba da ruši, šta da transformiše, a šta da brani.

Tvoja Biljana

EPILOG

Draga Biljana, dragi Ivane, primio sam vaša pisma. Poslije čitanja Ivanovog pisma, opet sam se pitao, što je to bila ta druga Jugoslavija? Čega je ona onda doista ime? Na osnovu čega je nastala i kako je opstala 45 godina, što za političke entitete i nije baš tako kratko? Tri stvari od nje, čini mi se, stoje iznad svega i opstaju poslije svega: antifašizam, samoupravljanje i nesvrstanost. Teme kojima ćemo se, u svijetu u kojem živimo, sigurno vraćati.

Draga Biljana, hvala ti na tvom otriježnjujućem, a opet ohrabrujućem pismu. Maske su pale, više se nitko ne može pretvarati da nije tako. Ono što se krije iza službenih narativa, svi ti argumenti o državljanstvu i građanstvu na kojima počivaju te zajednice su ništa nego narativi, fikcija, ponekad i obična laž... Moje pismo tebi se završilo s pozivom na, nazovimo je tako, „plemenitu laž”, na djelovanje vođeno utopijskim idealima, na ideale s kojima se i prema kojima bi se morala oblikovati realnost, na borbu koja je osuđena na greške, na nedovršenost, na ponavljanje, na nemogućnost ostvarivanja tih samih ideja vodilja.

Podvlačeći *tragičnost* današnjeg trenutka upućuješ na *poraz* koji je odredio cijelu lijevu tradiciju tamo negdje od kad smo se rodili Ivan i ja. To je poraz ideje da je emancipatorska, dakle sveopća društvena promjena moguća. Francuska revolucija je, kako je to slavodobitno rekao François Furet, završena. Mogli bismo odgovoriti na to starom šalom da je vijest o smrti Francuske revolucije bila pomalo– preuranjena.

Povijest očito ide dalje, draga Biljana i dragi Ivane. S njom i borbe o kojima smo pisali jedni drugima koje započinju jednostavnim svakodnevnim pitanjem što ćemo raditi danas? Što ćemo učiniti sa svojim životima, sada i ovdje, svaki dan, kako bismo se oduprli tom sakaćenju života i proizvodnji suvišnih ljudi tj. pretvaranju nas samih u suvišne ljude? I kako toj borbi, tom prije svega otporu,

pružiti viziju političke zajednice koja će tek doći, a kojoj bismo željeli pripadati i za koju bi se vrijedilo žrtvovati?

Odgovore na ova pitanja možemo naći samo uključujući i drugu našu prepisku.

Vaš Igor

BIOGRAFIJE

ILDIKO ERDEI vanredna je profesorka na Odeljenju za etnologiju i antropologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Doktorirala je iz oblasti antropologije potrošnje, a oblasti njenih interesovanja su studije materijalne kulture i potrošnje, mediji i nove informacione i komunikacione tehnologije, savremeni politički rituali, kulturalna ekonomija u socijalizmu i postsocijalizmu. U centru njenih istraživanja stoje pitanja odnosa moći i reprezentacije, društvenog sećanja i zaboravljanja, odnosa potrošnje i identiteta, socijalnog raslojavanja i razlikovanja. Autorka je knjiga *Antropologija potrošnje* (Biblioteka XX vek, 2008), *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega* (SGC, 2012), *Čekajući Ikeu: od tačkica do ikeizacije* (novo, dopunjeno izdanje, Evoluta, 2018) i više radova koji su objavljivani u domaćim i stranim publikacijama i časopisima.

REANA SENJKOVIĆ zaposlena je u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Trenutno je voditeljica projekta *Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj* (TRANSWORK). Objavila je pet znanstvenih monografija, od kojih posljednju 2016. godine (*Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*).

MITJA VELIKONJA je profesor kulturnih studija na Univerzitetu u Ljubljani, koji istražuje postsocialističke ideologije, nostalgiju i kolektivnu memoriju, balkansku kulturnu i političku dinamiku, te urbane supkulture. Njegova nova knjiga o političkim grafitima na Balkanu izlazi na jesen 2019. godine u izdavaštvu *Routledge*.

GORDANA GORUNOVIĆ (1964) predaje na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, u zvanju vanrednog profesora. Od početka naučne karijere piše o istoriji antropologije, uključujući srpsku i jugoslovensku etnologiju, a poslednjih godina i o književnoj antropologiji i antropologiji književnosti.

GRUPA SPOMENIK (2002) umetničko-teorijska je grupa, formirana oko problema nemogućnosti izgradnje i imenovanja spomenika žrtvama rata, kao i imenovanja samog rata protiv SFRJ. Grupa *Spomenik* formira svoj diskurs nastojeći da postojeće tačke razilaženja i sukoba oko SFRJ kao društveno-političkog označitelja preobrazi u tačke nove političke subjektivizacije, povezivanja i angažmana, na temelju kontinuiranog promišljanja i proizvodnje znanja o ratu.

PAVLE LEVI redovni je profesor istorije i teorije filma na Univerzitetu Stanford u Kaliforniji. Autor je više knjiga: *Cimanje slike* (2019), *Kino drugim sredstvima* (2013) i *Raspad Jugoslavije na filmu* (2009).

BRANIMIR STOJANOVIĆ (1958) je psihoanalitičar, filozof i umetnik, član Beogradskog psihoanalitičkog društva, osnivač i predavač u Školi za istoriju i teoriju slika. Osnivač je i urednik serije publikacija *The Gay Science* i časopisa *Prelom*. Glavni je urednik časopisa *Arhiv psihoanalize*, osnivač i član umetničke grupe *Spomenik*, kao i biblioteke i samoobrazovne institucije *Učitelj neznanica i njegovi komiteti*. Objavio je tekstove iz oblasti filozofije, teorijske psihoanalize, kritike ideologije i teorije umetnosti.

MILICA TOMIĆ rođena je u Beogradu u SFRJ. Njen rad usmeren je na istraživanje i postavljanje pitanja u vezi s političkim i ekonomskim nasiljem, kao i traumom i društvenom amnezijom koje postavlja u sferu javne debate. Napravila je snažno preusmerenje s individualne ka kolektivnoj umetničkoj praksi. Milica je jedan od članova osnivača nove jugoslovenske umetničko-teorijske grupe, *Grupa Spomenik* (2002) i jedna u grupi osnivača radne grupe *Četiri lica Omar-ske* (2010). Od 2014. vodi Institut za savremenu umetnost na Tehničkom univerzitetu u Gracu.

DRAGAN MARKOVINA (Mostar, 1981) povjesničar je, publicist i pisac. U razdoblju od 2004. do 2014. godine radio je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, i tada je stekao titulu doktora znanosti i docenturu iz povijesti. Pisao je za brojne regionalne portale i časopise, a danas je redovni kolumnist portala telegram.hr i sarajevskog *Oslobođenja*. Autor je niza znanstvenih članaka i knjiga i utemeljitelj *Korčula after Party-ja*. Član je PEN centra Bosne i Hercegovine.

VLADIMIR KULIĆ istoričar je arhitekture i vanredni profesor na Državnom univerzitetu Ajove. Objavio je više članaka i knjiga o arhitekturi socijalističke Jugoslavije.

ZLATKO PAKOVIĆ (1968), pozorišni je reditelj i pisac. Stalni je kolumnista dnevnog lista *Danas*.

JASMINA CIBIC (Ljubljana 1979) bavi se performansom, instalacijom i filmom, koristeći niz aktivnosti, medija i pozorišnih taktika da redefiniše ili preispita specifične ideološke formacije i sredstva kojima se one uokviruju, poput umetnosti i arhitekture. Cibic je predstavljala Sloveniju na 55. Venecijanskom bijenalu; novije samostalne izložbe održala je u: Centru za savremenu umetnost u Glazgovu (*CCA*), Fi Fondaciji u Montrealu (*Phi Foundaton*), Baltik centru za savremenu umetnost u Gejtshedu (*BALTIC*), Umetničkom muzeju u Krefeldu (*Kunstmuseen*); učestvovala je na grupnim izložbama na festivalu Štajerska jesen '19 (*Steirischer Herbst '19*), u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku (*MoMA*

NY), Muzeju umetnosti Univerziteta Monaš (*MUMA*), Centru za kustoske studije na Bard koledžu (*CCS BARD*) i Muzeju umetnosti Guangdong u Kini.

NEBOJŠA MILIKIĆ (Beograd, 1964) bavi se organizacijom i produkcijom kulturnih projekata i programa, umetničkom i istraživačkom praksom, aktivizmom, pisanjem i debatovanjem o kulturnim i političkim pitanjima. Od 1999. godine radi kao inicijator i koordinator programa i projekata Kulturnog centra *Rex*. U poslednjih nekoliko godina bavi se problematikom istorijskog revizionizma u kontekstu klasnih politika društava perifernog kapitalizma.

MARKO LULIĆ (1972) vizuelni je umetnik rođen u Beču u Austriji. U svom radu istražuje jugoslovenski i internacionalni modernizam i bavi se utopijskim aspektima XX veka u različitim političkim kontekstima.

ĐORĐE MATIĆ (Zagreb, 1970) je pjesnik, esejist i kritičar. Studij engleske i italijanske književnosti na sveučilištu u Amsterdamu. Objavio nekoliko knjiga poezije i esejistike. Pisao za brojne medije s područja bivše Jugoslavije. Urednik je *Leksikona Yu mitologije*. Živi u Holandiji.

TANJA PETROVIĆ naučna je savetnica u Institutu za studije kulture i sećanja ZRC SAZU u Ljubljani. Zanimaju je jezički, društveni i kulturni procesi u socijalističkoj Jugoslaviji i postjugoslovenskim društvima. Autorica je i urednica nekoliko knjiga od kojih su novije *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, *Mirroring Europe: Ideas of Europe in Europeanization in Balkan Societies, Srbija i njen jug: „južnjački dijalekti” između jezika, kulture i politike* i *Made in YU* (sa Jernejem Mlekužem).

LJUBICA SPASKOVSKA predavač je evropske istorije na Univerzitetu Ekseteru u Velikoj Britaniji. Autor je *The Last Yugoslav Generation: the Rethinking of Youth Politics and Cultures in Late Socialism* (Manchester University Press, 2017).

DRAGAN BULATOVIĆ (1951), istoričar je umetnosti, profesor u penziji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i osnivač Centra za muzeologiju i heritologiju pri ovom fakultetu. Autor je knjiga *Umetnost i muzealnost i Od trezora do tezaurusa*, kao i brojnih studija iz oblasti teorije i prakse muzeologije i heritologije, istorije i teorije moderne umetnosti i estetike. Višegodišnji je predsednik Upravnog odbora Muzeja Jugoslavije.

NEDA KNEŽEVIĆ (1973) je arheolog, magistar is oblasti istorije i filozofije prirodnih nauka i tehnologija, viša kustoskinja, direktorka Muzeja Jugoslavije i

predsednica žirija *ŽIVA* nagrade za najbolji slovenski muzej. Više od dve decenije bavi se zaštitom, upravljanjem, promocijom i prezentacijom kulturnog nasleđa kroz javni i privatni prostor.

RASTKO MOČNIK (1944) je sociolog. Umirovljeni je profesor Univerziteta u Ljubljani, predaje na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta *Singidunum* u Beogradu. *Doctor honoris causa* plovdivskog je Univerziteta *Paisij Hilendarski*. Najnovije su mu objave: *Spisi o suvremenom kapitalizmu* (Arkzin, Zagreb, 2016); *Teorija sa ideologijom* (FMK, Beograd, 2019).

ANDREA MATOŠEVIĆ izvanredni je profesor na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli i jedan od osnivača i istraživača u Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS). Objavio je četiri autorske knjige te više znanstvenih radova u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima. Područja njegova istraživačkog interesa nalaze se u domeni antropologije i etnografije rada i industrije, antropologije i etnografije socijalizma, filozofije i popularne kulture.

BRANISLAV DIMITRIJEVIĆ profesor je istorije i teorije umetnosti na Visokoj školi za likovnu i primenjenu umetnost u Beogradu i gostujući predavač na inostranim umetničkim školama i univerzitetima. Bavi se kulturom i umetnošću jugoslovenskog socijalističkog perioda i autor je knjiga *Potrošeni socijalizam – kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji, 1950–1974* (2016); *Slatki film Dušana Makavejeva* (2017); i dr. Za biografiju i izabrane tekstove vide ti: <https://independent.academia.edu/BranislavDimitrijevic>.

TATOMIR TOROMAN je etnolog-antropolog, kustos Muzeja Jugoslavije. Posebno ga interesuju pitanja međuodnosa svakodnevice običnih ljudi, masovne/ popularne kulture, ideologije i politike u SFRJ.

SANJA PETROVIĆ TODOSIJEVIĆ (1977) naučna je saradnica Instituta za noviju istoriju Srbije i jedna od osnivača Centra za jugoslovenske studije. Bavi se društvenom istorijom Srbije i Jugoslavije u periodu posle Drugog svetskog rata, posebno istorijom detinjstva i obrazovanja, kao i masovnim zločinima tokom Drugog svetskog rata, holokaustom i politikom kolaboracionističke uprave na tlu nemačke okupacione zone u Srbiji. Napisala je monografije: *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947–1954. i Otečemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959*.

BORIS BUDEN publicist, kritičar, prevodilac. Devedesetih godina bio je kolumnist i urednik u magazinu *Arkzin* iz Zagreba. Knjige, eseje i teorijske tekstove

objavljuje kod izdavača u bivšoj Jugoslaviji i svijetu. Predaje kulturnu teoriju na Bauhaus Univerzitetu u Vajmaru. Buden živi i radi u Berlinu.

SREĆKO PULIG novinar je, publicist i prevodilac. Po obrazovanju filozof i komparatist. Bavio se novinarstvom na *Omladinskom radiju*, u *Arkzinu*, *Feralu i Zarezu*, *Slobodnoj Dalmaciji* i drugdje, a trenutno u Novostima. Bio je urednik *Aktiva*, priloga *Novosti za teoriju prakse*, objavljivao u *Filozofskim istraživanjima*, uredio veliki broj tematskih priloga u raznim časopisima i novinama. U pripremi ima dvije autorske knjige eseja i feljtona. Uvijek je na neistraženoj razmeđi između novinarstva, političkog i teorijskog aktivizma.

SLAĐANA PETROVIĆ VARAGIĆ, istoričarka je umetnosti. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Odseku za istoriju umetnosti. Magistrirala je na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, na grupi Studije filma i medija. Kustoskinja je i producentkinja u oblasti vizuelnih umetnosti i filma. Živi i radi u Požegi i u Beogradu.

RADNIČKI MUZEJ TRUDBENIK predstavlja kolektiv koji osmišljava, priprema i realizuje program istoimenog Muzeja, u saradnji sa stanarkama i stanarima nekadašnje radničke kolonije Kombinata montažne gradnje Trudbenik na Kojarniku, u Beogradu kao i brojnim prijateljima Muzeja i drugarskim kolektivima.

NATAŠA BODROŽIĆ kustosica je i kulturna radnica iz Zagreba i Trogira u Hrvatskoj. Inicijatorica je i suosnivačica projekta *Motel Trogir*, kao i Udruge za suvremene umjetničke prakse „Slobodne veze”. Redovito u suradnji, uredila je nekoliko knjiga iz područja suvremene umjetnosti, kulturne politike, baštinskog aktivizma.

LIDIJA BUTKOVIĆ MIĆIN povjesničarka je umjetnosti, asistentica na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru, u Hrvatskoj, i stručna suradnica projekta *Motel Trogir*. Objavljuje znanstvene i stručne priloge o povijesti hrvatske arhitekture modernizma, javnih spomenika i vizuelnih umjetnosti. Autorica je izložbe i prateće monografije *Ada Felice-Rošić i Nada Šilović – ženski trag u arhitekturi Rijeke* (Muzej grada Rijeke, 2014).

SVEN CVEK zaposlen je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Objavio je monografiju *Towering Figures: Reading the 9/11 Archive*, te suuredio knjigu *Naša priča: 15 godina ATTACK!-a*. Od 2014. s Jasnom Račić i Snježanom Ivčić radi na istraživanju „Kontinuitet društvenih sukoba 1988–1991: Borovo” u organizaciji Centra za mirovne studije i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba. Istraživanje će zaključiti objavljivanje knjige pod radnim naslovom *Boro-*

vo u štrajku: rad u tranziciji 1987–1991.

MARKO KRŽAN (1982) je publicist, prevodilac i istraživač na području društvenih nauka. godine 2016. doktorirao je iz sociologije na Univerzitetu u Ljubljani na temu Marksove teorije vrijednosti i klasa. Bavi se analizom perifernog kapitalizma i socijalističkih perspektiva.

GORDANA STOJAKOVIĆ je doktorirala sa temom *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945 – 1953.* godine na ACIMSI Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu (2011). Glavno polje interesovanja Stojaković je istorija žena i ženskog pokreta u Vojvodini, Srbiji i Jugoslaviji (1918 – 1992), ali i savremena ženska situacija u tranzicionom periodu kao što su pitanja diskriminacije žena u svetu rada i nasilje nad njima u javnoj i privatnoj sferi.

MARTA BARADIĆ (1988, Pula) završila je MA studij komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Organizatorica je feminističkog kina *Katarina*. U akademskom i istraživačkom radu prvenstveno je zaokupljena teorijom socijalne reprodukcije, marksističkim i socijalističkim feminizmom i ženskim radnim migracijama.

NIKOLA BAKOVIĆ je završio studije istorije na Univerzitetu u Beogradu 2010. godine, a zvanje mastera stekao je 2012. godine na Centralnoevropskom univerzitetu u Budimpešti. Od 2012. do 2018. godine radio je kao arhivist u Međuopštinskom istorijskom arhivu u Čačku. Od 2015. godine doktorand je na Univerzitetu Justus Liebig u Gisenju, s doktorskom disertacijom o ritualizaciji jugoslovenske teritorije tokom socijalističkog perioda.

ANA SLADOJEVIĆ je nezavisna teoretičarka i kustoskinja, koja u svom radu spaja praktična iskustva muzejskog rada sa savremenim teorijskim promišljanjem. Učestvovala je u projektima koji se bave reaktuelizacijom teme istorijskog nesvrstavanja.

DARINKA POP-MITIĆ studirala je na Fakultetu likovnih umetnosti, kao i Političke nauke. Objavljivala je tekstove u dnevnim, nedeljnim i teorijskim publikacijama. Bavi se lepim umetnostima. Živi i radi u Beogradu.

JELENA VESIĆ nezavisna je kustoskinja, kritičarka i predavač, aktivna u polju izdavaštva, istraživanja i izlagačke prakse koja ukršta političku teoriju i savremenu umetnost. Kourednica je časopisa za sliku i politiku *Prelom* 2001–2010, urednica časopisa *Red Thread* (Istanbul) i *Art Margins* (MIT press). Njena naj-

novija knjiga *O Neutralnosti* (s Vladimirom Jerićem Vlidićem i Rejčel O'Rajli), deo je edicije Nesvrstane modernosti, MSU, Beograd.

MARIJA ĐORGOVIĆ kustoskinja je Muzeja Jugoslavije, koja živi i radi u Beogradu. Zainteresovana je za različite društvene i kulturne fenomene koji se vežu za jugoslovensko i postjugoslovensko nasleđe i njihovo transponovanje u *muzejsko iskustvo*. Bavi se istraživanjem i primenom različitih formi i medija komunikacije i interpretacije nasleđa, kao i performativnih strategija u kreiranju muzejskih sadržaja i (re)kreiranju muzejskog prostora.

ALEKSANDRA MOMČILOVIĆ JOVANOVIĆ kustoskinja je Muzeja Jugoslavije, gde učestvuje u kreiranju i realizaciji različitih projekata i publikacija. Rukovodi etnološkom zbirkom poklona Josipu Brozu Titu. Posebno je zanimaju pitanja simboličke i afektivne vrednosti materijalne kulture u kontekstu jugoslovenskog iskustva i heritološke hermeneutike.

MILIVOJ BEŠLIN, istoričar, naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Objavio više desetina stručnih studija, članka, rasprava i prikaza u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima i zbornicima. Najviše istraživao političku i društvenu istoriju socijalističke Jugoslavije i studije nacionalizma.

BILJANA ĐORĐEVIĆ docentkinja je na Fakultetu političkih nauka, na grupi političko-teorijskih predmeta. Pored Fakulteta političkih nauka, gde je i doktorirala, studirala je i na Odeljenju za politiku i međunarodne odnose Univerziteta u Oksfordu. Njena istraživačka interesovanja tiču se savremenih teorija demokratije, konstitutivne moći, društvenih pokreta i studija migracija.

IVAN ĐORĐEVIĆ naučni je saradnik Etnografskog instituta SANU. Bavi se antropologijom sporta, političkom antropologijom i proučavanjem osetljivih grupa. Objavio je monografiju *Antropologija među navijačima* (Biblioteka XX vek, Beograd 2015), u kojoj se bavio ulogom sporta u konstrukciji nacionalnih identiteta na prostoru bivše Jugoslavije.

IGOR ŠTIKS (Sarajevo, 1977) autor je nagrađivanih romana *Dvorac u Romagni* i *Elijahova stolica*, koji su do danas prevedeni na 15 jezika, kao i romana *Rezalište* i *W*. Predstava *Elijahova stolica*, u režiji Borisa Liješevića, osvojila je *Grand Prix BITEF-a* 2011, a njegove drame *Brašno u venama* i *Zrenjanin* dobile su nekoliko regionalnih nagrada za najbolji tekst. Predavao je na sveučilištima u Edinburgu, Gracu, Ljubljani, Sarajevu i Beogradu u oblastima političkih znanosti, kulturnih i umjetničkih studija, ljudskih prava i demokratije, kao i studija Ju-

goistočne Evrope. Objavio je monografiju *Nations and Citizens in Yugoslavia and the Post-Yugoslav States: One Hundred Years of Citizenship*, koju je pod naslovom *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj: jedna povijest Jugoslavije i postjugoslavenskih država*. Sa Srećkom Horvatom napisao je knjigu *Pravo na pobunu* i uredio zbornik *Dobro došli u pustinju postsocijalizma*. Za svoj književni, intelektualni i javni rad dobio je francusko odlikovanje *Chevalier des Arts et des Lettres*.

IMPRESUM

Izdavač:

Muzej Jugoslavije, Beograd

Za izdavača:

Neda Knežević

Urednici zbornika:

Ildiko Erdei

Branislav Dimitrijević

Tatomir Toroman

Koordinatorica izdavačke delatnosti:

Aleksandra Momčilović Jovanović

Redakcija Muzeja Jugoslavije:

Ljubinka Trgovčević-Mitrović

Milena Dragičević Šešić

Radmila Radić

Milan Ristović

Recenzenti:

Ljubinka Trgovčević-Mitrović

Nikola Krstović

Lektura i korektura:

Miljana Čopa

Prevod s engleskog:

Mirjana Adašević

Prevod sa slovenačkog:

Iva Živković

Dizajn, prelom i priprema za štampu:

Dragana Krtinić

Štampa:

DMD Štamparija, Beograd

Tiraž: 300

Beograd, 2019.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

082)«19»(497.1)001.891)
082)«19»(497.1)94)

JUGOSLAVIJA : ZAŠTO I KAKO? : zašto i kako se baviti
Jugoslavijom? :
da li su nam potrebne (post) jugoslovenske studije i zašto? / [urednici
zbornika Ildiko Erdei, Branislav Dimitrijević, Tatomir Toroman]. -
Beograd : Muzej Jugoslavije, 2019 (Beograd : DMD). - 350 str. : ilustr. ;
23 cm

Тираж 300. - Str. 17-8: Reč urednika / Ildiko Erdei, Branislav
Dimitrijević, Tatomir Toroman. - Biografije: str. 349-342. - Напомене
и библиографске референце уз radove. - Bibliografija uz pojedine
radove.

ISBN 8-64-84811-86-978

a) Научноистраживачки рад -- Методологија -- Југославија -- 20в
-- Зборници б) Југославија -- 20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 281634572

JUGOSLAVIJA: ZAŠTO I KAKO?

Zbornik radova programa Razgovori o Jugoslaviji:
uvod u (post) jugoslovenske studije

Nikola Baković | Marta Baradić | Milivoj Bešlin | Nataša Bodrožić | Boris Buden | Dragan Bulatović | Lidija Butković Mićin | Jasmina Cibic | Sven Cvek | Branislav Dimitrijević | Biljana Đorđević | Ivan Đorđević | Marija Đorgović | Ildiko Erdei | Gordana Gorunović | Grupa Spomenik (Pavle Levi | Branimir Stojanović | Milica Tomić) | Aleksandra Momčilović Jovanović | Vladimir Kulić | Neda Knežević | Marko Kržan | Marko Lulić | Dragan Markovina | Andrea Matošević | Đorđe Matic | Nebojša Milikić | Rastko Močnik | Zlatko Paković | Tanja Petrović | Darinka Pop Mitić | Srećko Pulig | Radnički muzej Trudbenik | Reana Senjković | Ana Sladojević | Ljubica Spaskovska | Gordana Stojaković | Igor Štiks | Sanja Petrović Todosijević | Tatomir Toroman | Slađana Petrović Varagić | Mitja Velikonja | Jelena Vesić